



ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ  

---

UNIVERSITY OF PIRAEUS

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών  
Διεθνείς και Ευρωπαϊκές Πολιτικές  
στην Εκπαίδευση, Κατάρτιση και Έρευνα

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

*Επιχειρηματικές δεξιότητες στον χώρο της Εκπαίδευσης:*

*μία σύγχρονη προσέγγιση*

Αθηνά Πριμικίρη

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή

Καθηγήτρια Βικτωρία Πέκκα-Οικονόμου (Επιβλέπουσα)

Καθηγητής Άγγελος Κότιος

Επίκουρος Καθηγήτρια Φωτεινή Ασδεράκη

**ΠΕΙΡΑΙΑΣ, 2017**



**ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ**  
(άρθρο 8 Ν. 1599/1986)

Η ακρίβεια των στοιχείων που υποβάλλονται με αυτή τη δήλωση μπορεί να ελεγχθεί με βάση το αρχείο άλλων υπηρεσιών (άρθρο 8 παρ. 4 Ν. 1599/1986)

ΠΡΟΣ <sup>(1)</sup> :	Γραμματεία ΠΜΣ στις Διεθνείς και Ευρωπαϊκές Πολιτικές - Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών								
Ο - Η Όνομα:	ΑΘΗΝΑ			Επώνυμο:	ΠΡΙΜΙΚΙΡΗ				
Όνομα και Επώνυμο Πατέρα:	ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ								
Όνομα και Επώνυμο Μητέρας:	ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ								
Ημερομηνία γέννησης <sup>(2)</sup> :	ΕΙΚΟΣΙΠΕΝΤΕ ΜΑΡΤΙΟΥ ΧΙΛΙΑ ΕΝΝΙΑΚΟΣΙΑ ΕΞΗΝΤΑ								
Τόπος Γέννησης:	ΔΡΑΜΑ								
Αριθμός Δελτίου Ταυτότητας:	ΑΚ 520108			Τηλ:	6978479244				
Τόπος Κατοικίας:	ΚΑΠΑΝΔΡΙΤΙ ΑΤΤΙΚΗΣ		Οδός:	ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ		Αριθ:	2	ΤΚ:	19014
Αρ. Τηλεομοιοτύπου (Fax):	2295052129			Δ/ση Ηλεκτρ. Ταχυδρομείου (Email):	athinaprim@gmail.com				

Με ατομική μου ευθύνη και γνωρίζοντας τις κυρώσεις<sup>(3)</sup>, που προβλέπονται από τις διατάξεις της παρ. 6 του άρθρου 22 του Ν. 1599/1986, δηλώνω ότι:

το έργο που εκπονήθηκε και παρουσιάζεται στην υποβαλλόμενη διπλωματική εργασία είναι αποκλειστικά ατομικό δικό μου. Οποιας πληροφορίες και υλικό που περιέχονται έχουν αντληθεί από άλλες πηγές, έχουν καταλλήλως αναφερθεί στην παρούσα διπλωματική εργασία. Επιπλέον τελώ εν γνώσει ότι σε περίπτωση διαπίστωσης ότι δεν συντρέχουν όσα βεβαιώνονται από μέρους μου, μου αφαιρείται ανά πάσα στιγμή αμέσως ο τίτλος.

Ημερομηνία: 22/6/ 2017

Η Δηλώσα

(1) Αναγράφεται από τον ενδιαφερόμενο πολίτη ή Αρχή ή η Υπηρεσία του δημόσιου τομέα, που απευθύνεται η αίτηση.

(2) Αναγράφεται ολογράφως.

(3) «Όποιος εν γνώσει του δηλώνει ψευδή γεγονότα ή αρνείται ή αποκρύπτει τα αληθινά με έγγραφη υπεύθυνη δήλωση του άρθρου 8 τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον τριών μηνών. Εάν ο υπαίτιος αυτών των πράξεων σκόπευε να προσπορίσει στον εαυτόν του ή σε άλλον περιουσιακό όφελος βλάπτοντας τρίτον ή σκόπευε να βλάψει άλλον, τιμωρείται με κάθειρξη μέχρι 10 ετών.

(4) Σε περίπτωση ανεπάρκειας χώρου η δήλωση συνεχίζεται στην πίσω όψη της και υπογράφεται από τον δηλούντα ή την δηλούσα.

Θα ήθελα να εκφράσω τις ολόθερμες ευχαριστίες μου στην επιβλέπουσα καθηγήτρια κα Βικτωρία Πέκκα - Οικονόμου, που μοιράστηκα μαζί της τους προβληματισμούς και τα ενδιαφέροντά μου. Χάρης στις πολύτιμες υποδείξεις της φτάσαμε στην Ιθάκη μας πλουσιότεροι σε γνώσεις, εμπειρίες και νέες προκλήσεις.

Την καθηγήτρια κα Φωτεινή Ασδεράκη, που έγινε η αφορμή να επιλέξω αυτό το μεταπτυχιακό.

Τον κοσμήτορα καθηγητή κ. Άγγελο Κότιο, εκ Πετρούσης Δράμας ορμώμενον, για την αμεσότητα της διδασκαλίας του και για την εκτίμηση που τρέφει στον αείμνηστο νουνό μου, Βύρωνα, ως Άνθρωπο και γιατρό.

Αθηνά Πριμικήρη

*Η οικονομική μεγέθυνση και η ευημερία συνδέονται με τους ανοικτούς οικονομικούς και πολιτικούς θεσμούς, ενώ οι κλειστοί θεσμοί οδηγούν συνήθως στην οικονομική στασιμότητα και τη φτώχεια.*

*Παρόλα ταύτα, η θέση αυτή, δε συνεπάγεται ότι οι κλειστοί θεσμοί δεν μπορούν να οδηγήσουν στην οικονομική μεγέθυνση ή ότι όλοι οι κλειστοί θεσμοί είναι ίδιοι.*

*Daron Acemoglu & James A. Robinson*

*(στο βιβλίο τους «Γιατί Αποτυγχάνουν τα Έθνη»)*

# Πίνακας Περιεχομένων

Δομή Εργασίας .....	10
---------------------	----

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1<sup>ο</sup> Ο ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΑΣ: ΟΙ ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΡΟΛΟ ΤΟΥ

Εισαγωγή .....	12
1.1. Η έννοια του Επιχειρηματία .....	12
1.1.1. Ο Επιχειρηματίας με βάση την οικονομική προσέγγιση.....	14
1.1.2. Ο Επιχειρηματίας με βάση την ψυχολογική προσέγγιση .....	24
1.1.3. Ο Επιχειρηματίας με βάση τις κοινωνικο-συμπεριφορικές προσεγγίσεις.....	33
1.2. Συμπεράσματα.....	37
Βιβλιογραφία 1 <sup>ου</sup> Κεφαλαίου .....	39

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2<sup>ο</sup> Η ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Εισαγωγή .....	42
2.1. Ορισμός Επιχειρηματικότητας .....	43
2.2. Καινοτομία και Επιχειρηματικότητα .....	51
2.2.1. Τεχνολογική αλλαγή .....	58
2.3. Έρευνα & Ανάπτυξη και κίνητρα επιχειρήσεων για επενδύσεις.....	59
2.4. Η προσέγγιση της Ευρωπαϊκής Ένωσης σχετικά με την Επιχειρηματικ/τα	62
2.5. Πολιτικές και μέτρα της ΕΕ για την Επιχειρηματικότητα .....	64
2.5.1. Στρατηγική «Ευρώπη 2020» .....	64
2.5.2. Υποστήριξη επιχειρηματικότητας <i>Entrepreneurship 2020 Action Plan</i>	66
2.5.2.1. <i>Action Pillar 1- Επιχειρηματική Εκπαίδευση</i> .....	66
2.5.2.2. <i>Action Pillar 2- Δημιουργία φιλικού επιχειρηματικού πνεύματος</i> .....	68
2.5.2.3. <i>Action Pillar 3- Επιχειρηματικό πνεύμα και πρότυπα</i> .....	68
2.5.3. Υποστήριξη ΜΜΕ “Small Business Act” .....	70
2.6. Βασικοί παράγοντες προώθησης της Επιχειρηματικότητας στην ΕΕ .....	71
2.6.1. Εκπαίδευση.....	71

2.6.2. Κίνητρα σε επίπεδο ΕΕ για την Έρευνα & Ανάπτυξη.....	73
2.7. Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη.....	75
2.8. Κοινωνική Οικονομία, Κοινωνική Επιχειρηματικότητα, Κοινωνικός Επιχειρηματίας, Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία .....	76
2.8.1. Κοινωνική Οικονομία και Κοινωνική Επιχειρηματικότητα .....	76
2.8.2. Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία .....	79
2.8.3. Κοινωνική Οικονομία, Κοινωνική Επιχειρηματικότητα και Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία στην ΕΕ .....	83
2.8.4. Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία στην Ελλάδα .....	91
2.9. Η έννοια του επιχειρηματικού οικοσυστήματος .....	96
2.10 Συμπεράσματα .....	104
Βιβλιογραφία 2 <sup>ου</sup> Κεφαλαίου .....	105

### ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3<sup>ο</sup> ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Εισαγωγή .....	115
3.1. Οι διάφοροι ορισμοί της δημιουργικότητας .....	116
3.2. Η δημιουργικότητα από την πλευρά του ατόμου σήμερα .....	119
3.3. Η δημιουργικότητα ως κοινωνικό φαινόμενο .....	120
3.4. Οι διαστάσεις και οι πηγές της δημιουργικότητας .....	125
3.4.1. Γνώση .....	127
3.4.2. Δημιουργική σκέψη .....	128
3.4.3. Κίνητρα .....	131
3.5. Μπορεί να διδαχθεί η δημιουργικότητα; .....	132
3.5.1. Εκπαιδευτικές παρεμβάσεις για την ενίσχυση της δημιουργικότητας..	135
3.5.1.1. Στάδια Δημιουργικού Κύκλου .....	136
3.5.1.2. Προσέγγιση μονοδιάστατης στρατηγικής.....	137
3.5.1.3. Multi strategy approaches.....	137
3.5.1.4. Συστημική προσέγγιση .....	138
3.5.2. Περιβάλλοντα που ευνοούν τη δημιουργικότητα .....	139
3.6. Η δημιουργικότητα στο επίκεντρο της «Νέας Παιδαγωγικής Αντίληψης»...	145
3.6.1. Οι διάφορες προτάσεις .....	145
3.6.2. Τι είδους εκπαίδευση θα απαιτείται στο μέλλον και για ποιο είδος Κοινωνίας .....	152
3.7. Αξιολόγηση της δημιουργικότητας .....	153
3.8. Η συσχέτιση δημιουργικότητας, καινοτομίας και επιχειρηματικότητας ...	155
3.9. Επιχειρηματική Εκπαίδευση.....	157
3.9.1. Η Εκπαίδευση στην Επιχειρηματικότητα: Ορολογία, συνώνυμα και συγγενικοί όροι .....	158

3.9.2. Στόχοι της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα .....	168
3.9.3. Η ανάπτυξη των επιχειρηματικών ικανοτήτων και δεξιοτήτων μέσω της Εκπαίδευσης .....	174
3.9.3.1. Ορισμός των ικανοτήτων .....	174
3.9.3.2. Προς ένα ενιαίο μοντέλο εξέλιξης για την Επιχειρηματική Εκπαίδευση .....	176
3.9.4. Μπορεί να διδαχθεί η επιχειρηματικότητα; .....	181
3.9.5. Τα κύρια ζητήματα .....	184
3.9.5.1. Πώς ορίζεται η επιχειρηματική νοοτροπία; .....	186
3.9.5.2. Πώς μπορεί να μετρηθεί το επιχειρηματικό πνεύμα; .....	189
3.9.5.3. Πώς αξιολογούνται τα παράπλευρα σημαντικά αποτ/σματα .....	193
3.9.6. Η μοντέρνα παιδαγωγική και η βιωματική μάθηση .....	194
3.9.6.1. Τα κύρια παιδαγωγικά ζητήματα .....	195
3.9.6.2. Καλλιέργεια του δημιουργικού, καινοτόμου και επιχειρηματικού πνεύματος.....	197
3.9.6.3. Εκπαιδευτικά εμπόδια και προκλήσεις.....	200
3.9.6.4. Οι δεξιότητες και ο ρόλος των εκπαιδευτικών .....	201
3.9.7. Το εξωστρεφές σχολείο και η έννοια του οικοσυστήματος .....	203
3.9.7.1. Η έννοια του οικοσυστήματος.....	204
3.9.7.2. Προς μία δυναμική προσέγγιση .....	205
3.9.7.3. Ένα μοντέλο οικοσυστήματος επιχειρηματικής εκπαίδευσης .....	206
3.9.8. Τα Επιχειρηματικά Σχολεία .....	207
3.9.8.1. Ο ρόλος του μαθητή στο επιχειρηματικό σχολείο .....	210
3.9.8.2. Ο ρόλος των προτύπων.....	211
3.9.8.3. Ο ρόλος των εκπαιδευτικών και εκπαιδευτικές προσεγγίσεις .....	210
3.10. Συμπεράσματα .....	219
Βιβλιογραφία 3 <sup>ου</sup> Κεφαλαίου.....	222

#### **ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4<sup>ο</sup> ΚΑΛΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΕΞΩΣΤΡΕΦΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ**

4.1. Παραδείγματα Σχολείων και Δράσεων από την Ευρώπη .....	234
Βιβλιογραφία 4 <sup>ου</sup> Κεφαλαίου .....	243

**ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5<sup>ο</sup> ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΜΑΣ: ΑΤΖΕΝΤΑ 2030 ΓΙΑ ΤΗΝ  
ΛΕΙΦΟΡΟ ΑΝΑΠΤΥΞΗ: ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ**

Εισαγωγή .....	244
5.1. Έννοια της Αειφόρου Ανάπτυξης, συσχετισμός αυτής με την Εκπαίδευση και την Επιχειρηματικότητα .....	245
5.2. Η Σύνδεση των Γνωστικών και μη Γνωστικών Δεξιοτήτων με την αγορά Εργασίας .....	255
5.3. Συμπεράσματα .....	258
Βιβλιογραφία 5 <sup>ου</sup> Κεφαλαίου .....	259

**ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6<sup>ο</sup>**

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΩΤΗΜΑ: <i>Η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα συμβάλλει στην επιτυχή διέξοδο από την οικονομική κρίση;</i> » .....	260
6.1. Η περίπτωση της Κύπρου .....	260
6.2. Η περίπτωση της Ινδίας .....	271
6.3. Η περίπτωση της Νιγηρίας .....	287
6.4. Συμπεράσματα .....	303
Βιβλιογραφία 6 <sup>ου</sup> Κεφαλαίου .....	304

<b>ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ .....</b>	<b>307</b>
---	------------

<b>ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ.....</b>	<b>309</b>
---	------------

<b>ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ .....</b>	<b>311</b>
--	------------

## Σύνοψη

*Οι αναλφάβητοι του εικοστού πρώτου αιώνα δεν θα είναι εκείνοι που δεν μπορούν να διαβάσουν και να γράψουν, αλλά εκείνοι που δεν μπορούν να μάθουν, να ξεμάθουν και να ξαναμάθουν.*

*Alvin Toffler*

Η εκπαίδευση παίζει σημαντικό ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας καθώς είναι ο πρωταρχικός παράγοντας του ανθρωπίνου κεφαλαίου. Η επιχειρηματικότητα είναι και αυτή συνδεδεμένη με την οικονομικό - κοινωνική ανάπτυξη μιας χώρας και τη δημιουργία θέσεων εργασίας. Η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα όχι μόνο βοηθά τον μαθητή να αναπτύξει χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του, απαραίτητων για μια επιτυχημένη προσωπική και επαγγελματική ζωή, αλλά και καλλιεργεί και αναπτύσσει τις γνώσεις, ικανότητες, εμπειρίες, αξίες, και δεξιότητες του για την επιτυχή μετάβασή του από το σχολείο στη σύγχρονη αγορά εργασίας. Η παρούσα εργασία στοχεύει να αναδείξει αφενός το ρόλο της εκπαίδευσης στην προώθηση επιχειρηματικών στάσεων, συμπεριφορών, ικανοτήτων και δεξιοτήτων, που θα βοηθήσουν τους μαθητές να σκέφτονται δημιουργικά και καινοτόμα. Αφετέρου, να απαντήσει στο ερευνητικό ερώτημα εάν η *εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα συμβάλλει στην επιτυχή διέξοδο από την οικονομική κρίση.*

Λέξεις κλειδιά: εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα, δημιουργικότητα, καινοτομία, δεξιότητες, συνεργασία, αξιοποίηση της ευκαιρίας, επιχειρηματικό σχολείο.

## Abstract

Education plays a vital role in a country's economic prosperity as it comprises the most significant human resource. Entrepreneurship is also linked to a nation's social and economic growth and is responsible for the creation of numerous job openings. Educational entrepreneurship assists pupils in fully developing their potentials in an effort to fulfil a successful private life along with a fulfilling professional career. Furthermore, it dynamically fosters their attainment of precious knowledge, capabilities, expertise, proper values and other skills essential for the smooth passage from school to the labor market. On the one hand, the current essay aims at highlighting the importance of education in cultivating to the pupils the appropriate business-like behavior, attitudes, skills and competencies in order to encourage a creative and innovative thinking on their part. On the other hand, it attempts to tackle the thorny question of *whether entrepreneurship education can contribute in an efficient manner to weather the continuing economic crisis.*

Keywords: entrepreneurship education, creativity, innovation, skills/competencies, co-operation, seizing opportunities, entrepreneurial school.

## ΔΟΜΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Στο 1<sup>ο</sup> Κεφάλαιο μελετάται η έννοια και ο ρόλος του επιχειρηματία υπό το πρίσμα τριών διαστάσεων - με βάση την οικονομική, την ψυχολογική και την κοινωνικο-συμπεριφοριστική προσέγγιση - και η συμβολή αυτών στην κατανόηση της βαθύτερης ουσίας της επιχειρηματικής δράσης. Αναδεικνύονται επίσης, τα χαρακτηριστικά της ιδιαίτερης προσωπικότητας του επιχειρηματία.

Στο 2<sup>ο</sup> Κεφάλαιο μελετάται η πολυσχιδής έννοια των ορισμών της επιχειρηματικότητας, του επιχειρηματικού οικοσυστήματος καθώς και οι προσεγγίσεις, δράσεις και πρωτοβουλίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην προώθηση των πολιτικών για την επιχειρηματικότητα, την απασχόληση και την επιχειρηματική κουλτούρα.

Στο 3<sup>ο</sup> Κεφάλαιο, μέσα από μια αναλυτική προσέγγιση της έννοιας της δημιουργικότητας και της αναγκαιότητας ανάπτυξης των δημιουργικών ικανοτήτων των μαθητών, αναδεικνύεται η συσχέτιση της δημιουργικότητας με την έννοια της επιχειρηματικότητας αλλά και η αναγκαιότητα υιοθέτησης νέων μεθόδων προσέγγισης της εκπαιδευτικής διαδικασίας, που να προετοιμάζουν τους μαθητές για τις ραγδαίες οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές και απαιτήσεις των καιρών μας. Παρουσιάζεται ο τρόπος με τον οποίο συνδέεται η επιχειρηματικότητα με το εκπαιδευτικό σύστημα καθώς και οι σκοποί και το αντικείμενο της επιχειρηματικότητας ως εκπαιδευτικής διαδικασίας. Η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα προβάλλεται ως η λύση για να προετοιμάσει τους μαθητές για την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη αλλά και για τη διαμόρφωση της προσωπικότητάς τους ως ατόμων γενικότερα.

Στο 4<sup>ο</sup> Κεφάλαιο παρουσιάζονται παραδείγματα επιχειρηματικών εκπαιδευτικών οικοσυστημάτων στο πλαίσιο των επιχειρηματικών σχολείων στην Ευρώπη.

Στο 5<sup>ο</sup> Κεφάλαιο παρουσιάζεται η Ατζέντα 2030 για την Αειφόρο Ανάπτυξη με επικέντρωση στο είδος της εκπαίδευσης που απαιτείται για την χωρίς αποκλεισμούς, δίκαιη και καλής ποιότητας εκπαίδευση. Τονίζεται i. η σημασία της ανάπτυξης - μέσω της εκπαίδευσης - των κατάλληλων δεξιοτήτων για την

απασχόληση, για αξιοπρεπείς θέσεις εργασίας και την επιχειρηματικότητα και ii. η σημασία της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα για την οικοδόμηση μιας βιώσιμης οικονομίας και κοινωνίας των πολιτών.

Στο 6<sup>ο</sup> Κεφάλαιο τίθεται και απαντάται το ερευνητικό ερώτημα μέσα από τη βιβλιογραφική διερεύνηση των οικονομιών τριών χωρών: της Κύπρου, της Ινδίας και της Νιγηρίας.

Τέλος, παρουσιάζονται τα συνολικά Συμπεράσματα της εργασίας και οι Προτάσεις για μελλοντική έρευνα.

# ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.

## Ο ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΑΣ: ΟΙ ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΡΟΛΟ ΤΟΥ

---

*Ο επιχειρηματίας είναι ένα πρόσωπο, πρόθυμο και ικανό να μετατρέψει μια νέα ιδέα ή εφεύρεση σε μια επιτυχημένη καινοτομία, δημιουργώντας ταυτόχρονα νέα προϊόντα και επιχειρηματικά μοντέλα, υπεύθυνα σε μεγάλο βαθμό για το δυναμισμό των βιομηχανιών και της μακροπρόθεσμης οικονομικής ανάπτυξης.*

*Joseph A. Schumpeter*

### Εισαγωγή

Με το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης της δεκαετίας του 1970 οι επιχειρηματικοί φορείς έχουν αναδειχθεί ως δημιουργοί απασχόλησης (Acs & Audretsch, 1990), ενεργοί καινοτόμοι (Cohen & Klepper, 1996), προαγωγείς ευελιξίας (Kirchhoff, 1990), παραγωγικότητας (Nickel, 1996) και ραγδαίας οικονομικής ανάπτυξης (Wennekers & Thurik, 1999). Στα πεδία της επιστημονικής κοινότητας και διαμόρφωσης πολιτικής αντιμετωπίζονται ολοένα και περισσότερο σαν ινδάλματα και εξυμνούνται ως «ήρωες» (Allen & Lee, 1996). Είναι επομένως φυσικό να γίνονται διάφορες προσπάθειες να προσδιοριστεί το περιεχόμενο της έννοιας του επιχειρηματία και να διακριθεί ο ρόλος τους από τις λειτουργίες των άλλων πληθυσμιακών στρωμάτων (Fayolle, 2007:231). Ο επιχειρηματίας ανάλογα με τον τρόπο που δρα, το είδος και το μέγεθος της επιχείρησης που ιδρύει και τα μέσα που διαθέτει, ενσωματώνει πολλές και διαφορετικές δραστηριότητες. Ως εκ τούτου, καθίσταται δύσκολο να δοθεί το πλήρες περιεχόμενο του ρόλου του και γι' αυτό το λόγο και ο όρος επιχειρηματικότητα δεν έχει λάβει ένα ακριβές περιεχόμενο κοινά αποδεκτό (ΥΠ.Ε.Π.Θ., 2008:58).

#### 1.1. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΑ

Η πληθώρα των μελετών για την επιχειρηματικότητα μπορεί να χωρισθεί σε τρεις βασικές κατηγορίες: αυτές που εξετάζουν το τι συμβαίνει όταν ο επιχειρηματίας αναλαμβάνει δράση, εκείνες που επικεντρώνονται στο γιατί αναλαμβάνει δράση και

τρίτον αυτές που αναλύουν τον τρόπο που ο επιχειρηματίας αναλαμβάνει δράση. Στην πρώτη κατηγορία οι έρευνες εστιάζουν στα συγκεκριμένα αποτελέσματα που προκύπτουν από τη δράση του επιχειρηματία και όχι αποκλειστικά στον ίδιο τον επιχειρηματία και τις ενέργειές του. Αυτή αποτελεί σε γενικές γραμμές την οπτική γωνία οικονομολόγων όπως ο Schumpeter, Kirzner, Casson κ.α. Στη δεύτερη κατηγορία κυριαρχεί η «ψυχολογική/κοινωνική προσέγγιση», που έχει τις ρίζες της στις απαρχές της δεκαετίας του '60. Σε αυτές τις μελέτες δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στον επιχειρηματία ως ξεχωριστό άτομο και στην ιδέα ότι αυτά τα διακριτά άτομα – με το παρελθόν τους, το περιβάλλον τους, τους στόχους τους, τις αξίες τους και τα κίνητρα που τους χαρακτηρίζουν – συνιστούν τα πραγματικά αντικείμενα της ανάλυσης. Οι λόγοι που οδηγούν ένα ξεχωριστό επιχειρηματία να δράσει κινούν το ενδιαφέρον της πλειοψηφίας των ερευνητών. Η ιδιαίτερη προσωπικότητα του επιχειρηματία και ο άμεσος περίγυρός του συνδυάζονται με τα κίνητρα που ωθούν τη δράση του και όλα αυτά μαζί ευθύνονται για τη διαμόρφωση της συγκεκριμένης επιχειρηματικής συμπεριφοράς η οποία τελεί υπό εξέταση. Τέλος, όσον αφορά το πώς ο επιχειρηματίας αναλαμβάνει δράση, οι ερευνητές αναλώνουν την προσοχή τους στα χαρακτηριστικά του επιχειρηματικού μάντζμεντ, στον τρόπο που οι επιχειρηματίες καταφέρνουν να εκπληρώνουν τους στόχους τους, ανεξάρτητα από τους προσωπικούς λόγους που βρίσκονται πίσω από τους σκοπούς τους και χωρίς να λαμβάνουν σοβαρά υπόψη τα περιβαλλοντικά κίνητρα και τα αποτελέσματα που προκαλούν οι ενέργειες αυτές (Stevenson & Jarillo, 1990:18). Συνοπτικά, οι προσεγγίσεις της επιχειρηματικότητας για την κατανόηση της επιχειρηματικής διαδικασίας μπορούν να συνδεθούν:

α. με το πλούσιο έργο των διάφορων εκπονητών οικονομικών μελετών και των συγγραφέων για το ρόλο του επιχειρηματία στην οικονομική ευημερία

β. με την ανάλυση της ψυχολογικής ιδιότητας για τη διαμόρφωση των επιμέρους χαρακτηριστικών της προσωπικότητας του επιχειρηματία

γ. με την κοινωνικο-συμπεριφορική τάση, η οποία δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην σπουδαιότητα του κοινωνικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος (Deakins & Freel, 2015:8).

### 1.1.1. Ο επιχειρηματίας με βάση την οικονομική προσέγγιση

Στη συμβατική<sup>1 2</sup> οικονομική θεωρία ο όρος επιχειρηματίας (entrepreneur) γίνεται αισθητός μόνο λόγω της απουσίας του. Στη βασική οικονομική θεωρία ως επιχειρηματίας θεωρείται αυτός που συντονίζει διαφορετικούς συντελεστές παραγωγής, ρόλος θεωρούμενος ως μη σημαντικός. Ο επιχειρηματίας ταυτίζεται με τον καπιταλιστή εργοδότη, τον ιδιοκτήτη-μάνατζερ, ο οποίος διαθέτει τον πλούτο για να μπορέσει να υπάρξει παραγωγή, αλλά δεν διαθέτει κάποιο άλλο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό. Ο επιχειρηματίας, αν τελικά αναγνωριστεί η δράση του, είναι ένα άτομο που αναλαμβάνει κινδύνους και η ανταμοιβή του εξαρτάται άμεσα από το γεγονός ότι μπορεί να αποκομίζει κέρδη. Η ιδέα ότι ο επιχειρηματίας διαδραματίζει κάποιο σημαντικό ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη αναπτύχθηκε από συγγραφείς που δεν ανήκουν στη βασική οικονομική σκέψη. Ο σημαντικός όμως ρόλος των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων στην οικονομική ανάπτυξη και τη δημιουργία θέσεων εργασίας έχει στρέψει την προσοχή και στις θεωρίες που αφορούν στην επιχειρηματική δραστηριότητα. Οι βασικές συνεισφορές συγγραφέων οικονομικών κειμένων για το ρόλο του επιχειρηματία εκφράστηκαν από συγγραφείς που ανήκαν στη γαλλική Σχολή σκέψης όπως ο Cantillon και ο Say και στην αυστριακή Σχολή σκέψης όπως οι Kirzner, Schumpeter, Knight, Shailer, Shackle, Hayek, Casson (Deakins & Freel, 2015:9).

Ο Cantillon (1931), ένας από τους ιδρυτές της φυσιοκρατικής σχολής της οικονομικής σκέψης, ήταν ο πρώτος που αναγνώρισε τον κρίσιμο ρόλο του επιχειρηματία στην οικονομική ανάπτυξη, που βασίστηκε στα ατομικά δικαιώματα ιδιοκτησίας. Αναγνωρίζει τρεις κατηγορίες κοινωνικών τάξεων: τους επιχειρηματίες,

---

<sup>1</sup> «Η συμβατική αντίληψη στην οικονομική σκέψη έχει ως αναφορά το ευρύτερο θεωρητικό παράδειγμα της νεοκλασικής θεωρίας. Το παράδειγμα αυτό έχει κυριαρχήσει στην ακαδημαϊκή διδασκαλία και έρευνα, και ανταποκρίνεται σε συγκεκριμένο πρότυπο διαχείρισης των σύγχρονων οικονομιών. Σύμφωνα με το πρότυπο αυτό, η ελεύθερη αγορά αναγνωρίζεται ως ο πιο αποτελεσματικός μηχανισμός για την παραγωγή των αγαθών και την κατανομή των πόρων» Δαφέρμος, Ι. και Παπαθεοδώρου Χ. (2013:13).

<sup>2</sup> «Γι' αυτούς που ακολουθούν τη συμβατική οικονομολογική παράδοση, η οικονομική σφαίρα εδράζεται σε πρόσωπους υπολογισμούς κόστους-οφέλους που υπακούουν σε τυπικούς θεσμικούς κανόνες οι οποίοι διέπουν τις συμπεριφορές των οικονομικών υποκειμένων στο πλαίσιο ενός συστήματος παραγωγής, διανομής και κατανάλωσης υλικών αγαθών και υπηρεσιών. Οι κανόνες του παιχνιδιού ρυθμίζονται από τις απρόσωπες δυνάμεις της αγοράς ή από παρεμβατικές κρατικές πολιτικές που διαμορφώνουν το κανονιστικό πλαίσιο της δράσης των οικονομικών υποκειμένων» Κουρλιούρος, Η. (2011:24).

τους ιδιοκτήτες γης και τους εργάτες. Οι επιχειρηματίες ήταν αυτοί που έπαιζαν κεντρικό ρόλο στην οικονομία και ήταν η σημαντική τάξη (Deakins & Freel, 2015:9). Ο Cantillon (1931) επικεντρώθηκε στον οικονομικό ρόλο του επιχειρηματία παρά στο ξεχωριστό άτομο που παρουσιάζει μια τέτοια δράση. Ο Cantillon, που κατασκεύασε τη λέξη “entrepreneur” (επιχειρηματίας) πιστεύει ότι ο επιχειρηματίας αναλαμβάνει το ρίσκο να αγοράζει σε συγκεκριμένες τιμές και να πουλά σε αβέβαιες τιμές. Ο παραπάνω ορισμός επεκτάθηκε στη συνέχεια από τον Say ώστε να συμπεριλάβει και τους συντελεστές της παραγωγής (Stevenson & Jarillo, 1990:18). Ο Say ανέδειξε τον επιχειρηματία σε άξονα της οικονομίας και καταλύτη για την οικονομική αλλαγή και ανάπτυξη. Ο επιχειρηματίας θεωρείται το άτομο που είναι διατεθειμένο να αναλάβει τον κίνδυνο να συγκεντρώσει και να συνδυάσει τους διάφορους συντελεστές παραγωγής (ibid:10).

Για τους θεωρητικούς της Αυστριακής Σχολής ο επιχειρηματίας θεωρείται κρίσιμος για την οικονομική ανάπτυξη και καταλύτης για τη δυναμική αλλαγή. Ορισμένοι οικονομολόγοι με επικεφαλής τον Kirzner ερμήνευσαν το αποτέλεσμα της επιχειρηματικότητας με διαφορετικό τρόπο: ο επιχειρηματίας δεν διαταράσσει την ισορροπία της οικονομίας ώστε να την ανεβάσει σε υψηλότερο επίπεδο, αλλά αντίθετα δουλεύει ώστε να κατορθώσει στην πραγματικότητα να πετύχει την ισορροπία. Κάτω από αυτή την οπτική το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στις πληροφορίες που μπορεί να έχει ο επιχειρηματίας. Έτσι, ο επιχειρηματίας που κατορθώνει να πληροφορείται για τις ανισορροπίες της αγοράς έχει ένα πλεονέκτημα που μπορεί να χρησιμοποιήσει προς όφελός του (Stevenson & Jarillo, 1990:19). Κατά τον Kirzner (1973) ο επιχειρηματίας είναι κάποιος που βρίσκεται σε εγρήγορση, για να αξιοποιήσει επικερδείς ευκαιρίες συναλλαγής. Ο επιχειρηματίας, αναγνωρίζοντας τις πιθανότητες συναλλαγής, μπορεί να ωφεληθεί ενεργώντας ως «μεσάζοντας», που εντοπίζει τους προμηθευτές και τους πελάτες διευκολύνοντας την ολοκλήρωση της συναλλαγής. Δεν χρειάζεται να κατέχει πόρους μια και το κέρδος προκύπτει από τη λειτουργία της μεσολάβησης. Οι πιθανότητες για επικερδείς συναλλαγές οφείλονται στην υπάρχουσα ατελή γνώση. Ο επιχειρηματίας διαθέτει επιπλέον γνώσεις, τις οποίες δεν διαθέτουν άλλοι, γεγονός που του επιτρέπει να εκμεταλλευτεί τις επικερδείς ευκαιρίες. Οι πληροφορίες δεν έχουν κόστος. Δημιουργούνται όταν κάποιος εντοπίζει μια ευκαιρία, η οποία μπορεί να ήταν πάντα διαθέσιμη. Συχνά μπορεί να φαίνεται προφανής η εν δυνάμει ευκαιρία, αφού προσφερθεί η υπηρεσία ή

το προϊόν, αλλά εξακολουθεί να χρειάζεται κάποιος με επιπλέον γνώσεις, για να αναγνωρίσει και να εκμεταλλευτεί αυτή την ευκαιρία. Για τον επιχειρηματία του Kirzner ο ρόλος της πληροφόρησης στην αγορά είναι σημαντικός. Αυτή καθαυτή η συναλλαγή στην αγορά είναι μια επιχειρησιακή διαδικασία, αλλά κάποιος μπορεί να επωφεληθούν από τη συναλλαγή χάρη στα κενά πληροφόρησης, που υπάρχουν στην αγορά. Από αυτή την άποψη ο επιχειρηματίας μπορεί να θεωρηθεί ως κάτι περισσότερο από έναν συναλλασσόμενο στην αγορά, που εκμεταλλεύεται ευκαιρίες για να κάνει συναλλαγές. Όμως για τον Kirzner ο επιχειρηματίας είναι κάποιος που συνεχίζει να είναι δημιουργικός. Η κατοχή επιπρόσθετων γνώσεων παρέχει ευκαιρίες για δημιουργικές ανακαλύψεις (Deakins & Freel, 2015:10).

Ο Schumpeter (1952) παρουσίασε μία πιο συγκεκριμένη άποψη:

*Ο ρόλος του επιχειρηματία είναι να αναμορφώσει ή να μετασχηματίσει τους τρόπους και τις μεθόδους παραγωγής με την εκμετάλλευση μιας εφεύρεσης ή, γενικότερα, με τη χρήση μιας μη δοκιμασμένης, στην πράξη, τεχνολογικής δυνατότητας για την παραγωγή ενός νέου προϊόντος ή την παραγωγή ενός παλαιότερου με έναν νέο τρόπο, ανοίγοντας έτσι μια νέα πηγή προμήθειας των υλικών ή ενός νέου σημείου πώλησης των προϊόντων, με την αναδιοργάνωση ενός νέου τύπου βιομηχανοποίησης (Schumpeter, 1952:72).*

Ο επιχειρηματίας κατά τον Schumpeter, είναι ένα ξεχωριστό άτομο και είναι κάποιος που αναλαμβάνει καινοτόμες δραστηριότητες. Το ότι μόνο ορισμένα ασυνήθιστα άτομα έχουν την ικανότητα να είναι επιχειρηματίες, οι οποίοι προκαλούν ασυνήθιστα γεγονότα έρχεται σε αντίθεση με την άποψη του Kirzner ότι οποιοσδήποτε έχει την ικανότητα να είναι επιχειρηματίας και να λειτουργεί κάτω από προκαθορισμένους περιορισμούς της παραγωγής. Ο επιχειρηματίας κατά τον Schumpeter, μεταβάλλει τις τεχνολογικές πιθανότητες, τροποποιεί τα συνηθισμένα μέσω της ανάληψης καινοτόμων πρωτοβουλιών, μετακινεί τους περιορισμούς της παραγωγής, αναπτύσσει νέα τεχνολογία ενώ ο επιχειρηματίας κατά τον Kirzner ασχολείται με την αξιοποίηση των ευκαιριών που αναδύονται με την εξάπλωση της νέας τεχνολογίας. Παρόλο που ο ρόλος του επιχειρηματία είναι καταλυτικός για την οικονομική αλλαγή, για τον Schumpeter η παρουσία του είναι εφήμερη. Ο Schumpeter, προέβλεψε την απαξίωση της λειτουργίας του επιχειρηματία, δηλαδή ότι η τεχνολογική πρόοδος και η αλλαγή θα επέρχεται από ομάδες εργατών και

επιστημόνων, που δραστηριοποιούνται μέσα σε μεγάλους οργανισμούς. Ο Schumpeter είναι ο πρώτος που παρουσιάζει τον επιχειρηματία ως καινοτόμο προσωπικότητα και συνδέει τον όρο καινοτομία με την έννοια της επιχειρηματικότητας (Deakins & Freel, 2015:11). Ο επιχειρηματίας είναι αυτός που διαταράσσει την ισορροπία της αγοράς και αυτό το κάνει με την καινοτομία (Stevenson & Jarillo, 1990:18). Η καινοτομία είναι σχεδόν πάντα μία πηγή νέας σημαντικής δημιουργίας αξίας, τουλάχιστον σε μία σύγχρονη φιλελεύθερη δημοκρατική οικονομία (Bruyat & Julien, 2000:173).

Ο Schumpeter, στο βιβλίο του *Η Θεωρία της Οικονομικής Ανάπτυξης* (1934), θεωρούσε ότι «η διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης τίθεται σε κίνηση από ενδογενείς δυνάμεις, οι οποίες τείνουν διαρκώς να αποσταθεροποιούν το σύστημα. Αυτές οι ενδογενείς δυνάμεις δεν είναι άλλες από την «επιχειρηματικότητα», από την προσπάθεια δηλαδή κάποιων ατόμων να εισαγάγουν «καινοτομίες» - νέες ή βελτιωμένες τεχνολογικές μεθόδους παραγωγής, νέα προϊόντα, νέες μορφές επιχειρησιακής οργάνωσης, κ.ά. Μολονότι η εισαγωγή καινοτομιών ωθεί το σύστημα προς μία νέα θέση ισορροπίας, η διαδικασία ξεκινά με τη διατάραξη της αρχικής κατάστασης ισορροπίας. Σε αυτή τη βάση, ο Schumpeter εισήγαγε την περίφημη έκφραση «διαδικασία της δημιουργικής καταστροφής» υπονοώντας ότι η απαξίωση των παλιών μεθόδων παραγωγής - που είναι αποτέλεσμα της καινοτομίας - έχει δημιουργικό χαρακτήρα, αφού οδηγεί στην εγκαθίδρυση καλύτερων τεχνολογιών και προϊόντων, προωθώντας έτσι την οικονομική ανάπτυξη» (Ιωαννίδης, 2005:11) καθώς αντικαθιστούν το παλιό με το καινούριο. Οι νέοι τομείς αποσπούν πόρους από τους παλιούς. Οι νέες εταιρείες μειώνουν τον κύκλο εργασιών των εδραιωμένων επιχειρήσεων. Οι νέες τεχνολογίες καθιστούν παρωχημένες τις υφιστάμενες δεξιότητες και μηχανές. Ο φόβος για τη δημιουργική καταστροφή είναι συχνά η γενεσιουργός αιτία της εναντίωσης στους ανοιχτούς οικονομικούς και πολιτικούς θεσμούς (Acemoglu & Robinson, 2013:101). Κατά τον Schumpeter (1943), στο βιβλίο του *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*, «αυτό που μετράει είναι ο ανταγωνισμός από το νέο αγαθό, τη νέα τεχνολογία, τη νέα πηγή εφοδιασμού, τον νέο τύπο οργάνωσης... ανταγωνισμός που ... δεν πλήττει απλά τα περιθώρια κέρδους και την παραγωγή των υπαρχουσών επιχειρήσεων, αλλά τα ίδια τα θεμέλιά τους και την ίδια την ύπαρξή τους» (βλ. Bessant & Tidd, 2017:12). Μετά από τον Schumpeter πολλοί οικονομολόγοι έχουν δεχτεί την ταυτοποίηση της επιχειρηματικότητας με την

καινοτομία. Έτσι παρουσιάζεται και η αλλαγή στους παραδοσιακούς ορισμούς όπου ο όρος *entrepreneur* σήμαινε το ίδιο με τον όρο *businessman* (Stevenson & Jarillo, 1990:19).

Τις πρώτες δεκαετίες του 20<sup>ου</sup> αιώνα ορισμένοι ερευνητές με πρωτοπόρο τον Knight (1921) ανέπτυξαν την άποψη ότι η πραγματική και ουσιαστική δράση της επιχειρηματικότητας είναι η ανάληψη κινδύνων, που προέρχονται από την αβεβαιότητα που επικρατεί στην οικονομική ζωή. Ο επιχειρηματίας κατά τον Knight είναι ένα άτομο προετοιμασμένο να αναλάβει κίνδυνο και η ανταμοιβή-το κέρδος-είναι η απόδοση για την ανάληψη της αβεβαιότητας και του κινδύνου για τον οποίο δεν μπορεί να αγοράσει ασφάλιση. Η ευκαιρία για κέρδος προκύπτει από την αβεβαιότητα που περιβάλλει την αλλαγή. Αν η αλλαγή είναι απόλυτα προβλέψιμη, τότε δεν υπάρχει καμία ευκαιρία κέρδους. Ο επιχειρηματίας είναι κάποιος που είναι διατεθειμένος να αναλαμβάνει κινδύνους σε έναν αβέβαιο κόσμο. Αυτούς τους κινδύνους, που δεν μπορούν ούτε να προβλεφθούν ούτε να υπολογιστούν αντιμετωπίζει ο επιχειρηματίας. Ο Knight επιχείρησε να διακρίνει ανάμεσα στον κίνδυνο και την αβεβαιότητα. Κίνδυνος υπάρχει όταν υπάρχουν αβέβαιες εκβάσεις, οι οποίες όμως μπορεί να προβλεφθούν με συγκεκριμένη πιθανότητα. Η πραγματική αβεβαιότητα προκύπτει όταν η πιθανότητα των εκβάσεων δεν μπορεί να υπολογιστεί. «Η αβεβαιότητα χαρακτηρίζει εκείνα τα μελλοντικά γεγονότα τα οποία ο δρών δεν είναι σε θέση, κατά τη στιγμή της δράσης να συσχετίσει με οποιαδήποτε πιθανότητα ότι θα συμβούν». Ο διαχωρισμός κινδύνου και αβεβαιότητας βοηθάει στη διάκριση μεταξύ του διοικητικού στελέχους μιας μικρής επιχείρησης από τον επιχειρηματία-ιδιοκτήτη. Ένα από τα χαρακτηριστικά των επιχειρηματιών κατά τον Knight είναι η ευθύνη καθενός για τις ενέργειές του. Αν το στέλεχος της επιχείρησης το υποθέσει αυτό τότε επιτελεί μερικές επιχειρηματικές λειτουργίες (Deakins & Freel, 2015:13).

Κατά τον Knight, «το πρόβλημα της αβεβαιότητας λύνεται με την εμφάνιση του *επιχειρηματία*, ενός ατόμου δηλαδή που εγγυάται, σε εκείνους που δεν είναι διατεθειμένοι να αναλάβουν αυτή την ευθύνη, την αμοιβή για τη χρήση των πόρων τους, ενώ ο ίδιος έχει έτσι τη δυνατότητα να αποκομίζει το καθαρό υπόλοιπο της επιχειρηματικής του δράσης. Το υπόλοιπο είναι θετικό, δηλαδή κέρδος, εάν η κρίση του επαληθευτεί, ενώ είναι ζημία αν διαψευστεί. Το γεγονός ότι ο επιχειρηματίας αναλαμβάνει απόλυτα την ευθύνη της τελικής έκβασης σημαίνει ότι πρέπει να είναι και ο ίδιος ιδιοκτήτης πόρων, δεδομένου ότι μόνον αν κατέχει πόρους θα είναι σε

θέση να εγγυάται τις αμοιβές των άλλων συντελεστών και να αναλαμβάνει τις ενδεχόμενες αρνητικές συνέπειες της επιχειρηματικής του δράσης» (Ιωαννίδης, 2005:7).

Ο Jean-Baptist Say, αριστοκράτης βιομήχανος, ανέπτυξε την έννοια του επιχειρηματία, λίγο παραπέρα, ορισμός που επικράτησε για 2 αιώνες: ο επιχειρηματίας είναι αυτός που συνδυάζει τη γη ενός, το μόχθο ενός άλλου και το κεφάλαιο ενός άλλου και έτσι παράγει ένα νέο προϊόν. Με την πώληση του προϊόντος στην αγορά, πληρώνει τους τόκους επί του κεφαλαίου, το μίσθωμα για τη γη και τους μισθούς των εργατών και ότι μένει είναι το κέρδος του (Olanrewaju, 2013:4431).

Ο Shailer υιοθετεί την άποψη της επιχειρηματικότητας ως διαδικασία και αναφέρεται σε μία φάση της επιχείρησης, όταν ο ιδιοκτήτης είναι και διοικητικό στέλεχος και θεωρεί ότι ο όρος επιχειρηματίας χρησιμοποιείται με σημαντικές αποκλίσεις ως προς τη σημασία, που συνδέεται με τα επιδιωκόμενα συμφέροντα αυτών που τον χρησιμοποιούν (Deakins & Freel, 2015:13).

Η έννοια της επιχειρηματικότητας ως διαδικασία έχει επισημανθεί και από τους Stevenson, Roberts και Grousbeck, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι η επιχειρηματικότητα εκφράζει μία διαδικασία κατά την οποία τα εκάστοτε άτομα είτε μεμονωμένα είτε στο πλαίσιο μιας επιχείρησης επιδιώκουν την αξιοποίηση των παρουσιαζόμενων ευκαιριών ανεξάρτητα από τους διαθέσιμους πόρους, που έχουν στην κατοχή τους τη δεδομένη στιγμή (Stevenson & Jarillo, 1990:23).

Ο Ray (1993) εξετάζει την έννοια της σπουδαιότητας των δεξιοτήτων του μάνατζμεντ μιας μικρής επιχείρησης. Θεωρεί ότι η προσοχή πρέπει να εστιαστεί στην ανάπτυξη των δεξιοτήτων και στον τρόπο με τον οποίο τις αποκτούν τα διοικητικά στελέχη. Η αναζήτηση του πρότυπου επιχειρηματία έχει σχεδιαστεί λανθασμένα και «δεν υπάρχουν εμπειρικά στοιχεία ή μια εννοιολογική βάση που να αποκαλύπτουν πολλά, ή και τίποτα, σχετικά με τους επιχειρηματίες και την ανάληψη κινδύνου». (Ray, 1993:347).

Ο επιχειρηματίας κατά τον Shackle (1979) είναι κάποιος που είναι δημιουργικός και αυθεντικός, διαθέτει φαντασία και «φαντάζεται ευκαιρίες» σε αντίθεση με τον επιχειρηματία του Kirzner, που «αντιλαμβάνεται ευκαιρίες». «Ο καθένας είναι πιθανό να έχει αυτή τη δημιουργική ικανότητα, που τη χρησιμοποιεί

όταν κάνει επιλογές. Ο ρόλος της αβεβαιότητας και της ατελούς πληροφόρησης είναι κρίσιμος για τη θεώρηση του ρόλου του επιχειρηματία από τον Shackle. Η αβεβαιότητα αυξάνει τις ευκαιρίες για ορισμένα άτομα να φανταστούν ευκαιρίες για κέρδος. Η φαντασία στον επιχειρηματία είναι σημαντική για τον εντοπισμό των πιθανών ευκαιριών. Η δυνατότητα αυτή συγκρίνεται με τους διαθέσιμους πόρους, πράγμα που μπορεί να οδηγήσει στην απόφαση για την παραγωγή και συνεπώς στην πράξη της επιχειρηματικότητας. Ο επιχειρηματίας του Shackle δείχνει ότι η δημιουργικότητα είναι ένα σημαντικό στοιχείο στην επιχειρηματική διαδικασία. Η ικανότητα του ατόμου να είναι δημιουργικό επηρεάζεται από πλήθος παραγόντων συμπεριλαμβανομένων του προσωπικού υπόβαθρου, της μόρφωσης και της νοοτροπίας. Αυτές οι επιρροές μπορούν να συνδυαστούν για να επηρεάσουν το βαθμό στον οποίο το άτομο είναι προετοιμασμένο να αναγνωρίσει και να εκμεταλλευτεί ευκαιρίες» (Deakins & Freel, 2015:14).

Η άποψη του Hayek (1945) είναι «ότι η ασύμμετρη πληροφόρηση δημιουργεί διαφορές στις γνώσεις ή στα είδη γνώσεων που διαθέτουν τα άτομα, οι οποίες παρέχουν τη βάση για εκμετάλλευση της ανακάλυψης των επιχειρηματικών ευκαιριών, παρόλο που αυτή μπορεί να είναι μία κερδοσκοπική διαδικασία, που υπόκειται σε δυναμικό ανταγωνισμό με τα στοιχεία εκπλήξεων από απροσδόκητα αποτελέσματα. Ο Hayek ενδιαφέρθηκε για τον οικονομικό σχεδιασμό, επιδιώκοντας να τονίσει την αποκέντρωση της λήψης αποφάσεων όπως αυτή των ανθρώπων των επιχειρήσεων, τους οποίους μάλλον είχε δει ως τα διοικητικά στελέχη, ενώ σήμερα αντιμετωπίζονται ως επιχειρηματίες» (ibid:15). Η κεντρική του συνεισφορά στην οικονομική θεωρία έγκειται στην κατάδειξη του σημαντικού ρόλου που διαδραματίζει ο μηχανισμός των τιμών στη διάχυση της γνώσης για την καταναλωτική ζήτηση και τη διαθεσιμότητα των οικονομικών πόρων. Τα παραπάνω συντείνουν στη βελτίωση των μεθόδων εξορθολογισμένου υπολογισμού των οικονομικών αποφάσεων. Κατά το συγγραφέα, όσο περισσότεροι λαμβάνουν μέρος στον οικονομικό σχεδιασμό της οικονομίας τόσο το καλύτερο για όλους μας μιας και το κάθε ξεχωριστό άτομο κατέχει αρκετές εξειδικευμένες πληροφορίες, που η κοινοποίησή τους μπορεί να βοηθήσει την ευρύτερη κοινωνία να τις αξιοποιήσει στο έπακρο προωθώντας το γενικό καλό. Εξάλλου η γνώση δεν υπάρχει σε μια συμπακνωμένη μορφή ενσωματωμένη σε μια οργανική ολότητα, αλλά διασκορπίζεται

σε επιμέρους αντιφατικές στιγμές που μόνο τα διακριτά άτομα είναι ικανά να την αντιληφθούν και να τη συνθέσουν (Hayek, 1945).

Οι διαφορετικές δεξιότητες που έχει ο επιχειρηματίας του Casson από τους άλλους, τού δίνουν τη δυνατότητα να προβαίνει σε κρίσεις και να συντονίζει περιορισμένους πόρους. Οι αποφάσεις του μπορούν να αφορούν στην ανακατανομή ή την οργάνωση των πόρων. Ο Casson (2003) τονίζει το γεγονός ότι οι επιχειρηματίες απαιτούν να ελέγχουν τους πόρους, για να μπορούν να υποστηρίξουν την κρίση τους και αυτό πιθανώς να συνεπάγεται ότι θα διαθέτουν προσωπικό πλούτο. Επομένως, η έλλειψη χρηματοοικονομικού κεφαλαίου θα είναι ένα εμπόδιο για την επιτυχημένη επιχειρηματικότητα. Η προσέγγισή του ρίχνει άπλετο φως στην ερμηνεία του γιατί οι επιχειρηματίες προκόβουν σε ορισμένες οικονομίες ενώ σε άλλες αδιαφορούν να συμμετάσχουν σε εταιρικά σχήματα. Για παράδειγμα, στο μοντέλο του η έλλειψη συμμετοχής σε περιοχές όπως η Σκωτία συνδέονται με την ανυπαρξία ιδιοκτησίας κατοικίας κάτι που επηρεάζει αρνητικά την επένδυση σε νεοσύστατες εταιρείες. Αναδεικνύεται έτσι η καθοριστική σημασία του περιβάλλοντος ως συντελεστή διαμόρφωσης της επιχειρηματικότητας. Ο εν λόγω θεωρητικός δεν αντιμετώπισε την αλλαγή ως επακόλουθο της επιχειρηματικότητας, αλλά τη θεώρησε ως πηγή ευκαιριών στη διάθεση του καινοτόμου επιχειρηματία, που διαλέγει εκείνη που του φαντάζει πιο πρόσφορη (Deakins & Freel, 2015:15-16). Κατά τον Casson το κλειδί για την κατανόηση του επιχειρηματία είναι να αντιληφθεί κάποιος το περιβάλλον στο οποίο αυτός δραστηριοποιείται. Αυτό το περιβάλλον είναι άστατο, οι αλλαγές είναι συχνές και το κυριότερο πολλές είναι απρόβλεπτες (Casson, 2003:345).

Πίνακας 1.1. Βασικές συνεισφορές συγγραφέων οικονομικών κειμένων για το ρόλο του Επιχειρηματία.

Συγγραφέας	Βασικός ρόλος του Επιχειρηματία	Επιπρόσθετη συμβολή
Say	Συνδυάζει τους παραγωγικούς συντελεστές	Καταλύτης οικονομικής αλλαγής
Cantillon	Συνδυάζει τους παραγωγικούς συντελεστές	Καταλύτης οικονομικής αλλαγής
Kirzner	Ικανότητα εντοπισμού των ευκαιριών	Η σημαντικότερη ικανότητα του επιχειρηματία είναι η “δημιουργική” εγρήγορσή του
Schumpeter	Καινοτόμος	Ο Επιχειρηματίας ως “ηρωϊκή” μορφή
Knight	Αναλαμβάνει κινδύνους	Το κέρδος είναι η ανταμοιβή για την ανάληψη κινδύνου
Casson	Συνδυάζει τους παραγωγικούς πόρους	Βασική επιρροή του περιβάλλοντος
Shackle	Δημιουργικότητα	Η αβεβαιότητα δημιουργεί ευκαιρίες για κέρδος
Hayek	Οραματιστής	Αναγνώριση ευκαιριών μέσω της γνώσης

Πηγή: Deakins & Freel, 2015.

Κατά τον Gibb (1996) συχνά ο όρος επιχειρηματίας εξισώνεται με τις μικρές επιχειρήσεις και τις έννοιες του ιδιοκτήτη διαχείρισης και της αυτοαπασχόλησης. Ωστόσο, ο Kirby (2004:511) εκτιμά ότι ο όρος αυτός είναι υπεραπλουστευμένος ως έννοια καθόσον είναι πολύ ευρύτερος απ’ ότι προτείνουν αυτές οι έννοιες. Δεν είναι όλοι οι κάτοχοι επιχειρήσεων επιχειρηματίες ούτε όλες οι μικρές επιχειρήσεις είναι επιχειρηματικές και ούτε όλες οι μεγάλες επιχειρήσεις είναι αντιεπιχειρηματικές. Δυστυχώς, όμως, εξακολουθεί να μην υπάρχει ένας κοινά αποδεκτός ορισμός του τι συνιστά έναν επιχειρηματία. Οι Brockhaus και Howitz (1986) αναγνώρισαν ότι: «... η βιβλιογραφία φαίνεται να υποστηρίζει το επιχείρημα ότι δεν υπάρχει γενικός ορισμός του επιχειρηματία». Στη συνέχεια οι Chell et al. (1991:1)

δήλωσαν ότι «... το πρόβλημα της αναγνώρισης του επιχειρηματία έχει ανατραπεί από το γεγονός ότι εξακολουθεί να μην υπάρχει τυπικός ορισμός της επιχειρηματικότητας καθολικά αποδεκτός».

Εφόσον δεν υπάρχει ακόμη ένας ενιαίος τυποποιημένος ορισμός, ο Kirby (2004) «προτείνει ως μοναδική λύση να πάμε πίσω στις ρίζες του όρου, που προέρχεται από το γαλλικό ρήμα *entreprendre*, που σημαίνει *αναλαμβάνω*». Έτσι, ο επιχειρηματίας είναι ένας εργολάβος, κάποιος που αναλαμβάνει να κάνει τα πράγματα να συμβούν, και το κάνει. Κατά συνέπεια, αυτός διαταράσσει το *status quo* και ως εκ τούτου μπορεί να θεωρηθεί ως ένας παράγοντας αλλαγής. Με μια τέτοια ικανότητα, δεν εργάζεται μόνο για τον εαυτό του σε μια μικρή επιχείρηση, αλλά μπορεί να απασχολείται και σε έναν μεγάλο Οργανισμό (Kirby, 2004:511). Κατά τους Kirby et al. (1991), τέτοιοι μεγάλοι Οργανισμοί μπορούν να ανήκουν τόσο στον ιδιωτικό, στον δημόσιο αλλά και στον εθελοντικό τομέα (Kirby, 2004:511).

Υπάρχει όμως και άλλη άποψη, την οποία εξέφρασε ο Ζιανγκ Ζεμίν, λίγο μετά την εκλογή του στη θέση του Γενικού Γραμματέα του Κομμουνιστικού Κόμματος της Κίνας το 1989, που δεν έκρυψε την καχυποψία του κόμματος απέναντι στους επιχειρηματίες καθώς τους χαρακτήρισε «αυτοαπασχολούμενους εμπόρους καιπραματευτάδες, που εξαπατούν, καταχρώνται, δωροδοκούν και φοροδιαφεύγουν». Καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 και παρά την εισροή ξένων επενδύσεων στην Κίνα και τις παροτρύνσεις προς τις κρατικές επιχειρήσεις να επεκταθούν, η ιδιωτική επιχειρηματικότητα εξακολουθούσε να αντιμετωπίζεται με καχυποψία, ενώ πολλοί επιχειρηματίες έχασαν τις περιουσίες τους ή φυλακίστηκαν. Παρά το ότι η άποψη του Ζιανγκ Ζεμίν για τους επιχειρηματίες έχει υποχωρήσει, εξακολουθεί να είναι ευρέως διαδεδομένη στην Κίνα (Acemoglu & Robinson, 2013:455).

Από τη μελέτη των αποτελεσμάτων της επιχειρηματικότητας με βάση την οικονομική προσέγγιση προκύπτουν τα εξής χαρακτηριστικά: α) μετατοπίζεται το ενδιαφέρον από τον επιχειρηματία και τις ενέργειές του στον τρόπο που αυτές επιδρούν στο οικονομικό περιβάλλον β) αναγνωρίζονται οι επιχειρηματικές λειτουργίες ως υπεύθυνες για την οικονομική βελτίωση της κοινωνίας μέσω της

καινοτομίας γ) δημιουργείται μια βάση για το διαχωρισμό ανάμεσα στους ρόλους του «επενδυτή», του «μάνατζερ» και του «επιχειρηματία».

### 1.1.2. Ο Επιχειρηματίας με βάση την ψυχολογική προσέγγιση

Οι ψυχολογικοί παράγοντες περιγράφουν τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του επιχειρηματία, που επηρεάζουν την εκδήλωση επιχειρηματικής δραστηριότητας. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση ο ίδιος ο επιχειρηματίας έχει βρεθεί στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος. Αφού η επιχειρηματικότητα είναι ουσιαστικός παράγοντας της οικονομικής ανάπτυξης, οι διάφορες μελέτες προσπαθούν να κατανοήσουν αυτόν που την παρέχει. Ερωτήματα όπως «μήπως οι επιχειρηματίες έχουν διαφορετική γενετική σύσταση» ή «μήπως λειτουργούν από μία διαφορετική σκοπιά, που κατά κάποιον τρόπο κατευθύνει τις αποφάσεις τους» έχουν απασχολήσει πολλούς ερευνητές χωρίς ωστόσο να υπάρχουν οριστικές απαντήσεις. Αυτό που είναι γνωστό είναι ότι οι επιτυχημένοι επιχειρηματίες φαίνεται να έχουν ορισμένα κοινά αναγνωρίσιμα χαρακτηριστικά.

Πέντε συγκεκριμένα προσωπικά χαρακτηριστικά του επιχειρηματία έχουν βρεθεί κοινά στις περισσότερες έρευνες (“The Big Five<sup>3</sup>” personality dimension):

- η τάση για ανάληψη κινδύνων,

---

<sup>3</sup> The “Big Five Factors” είναι ένα σύστημα ταξινόμησης της προσωπικότητας, που διακρίνει πέντε βασικές διαστάσεις: εξωστρέφεια, συγκαταβατικότητα, ευσυνειδησία, συναισθηματική σταθερότητα και δεκτικότητα σε νέες εμπειρίες. Οι Costa και McCrae (1992) παραθέτουν τις σημαντικότερες πτυχές, που αντιστοιχούν σε κάθε έναν από αυτούς τους παράγοντες:

**Εξωστρέφεια:** Τα άτομα με υψηλή εξωστρέφεια διακρίνονται από ενέργεια, θετικά συναισθήματα, αυτοπεποίθηση, κοινωνικότητα και δυναμισμό

**Συγκαταβατικότητα:** Χαρακτηρίζεται από πτυχές όπως η εμπιστοσύνη, η ευθύτητα, ο αλτρουισμός, η σεμνότητα, η συμμόρφωση

**Ευσυνειδησία:** Περιλαμβάνει πτυχές όπως η αποδοτικότητα, η οργάνωση, η προσήλωση στο καθήκον, η προσπάθεια για επίτευξη υψηλών στόχων, η αυτοπειθαρχία

**Συναισθηματική σταθερότητα:** Αναφέρεται στην ικανότητα των ατόμων να ασχοληθούν με αρνητικές συναισθηματικές εμπειρίες και στρεσογόνους παράγοντες και είναι κεντρικής σημασίας για τη διαχείριση των συναισθημάτων

**Η δεκτικότητα σε νέες εμπειρίες:** Σχετίζεται με ένα ευρύ φάσμα πτυχών όπως η ευαισθησία στην τέχνη και την ομορφιά, η ανάγκη για πνευματική περιέργεια και ποικιλία δράσεων (OECD, 2015:35)

- η ανάγκη για επίτευξη υψηλών στόχων,
- η ανάγκη για αυτονομία,
- η αυτοαποτελεσματικότητα (self-efficacy)
- και ο πλήρης έλεγχος (Vecchio, 2003:307-309).

Έτσι, η κλίση προς την Επιχειρηματικότητα είναι πιθανό να εντοπίζεται σε ανθρώπους που επιθυμούν να πετύχουν υψηλούς στόχους, που πιστεύουν στον έλεγχο του πεπρωμένου τους, που προτιμούν να είναι ανεξάρτητοι και υπεύθυνοι για τις πράξεις τους, που αισθάνονται ότι μπορούν να δημιουργήσουν και να ανταποκριθούν στις καινοτόμες προκλήσεις και έχουν εμπιστοσύνη στη διαχείριση κινδύνου (Μπουρλετίδης, 2010:150).

Από τους πρώτους που επιχείρησαν να αναλύσουν και να ερμηνεύσουν τους παράγοντες της επιχειρηματικής δραστηριότητας είναι ο Mc Clelland (1961), κατά τον οποίο η διαφορετικότητα στις συμπεριφορές, στη ψυχοσύνθεση και στις διάφορες ψυχολογικές ιδιοσυγκρασίες των ανθρώπων μπορεί να δικαιολογήσει τα διαφορετικά επίπεδα επιχειρηματικής δραστηριότητας. Για παράδειγμα, τα άτομα με καλύτερη ψυχοσύνθεση και μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση μπορούν ευκολότερα να αναπτύξουν επιχειρηματικές δραστηριότητες και να είναι πιο επιτυχημένα ως επιχειρηματίες, όχι τόσο για την κοινωνική και οικονομική αναγνώριση και το κύρος, αλλά κυρίως λόγω των ψυχικών αναζητήσεων, της ιδιοσυγκρασίας τους, της εκπλήρωσης των στόχων τους αλλά και της προσωπικής ικανοποίησης, που αντλείται από την εξεύρεση της λύσης σε κάποιο πρόβλημα. Συνήθως τα άτομα που έχουν καλύτερη ψυχοσύνθεση και μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση και σθένος μπορούν να πετύχουν πολύ περισσότερα επιτεύγματα και να φθάσουν ευκολότερα στην υλοποίηση των επαγγελματικών τους στόχων (Κορρές, 2015:45-46). Το άτομο επομένως φέρει την ευθύνη που δεν δραστηριοποιείται επιχειρηματικά (Deakins & Freel, 2015:18). Η εμπειρική έρευνα του Cromie (2000) κατέδειξε ότι η θεωρία του Mc Clelland (1961) είναι κάπως αντικρουόμενη (Kirby, 2004:511).

Ο Rotter (1966) υποστήριξε ότι η ανάπτυξη της επιχειρηματικής δραστηριότητας και της επιχειρηματικότητας προσδιορίζεται ιδιαίτερα από τις ψυχολογικές δυνάμεις των ίδιων των επιχειρηματιών και λιγότερο από εκείνους τους παράγοντες του εξωτερικού περιβάλλοντος, όπως για παράδειγμα τις οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και τεχνολογικές δυνάμεις. Ο Rotter τόνισε ότι η ανάπτυξη της

επιχειρηματικότητας και της επιχειρηματικής δραστηριότητας οφείλεται κυρίως στα άτομα εκείνα που έχουν μεγάλο βαθμό επιθυμίας και πίστης στις δυνατότητες και στις δυνάμεις τους, δηλαδή μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στις «εσωτερικές» τους δυνάμεις και δυνατότητες και λιγότερο στις «εξωτερικές» δυνάμεις και στο «εξωτερικό περιβάλλον». Σε αντίθεση, τα άτομα εκείνα που στηρίζονται περισσότερο στις «εξωτερικές» δυνάμεις και στο «εξωτερικό περιβάλλον», όπως για παράδειγμα στο οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον, στο ρόλο και στην υποστήριξη του κράτους, στο θεσμικό και νομοθετικό πλαίσιο, στην επίδραση της τύχης κ.λπ. δεν χρησιμοποιούν ιδιαίτερα τις «εσωτερικές» δυνάμεις τους για να υλοποιήσουν μια επιχειρηματική ιδέα, αλλά κυρίως βασίζονται στο «εξωτερικό» περιβάλλον και στην υποστήριξη του κράτους για την υλοποίηση της επιχειρηματικής τους δραστηριότητας (Κορρές, 2015:45-46). Ωστόσο, τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας είναι ασαφή (Kirby, 2004:512).

Λαμβάνοντας υπόψη τις επιστημονικές μελέτες για την επιχειρηματική προσωπικότητα μπορεί να επισημανθούν ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά που χαρακτηρίζονται στη βιβλιογραφία ως σημαντικές ικανότητες οποιουδήποτε επιχειρηματία:

- η κατά τον Mc Clelland ανάγκη για επίτευξη
- η καλά μελετημένη ανάληψη κινδύνων
- υψηλή εσωτερική δύναμη ελέγχου
- δημιουργικότητα
- καινοτομία
- ανάγκη για αυτονομία
- ανοχή στην αβεβαιότητα
- όραμα
- αυτοαποτελεσματικότητα

Η έντονη ανάγκη για επίτευξη μπορεί επίσης να είναι ένα σημαντικό χαρακτηριστικό για την επιτυχία ατόμων σε πολλά επαγγέλματα και όχι μόνο για επιχειρηματίες. Παρομοίως, παρόλο που υπάρχουν μερικά στοιχεία που δείχνουν ότι η αυτοαποτελεσματικότητα ή η αντιληπτή αυτοπεποίθηση σχετίζεται με την επιχειρηματική επίδοση, οι ερευνητές προβληματίζονται για το αν οι πετυχημένοι επιχειρηματίες επιδεικνύουν ψυχολογικά χαρακτηριστικά που τους κάνει να

ξεχωρίζουν ως άτομα. Τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας δεν ισχύουν για όλους τους επιχειρηματίες και ενδεχομένως μπορεί να αφορούν και άλλες κατηγορίες πληθυσμού π.χ. στελέχη επιχειρήσεων. Πολλές κριτικές έχουν γίνει για την προσέγγιση των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας και για την προσπάθεια κατανόησης του γιατί ο επιχειρηματίας αναλαμβάνει δράση. Οι κριτικές της σχολής των ψυχολογικών χαρακτηριστικών εστιάζονται στο ότι:

- δεν είναι ορθό να αναζητάμε ένα κοινό σημαντικό γνώρισμα.
- αγνοεί τους παράγοντες του περιβάλλοντος, που μπορεί να είναι πιο σημαντικοί από την προσωπικότητα.
- αποτελεί ουσιαστικά μία στατική προσέγγιση της δυναμικής διαδικασίας της επιχειρηματικότητας.
- αγνοεί το ρόλο της μάθησης, της προετοιμασίας και της διορατικότητας στη διαδικασία της επιχειρηματικότητας (Deakins & Freel, 2015:18-19).

Κατά τον Timmons (1994) τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας των επιτυχημένων επιχειρηματιών κατηγοριοποιούνται σε επίκτητα και έμφυτα. Τα πρώτα αποκτώνται μέσω της μάθησης ή μέσω της πείρας, αλλά υπάρχουν και κάποια χαρακτηριστικά που δεν μπορούν να αποκτηθούν και έτσι ξεχωρίζουν «οι γεννημένοι επιχειρηματίες» και οι «δημιουργημένοι επιχειρηματίες». Στα επίκτητα χαρακτηριστικά μπορούν επίσης να ενταχθούν η ανάγκη για επιτυχίες/επίτευξη και η δύναμη ελέγχου μαζί με άλλες ηγετικές ικανότητες και προσόντα όπως η ικανότητα για ανάληψη ευθυνών. Πολλά απ' αυτά τα χαρακτηριστικά είναι δεξιότητες μάνατζμεντ. Τα εν λόγω χαρακτηριστικά μπορούν να αποκτηθούν και από τους εν δυνάμει επιχειρηματίες μια και πολλές από αυτές τις ικανότητες μπορούν να τις διδαχθούν (ibid:20).

Οι Hisrich και Peters (1998) κατηγοριοποιούν τις ποικίλες δεξιότητες που απαιτούνται από τους επιχειρηματίες ως εξής:

- σε τεχνικές δεξιότητες, που περιλαμβάνουν τη γραπτή και προφορική επικοινωνία, την τεχνική διαχείριση και τις οργανωτικές δεξιότητες.
- σε επιχειρηματικές δεξιότητες διαχείρισης, που περιλαμβάνουν το σχεδιασμό, τη λήψη αποφάσεων, το μάρκετινγκ και τις λογιστικές ικανότητες.

- σε προσωπικές επιχειρηματικές δεξιότητες, που περιλαμβάνουν τον εσωτερικό έλεγχο, την καινοτομία και την ανάληψη κινδύνου.

Επιπρόσθετα τονίζουν ότι η ανάπτυξη συγκεκριμένων δεξιοτήτων όπως ο εσωτερικός έλεγχος, η ανάληψη κινδύνων, η καινοτομία, η αλλαγή προσανατολισμού, η επιμονή και η ηγεσία με όραμα διαφοροποιούν έναν επιχειρηματία από ένα μάνατζερ (Henry et al: 2005:104).

Τα χαρακτηριστικά που διέπουν τη συμπεριφορά του επιτυχημένου επιχειρηματία συνοψίζονται από τον Thompson (1999:210-212) με τρόπο εύληπτο και διαυγή, επικεντρωμένα σε δέκα κύρια σημεία:

1. Ο Επιχειρηματίας συγκαταλέγεται στα άτομα που κάνουν τη διαφορά·

Με την ανεξάντλητη ενεργητικότητά τους και την ακούραστη προσπάθεια που καταβάλλουν, μεταβάλλουν το πιθανό σε εφικτό, μετουσιώνουν αόριστες ιδέες σε χειροπιαστές πράξεις. Αδράχουν ευκαιρίες, υπερνικούν αναποδιές και αβεβαιότητες δημιουργώντας καινοτόμα προϊόντα και υπηρεσίες προκειμένου να επιτελέσουν με επάρκεια το δύσκολό τους έργο.

2. Η Επιχειρηματικότητα επικεντρώνεται στον εντοπισμό και την αξιοποίηση ευκαιριών·

Χαρακτηριστική για την κατανόηση του σημείου αυτού είναι η παράθεση ενός παραδείγματος, που αφορά έναν κατασκευαστή παπουτσιών, που έστειλε τους δύο μαθητευόμενούς του στην Αυστραλιανή ενδοχώρα να ανιχνεύσουν δυνητικές ευκαιρίες αξιοποίησης της ανεκμετάλλευτης αγοράς του αυτόχθονα πληθυσμού. Ο πρώτος επέστρεψε αποθαρρυσμένος από την έλλειψη δυνητικών πελατών μιας κι όλοι κυκλοφορούσαν ξυπόλυτοι, ο δε δεύτερος διείδε με το εμπορικό του δαιμόνιο τη δυνατότητα κέρδους από την εκμετάλλευση της υπανάπτυκτης αγοράς. Βλέπουμε έτσι ότι η έξυπνη ιδέα δεν αξιοποιείται στον ίδιο βαθμό από όλους, αλλά απαιτεί ικανούς οραματιστές που θα κατορθώσουν να συνθέσουν τις προσφερόμενες πληροφορίες και να κάνουν τις κατάλληλες επιλογές.

3. Οι Επιχειρηματίες στηρίζονται στην ικανότητα να διακρίνουν με ευστροφία τους πόρους που χρειάζονται για την ευόδωση των σχεδίων τους·

Η αποτελεσματικότητά τους εξαρτάται από τον ευέλικτο χειρισμό από τους ίδιους δύσκολων καταστάσεων και τη δύναμή τους να μην το βάλουν κάτω ούτε να απογοητευτούν, όταν δεν ανακαλύψουν τις απαραίτητες για τη βιωσιμότητα της επιχείρησής τους πρώτες ύλες. Αντίθετα, πρέπει να τους διέπει πνεύμα επινοητικότητας προκειμένου να καταφύγουν σε εναλλακτικές λύσεις.

4. Οι Επιχειρηματίες προσαυξάνουν συνεχώς την αξία των παραγόμενων προϊόντων και υπηρεσιών ώστε να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των πελατών και να ανταποκριθούν στις πολλαπλές απαιτήσεις της αγοράς·

Μετασχηματίζουν έτσι έγκαιρα και ικανοποιούν και τους πιο απαιτητικούς πελάτες ενώ λαμβάνουν υπόψη τους παράλληλα τους παράγοντες εκείνους, που εξασφαλίζουν την επιτυχία και την αποτροπή κάθε αποτυχημένης απόπειρας και αδυναμίας.

5. Οι Επιχειρηματίες συνιστούν καλούς δικτυωτές·

Λόγω του περιορισμένου αριθμού των μέσων που έχουν στον έλεγχό τους αναγκάζονται συχνά να χρησιμοποιήσουν την οξυμμένη επινοητικότητά τους. Εξίσου χρήσιμη θεωρείται η ενεργοποίηση του δικτύου κοινωνικών επαφών που κατέχουν καθώς και η επίκληση της διαπραγματευτικής τους δεινότητας ώστε να αποκτήσουν τα ποθούμενα αποτελέσματα.

6. Διακρίνονται από τεχνογνωσία και γνωρίζουν πού και σε ποιον να απευθυνθούν όταν το απαιτεί η συγκυρία·

Είναι πάντοτε ενήμεροι ως προς το ποιος κατέχει τις πολύτιμες πλουτοπαραγωγικές τους πηγές αλλά επίσης δύνανται να καθορίζουν με σαφήνεια την περιοχή που τους βολεύει, για να καταστρώσουν το φιλόδοξο εγχείρημά τους.

7. Αντιπροσωπεύουν δημιουργούς κεφαλαίου·

Οι πολυπόικιλες επενδύσεις τους εκτείνονται τόσο στον χρηματο-οικονομικό τομέα όσο και στη δημιουργία κοινωνικού κεφαλαίου, που σχετίζεται με τη δημιουργία πόρων από την κοινωνική συναλλαγή. Επίσης, είναι δημιουργοί καλλιτεχνικού και αισθητικού κεφαλαίου μέσω της προσφοράς τους σε πληθώρα δραστηριοτήτων πολιτιστικού ενδιαφέροντος.

8. Οι επιχειρηματίες καταφέρνουν να αναλαμβάνουν ρίσκα·

Διαχειρίζονται τον κίνδυνο με ζηλευτή αρτιότητα και δε φοβούνται να διακινδυνεύσουν ανά πάσα στιγμή επιδεικνύοντας μοναδική προθυμία να αναλάβουν πλήρως την ευθύνη που απορρέει από τις πράξεις τους. Κατανοούν απόλυτα τις αρνητικές προεκτάσεις των ενεργειών τους χωρίς να διστάζουν να τολμήσουν.

9. Σε πείσμα των αντιξοοτήτων που αναδύονται, κρατούν μια αποφασιστική στάση·

Διακατέχονται από έντονη αυτοπεποίθηση και θέληση για επιτυχία και επιμένουν στην επίτευξη των στόχων τους παρά τις όποιες δυσκολίες προκύψουν. Αρνούνται ακατάπαυστα να ηττηθούν ειδικότερα όταν τα πράγματα δυσκολεύουν και διατηρούν αμείωτη την πίστη στα οράματά τους ακόμα κι όταν κάνουν λάθος. Υπερνικούν με ευκολία ακόμη κι απροσδόκητα εμπόδια κι επιβιώνουν σε συνθήκες κρίσεως και δοκιμασίας.

10. Η Επιχειρηματικότητα οξύνει τη δημιουργικότητα και επιφέρει σημαντικές καινοτομίες·

Η πρόσκτηση των προσόντων αυτών διευκολύνει τους επιχειρηματίες να προσαρμοστούν με ευλυσία σε ένα σύγχρονο, κι ολοένα και πιο ανταγωνιστικό περιβάλλον και να δαμάσουν προς το συμφέρον τους τα επιστημονικά επιτεύγματα της εποχής τους.

Η προσπάθεια να αποδειχτεί ότι ο επιχειρηματίας γεννιέται και δεν είναι αποτέλεσμα εκπαίδευσης δεν ευδοκίμησε. Προφανώς, αν τα επιχειρηματικά χαρακτηριστικά είναι έμφυτα, τότε ελάχιστα μπορούν να κερδηθούν από άμεσες παρεμβάσεις με στόχο να ενθαρρυνθούν οι νέοι επιχειρηματίες να ξεκινήσουν επιχειρήσεις αλλά και από άποψη πολιτικής η θεωρία αυτή έχει σημαντικές συνέπειες (Deakins & Freel, 2015:17). Εάν ένας επιχειρηματίας «γεννιέται», τότε δεν μπορεί να αποτελέσει «προϊόν εκπαίδευσης», με αποτέλεσμα όλα τα σχετικά προγράμματα εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα να μην έχουν δημιουργικό χαρακτήρα, αλλά να παίζουν τον ρόλο συμπληρωματικού εργαλείου μάθησης για νέα επιχειρηματικά ταλέντα. Τα προσωπικά χαρακτηριστικά φαίνεται να λειτουργούν υποβοηθητικά και σε καμία περίπτωση δεν αποτελούν ικανή και αναγκαία συνθήκη για μια επιτυχημένη επιχειρηματική δραστηριοποίηση (Μπουρλετίδης, 2010:149-150). Παρ' όλα αυτά, έχει γίνει παράδοση να συνδέονται οι επιχειρηματίες με ορισμένα χαρακτηριστικά

του χαρακτήρα και της προσωπικότητας εν γένει. Λόγω του πλήθους των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων που αποδόθηκαν στον επιχειρηματία θα έπρεπε «το ψυχολογικό του προφίλ» να μοιάζει σε κάποιον υπεράνθρωπο, γεμάτο αντιθέσεις και με τόσα πολλά χαρακτηριστικά, που θα τον αναδείκνυαν σε έναν «άνθρωπο για τα πάντα» (Gartner, 1988:57). Σαφώς, πολλά από τα χαρακτηριστικά αυτά- σε κάποιο βαθμό- θα βρεθούν σε πολλές επιτυχημένες επιχειρηματικές επιδόσεις. Όμως πολλοί άνθρωποι με αυτά τα γνωρίσματα και τα χαρακτηριστικά δεν θα γίνουν επιχειρηματίες (Thomson, 1999:209).

Φαίνεται λοιπόν, έως τώρα, ότι αν και μπορεί να μην είναι δυνατόν να προσδιοριστεί με ακρίβεια τι είναι ένας επιχειρηματίας, είναι ωστόσο δυνατόν αυτός να ταυτοποιηθεί. Κατά τον Lessem (1986), κανένα άτομο δεν εμφανίζει σε ίσο βαθμό το πλήρες φάσμα των επιχειρηματικών χαρακτηριστικών. Μάλλον, είναι πιθανότερο ότι υπάρχουν διαφορετικοί τύποι επιχειρηματιών, ο καθένας με διαφορετικό τύπο προσωπικότητας, χαρακτηριστικών και συμπεριφορών (Kirby, 2004:511). Οι Stam & Spiegel (2016:1) μας δίνουν τον ορισμό ενός άλλου τύπου επιχειρηματία, του φιλόδοξου επιχειρηματία: Οι φιλόδοξοι επιχειρηματίες είναι άτομα που διερευνούν ευκαιρίες για να ανακαλύψουν και να αξιολογήσουν νέα αγαθά και υπηρεσίες και να τα αξιοποιήσουν για να προσθέσουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερη αξία (Stam et al., 2012). Αυτό σημαίνει κάτι παραπάνω από το να είσαι «το αφεντικό του εαυτού σου» ή να επιδιώκεις την αυτοπεποίθηση μέσω της ιδιοκτησίας των επιχειρήσεων. Οι φιλόδοξοι επιχειρηματίες δίνουν σημασία στην απόδοση και την επιτυχία των επιχειρήσεών τους επιδιώκοντας την ταχεία επέκτασή τους (Stam et al., 2012). Στην πράξη οι φιλόδοξοι επιχειρηματίες είναι πιθανότερο να επιτύχουν σημαντική σταθερή ανάπτυξη, καινοτομία ή διεθνοποίηση απ' ό,τι ο «μέσος» επιχειρηματίας. Στον Πίνακα 1.2 διαφαίνεται η προσωπικότητα και τα χαρακτηριστικά διαφορετικών επιχειρηματικών τύπων κατά τον Lessem.

Πίνακας 1.2. Επιχειρηματικός τύπος, προσωπικότητα και χαρακτηριστικά (Lessem, 1986).

<b>Επιχειρηματικός τύπος</b>	<b>Προσωπικότητα</b>	<b>Χαρακτηριστικά</b>
Καινοτόμος	Φαντασία	Πρωτοτυπία, έμπνευση, αγάπη, μετασχηματισμός
Νέος σχεδιαστής/διευκολυντής	Διαίσθηση	Εξέλιξη, ανάπτυξη, συμβίωση, σύνδεση
Ηγέτης	Εξουσία	Κατεύθυνση, ευθύνη, δομή, έλεγχος
Νέος επιχειρηματίας	Θέληση/βούληση	Επίτευξη, ευκαιρία, ανάληψη κινδύνων, ισχύς
Animateur/Πρόσχαρος, Ευχάριστος	Κοινωνικότητα	Ανεπισημότητα, κοινές αξίες, κοινότητα, κουλτούρα
Εξερευνητής/τυχοδιώκτης	ενέργεια	Κίνηση, εργασία, υγεία, δραστηριότητα

Πηγή: Lessem (1986, αναφέρεται στον Kirby, 2004:512).

Σε αντίθεση με άλλες σημαντικές οικονομικές δεξιότητες, οι επιχειρηματικές ικανότητες (entrepreneurship skills) δεν σχετίζονται με ένα συγκεκριμένο επάγγελμα, κλάδο ή προσόντα. Ωστόσο, η όλο και μεγαλύτερη έμφαση στην εκπαίδευση για την επιχειρηματικότητα και την ανάπτυξη των επιχειρηματικών ικανοτήτων και δεξιοτήτων έχει επιφέρει μεγαλύτερη ανάλυση αυτών. Ο OECD (2014) έχει εντοπίσει τρεις κύριες ομάδες δεξιοτήτων, που απαιτούνται από τους επιχειρηματίες:

- τεχνικές: επικοινωνία, παρακολούθηση του περιβάλλοντος, επίλυση προβλημάτων, εφαρμογή της τεχνολογίας και χρήση διαπροσωπικών, οργανωτικών δεξιοτήτων.
- διαχείρισης επιχειρήσεων: σχεδιασμός και καθορισμός του στόχου, λήψη αποφάσεων, διαχείριση ανθρώπινων πόρων, μάρκετινγκ, χρηματοδότηση, λογιστική, πελατειακές σχέσεις, ποιοτικός έλεγχος, διαπραγμάτευση, έναρξη επιχειρήσεων.

- προσωπικές επιχειρηματικές: αυτοέλεγχος και πειθαρχία, διαχείριση του κινδύνου, καινοτομία, επιμονή, ηγεσία, διαχείριση της αλλαγής, δημιουργία δικτύων, και στρατηγική σκέψη (European Commission, 2014:1).

### 1.1.3. Ο επιχειρηματίας με βάση τις κοινωνικο-συμπεριφορικές προσεγγίσεις

Η διαθέσιμη ευρεία γκάμα κοινωνικο-συμπεριφορικών προσεγγίσεων εστιάζει το ενδιαφέρον της στην εξέταση του καθοριστικού ρόλου που διαδραματίζει ο παράγοντας του περιβάλλοντος καθώς και η επιρροή της κουλτούρας πάνω στα μεμονωμένα άτομα. Θεωρείται πλέον αυταπόδεικτη αλήθεια ότι η συμβολή της κουλτούρας μιας κοινωνίας στην προσωπικότητα των ατόμων που τη συναπαρτίζουν συντείνει καίρια στην επιτυχημένη ανάληψη από μέρους τους τολμηρών επιχειρηματικών πρωτοβουλιών. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Timmons (1994) η ικανότητα διαχείρισης της αποτυχίας είναι αξεδιάλυτα συνυφασμένη με τη γενικότερη κουλτούρα που επικρατεί σε μια χώρα. Για παράδειγμα, στις ΗΠΑ η αποτυχία συνήθως βιώνεται ως ευκαιρία για περαιτέρω μάθηση και οι άνθρωποι είναι δυνατό να καρπωθούν τα οφέλη της και να αντλήσουν πολύτιμα διδάγματα από την εμπειρία τους αυτή προκειμένου να συνεχίσουν να ιδρύουν κερδοφόρες επιχειρήσεις. Από την άλλη μεριά, σε χώρες όπως η Βρετανία η αδυναμία διαχείρισης ενός αποτυχημένου επιχειρηματικού ρίσκου απέτρεψε μεγάλο ποσοστό φορέων επιχειρηματικής δράσης από το να δοκιμάσουν την τύχη τους ακόμα μια φορά. Δεν μπόρεσαν έτσι να εκμεταλλευτούν τις χρήσιμες πραγματικά διδαχές που αποκόμισαν και να τις αξιοποιήσουν εποικοδομητικά προς μια νέα κατεύθυνση. Απειράριθμες απόπειρες έχουν γίνει τα τελευταία χρόνια από πληθώρα ερευνητών να διερευνηθεί με επάρκεια το πλήθος των χαρακτηριστικών εκείνων που ευθύνονται για την προσοδοφόρα εξέλιξη των μικρο-επιχειρηματικών μονάδων. Σκιαγραφήθηκε επιμελώς η συμπεριφορά δείγματος ιδιοκτητών και επιχειρήθηκε η διατύπωση μιας θεωρίας ικανής να αναπτύξει βάσιμες υποθέσεις, που να εξηγούν την πορεία τους. Ωστόσο, ανέκυψαν αρκετές δυσκολίες σχετικές με τη στάθμιση απρόοπτων παραγόντων, που στρέβλωναν τα ποσοστά συμμετοχής τους, γεγονός που αποδείχθηκε τελικά μοιραίο για τη βιωσιμότητα του εν λόγω εγχειρήματος (Deakins & Freel, 2015:22).

Σύμφωνα με την έρευνα που διεξήγαγε η Scottish Enterprise, αναδείχθηκαν ορισμένα στοιχεία που δυσχέραιναν τη συμμετοχή στην ανάληψη δυναμικής

επιχειρηματικής δραστηριότητας. Μεταβλητές όπως η ιστορική εξάρτηση από ένα μειωμένο αριθμό εργοδοτών και η εσωτερική επένδυση (βλέπε North Sea Oil) οδήγησαν στον σχηματισμό μιας νοοτροπίας πρόσδεσης των ατόμων στις δράσεις των μεγάλων επιχειρήσεων για τη δυνατότητα απασχόλησής τους. Παρότι η εταιρεία εισήγαγε μέτρα για τη βελτίωση της πρόσβασης σε περιβαλλοντολογικούς πόρους, ελάχιστη πρόοδος σημειώθηκε στο ποσοστό ίδρυσης νεοπαγών εταιρειών. Αυτό καταδεικνύει με σαφήνεια ότι οι χωροταξικές διαφοροποιήσεις στο σχηματισμό επιχειρήσεων οφείλονται σε συνθετότερες αιτίες που δεν αφορούν μόνο τη λήψη κατάλληλων μέτρων δημόσιας πολιτικής. Όσον αφορά το χαμηλό ποσοστό συμμετοχής γυναικών (ανέρχεται μετά βίας σε 16%) και μαύρων Αφρικανών και μεταναστών από την Καραϊβική κι εδώ η απάντηση δεν ήταν μονοσήμαντη, συνδεόταν με ένα πολύπλοκο συνδυασμό κοινωνικο-οικονομικών λόγων (ibid:23-24).

Μια εναλλακτική άποψη υποστηρίζει ότι αποφασιστικής σημασίας συντελεστή στη διαμόρφωση της επιχειρηματικής συμπεριφοράς και την επιχειρηματική επιτυχία αποτελεί η οργάνωση δια-επιχειρησιακών δικτύων. Ειδικότερα, στις νοτιοανατολικές περιοχές του Ηνωμένου Βασιλείου η επιχειρηματική καινοτομία γνώρισε αλματώδη άνθιση με επικερδείς συνέπειες για τους ιδιοκτήτες δεδομένο που φανερώνει την πρωταρχική συμβολή του περιβάλλοντος και των υποδομών παράλληλα με τα προσωπικά χαρακτηριστικά του επιχειρηματία. Καταλυτική επίσης είναι η σπουδαιότητα του κοινωνικού κεφαλαίου στην προσπάθεια κατανόησης των διαφορετικών ποσοστών συμμετοχής στην επιχειρηματική πρακτική. Εννοιολογικά ταυτίζεται με την ικανότητα των ατόμων που λαμβάνουν αποφάσεις να αντλούν πλεονεκτήματα από την άριστη χρησιμοποίηση πόρων μέσω των κοινωνικών τους επαφών ή των κοινωνικών δικτύων στα οποία εντάσσονται. Οι προκύπτουσες σχέσεις, αξίες και ανεπίσημες κυρώσεις καθορίζουν θεμελιακά τον όγκο και τη συνεργατική ποιότητα των κοινωνικών τους αλληλεπιδράσεων. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις τέτοιων συμπληρωματικών και ενδεχομένως ανταγωνιστικών μεταξύ τους δικτύων συνιστούν η οικογένεια, η κοινωνία και τα επιχειρηματικά δίκτυα των οργανισμών όπως οι λέσχες τοπικών επιχειρήσεων και οι επιχειρηματικές συναντήσεις. Η αναλυτική χρησιμότητα του όρου γίνεται πιο ορατή με τη λεπτομερή μελέτη της επίδρασής του (από πλειάδα σχολιαστών) στις επιχειρήσεις εθνοτικών μειονοτήτων. Στις τελευταίες αναπτύσσεται

ισχυρό κοινωνικό κεφάλαιο λόγω των άρρηκτων δεσμών που τις συναρτά ευθέως με την οικογένεια και τις τοπικές εθνοτικές κοινότητες (ibid:24-25).

Ερευνητές όπως οι Sirmon και Hitt δίνουν ιδιαίτερο βάρος στον τρόπο που η ανταγωνιστική και η επιχειρηματική υπεροχή προκύπτουν από τα πλεονεκτήματα που απορρέουν από την κατοχή των διαθέσιμων πόρων (Sirmon & Hitt, 2003:339-358). Άλλοι όπως οι Anderson και Jack (2002) προχωρούν ένα βήμα παραπέρα επισημαίνοντας τη βασική λειτουργία του κοινωνικού κεφαλαίου ως κόλλας ή λιπαντικού υπονοώντας ότι μπορεί να παίξει διαφορετικούς κάθε φορά ρόλους. Επιπλέον, το μοντέλο του Sharero (1982) προβάλλει τη σημαντική επιρροή που ασκεί το κοινωνικό κεφάλαιο στην απόφαση των νεοεμφανιζόμενων επιχειρηματιών να συμμετάσχουν ή όχι σε εταιρικά σχήματα (start-ups). Όσον αφορά το πεδίο ερευνών που ασχολείται με την κατανόηση των παραγόντων που επηρεάζουν την ικανότητα των επιχειρηματιών για μάθηση επικρατεί καθολική σύγχυση. Θεωρητικοί όπως οι Storey και Westhead (1996) διαπιστώνουν την κραυγαλέα έλλειψη τεκμηρίων στην υπάρχουσα βιβλιογραφία που να ανακαλύπτουν μια ουσιαστική σχέση ανάμεσα στην επίσημη εκπαίδευση και τη βελτιωμένη απόδοση των επιχειρήσεων. Ωστόσο σύμφωνα με τον Gibb (1997) η ευόδωση των επιχειρηματικών στόχων εξαρτάται άμεσα από το βαθμό της αλληλεπίδρασής τους με τις εκάστοτε ομάδες συμφερόντων που δρουν στο περιβάλλον της μικρής επιχείρησης. Εξυπακούεται λοιπόν ότι η παρέμβαση για βελτίωση της μάθησης μέσω της αλληλεπίδρασης και της εμπειρίας μπορεί να ανορθώσει αισθητά την επιχειρηματική απόδοση (Deakins & Freel, 2015:25-26).

Από τις εξελικτικές θεωρήσεις του Costello (1996) συνάγεται η υπόθεση ότι η επιχειρηματικότητα προϋποθέτει τη μαθησιακή διαδικασία και συμβάλλει αποφασιστικά στον εντοπισμό των προβλημάτων, στην επιτυχή αντιμετώπισή τους καθώς και στην σε βάθος ανίχνευση των πραγματικών τους αιτιών. Κατά τον Schumpeter επίσης, η ανάπτυξη της εξελικτικής διαδικασίας για τη μάθηση και τον επιχειρηματία προέρχεται από την ενδελεχή ανάλυση των δυνάμεων της αλλαγής που μας βοηθά να καταλάβουμε πως εκείνος προσαρμόζει και αναδιαμορφώνει τις στρατηγικές του, για να μάθει να αντιμετωπίζει την αβεβαιότητα. Με αυτόν τον τρόπο, η μεγιστοποίηση των γνώσεων που οι επιχειρηματίες αποκτούν μέσω της εμπειρίας και συνεχούς τριβής τους με τα μαθησιακά γεγονότα καθορίζουν και το βαθμό επιτυχίας της πορείας της επιχείρησής τους. Για τον Levinthal (1996) η

επιχειρηματική συμπεριφορά εκφράζει μια δυναμική διαδικασία κατά την οποία ο συμμετέχων μαθαίνει να μεταλλάξει τη λήψη των αποφάσεων ανάλογα με τη ροή μιας διαρκώς μεταβαλλόμενης και ασυνεχούς πραγματικότητας υιοθετώντας μια μη στατική ικανότητα ανταπόκρισης σε αυτή (ibid:29).

Μια μεγάλη μερίδα μελετητών μοιάζει να συγκλίνει στην άποψη πως η επιχειρηματική μάθηση απαρτίζει μια διαδικασία με εμπειρικό προσανατολισμό. Στο μοτίβο αυτό επιδοκιμάζονται οι δυναμικές σε αντιδιαστολή με τις στατικές προσεγγίσεις ώστε να βελτιωθεί η κατανόηση για το περιεχόμενο και την αναγκαιότητα της επιχειρησιακής μάθησης. Όπως τονίζουν οι Rae & Carswell, η αποκτηθείσα επιχειρηματική συμπεριφορά εντοπίζεται ευκολότερα μέσα από τη δυναμικότητα των μαθησιακών επεισοδίων που απαιτεί την οριοθέτηση διακριτών, εκτενών σε διάρκεια χρονικών περιόδων αξιοποίησης της μάθησης και σκέψης στηριζόμενες σε εμπειρίες που διαμόρφωσαν τις στάσεις και τη συμπεριφορά τους (Rae & Carswell, 2001:150-158).

Για ορισμένους άλλους, η ύπαρξη κάποιων δυναμικών και κρίσιμων γεγονότων σηματοδοτεί τον καταλύτη για τη μαθησιακή διάχυση εμπεδώνοντας ρηξικέλευθες καινοτομίες στην επιχειρηματική νοοτροπία. Επιπρόσθετα, μια σειρά περιβαλλοντικών και κοινωνικών ερμηνειών της επιχειρηματικής μάθησης τη μεταχειρίζονται ως προϊόν του ευρύτερου κοινωνικού τοπίου στο οποίο δραστηριοποιείται ο επιχειρηματίας. Τα πιο πρόσφατα ευρήματα των Zhang et.al. (2006:299-323) κατέδειξαν με γλαφυρότητα ότι η εφαρμογή των θεωριών της οργανωσιακής μάθησης στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις συντείνει θεμελιακά στην εξήγηση όσων από αυτές χαρακτηρίζονταν ως καινοτομικές σε διάκριση από τις σταθερές.

Συμπερασματικά, όλες οι προαναφερθείσες θεωρητικές συνεισφορές βοήθησαν αξιόπαινα στην ανάδειξη της σπουδαιότητας των σύνθετων παραγόντων που διέπονταν από μια ολοένα αυξανόμενη ρευστότητα και εμπειρικότητα μέσα στην επιχειρηματική διαδικασία. Συνέβαλαν έτσι στην αναλυτικότερη κατανόηση της επιχειρηματικής μάθησης και σημείωσαν σημαντική ερευνητική πρόοδο μέσα από την ιχνηλάτηση εναλλακτικών προσεγγίσεων.

## 1.2 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το παρόν κεφάλαιο επιχείρησε να διαφωτίσει ορισμένες σημαντικές πτυχές αναφορικά με το περιεχόμενο της έννοιας του επιχειρηματία και παράλληλα να εξετάσει συνοπτικά τους κυριότερους παράγοντες, που καθορίζουν τη δράση του. Ανέδειξε την καταλυτική σημασία και συνεισφορά ευρείας γκάμας μελετών, που παρουσιάζονται στη σημερινή βιβλιογραφία και το γεγονός ότι κάθε μία από αυτές υιοθετεί το δικό της διακριτό σημείο εστίασης και μας παρέχει μοναδική χρησιμότητα.

Στη συμβατική οικονομική θεωρία για παράδειγμα, ο επιχειρηματίας αντιμετωπίζεται ως ένας κάτοχος πλούτου, που αναλαμβάνει κάποιους κινδύνους και η αμοιβή του σχετίζεται άμεσα με την εξασφάλιση κερδών. Οι επιπλέον πληροφορίες που μπορεί να κατέχει, του επιτρέπουν να εκμεταλλευτεί επικερδείς ευκαιρίες ενώ η αξιοποίηση των τεχνολογικών καινοτομιών τον αναδεικνύει σε κατεξοχήν φορέα βελτίωσης των υφιστάμενων τεχνολογικών ανακαλύψεων. Δεν είναι λίγοι οι οικονομολόγοι που εξήραν τη δυνατότητα ανάληψης ρίσκων μέσα σε κλίμα γενικότερης αβεβαιότητας και ανασφάλειας. Ταυτόχρονα, άλλοι συμπέραναν αβίαστα ότι η δημιουργικότητα είναι εκείνη που ευθύνεται κυρίως για την επιτυχή έκβαση των επιχειρηματικών πρωτοβουλιών.

Από την άλλη μεριά, η ψυχολογική σχολή εστίασε το αναλυτικό της ενδιαφέρον στα επιμέρους ψυχολογικής φύσης χαρακτηριστικά, που διέπουν τη συμπεριφορά των επιχειρηματιών όπως η ψυχοσύνθεσή τους, η οποία επηρεάζει το βαθμό επιθυμίας και την πίστη στις δυνατότητες και τις εσωτερικές τους δυνάμεις. Η ανάγκη για αυτονομία εντείνει το επιχειρηματικό τους όραμα την ώρα που η ανοχή στην αβεβαιότητα και η υψηλή δύναμη εσωτερικού τους αυτοελέγχου προωθούν την επιχειρηματική αποτελεσματικότητα. Τέλος, οι πολυάριθμες κοινωνικο-συμπεριφορικές προσεγγίσεις τονίζουν την κεντρικότητα του περιβάλλοντος και τον καίριο ρόλο της ευρύτερης κουλτούρας στη διάπλαση της προσωπικότητας των επιχειρηματιών. Στοιχεία όπως η οργάνωση διεπιχειρησιακών δικτύων και η καταλυτική δράση του κοινωνικού κεφαλαίου βοήθησαν αποφασιστικά στην κατανόηση του ενδιαφέροντος στην επιχειρηματική πρακτική. Σε αυτά καλό θα ήταν να συμπεριληφθεί η κρισιμότητα της μαθησιακής διαδικασίας στη διαμόρφωση υγιούς επιχειρηματικής συμπεριφοράς και επίσης το ότι η εφαρμογή των θεωριών της

οργανωσιακής μάθησης σε μικρού βεληνεκούς επιχειρήσεις συντείνει στη διάκρισή τους σε καινοτομικές και μη.

Το ερμηνευτικό συμπέρασμα που συνάγεται από τα παραπάνω δείχνει ότι μόνο μέσα από τη συνδυαστική άντληση χρήσιμων σημείων και από τις τρεις υπάρχουσες τάσεις θα μπορέσουμε να προσεγγίσουμε με αντικειμενικό τρόπο την αλήθεια και να καταλήξουμε στο ποιος πρέπει να είναι ο ουσιαστικός ρόλος που διαδραματίζει ο σημερινός πολυπράγμων επιχειρηματίας. Η συνδυασμένη χρήση αντιλήψεων αντλημένων από τις διάφορες αναλύσεις, η ενεργή αξιοποίηση των κοινών αφετηριών τους, το πάντρεμα των ετεροειδών θεωριών και η οργανική σύνδεση των πλεονεκτημάτων που απορρέουν από αυτές, μοιάζει αναγκαία και αναπόδραστη διαδικασία προκειμένου να κατανοήσουμε τη βαθύτερη ουσία της επιχειρηματικής δράσης.

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 1<sup>ΟΥ</sup> ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

---

### ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bruyat, C. & Julien, P., (2000). *Defining the field of research in entrepreneurship*. Journal of business Venturing 16, pp.165-180.
- Casson, M., (2003). *Entrepreneurship and the theory of the firm*, Journal of Economic Behavior & Organisation, Vol.58 (2005), Elsevier.
- Costello, N., (1996). *Learning and Routines in High-tech SMEs: Analysing Rich Case Study Material*, Journal of Economic Issues, vol. 30, no. 2, pp. 591-97.
- European Commission, (2014)., *Entrepreneurial Skills Analytical Highlight*, EU Skills Panorama 2014, prepared by ICF and Cedefop for the European Commission.
- Fayolle, A., (2007). *Handbook of Research in Entrepreneurship Education, Volume I, A General Perspective*, EE Publishing.
- Gartner, W., (1988). "Who is an Entrepreneur?" *Is the Wrong Question*, ET&P, pp.47-68.
- Hayek, F., (1945). *The Use of Knowledge in Society*. The American Economic Review, Vol.35, No.4, pp.519-530.
- Henry, C., Hill, F. and Leitch, C., (2005). *Entrepreneurship education and training: can entrepreneurship be taught? Part 1*, Education & Training, Vol. 47, No. 2, pp.98-111.
- Kirby, D., (2004). *Entrepreneurship education: can business schools meet the challenge?*, Education and Training, Vol. 46, Iss8/9, pp.510-519.

- OECD, (2015). *Skills for Social Progress: The Power of social and emotional skills*, OECD Skills Studies, OECD Publishing.
- Olanrewaju, M. H., (2013). *Curbing the unemployment problem in Nigeria through entrepreneurial development*, Academic Journal, African Journal of Business Management 2013, V. 7(44), pp.4429-4444.
- Rae, D. & Carswell, M., (2001). *Towards a Conceptual Understanding of Entrepreneurial Learning*, Journal of Small Business and Enterprise Development, vol. 8, No. 2, pp. 150-158.
- Ray, D., (1993). *Understanding the entrepreneur: entrepreneurial attributes, experience and skills*, Entrepreneurship and Regional Development, Vol.5, No.4, pp. 345-357.
- Schumpeter, J.A., (1952). *Can Capitalism Survive?* New York: Harper & Row.
- Sirmon, D.G. & Hitt, M.A., (2003). *Managing Resources: Linking Unique Resources, Management and Wealth Creation in Family Firms*, Entrepreneurship, Theory and Practice, Vol.27, No.4.
- Stam, E. & Spigel, B., (2016). *Entrepreneurial Ecosystems*. Discussion Paper Series nr: 16-13, Utrecht University, School of Economics.
- Stevenson, H.H. and Jarillo C., (1990). *A Paradigm of Entrepreneurship: Entrepreneurial Management*, Strategic Management Journal, Vol 11, Special Issue: Corporate Entrepreneurship, pp.17-27.
- Thompson, J., (1999). *The world of the entrepreneur- a new perspective*, Journal of Workplace Learning: Employee Counselling Today, Volume 11, No.6, pp.209-224.
- Veccio, R., (2003). *Entrepreneurship and Leadership: Common Trends and Common Threads*, Human Resource Management Review.

Zhang, M. Macpherson, A. and Jones, O., (2006). *Conceptualizing the Learning Process in SMEs: Improving Innovation Through External Orientation*, *International Small Business Journal*, Vol. 24, No. 3.

#### ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Acemoglu, D., Robinson J. A., (2013). *Γιατί Αποτυγχάνουν τα Έθνη. Οι καταβολές της ισχύος, της ευημερίας και της φτώχειας*. Εκδόσεις Λιβάνη.

Bessant, J. & Tidd, J., (2017). *Καινοτομία & Επιχειρηματικότητα*. 3<sup>η</sup> Έκδοση. Εκδόσεις Τζιόλα.

Δαφέρμος, Ι. και Παπαθεοδώρου Χ., (2013). *Μελέτες (Studies)/26, Η συμβολή του συστήματος κοινωνικής προστασίας στην οικονομική μεγέθυνση*, ΙΝΕ, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ), Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων.

Deakins, D. & Freel, M., (2015). *Επιχειρηματικότητα και μικρές επιχειρήσεις. Νεοφυείς επιχειρήσεις. Μία δυναμική απάντηση των νέων στην ανεργία*, Rosili.

Ιωαννίδης, Σ., (2005). *Η έννοια και η σημασία της επιχειρηματικότητας*. Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα: Τεχνολογία & Επιχειρηματικότητα.

Κορρές, Γ., (2015). *Επιχειρηματικότητα και Ανάπτυξη*.

Κουρλιούρος, Η., (2011). *Διαδρομές στις θεωρίες του χώρου. Οικονομική γεωγραφία της παραγωγικής αναδιάρθρωσης και της άνισης ανάπτυξης*, Προπομπός: 24.

Μπουρλετίδης, Κ., (2010). *Οικονομική Εκπαίδευση, Θεωρία και τεχνικές διδασκαλίας*, Ευρασία, Β' έκδοση.

Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Γενική Γραμματεία Εκπαίδευσης Ενηλίκων, Ινστιτούτο Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων, (2008). *Οικονομία-Επιχειρήσεις, Καινοτομία-Επιχειρηματικότητα-Επιχειρήσεις*.

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.

### Η ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

---

#### Εισαγωγή

Οι Bygrave & Hofer (1991) ορθώς επεσήμαναν ότι «η καλή επιστήμη οφείλει να ξεκινήσει με καλούς ορισμούς». Ένα ερευνητικό πεδίο μπορεί να δημιουργηθεί μόνο αν διαφοροποιείται από τα παρόμοια με αυτό πεδία και να καθορίσει τα όριά του σε σχέση με άλλα πεδία, ακόμα και αν αυτά τα όρια είναι, σε κάποιο βαθμό, ασαφή. Η διαδικασία αυτή σημαίνει κατ' ανάγκη ότι η κοινότητα των ερευνητών πρέπει να παρουσιάζει ένα ελάχιστο επίπεδο συναίνεσης για τον ορισμό του πεδίου, του ερευνητικού αντικειμένου, καθώς και για τα κύρια θέματά του, ακόμη και αν εξακολουθούν να υφίστανται διαφωνίες. Η επιστημονική κοινότητα σε ένα πεδίο έρευνας θα πρέπει επίσης να είναι σε θέση να παράγει συγκεκριμένες θεωρίες ή θεωρητικά πλαίσια. Αρχικά, η ανάγκη για διαφοροποίηση οδηγεί συχνά τους ερευνητές σε νέα πεδία. Όταν δεν υπάρχει συναίνεση σχετικά με ένα πεδίο, ή τουλάχιστον για το κύριο ερευνητικό αντικείμενο αυτού, οι ερευνητές τείνουν να μιλούν ο ένας μετά τον άλλο, παρά ο ένας στον άλλο (Greenfield & Strickon, 1986<sup>4</sup>), και η γνώση δεν μπορεί να συσσωρευτεί. Η αναρχία ή ο επιστημολογικός οικουμενισμός μπορεί να οδηγήσει σε σύγχυση, και το πεδίο δεν προχωρά. Η κοινωνική νομιμοποίησή του ως εκ τούτου απειλείται (Bruyat & Julien, 2000:166). Στο παρόν κεφάλαιο επιχειρείται η θεωρητική ενοποίηση των ορισμών της επιχειρηματικότητας και στη συνέχεια η ανάλυση των προσεγγίσεων στην Ευρωπαϊκή Ένωση, σχετικά με τη σημασία και την ενίσχυση των επιχειρηματιών και των μικρομεσαίων επιχειρήσεων. Στη συνέχεια ακολουθεί η ανάλυση των εννοιών της κοινωνικής οικονομίας, της κοινωνικής επιχειρηματικότητας, της κοινωνικής επιχείρησης, και της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας και η ενσωμάτωση της αναγκαιότητάς τους στις πολιτικές επιχειρηματικότητας και απασχόλησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς διατήρηση της κοινωνικής συνοχής. Τέλος γίνεται

---

<sup>4</sup> Αναφέρεται στους Bruyat & Julien, (2000), *Defining the field of research in entrepreneurship*, Journal of Business Venturing 16, p:166, Elsevier Science Inc.

αναφορά στο νέο πλαίσιο υλοποίησης της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας στην Ελλάδα.

## 2.1 ΟΡΙΣΜΟΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

*Ideas about the future are more fruitful than the future itself*

Henri Bergson

Η έλλειψη ενός ενιαίου ορισμού της επιχειρηματικότητας οφείλεται εν μέρει στις διαφοροποιημένες προσεγγίσεις στο πεδίο της έρευνας της επιχειρηματικότητας, μεταξύ των οποίων βρίσκονται η ανθρωπολογία (de Montoya, 2000, Firth, 1967, Fraser, 1937), οι κοινωνικές επιστήμες (Swedberg, 1993, Waldringer, Aldrich, & Ward, 1990, Weber, 1898/1990), τα οικονομικά (Casson, 2003, Kirzner, 1973, Knight, 1942, Schumpeter, 1934, Shane, 2003, von Hayek, 1948, von Mises, 1949/1996) και το μάνατζμεντ (Drucker, 1985, 1999, Ghoshal & Bartlett, 1995)<sup>5</sup>.

Σύμφωνα με τον OECD<sup>6</sup> (2016:15-24), η έννοια της επιχειρηματικότητας συσχετίζεται με τη δημιουργία νέων επιχειρήσεων, την έξοδο επιχειρήσεων από την αγορά, τις χρεωκοπίες, την αυτοαπασχόληση και τη δημιουργία θέσεων εργασίας. Σύμφωνα με τους Cuervo et al. (2007:3), η επιχειρηματικότητα αναφέρεται συχνά υπό το πρίσμα του επιχειρηματικού παράγοντα, της επιχειρηματικής λειτουργίας, της επιχειρηματικής πρωτοβουλίας, της επιχειρηματικής συμπεριφοράς ή του επιχειρηματικού πνεύματος. Ο επιχειρηματικός παράγοντας αναφέρεται σε έναν καινούριο παράγοντα που διαφέρει από τις κλασσικές ιδέες για την ιδιοκτησία, την εργασία και το κεφάλαιο, ο οποίος αποκτά αξία μέσω του εισοδήματος του επιχειρηματία, σε συνδυασμό με την έλλειψη ανθρώπων με επιχειρηματικές ικανότητες. Η επιχειρηματική λειτουργία αναφέρεται στην ανακάλυψη και την εκμετάλλευση των ευκαιριών ή τη δημιουργία μιας επιχείρησης. Η επιχειρηματική συμπεριφορά θεωρείται ως η συμπεριφορά που καταφέρνει να συνδυάσει την καινοτομία, την ανάληψη κινδύνων και την προνοητικότητα, συνδυάζοντας τις κλασσικές θεωρίες του καινοτόμου επιχειρηματία του Schumpeter (1965), της

<sup>5</sup> Αναφέρεται στους Ahmad, N. & Seymour, R. (2008:6).

<sup>6</sup> Organisation for Economic Co-Operation and Development (OECD)  
Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ)

ανάληψης κινδύνων σε περιβάλλον αβεβαιότητας των Knight (1921) και Drucker (1970) και της πρωτοβουλίας και φαντασίας, που δημιουργεί νέες ευκαιρίες (αναφέρονται από τους Eroglou & Picak, 2011:146). Η επιχειρηματική πρωτοβουλία υπογραμμίζει τη σωστή πρόβλεψη των ατελειών της αγοράς ή την ικανότητα καινοτομίας και καλύπτει τις έννοιες της δημιουργίας, της ανάληψης κινδύνων, της ανανέωσης ή της καινοτομίας εντός ή εκτός μιας ήδη υπάρχουσας οργάνωσης. Τέλος, το επιχειρηματικό πνεύμα εστιάζει στην εξερεύνηση, την αναζήτηση και την καινοτομία, σε αντίθεση με την αξιοποίηση των επιχειρηματικών ευκαιριών που σχετίζονται με τους μάνατζερ (Cuervo et al., 2007:3).

Η πολυπλοκότητα των παραπάνω διαστάσεων, είναι η αιτία για την οποία δεν έχει βρεθεί ακόμα ένας καθολικός ορισμός για την έννοια της επιχειρηματικότητας. Άλλωστε, η επιχειρηματικότητα εκδηλώνεται με διαφορετικές μορφές σε διάφορες χώρες, ενώ ο αριθμός των νέων εγχειρημάτων που ξεκινούν σε ετήσια βάση εξαρτάται από το επίπεδο ανάπτυξης της χώρας και ιδιαίτερα από το κατά κεφαλήν Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν<sup>7</sup> (ΑΕΠ). Δεύτερη μεταβλητή μετά το ΑΕΠ αποτελεί ο βασικός χαρακτήρας της οικονομικής δραστηριότητας που επικρατεί, διακρίνοντας μεταξύ των οικονομιών που βασίζονται στην εκμετάλλευση συντελεστών παραγωγής, στη βελτίωση της αποτελεσματικότητας και στην αξιοποίηση της καινοτομίας (Singer et al., 2014:52).

Παρ' όλα αυτά, έχουν γίνει σημαντικές προσπάθειες για τη διατύπωση ενός καθολικού ορισμού. Ο Kirby (2004) δηλώνει ότι αποδέχεται τον ορισμό της επιχειρηματικότητας, που έδωσε ο Timmons (1989:1), σύμφωνα με τον οποίο «η επιχειρηματικότητα είναι η ικανότητα του να δημιουργήσεις και να χτίσεις κάτι από το σχεδόν τίποτα. Είναι το να αρχίσεις, να κάνεις, να επιτύχεις και να οικοδομήσεις μία επιχείρηση ή έναν οργανισμό, και όχι μόνο να βλέπεις, να αναλύεις ή να περιγράφεις έναν. Είναι η ικανότητα εντοπισμού μιας ευκαιρίας, όπου οι άλλοι βλέπουν χάος, αντίφαση και σύγχυση» (Kirby, 2004:511).

Σύμφωνα με τον Gutterman (2012:1), κάποιος ορισμός εστιάζουν σε εμπόρους, που λαμβάνουν το ρίσκο αγοράς προϊόντων σε συγκεκριμένη τιμή, ενώ υπάρχει αβεβαιότητα σχετικά με την τιμή, στην οποία θα μπορούσαν να τα πωλήσουν. Άλλοι πάλι ορισμοί, εστιάζουν σε κινδύνους και προκλήσεις που προκύπτουν από το

---

<sup>7</sup> Gross Domestic Product

συνδυασμό διαφόρων παραγόντων της παραγωγικής διαδικασίας, εντός μιας αγοράς που συνεχώς μεταβάλλεται. Συγκεκριμένα, ο Gutterman (2012:1) αναφέρει ότι ο Schumpeter ήταν ο πρώτος που ενέταξε την έννοια της καινοτομίας στον ορισμό της επιχειρηματικότητας, θεωρώντας ότι ο σημαντικότερος σκοπός του επιχειρηματία είναι η δημιουργία, αλλά και η απόκριση σε οικονομικά αδιέξοδα. Επίσης, πολλές φορές η επιχειρηματικότητα ορίζεται έμμεσα, μέσω των διαστάσεων της προσωπικότητας του επιχειρηματία. Σύμφωνα με τους Venkataraman (1997) και Shane & Venkataraman (2000), η επιχειρηματικότητα είναι μια δραστηριότητα που περιλαμβάνει την ανακάλυψη, αξιολόγηση και αξιοποίηση των ευκαιριών για την εισαγωγή νέων προϊόντων και υπηρεσιών, τρόπων οργάνωσης, αγορών, διαδικασιών και πρώτων υλών μέσω οργανωμένων προσπαθειών, που προηγουμένως δεν υπήρχαν.

Παρά τις επιμέρους διαφορές στις προσπάθειες ορισμού της επιχειρηματικότητας από διάφορους μελετητές, υπάρχει μια κοινή συμφωνία στην αντίληψη ότι η επιχειρηματικότητα περιλαμβάνει τη δημιουργία κάτι καινούριου (Gutterman, 2012:2). Σύμφωνα με αυτό παρουσιάζεται και ο Hisrich (2007:8), ο οποίος αναφέρει ότι «επιχειρηματικότητα είναι η διαδικασία της δημιουργίας κάτι καινούριου με αξία, αφιερώνοντας τον απαραίτητο χρόνο και προσπάθεια, αναλαμβάνοντας τους οικονομικούς, ψυχικούς και κοινωνικούς κινδύνους, και απολαμβάνοντας τα προκύπτοντα οφέλη της ανεξαρτησίας και της οικονομικής και προσωπικής ικανοποίησης». Αυτό το «κάτι καινούριο» μπορεί να είναι ένας νέος οργανισμός, η δημιουργία νέας οικονομικής δραστηριότητας μέσω της κοινοπραξίας υφιστάμενων οργανισμών ή μέσω της δημιουργίας νέων δραστηριοτήτων από έναν υφιστάμενο οργανισμό. Η νέα οικονομική δραστηριότητα μπορεί να προκύψει και από την αναγνώριση και αξιοποίηση ευκαιριών και τη μετατροπή ιδεών σε καινοτομία. Επίσης, ο Gutterman (2012:3) επισημαίνει ότι δεν είναι απαραίτητη η αξιοποίηση της ευκαιρίας από το άτομο ή τον οργανισμό που την εντόπισε, αλλά ο ορισμός της επιχειρηματικότητας θα πρέπει να είναι αρκούντως ευρύς, ώστε να περιλαμβάνει και την πώληση των ευκαιριών σε τρίτους. Ο Gutterman (2012) παρουσιάζει το παράδειγμα της τεχνολογίας και υποστηρίζει ότι η ανακάλυψη νέας τεχνολογίας δεν πρέπει να αποτελεί προαπαιτούμενο της επιχειρηματικότητας, καθώς η επιχειρηματικότητα περιλαμβάνει και τις δραστηριότητες που μετατρέπουν τη νέα τεχνολογία σε νέες εφαρμογές. Επομένως, η επιχειρηματικότητα μπορεί να οριστεί ως

η διαδικασία μέσω της οποίας δημιουργούνται ευκαιρίες για την ανακάλυψη, αξιολόγηση και αξιοποίηση νέων προϊόντων και υπηρεσιών. Οι Cuervo et al. (2007:3) επισημαίνουν ότι, εφόσον δεν υπάρχει «αγορά για ευκαιρίες», ο επιχειρηματίας είναι αρμόδιος να τις αξιοποιεί, πράγμα που σημαίνει ότι πρέπει να αναπτύξει ικανότητες για την απόκτηση των πόρων, καθώς και την οργάνωση και οικονομική εκμετάλλευση των ευκαιριών. Ταυτόχρονα υπάρχει δυσκολία στην προστασία των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας των ιδεών ή ευκαιριών, που δεν σχετίζονται με τα διπλώματα ευρεσιτεχνίας ή δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας, αλλά συνδέονται με τις προσδοκίες για την οικονομική τους αξία και την ανάγκη του επιχειρηματία να αποκρύπτει πληροφορίες, που μπορεί να επηρεάσουν την αξία αυτή.

Η δημιουργικότητα και η καινοτομία αποτελούν βασικές έννοιες για την κατανόηση της επιχειρηματικότητας. Η δημιουργικότητα μπορεί σε γενικές γραμμές να γίνει κατανοητή ως η ικανότητα να σκέφτεται κάποιος με νέους τρόπους - παίρνοντας νέες ιδέες. Η καινοτομία ορίζεται ως μια κοινωνική διαδικασία στην οποία εντοπίζονται οι ευκαιρίες και η δημιουργικότητα μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την παραγωγή ιδεών που αποσκοπούν στη δημιουργία νέων προϊόντων, υπηρεσιών, ή μεθόδων που έχουν αξία για το άτομο και τους άλλους (FFE-YE<sup>8</sup>:12).

Η σπουδαιότητα των χαρακτηριστικών και αντιλήψεων του ατόμου και της κοινωνίας, σχετικά με τον προσδιορισμό της έννοιας της επιχειρηματικότητας υπογραμμίζεται από το Παγκόσμιο Παρατηρητήριο για την Επιχειρηματικότητα (GEM<sup>9</sup>). Το GEM αρχικά ορίζει την επιχειρηματικότητα, στο πλαίσιο του ρόλου της στην οικονομική ανάπτυξη, ως «οποιαδήποτε απόπειρα δημιουργίας νέας επιχείρησης ή νέων επιχειρηματικών δράσεων, όπως η αυτοαπασχόληση, η κοινοπραξία επιχειρήσεων ή η επέκταση μιας ήδη υπάρχουσας επιχείρησης, από ένα άτομο, μία ομάδα ατόμων, ή μια υφιστάμενη επιχείρηση» (Reynolds et al., 1999:3, Singer et al., 2014:17). Επίσης, επισημαίνεται ότι η επιχειρηματικότητα επηρεάζεται από τρεις διαστάσεις: τις στάσεις και αντιλήψεις των ατόμων και της κοινωνίας, τη δραστηριότητα του επιχειρηματία και τις φιλοδοξίες και προσδοκίες των ατόμων, που αποφασίζουν να γίνουν επιχειρηματίες. Η πρώτη διάσταση αφορά στο κοινωνικό πλαίσιο και περιγράφει τις προϋποθέσεις που πρέπει να συντρέχουν για να

---

<sup>8</sup> The Danish Foundation for Entrepreneurship-Young Enterprise

<sup>9</sup> Global Entrepreneurship Monitor: Έχει σκοπό τη συλλογή, την ανάλυση και την ερμηνεία των δεδομένων σε όλο τον κόσμο σχετικά με την ικανότητα των ατόμων να ενεργούν επιχειρηματικά, δηλαδή προληπτικά, καινοτόμα και υπεύθυνα (Singer et al, 2014:10).

αποφασίσει το άτομο να δραστηριοποιηθεί επιχειρηματικά (π.χ. τεχνογνωσία, οικειότητα με την έννοια του επιχειρείν). Η επιχειρηματική δραστηριότητα (δεύτερη διάσταση) αφορά στην καταγραφή του πλήθους των ατόμων που έχουν υλοποιήσει κάποιες ενέργειες για την ίδρυση μίας επιχείρησης, είναι ιδιοκτήτες νέας επιχείρησης, είναι καθιερωμένοι επιχειρηματίες ή διακόπτουν την επιχειρηματική τους δραστηριότητα. Η τρίτη διάσταση (επιχειρηματικές φιλοδοξίες) διακρίνει τις επιχειρηματικές πρωτοβουλίες, που παρουσιάζουν το υψηλότερο αναπτυξιακό δυναμικό (Singer et al., 2014:11-14).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η τελευταία έρευνα του GEM Global Report (Kelley et al., 2016), που περιλαμβάνει 60 οικονομίες σε όλο τον κόσμο. Σχετικά με τις αντιλήψεις των ατόμων, το 68% των ενηλίκων σε ηλικία εργασίας, θεωρεί ότι ο επιχειρηματίας έχει υψηλή θέση στις κοινωνίες τους. Κατά μέσο όρο, το 42% των ενηλίκων σε ηλικία εργασίας ανακαλύπτουν ευκαιρίες για την έναρξη μιας επιχείρησης, αλλά το ένα τρίτο δεν τολμά να δραστηριοποιηθεί επιχειρηματικά λόγω του φόβου της αποτυχίας. Ωστόσο, περισσότερο από το ήμισυ του πληθυσμού σε ηλικία εργασίας και στις 60 οικονομίες, αισθάνονται ότι έχουν τη δυνατότητα να ξεκινήσουν μια επιχείρηση (Kelley et al., 2016:7). Η έλλειψη κερδών ή χρηματοδότησης καταγράφεται ως η κύρια αιτία για την έξοδο των επιχειρήσεων από την αγορά, πλην των οικονομιών που στηρίζονται στην καινοτομία, όπου ως κύρια αιτία εξόδου από την αγορά αναφέρεται η γραφειοκρατία (ibid:8).

Ως εκ τούτου, πιο σύγχρονοι μελετητές εντάσσουν στον ορισμό της επιχειρηματικότητας και τις διαστάσεις της προσωπικότητας του ατόμου. Συγκεκριμένα, οι Papulonáa & Papulab (2015) παραθέτουν ότι «η επιχειρηματικότητα είναι η ικανότητα και προθυμία των ατόμων, από μόνοι τους, ή σε ομάδες, εντός και εκτός υφιστάμενων επιχειρήσεων, να αντιληφθούν και να δημιουργήσουν νέες οικονομικές ευκαιρίες (νέα προϊόντα, νέες μεθόδους παραγωγής, νέα οργανωτικά συστήματα και νέους συνδυασμούς προϊόντος-αγοράς), και να εισαγάγουν τις ιδέες τους στην αγορά, εν όψει της αβεβαιότητας και άλλων εμποδίων, με τη λήψη αποφάσεων σχετικά με την τοποθεσία, τη μορφή και τη χρήση των πόρων και των θεσμικών οργάνων». Επομένως, η έννοια της επιχειρηματικότητας, μάς οδηγεί από την πρώτη στιγμή στον όρο «επιχειρηματίας», ο οποίος δεν είναι μόνο ο δημιουργός και κύριος παράγοντας των επιχειρηματικών ιδεών, αλλά συνήθως αποτελεί τον κύριο υπεύθυνο για την ανάπτυξη και το μέλλον της επιχείρησης

(Papulonáa & Papulab, 2015:515). Η έννοια της «ευκαιρίας» κατά τον Dees (1998, 2001:2) έχει καταλήξει να είναι το επίκεντρο σε πολλούς από τους σημερινούς ορισμούς της επιχειρηματικότητας. Αλλά και η έννοια της «αξίας» στην επιχειρηματικότητα, ορισμός εμπνευσμένος από πολλούς διαφορετικούς<sup>10</sup>, υιοθετήθηκε από το Ίδρυμα της Δανίας για την Επιχειρηματικότητα<sup>11</sup>: «Η επιχειρηματικότητα είναι όταν κάποιος ενεργεί σύμφωνα με τις ευκαιρίες και τις ιδέες και τις μετατρέπει σε αξία για τους άλλους. Η αξία που δημιουργείται μπορεί να είναι οικονομική, πολιτιστική ή κοινωνική» (FFE-YE, 2011:11, ASTEE Report, 2014:18).

Ο Πίνακας 2.1 των Ahmad & Seymour, (2008:7) συνοψίζει τους υπάρχοντες ορισμούς του επιχειρηματία και της επιχειρηματικότητας.

*Πίνακας 2.1. Ανασκόπηση των υπάρχοντων ορισμών της επιχειρηματικότητας*

Απόδοση του ορισμού	Δημοσίευση
<i>Οι επιχειρηματίες αγοράζουν σε συγκεκριμένες τιμές στο παρόν και πωλούν σε αβέβαιες τιμές στο μέλλον. Ο επιχειρηματίας είναι φορέας της αβεβαιότητας.</i>	(Cantillon, 1755/1931)
<i>Οι επιχειρηματίες προβλέπουν.</i>	(Defoe, 1887/2001)
<i>Οι επιχειρηματίες επιχειρούν να προβλέψουν και να ενεργούν με την αλλαγή εντός των αγορών. Ο επιχειρηματίας φέρει την αβεβαιότητα της δυναμικής της αγοράς.</i>	(Knight, 1921, 1942)
<i>Ο επιχειρηματίας είναι το πρόσωπο που διατηρεί την ασυλία από τον έλεγχο της ορθολογικής γραφειοκρατικών γνώσης.</i>	(Weber, 1947)
<i>Ο επιχειρηματίας είναι ο πρωτοπόρος που υλοποιεί αλλαγή εντός των αγορών με τη διενέργεια νέων συνδυασμών. Αυτοί μπορεί να λάβουν</i>	(Schumpeter, 1934)

<sup>10</sup> I. Drucker, 1985; Gartner, 1988; European Commission, 2006; Ahmad and Seymour, 2008; Skolverket, 2010; Shane & Venkataraman, 2000; World Economic Forum, 2009; Stevenson, 1983, 1985; Stevenson and Jarillo, 1990.

<sup>11</sup> The Danish Foundation for Entrepreneurship-Young Enterprise (FFE-YE)

διάφορες μορφές:

- την εισαγωγή ενός νέου προϊόντος ή βελτίωση της ποιότητας αυτού,
- την εισαγωγή μιας νέας μεθόδου παραγωγής
- το άνοιγμα μιας νέας αγοράς,
- την κατάκτηση μιας νέας πηγής προμήθειας νέων υλικών ή εξαρτημάτων
- την ανάπτυξη νέων τρόπων οργάνωσης.

*Ο επιχειρηματίας είναι πάντα κερδοσκόπος. Ασχολείται με τις αβέβαιες μελλοντικές συνθήκες. Η επιτυχία ή η αποτυχία του εξαρτάται από την ορθότητα της πρόβλεψης των αβέβαιων γεγονότων. Αν αποτύχει σε αυτό, είναι καταδικασμένος.* (von Mises, 1949/1996)

*Ο επιχειρηματίας είναι συντονιστής και κερδοσκόπος.* (Walras, 1954)

*Ο επιχειρηματίας αναγνωρίζει και δρα σύμφωνα με τις ευκαιρίες κέρδους, κατ' ουσίαν είναι κερδοσκόπος.* (Penrose, 1959/1980)

*Η επιχειρηματική δραστηριότητα περιλαμβάνει τον εντοπισμό των ευκαιριών στο πλαίσιο του οικονομικού συστήματος.* (Kirzner, 1973)

*Η επιχειρηματικότητα είναι η πράξη της καινοτομίας με τη συμμετοχή υφιστάμενων πόρων με νέα ικανότητα παραγωγής πλούτου.* (Drucker, 1985)

*Η ουσιαστική πράξη της επιχειρηματικότητας είναι η νέα εισαγωγή. Νέα εισαγωγή μπορεί να επιτευχθεί με την είσοδο σε νέες ή καθιερωμένες αγορές, νέων ή υπάρχοντων αγαθών ή υπηρεσιών. Η νέα εισαγωγή είναι η πράξη της έναρξης μιας νέας επιχείρησης, είτε υπό τη μορφή μιας νέας εταιρείας, μέσω μιας υπάρχουσας επιχείρησης, ή μέσω εσωτερικών εταιρικών εγχειρημάτων.* (Lumpkin & Dess, 1996)

*Το πεδίο της επιχειρηματικότητας περιλαμβάνει τη μελέτη των πηγών των ευκαιριών, τις διαδικασίες της ανακάλυψης, αξιολόγησης και εκμετάλλευσης των ευκαιριών, καθώς και το σύνολο των ατόμων που ανακαλύπτουν, αξιολογούν και αξιοποιούν τις ευκαιρίες.* (Shane & Venkataraman, 2000)

Η επιχειρηματικότητα είναι ένα πλαίσιο που εξαρτάται από την κοινωνική διαδικασία μέσω της οποίας τα άτομα και οι ομάδες δημιουργούν πλούτο, δημιουργώντας νέους πόρους για την αξιοποίηση των ευκαιριών αγοράς. (Ireland, Hitt, & Sirmon, 2003)

Η επιχειρηματικότητα είναι η νοοτροπία και ο τρόπος δημιουργίας και ανάπτυξης οικονομικής δραστηριότητας μέσω του συνδυασμού της ανάληψης κινδύνων, της δημιουργικότητας ή/και της καινοτομίας με ορθή διαχείριση, στο πλαίσιο ενός νέου ή υφιστάμενου οργανισμού. (Commission of the European Communities, 2003)

Πηγή: Ahmad & Seymour (2008:7).

Υπάρχουν χιλιάδες διαφορετικοί τρόποι για τον καθορισμό της επιχειρηματικότητας ανάλογα με την προσέγγιση (ASTEE, 2014:18). Η συσχέτιση των εννοιών επιχειρηματίας, επιχειρηματικότητα, επιχειρηματικός και η μεταμοντέρνα έννοια του επιχειρηματικού οικοσυστήματος (Κεφ. 2.9) φαίνεται στον παρακάτω Πίνακα 2.2.

Πίνακας 2.2. Συσχέτιση εννοιών.

Επιχειρηματίας	⇒	ξεχωριστός
Επιχειρηματικότητα	⇒	διαδικασία
Επιχειρηματικός	⇒	στάσεις, ικανότητες και συμπεριφορές
Επιχειρηματικό οικοσύστημα	⇒	ρόλος της κοινωνίας

Πηγή: World Economic Forum (2009:14).

Ανά τους αιώνες, έχει διαπιστωθεί πόσο ουσιαστική και σημαντική είναι η επιχειρηματικότητα όσον αφορά την κοινωνία στη φάση της μετάβασης, για παράδειγμα από την παραδοσιακή στη μοντέρνα, από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα και από τις οικονομίες τις ελεγχόμενες από το κράτος (state-controlled economies) στην ελεύθερη αγορά. Σε κάθε μία από αυτές τις φάσεις η επιχειρηματικότητα αξιοποιείται από τις κοινωνίες ως κοινή προσέγγιση για τη λύση διλημάτων, την απομάκρυνση από τις παλιές, μόνιμες και ιεραρχικές παραδόσεις και δομές, εισάγοντας νέους και καινοτόμους τρόπους συμπεριφοράς. Επομένως, όπως προτείνει

και η Morisson (2000), η επιχειρηματικότητα μπορεί να θεωρηθεί ως μέσον για την αλλαγή της κουλτούρας μιας εποχής (Morisson, 2000:63). Οι ακαδημαϊκοί και οι υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής συμφωνούν ότι οι επιχειρηματίες και οι νέες επιχειρήσεις που ιδρύουν, παίζουν αποφασιστικό ρόλο στην ανάπτυξη και ευημερία των κοινωνιών τους. Ως εκ τούτου υπάρχει αυξανόμενη εκτίμηση και αναγνώριση του ρόλου που διαδραματίζουν οι νεοσύστατες και μικρομεσαίες επιχειρήσεις σε μια κοινωνία (GEM, 2016/2017:13).

## 2.2. ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

*Καινοτομία σημαίνει την ικανότητα των ατόμων, εταιρειών και ολόκληρων εθνών να αναδημιουργούν διαρκώς το μέλλον που επιθυμούν».*

John Kao<sup>12</sup>

Η επιχειρηματικότητα και η καινοτομία αναγνωρίζονται όλο και περισσότερο ως σημαντικοί παράγοντες της οικονομικής ανάπτυξης, της παραγωγικότητας και της απασχόλησης και ως βασική πτυχή του οικονομικού δυναμισμού (United Nations, 2010:3). Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, η δημιουργικότητα και η καινοτομία αποτελούν βασικές έννοιες για την κατανόηση της επιχειρηματικότητας, αφού αμφότερες «είναι βασικές προϋποθέσεις του επιχειρείν» (Ιωαννίδης, 2007, αναφέρεται στον Μπουρλετίδη, 2010:161). Γι' αυτό, στο σημείο αυτό, κρίνεται σκόπιμο αμέσως μετά την έννοια της επιχειρηματικότητας να αναφερθούμε στην έννοια της καινοτομίας.

Ο όρος καινοτομία στερείται ενός ενιαίου ορισμού, γεγονός που υπονομεύει την κατανόηση της φύσης της. Αυτό όμως είναι και μία από τις προκλήσεις της (Zairi, 1994, Cooper, 1998). Καθόσον δεν υπάρχει ένας ενοποιητικός ορισμός της

---

<sup>12</sup> Ο John Kao, είναι ο γκουρού της καινοτομίας. Πριν από μία εικοσαετία το περιοδικό ECONOMIST τον περιέγραψε ως ο κ. Δημιουργικότητα (Mr. Creativity). Στο βιβλίο του «Innovation Nation» προειδοποιητικά επεσήμανε τη μείωση των επενδύσεων της Αμερικής σε υλικές υποδομές, την αργή εκκίνηση της ευρυζωνικότητας, τα οικτρά δημόσια σχολεία και την παγερότητα προς τους μετανάστες- από τις 11 Σεπτεμβρίου 2001- έστω και αν οι μετανάστες παρέχουν ένα μεγάλο μέρος της δημιουργικότητας της Αμερικής. Επικαλούμενος τα γεγονότα του Ψυχρού Πολέμου, υποστηρίζει ότι η άνοδος των καινοτόμων χωρών της Ασίας, είναι «ένα σιωπηλό Σπούτνικ». Αυτό που χρειάζεται η Αμερική, είναι μία μεγάλη ώθηση από την ομοσπονδιακή κυβέρνηση για την προώθηση της καινοτομίας, παρόμοια με το διαστημικό πρόγραμμα Απόλλων, που έβαλε τον άνθρωπο στο Φεγγάρι (Vijay Vaitheeswaran & Iain Carson, ECONOMIST, The age of mass innovation, 11.10.2007).

καινοτομίας, θα παραθέσουμε μερικά παραδείγματα ορισμών με διαφορετική εστίαση. Και πρώτα ας ξεκινήσουμε αποκλείοντας ό,τι η καινοτομία δεν είναι. Δεν είναι εφεύρεση. Νέα προϊόντα μπορεί να είναι ένα σημαντικό μέρος της διαδικασίας αλλά δεν είναι η ουσία τους. Ο Thompson (1965), που δίνει έναν από τους πρώτους ορισμούς της καινοτομίας, αναφέρει: *Καινοτομία είναι η παραγωγή, αποδοχή και εφαρμογή νέων ιδεών, επεξεργασμένων προϊόντων ή υπηρεσιών*. Ένας παρόμοιος ορισμός της καινοτομίας προτάθηκε από τους West & Anderson (1996), που επικαλέστηκαν οι Wong et al, (2008:2). *Η καινοτομία μπορεί να οριστεί ως η αποτελεσματική εφαρμογή διαδικασιών και προϊόντων, νέων στον Οργανισμό, σχεδιασμένων προς όφελος αυτού και των ενδιαφερόμενων μερών του*. Από την άλλη πλευρά ο Kimberly (1981) ορίζει την καινοτομία από μία άλλη οπτική γωνία, που περιλαμβάνει διαφορετικές πτυχές της: Υπάρχουν τρία στάδια της καινοτομίας: η καινοτομία ως διαδικασία, η καινοτομία ως ένα διακριτό στοιχείο που περιλαμβάνει προϊόντα, προγράμματα ή υπηρεσίες και η καινοτομία ως ένα γνώρισμα των οργανισμών. Για παράδειγμα, αναφέρουμε τη δήλωση των Van du Ven et al (1986): Όσο η ιδέα γίνεται αντιληπτή ως καινούρια σ'αυτούς που εμπλέκονται, είναι καινοτομία, ακόμα κι αν στους άλλους φαίνεται ότι είναι απομίμηση από κάτι που υπάρχει κάπου αλλού. Το καινούριο επίσης σχετίζεται με την αλλαγή. Ο Damanpour (1996) επίσης δίνει έναν λεπτομερή ορισμό: Η καινοτομία νοείται ως μέσο αλλαγής ενός οργανισμού είτε ως απόκριση στις αλλαγές του εξωτερικού περιβάλλοντος είτε ως προληπτική δράση για να επηρεάσει το περιβάλλον. Υπό την ευρεία του έννοια περιλαμβάνει μία σειρά στοιχείων, που εμπεριέχουν το νέο προϊόν ή την υπηρεσία, την τεχνολογία της νέας διαδικασίας, τη δομή του νέου οργανισμού ή των διοικητικών συστημάτων ή νέα σχέδια ή προγράμματα που σχετίζονται με μέλη του οργανισμού. Άλλες παραλλαγές στον ορισμό της καινοτομίας προκύπτουν από διαφορετικές προοπτικές. Για παράδειγμα, στον τομέα της διαχείρισης της γνώσης, η εστίαση στη γνώση είναι ζωτικής σημασίας για την καινοτομία ή ένα είδος καινοτομίας (Baregheh et al., 2009:1325-1326).

Όπως η Plessis (2007:21) αναφέρει: Η καινοτομία ως η δημιουργία νέας γνώσης και ιδεών για τη διευκόλυνση νέων επιχειρηματικών αποτελεσμάτων σκοπεύει στη βελτίωση των εσωτερικών επιχειρηματικών διαδικασιών και δομών και τη δημιουργία αγορών και υπηρεσιών σύμφωνα με τις τάσεις της αγοράς. Η καινοτομία περιλαμβάνει τόσο την ριζοσπαστική όσο και την προσθετική καινοτομία.

Σε τεχνολογικούς ορισμούς, η κύρια εστίαση είναι στην καινοτομία προϊόντος, που σχετίζεται με τη νέα τεχνολογία. Η καινοτομία όμως δεν είναι μόνο τεχνολογική. Η διαχείρισή της δεν είναι απλώς ένα τεχνικό ζήτημα. Η καινοτομία είναι ένα κοινωνικο-οικονομικό και επιχειρησιακό/επιχειρηματικό συστημικό φαινόμενο με ισχυρό τεχνολογικό και οργανωσιακό υπόβαθρο (White & Bruton, 2010:25). Καινοτομία είναι ο τρόπος με τον οποίο οι εταιρείες δημιουργούν νέες τεχνολογίες, νέα προϊόντα ή νέες διαδικασίες (ibid:167). Εάν η επιχείρηση θέλει να καινοτομεί, θα πρέπει να ανανεώνεται εστιάζοντας σε νέες τεχνολογίες, νέες διαδικασίες και τρόπους λειτουργίας. Και αυτό δεν μπορεί να επιτευχθεί, εάν οι δεξιότητες των εργαζομένων της είναι παρωχημένες (White & Bruton, 2010:239). Οι ικανότητες και δεξιότητες των εργαζομένων μιας επιχείρησης είναι αυτές που προσδίδουν στις επιχειρήσεις ανταγωνιστικό αποτέλεσμα (ibid:243).

Ένας άλλος ορισμός δίνεται από τον ΟΟΣΑ: καινοτομία, ονομάζεται η εφαρμογή μιας αρκετά βελτιωμένης υπηρεσίας, προϊόντος ή αγαθού, η υιοθέτηση μιας νέας οργανωτικής ή προωθητικής διαδικασίας στις επιχειρηματικές πρακτικές, την επιχειρηματική οργάνωση ή τις εξωτερικές σχέσεις της εταιρείας (OECD, 2005:46). Ο Rubenstein μας δίνει έναν ευρύ ορισμό της καινοτομίας ως «τη διαδικασία μέσω της οποίας αναπτύσσονται νέες και βελτιωμένες υπηρεσίες, διαδικασίες, προϊόντα και υλικά και μεταφέρονται είτε σε κατασκευαστικές μονάδες είτε στην αγορά ανάλογα με την περίπτωση (White & Bruton, 2010:66-67).

Στη διεθνή βιβλιογραφία, το ότι η καινοτομία συνιστά βασικής σημασίας πλευρά της επιχειρηματικότητας έχει ήδη αναγνωριστεί από την εποχή του Schumpeter. Η Καινοτομία και η Επιχειρηματικότητα είναι έννοιες στενά συνδεδεμένες. Η σημασία της διαχείρισης της καινοτομίας σε μια επιχείρηση είχε επισημανθεί πολύ νωρίς από τον διάσημο συγγραφέα βιβλίων μάνατζμεντ Peter Drucker, ο οποίος την είχε διατυπώσει με αποφθεγματικό τρόπο: « Η επιχείρηση έχει δύο βασικές λειτουργίες: την παραγωγή καινοτομιών και το μάρκετινγκ» (White & Bruton, 2010:26). Σύμφωνα με τον Drucker (1985:28), η καινοτομία είναι το συγκεκριμένο εργαλείο των επιχειρηματιών, το μέσον με το οποίο αξιοποιούν την αλλαγή ως ευκαιρία για μια διαφορετική επιχείρηση ή διαφορετική υπηρεσία. Μπορεί να παρουσιαστεί ως πειθαρχία, ικανή να μαθευτεί ή να εξασκηθεί. Τα σημαντικά της αποτελέσματα όμως δεν συμβαίνουν αυτόματα. Χρειάζεται προσπάθεια (ibid:150) και σκληρή δουλειά (ibid:152) και δεν έχει να κάνει με την έμπνευση ή την

οξυδέρκεια. Οι επιχειρηματίες χρειάζεται να αναζητήσουν σκόπιμα τις πηγές καινοτομίας, τις αλλαγές και τα συμπτώματά τους, που υποδεικνύουν μία επιτυχημένη καινοτομία. Και πρέπει να γνωρίζουν και να εφαρμόζουν τις αρχές της επιτυχημένης καινοτομίας. Οι επιτυχημένοι καινοτόμοι είναι συντηρητικοί. Και πρέπει να είναι. Δεν είναι επικεντρωμένοι στο ρίσκο αλλά στην ευκαιρία (ibid:140). Η κινητήρια δύναμη πίσω από αυτήν την αλλαγή σε προϊόντα, διαδικασίες και υπηρεσίες είναι το δημιουργικό ανθρώπινο πνεύμα, οι άνθρωποι, είτε αυτοί δρουν ως μονάδες είτε ως μέρος ενός οργανισμού. Αυτοί πραγματώνουν κατά τον Drucker την καινοτομία. Ο Bengt-Ake Lundvall (2009), ένας άλλος από τους κορυφαίους ερευνητές του φαινομένου της καινοτομίας, σε συνέντευξή του επισημαίνει πως είναι «οι άνθρωποι και όχι η τεχνολογία το κλειδί για την καινοτομία». Σπανίως η καινοτομία είναι ένα επίτευγμα μεμονωμένων ατόμων, ακόμα και ενός μεμονωμένου οργανισμού. Είναι σχεδόν πάντα το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης ατόμων που λειτουργούν σε ομάδες ή στο πλαίσιο ενός οργανισμού/οργανισμών που συνεργάζονται σε δίκτυα. Μία επιχείρηση (ή ένας οργανισμός) γίνεται πιο καινοτόμα όταν μπορεί να συνδυάσει τη γνώση που προέρχεται από την επιστημονική έρευνα με τη γνώση που βασίζεται στην εμπειρία που αποκτάται μέσα από την πράξη, τη χρήση και την αλληλεπίδραση με άτομα, με οργανισμούς που παράγουν γνώση, με προμηθευτές, με πελάτες (White & Bruton, 2010:25). Ο Friedel (2007) στο βιβλίο του «A Culture of Improvement: Technology and the Western Millennium» προβάλλει πως αμέτρητες μικρές προσπάθειες από άτομα, όλων των κοινωνικών βαθμίδων, συνέβαλαν στην εντυπωσιακή πρόοδο που απολαμβάνουμε στη σημερινή μεταμοντέρνα και μεταβιομηχανική κοινωνία μας. «Φανταστείτε, λέει ο συγγραφέας, πόσο καλύτερα θα μπορούσαν οι κυβερνήσεις και οι χώρες να καινοτομήσουν, αν αξιοποιούσαν το κατανεμημένο δημιουργικό δυναμικό όλων των εν αναμονή καινοτόμων. Το κλειδί είναι η ελευθερία. Η Τεχνολογία και η επιδίωξη της βελτίωσης είναι η απόλυτη έκφραση της ελευθερίας· της ικανότητας των ανθρώπων να απορρίψουν τους περιορισμούς του παρελθόντος τους και της εμπειρίας τους, να υπερβούν τα όρια των βιολογικών τους δυνατοτήτων και των κοινωνικών τους παραδόσεων» (Vaitheeswaran & Carson, 2007).

Υποστηρίζεται ότι οι επιχειρηματίες διαταράσσουν την ισορροπία της αγοράς με την εισαγωγή νέων συνδυασμών προϊόντων-αγοράς, καλύπτοντας πληρέστερα τις ανάγκες των καταναλωτών και του περιβάλλοντος, οδηγώντας έτσι τις επιχειρήσεις

να γίνουν περισσότερο παραγωγικές καθώς οι καινοτομίες τους αυξάνουν την παραγωγή. Η καινοτομία πηγαίνει παραπέρα από την απλή δημιουργία νέων προϊόντων και υπηρεσιών. Για να εμπορευματοποιήσουν τις καινοτομίες τους οι επιχειρηματίες πρέπει να εντοπίζουν νέους τομείς αγοράς και να αναπτύσσουν νέους δημιουργικούς τρόπους προσφοράς, προβολής και προώθησης των προϊόντων τους. Όλα αυτά απαιτούν επίγνωση των ανταγωνιστικών προσφορών αλλά και την ικανότητα να ενσωματωθεί αυτή η γνώση σε ξεχωριστά προϊόντα και υπηρεσίες. Οι δυνατότητες της καινοτομίας είναι επομένως σημαντικές για να γίνουν οι οικονομίες ανταγωνιστικές, ιδίως σε τομείς υψηλότερης παραγωγικότητας (GEM Global Report, 2016/17:27). Η ικανότητα επομένως να αναγνωρίζει κανείς ευκαιρίες και να δημιουργεί νέους τρόπους για να τις εκμεταλλευτεί βρίσκεται στο επίκεντρο της διαδικασίας της καινοτομίας (Bessant & Tidd, 2017:6). Ορισμένες φορές οι ευκαιρίες για καινοτομία παρουσιάζονται όταν επαναπροσδιορίζουμε τον τρόπο με τον οποίο βλέπουμε κάτι, με την αναθεώρηση της αντίληψης ενός ήδη καθιερωμένου προϊόντος ή διαδικασίας σε ένα συγκεκριμένο περιβάλλον χρήσης (ibid:19-20). Όλες σχεδόν οι καινοτομίες αντικατοπτρίζουν γνώσεις που ήδη υπάρχουν, αλλά είναι συνδυασμένες με νέους τρόπους (NESTA, 2006, αναφέρεται στους Deakins & Freel, 2015:275).

Ένα από τα θετικά σημεία της καινοτομίας είναι ότι συνδέεται στενά με την ανάπτυξη. Οι οικονομολόγοι για δεκαετίες διαφωνούν για το ποια ακριβώς είναι αυτή η φύση της σχέσης, αλλά συμφωνούν στο ότι η καινοτομία ευθύνεται για ένα μεγάλο ποσοστό της οικονομικής ανάπτυξης (Bessant & Tidd, 2017:5). Έρευνες δείχνουν ότι ένα μεγάλο και αυξανόμενο μερίδιο της ανάπτυξης - και μαζί με αυτό το βιοτικό επίπεδο- τις τελευταίες δεκαετίες, είναι αποτέλεσμα της καινοτομίας (Διάγραμμα 1). Οι εμπειρογνώμονες του ΟΟΣΑ πιστεύουν ότι το μεγαλύτερο μέρος της καινοτομίας έχει προκληθεί από την παγκοσμιοποίηση και τις νέες τεχνολογίες (Vaitheeswaran, 2007). Μια νέα επιχείρηση δημιουργείται από νέες ιδέες, από τη διαδικασία της δημιουργίας ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος όσον αφορά το τι μπορεί να προσφέρει μία επιχείρηση. Ο Baumol (2002) υπογραμμίζει ότι «σχεδόν όλη η οικονομική ανάπτυξη που έχει λάβει χώρα από τον δέκατο όγδοο αιώνα στην ουσία αποδίδεται στην καινοτομία» (Bessant & Tidd, 2017:5).

Διάγραμμα 1: Παραγωγική καινοτομία (*Boston Consulting Group*).



Η καινοτομία μπορεί να λάβει πολλές μορφές, αλλά μπορούν να συνοψιστούν σε τέσσερις κατευθύνσεις ανάλογα με τα είδη αλλαγών:

- καινοτομία προϊόντος (*product innovation*): αλλαγές στα αγαθά, προϊόντα ή υπηρεσίες που προσφέρει μία επιχείρηση.
- καινοτομία διεργασιών (*process innovation*): αλλαγές στους τρόπους με τους οποίους δημιουργούνται και διατίθενται τα προϊόντα.
- καινοτομία τοποθέτησης (*position innovation*): αλλαγές στο πλαίσιο στο οποίο εισάγονται τα προϊόντα/υπηρεσίες.
- καινοτομία παραδείγματος ιδεολογικών δομών (*paradigm innovation*): αλλαγές στα υφέρποντα νοητικά μοντέλα, τα οποία πλαισιώνουν αυτό που κάνει η επιχείρηση (*ibid*:46).

Η καινοτομία δεν λαμβάνει χώρα έτσι απλά και επειδή ελπίζουμε ότι θα συμβεί. Δεν είναι κάτι το μαγικό, είναι μια πολύπλοκη διαδικασία που λόγω των κινδύνων που εμπεριέχει χρειάζεται προσεκτική και συστηματική διαχείριση. Είναι μία εκτεταμένη διαδικασία πρόσληψης ιδεών που μπορούν να επιφέρουν αλλαγές και μετατροπές των ιδεών σε πραγματικότητα. Η βασική διαδικασία περιλαμβάνει τέσσερα βήματα: την αναγνώριση ευκαιριών, την εύρεση πόρων, την ανάπτυξη του εγχειρήματος και τη δημιουργία κάποιου είδους αξίας, που κάνει και τη διαφορά (*ibid*:45).

Σύμφωνα με τον Κατσουλάκο (2015:394), είναι σπουδαίο να διαχωριστούν η καινοτομία προϊόντος (product innovation) με την καινοτομία παραγωγικής διεργασίας (process innovation). Συγκεκριμένα, καινοτομία μπορεί να θεωρηθεί μια νέα μέθοδος παροχής μιας κοινωνικής υπηρεσίας, το ίδιο το νέο προϊόν ή υπηρεσία, όπως επίσης και η διαδικασία προώθησής του ώστε να γίνει γνωστό και αποδεκτό στην αγορά (Loch & Kavadias, 2011:28). Εάν η έννοια της καινοτομίας αναφέρεται στο ίδιο το νέο προϊόν, την υπηρεσία ή τον εξοπλισμό, τότε η έμφαση δίνεται στο αποτέλεσμα της διαδικασίας. Αντίθετα, εάν λάβουμε υπ' όψη την πρώτη προσέγγιση, η έμφαση δίνεται στη διαδικασία παραγωγής. Με αυτόν τον τρόπο, καινοτόμος χαρακτηρίζεται ο Οργανισμός που σχεδιάζει ή παράγει ένα προϊόν, αλλά επίσης και αυτός που προωθεί και διακινεί το προϊόν στην αγορά (ibid:20).

Επίσης, σε κάποιες περιπτώσεις η καινοτομία προϊόντος μιας επιχείρησης αποτελεί καινοτομία για κάποια άλλη διαδικασία που χρησιμοποιεί το προϊόν της πρώτης σαν συντελεστή παραγωγής. Ο βαθμός καινοτομίας αξιολογείται από την αίσθηση των αποδεκτών των προϊόντων, την οποία παρακολουθεί ο ίδιος ο επιχειρηματίας. Το επίπεδο της τεχνολογίας και των διεργασιών που χρησιμοποιούνται για το εγχείρημα, η ένταση του ανταγωνισμού που αντιμετωπίζουν οι επιχειρηματίες και ο βαθμός εξωστρέφειας της πρωτοβουλίας είναι αναλογικά με το βαθμό καινοτομίας (Κατσουλάκος, 2015:395).

Η προσέγγιση ενός ατόμου προς την καινοτομία βασίζεται στο αν πιστεύει ότι η παραγωγικότητα διαθέτει περιθώριο βελτίωσης (Jalan et al., 2008:2). Αν το άτομο θεωρεί ότι δεν υπάρχει δυνατότητα βελτίωσης της παραγωγικότητας, κάτι που αποτελεί δημοφιλή άποψη, τότε η μόνη εναλλακτική για τη μείωση του κόστους είναι μέσω των οικονομιών κλίμακας, που οδηγούν σε μεγαλύτερη αγοραστική δύναμη. Στην περίπτωση που η παραγωγικότητα θεωρηθεί ότι μπορεί να βελτιωθεί, τότε οι επιχειρηματίες έχουν τη δυνατότητα να αυξήσουν την παραγωγικότητα και να μειώσουν το κόστος μέσω της καινοτομίας (ibid). Οι εφαρμόσιμες μορφές καινοτομίας είναι οι εξής:

- Καινοτομία με βάση τον καταναλωτή: Σε αυτό το είδος της καινοτομίας, πραγματοποιούνται αλλαγές στα προϊόντα, τις υπηρεσίες ή στα συστήματα διαχείρισης, που παρακινούν τους καταναλωτές να οδηγήσουν στην αλλαγή.

- Καινοτομία που βασίζεται στην ενσωμάτωση: Σε αυτή την περίπτωση οι διαχειριστές, δημιουργούν νέα είδη λύσεων ενσωματώνοντας πληροφορίες ή / και πτυχές του συστήματος παροχής.
- Καινοτομία που βασίζεται στην τεχνολογία των πληροφοριών: Εδώ οι επιχειρηματίες χρησιμοποιούν την τεχνολογία πληροφοριών για την παραγωγή καινοτομίας.

### 2.2.1. Τεχνολογική αλλαγή

Σύμφωνα με τον Κατσουλάκο (2015:393), δύο έννοιες που αποτελούν ιδιαίτερα σημαντικά στοιχεία κάθε οικονομίας είναι η τεχνολογική αλλαγή και οι καινοτομίες. Ως τεχνολογική αλλαγή ορίζεται η παραγωγή νέων προϊόντων και υπηρεσιών ή η βελτίωση των ήδη υπαρχόντων και περιλαμβάνει μεθόδους και υλικά οργάνωσης και διοίκησης επιχειρήσεων. Η τεχνολογική αλλαγή χωρίζεται σε τρία στάδια κατά τον Schumpeter (1943, αναφέρεται στον Κατσουλάκο, 2015:393): εφεύρεση (invention) νέων ιδεών, καινοτομία (innovation) όπου οι ιδέες λαμβάνουν την μορφή νέων προϊόντων/υπηρεσιών και διοχέτευση των νέων προϊόντων/υπηρεσιών στην αγορά. Ο Κατσουλάκος (2015:393) διευκρινίζει ότι η τεχνολογική αλλαγή δεν προκύπτει γραμμικά με την εκτέλεση των σταδίων της εφεύρεσης, καινοτομίας και διάχυσης. Κάθε στάδιο αποτελείται από ένα σύνολο διαδικασιών, και οι αποφάσεις που προκύπτουν από αυτές, αλληλοεπιδρούν με τα άλλα στάδια της τεχνολογικής αλλαγής. Τα τρία στάδια που περιγράφει ο Schumpeter σχετίζονται και με άλλες έννοιες, για παράδειγμα η έννοια της “επιστήμης” σχετίζεται με το πρώτο στάδιο ενώ η “τεχνολογία” με το δεύτερο. Οι Dasgupta & David (1991), αναφέρεται στον Κατσουλάκο, 2015:394) στην έρευνά τους δηλώνουν την ανάγκη για διαχωρισμό της επιστήμης και της τεχνολογίας σύμφωνα με τα κίνητρα των εμπλεκόμενων. Οι επιστήμονες εργάζονται για την παραγωγή γνώσης, η οποία αποτελεί ένα δημόσιο αγαθό, με κίνητρό τους να είναι η συγγραφή δημοσιεύσεων και ερευνών για τη διάδοση αυτής της γνώσης. Το κίνητρο των τεχνολόγων, αντίθετα, είναι το οικονομικό κέρδος. Ως αποτέλεσμα, αποζητούν την προστασία τους και τη διατήρηση των δικαιωμάτων με διπλώματα ευρεσιτεχνίας ή/και μυστικότητα.

Ο Κατσουλάκος (2015:395), υποστηρίζει ότι η καινοτομία έχει θετική επίδραση στην οικονομία βελτιώνοντας το ρυθμό ανάπτυξης αλλά επιδρά επίσης

θετικά με δύο ακόμη τρόπους. Πρώτον, βελτιώνει το επίπεδο και την ποιότητα ζωής των καταναλωτών και δεύτερον, υποστηρίζει την ανάπτυξη ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος σε επίπεδο χώρας. Επομένως, αποτελεί φυσικό επακόλουθο η ανανέωση του ενδιαφέροντος στον τομέα της καινοτομίας τις τελευταίες τρεις δεκαετίες, ιδιαίτερα στη βιομηχανική οργάνωση, όπου υπήρξε βελτίωση στην κατανόηση της διαδικασίας παραγωγής των καινοτομιών. Ακόμα, η χρηματοδότηση για Έρευνα και Ανάπτυξη (E&A) διαπιστώθηκε ότι σχετίζεται άμεσα με την ισορροπία της αγοράς καθώς και με το κοινωνικά βέλτιστο. Ένα άλλο γεγονός που τονίζει τη σημασία των νέων τεχνολογιών στη βιομηχανική οργάνωση είναι ότι οι καινοτομίες παράγονται κυρίως από την E&A Οργανισμών που ανήκουν στον ολιγοπωλιακό κλάδο.

### 2.3. ΕΡΕΥΝΑ & ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΚΙΝΗΤΡΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΓΙΑ ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ

Η Έρευνα και Ανάπτυξη (E&A) είναι ο όρος που χρησιμοποιείται συνήθως για να περιγράψει τις δραστηριότητες που αναλαμβάνονται από τις επιχειρήσεις και άλλους φορείς, όπως μεμονωμένους επιχειρηματίες, με σκοπό τη δημιουργία νέων ή βελτιωμένων προϊόντων και διαδικασιών. Η ευρύτερη έννοια του όρου περιλαμβάνει τις δραστηριότητες από τη βασική επιστημονική έρευνα που διεξάγεται στα πανεπιστήμια και εργαστήρια σε όλη τη διαδρομή για τη δοκιμή και τον εξευγενισμό των προϊόντων πριν την εμπορική πώληση ή χρήση. Η απόδοσή της, τα κίνητρα και οι συνεισφορές της E&A είναι θέματα που έχουν ευρέως μελετηθεί στη διαχείριση, την οικονομία, και σε άλλες κοινωνικές επιστήμες. Οι συνολικές δαπάνες για δραστηριότητες E&A είναι επίσης ένας από τους πιο ευρέως χρησιμοποιούμενους δείκτες της καινοτομικής επίδοσης των επιχειρήσεων, βιομηχανιών και χωρών.

Ο Κατσουλάκος (2015:394) επισημαίνει ότι η Έρευνα και Ανάπτυξη (E&A) αποτελείται από τρία στάδια: Βασική Έρευνα (BE), Εφαρμοσμένη Έρευνα (EE) και επενδύσεις για Ανάπτυξη (A). Το πρώτο στάδιο ερευνά την αρχική ιδέα, η οποία δεν στοχεύει απαραίτητα σε εμπορική εκμετάλλευση του αποτελέσματος. Αποτελεί κατά κύριο λόγο αυτό που αποκαλούμε “επιστήμη”. Το δεύτερο στάδιο έχει σαν αποκλειστικό στόχο την παραγωγή ενός “πρωτοτύπου” με σκοπό την εμπορική διάθεσή του και την αποφορά κέρδους. Το τρίτο στάδιο είναι η διαδικασία μαζικής

παραγωγής του τελικού προϊόντος. Ενώ η κατασκευή του πρωτοτύπου συνήθως ορίζει τη στιγμή της μεταβίβασης από τη δεύτερη στην τρίτη φάση, πολλές φορές δεν υπάρχει σαφής διαχωρισμός των δύο φάσεων. Η E&A δεν είναι ο μόνος τρόπος δημιουργίας νέας τεχνολογίας. Άλλες μέθοδοι περιλαμβάνουν την εκμάθηση (learning), την απομίμηση (imitating) και το reverse engineering. Παράλληλα, με συμφωνίες βάσει των αδειών χρήσης, μια επιχείρηση μπορεί να χρησιμοποιήσει ήδη υπάρχουσες τεχνολογίες και εφευρέσεις για την ανάπτυξη καινοτομιών.

Όπως προαναφέρθηκε, η καινοτομία αποτελεί μια από τις σπουδαιότερες κινητήριες δυνάμεις της οικονομικής ανάπτυξης. Ως αποτέλεσμα, οι οικονομίες που παρουσιάζουν σταθερά υψηλά επίπεδα καινοτομίας τείνουν επίσης να έχουν υψηλά επίπεδα ανάπτυξης (Atkinson & McKay, 2007:4). Η E&A και άλλες άυλες επενδύσεις όπως είναι οι επενδύσεις σε λογισμικό, τριτοβάθμια εκπαίδευση και κατάρτιση των εργαζομένων, είναι βασικές εισροές προώθησης της καινοτομίας. Ο όρος «οικοσύστημα<sup>13</sup>» τονίζει την πολυπλοκότητα της διαδικασίας της καινοτομίας - που είναι ιδιαίτερα δυναμική, έχει πολλές αλληλεξαρτήσεις, και πάντα εξελίσσεται. Η μετασχηματιστική καινοτομία είναι πιο πιθανή όταν η βασική έρευνα οδηγεί σε διακριτά βήματα για την επέκταση της γνώσης ή μέσω συνεργειών, όταν οι πρόοδοι σε πολλούς τομείς της επιστήμης ή της τεχνολογίας αλληλοσυμπληρώνονται, ώστε να παρέχουν νέες σύνθετες δυνατότητες. Η σχέση μεταξύ E&A και της καινοτομίας είναι εξαιρετικά περίπλοκη. Η καινοτομία δεν απαιτεί κατ' ανάγκη την εξέλιξη μέσα από όλα τα βήματα με έναν διαδοχικό, γραμμικό τρόπο, αλλά μάλλον υπάρχουν πολλαπλά σημεία εισόδου στη διαδικασία αυτή. Η επικάλυψη και η ελαστικότητα αυξάνει τις πιθανότητες μια καινοτόμος ιδέα να χρηματοδοτηθεί για να φέρει την ιδέα από το στάδιο της εφεύρεσης ενός νέου προϊόντος ή μιας διαδικασίας, στην αγορά (NSB, 2012:5).

Οι επιχειρήσεις επενδύουν στην E&A, επειδή θέλουν να αναπτυχθούν μέσω της δημιουργίας νέων προϊόντων. Είναι δύσκολο για μια εταιρεία να παραμείνει ανταγωνιστική, αν δεν ακολουθεί την εξέλιξη της τεχνολογίας. Με τα χρόνια, οι κατασκευαστές έχουν ερευνήσει, αναπτύξει και εισάγει στην αγορά νέα και εξελιγμένα προϊόντα. Η E&A είναι επίσης ένας σημαντικός λόγος για τον οποίο τα εξελιγμένα προϊόντα με την πάροδο του χρόνου κοστίζουν όλο και λιγότερο, καθώς

---

<sup>13</sup> Ίδε Κεφ. 2.9

οι επιχειρήσεις ανακαλύπτουν νέα υλικά και τεχνικές κατασκευής, που ελαχιστοποιούν το κόστος. Οι βραχυπρόθεσμοι επενδυτές αντιμετωπίζουν συχνά τη δαπάνη σε E&A ως τροχοπέδη για τα κέρδη, εν μέρει επειδή είναι δύσκολο να μετρηθεί η μακροπρόθεσμη επίδραση των μεμονωμένων επενδύσεων σε E&A. Για αυτό το λόγο, έχει αναπτυχθεί η μέθοδος RQ (Research Quotient) για να δώσει στις επιχειρήσεις μια ενιαία μέθοδο μέτρησης για την εκτίμηση της απόδοσης των επενδύσεων E&A. Η RQ μπορεί να δείξει στις επιχειρήσεις (και τους επενδυτές) την αύξηση στα έσοδα και την αξία της αγοράς, που αναμένονται από την αύξηση των δαπανών σε E&A. Ο Κατσουλάκος (2015:396) θεωρεί ότι η χρησιμότητα της επένδυσης εταιρειών σε E&A σχετίζεται με την ανάπτυξη νέων τεχνολογιών όπως και με την απόκτηση τεχνογνωσίας για να είναι εφικτή η χρήση εξωτερικών πληροφοριών. Η επένδυση σε E&A δικαιολογείται από δύο κίνητρα: την ανάπτυξη ανταγωνιστικού προϊόντος σύμφωνα με την παρούσα κατάσταση της αγοράς, και την απόκτηση στρατηγικού πλεονεκτήματος. Αναφορικά με το πρώτο κίνητρο, μια εταιρεία επενδύει σε νέες τεχνολογίες και E&A ώστε να επιτύχει την ανάπτυξη ενός νέου προϊόντος ή τη βελτίωση του υπάρχοντος, όπως επίσης και για τη μείωση του κόστους παραγωγής, με αποτέλεσμα και στις δύο περιπτώσεις την αύξηση του κέρδους. Είναι λοιπόν ένα κίνητρο κέρδους. Αυτό μελετήθηκε από τον Arrow (1962), αναφέρεται στον Κατσουλάκο (2015:396), εξετάζοντας τις επενδύσεις σε E&A μιας υποθετικής εταιρείας, που δεν διαθέτει ανταγωνισμό. Το δεύτερο κίνητρο προέρχεται από την επιθυμία της εταιρείας να αυξήσει το μερίδιό της στην αγορά, επενδύοντας σε E&A με σκοπό τη βελτίωση της παραγωγικής διαδικασίας και της ποιότητας του τελικού προϊόντος. Το ποσό που διαθέτει μια εταιρεία σε E&A εξαρτάται από το ποσό που διαθέτουν οι ανταγωνιζόμενες εταιρείες σε E&A, γι' αυτό και η στρατηγική συνιστώσα του κινήτρου για δαπάνες E&A ονομάζεται στη βιβλιογραφία «ανταγωνιστική απειλή». Το μέγεθος του κινήτρου αυτού εξαρτάται από τη διαφορά των αποδόσεων της εταιρείας σε περίπτωση που επενδύσει σε E&A με την περίπτωση που δεν επενδύσει και κάποια ανταγωνίστρια εταιρεία το κάνει. Τα κίνητρα αυτά, αν και ισχυρά, πολλές φορές κρίνονται μη-επαρκή για την επένδυση σε E&A σύμφωνα με τα κοινωνικά άριστα επίπεδα.

#### 2.4. Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Το πεδίο της επιχειρηματικότητας έχει περιγραφεί ως αόριστο και ελλιπές ως προς εμπειρικά δεδομένα. Ωστόσο, μια ευρέως χρησιμοποιούμενη προσέγγιση στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ), κάνει διάκριση μεταξύ της επιχειρηματικότητας για τη δημιουργία νέων επιχειρηματικών κοινοπραξιών, της επιχειρηματικότητας ως μέσου απασχόλησης και της επιχειρηματικότητας ως τρόπου ζωής. Η επιχειρηματικότητα για τη δημιουργία νέων κοινοπραξιών και δραστηριοτήτων συνδέεται με την ικανότητα εντοπισμού των ευκαιριών της αγοράς και τη δημιουργία νέων επιχειρήσεων. Αυτή είναι η λεγόμενη «στενή» έννοια, που επικεντρώνεται στην οικονομική επάρκεια. Η επιχειρηματικότητα ως μέσο απασχόλησης, περιλαμβάνει τις εργασιακές δεξιότητες και την ικανότητα του κάθε εργαζομένου να «πωλήσει» τις δεξιότητές του στους εργοδότες. Το 1989, ο ΟΟΣΑ διεύρυνε την παραπάνω προσέγγιση, με τη συμπερίληψη της έννοιας της προσωπικής ανάπτυξης και της επιχειρηματικής κουλτούρας. Η επιχειρηματική κουλτούρα περιλαμβάνει στάσεις και συμπεριφορές που σχετίζονται με τη δημιουργικότητα, την καινοτομία και την ανάληψη κινδύνων και οι οποίες εφαρμόζονται γενικά σε όλες τις πτυχές της προσωπικής και επαγγελματικής ζωής (Pantea, 2014:2).

*Η Πράσινη Βίβλος για την επιχειρηματικότητα στην Ευρώπη (2003), εξετάζει την επιχειρηματικότητα στο πλαίσιο της επιχείρησης και την θεωρεί ως νοοτροπία και τρόπο δημιουργίας και ανάπτυξης οικονομικής δραστηριότητας μέσω του συνδυασμού της ανάληψης κινδύνου, της δημιουργικότητας και /ή της καινοτομίας με τη χρηστή διαχείριση, στο πλαίσιο ενός νέου ή υφιστάμενου οργανισμού (Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 2003:7). Η σύγχρονη προσέγγιση της πολιτικής της ΕΕ για την επιχειρηματικότητα ως τρόπου ζωής, περιλαμβάνει τόσο τη «στενή» όσο και την «ευρεία» έννοια της επιχειρηματικότητας (Pantea, 2014:2). Σύμφωνα με την ΕΕ, η επιχειρηματικότητα είναι «η ικανότητα ενός ατόμου να μετατρέπει τις ιδέες σε δράση. Περιλαμβάνει τη δημιουργικότητα, την καινοτομία, την ανάληψη κινδύνων, καθώς και την ικανότητα κατάρτισης και διαχείρισης σχεδίων για την επίτευξη στόχων. Στηρίζει όλους στην καθημερινή ζωή, τόσο στο σπίτι όσο και στην κοινωνία, και ειδικότερα ευαισθητοποιεί τους εργαζομένους ως προς το πλαίσιο της εργασίας τους και τους βοηθά να μπορούν να αξιοποιούν τις ευκαιρίες, ενώ προσφέρει την απαραίτητη βάση*

για τους επιχειρηματίες που δραστηριοποιούνται σε κοινωνική ή εμπορική δραστηριότητα» (EC, 2006:4 & EC, 2005:22).

Οι επιχειρηματίες στην Ευρώπη δεν διαφέρουν από τους μη επιχειρηματίες, όσον αφορά την προσωπικότητα, αλλά στον ολιστικό γνωστικό προσανατολισμό (λήψη στρατηγικών αποφάσεων που βασίζονται σε ελλιπή και αβέβαιη πληροφορία). Μπορεί επίσης οι άνθρωποι να αναπτύσσουν ορισμένα χαρακτηριστικά ως συνέπεια της επιχειρηματικότητας, και όχι εκ των προτέρων. Εκτός αυτού, η επιχειρηματικότητα εξαρτάται, όχι μόνο από τα ατομικά χαρακτηριστικά, αλλά και από το οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον (Pantea, 2014:2).

Συγκεκριμένα, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή υποστηρίζει ότι η οικονομική ανάπτυξη και η απασχόληση στην Ευρώπη, εξαρτώνται από την ικανότητα των ευρωπαϊκών χωρών να στηρίζουν την ανάπτυξη των επιχειρήσεων. Οι πιο σημαντικές πηγές απασχόλησης στην ΕΕ είναι οι μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις (ΜΜΕ). Όμως, σύμφωνα με έρευνα της Eurostat (2015), παρατηρείται υψηλό ποσοστό ανεργίας στην Ευρώπη, σε συνδυασμό με αργό ρυθμό οικονομικής ανάπτυξης. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται πιο έντονα στους νέους. Πληθώρα επιστημονικών μελετών έχει ασχοληθεί με το παραπάνω θέμα. Η σπουδαιότερη λύση που έχει εξαχθεί από τις μελέτες αυτές είναι η προετοιμασία των νέων για τη μελλοντική τους επαγγελματική και επιχειρηματική τους δράση. Οι οικονομικές δυσκολίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης μπορούν να αντιμετωπιστούν με την υποστήριξη των ταλαντούχων φοιτητών, των νέων επιχειρηματιών και των νεοσύστατων επιχειρήσεων. Με αυτόν τον τρόπο θα δημιουργηθούν νέες θέσεις εργασίας, θα αυξηθεί ο ανταγωνισμός στην αγορά και θα αναδειχθούν καινοτόμα προϊόντα καθώς και λύσεις για την αύξηση της ανάπτυξης. Άλλωστε, οι μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις (ΜΜΕ) αποτελούν τη ραχοκοκαλιά της ευρωπαϊκής οικονομίας. Αντιπροσωπεύουν το 99% του συνόλου των επιχειρήσεων στην Ευρώπη, και εντός της τελευταίας πενταετίας έχουν δημιουργήσει περίπου το 85% των νέων θέσεων εργασίας και παρείχαν τα δύο τρίτα της συνολικής απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα στην ΕΕ. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή θεωρεί τις ΜΜΕ και την επιχειρηματικότητα ως κλειδί για την εξασφάλιση της οικονομικής ανάπτυξης, της καινοτομίας, της δημιουργίας θέσεων εργασίας και της κοινωνικής ένταξης (EC, 2013a:1-2).

Η υποστήριξη των νέων, εκτός από τα μακροοικονομικά οφέλη που αναφέρθηκαν, βοηθά στην ανάπτυξη των δεξιοτήτων και των προσωπικών τους ικανοτήτων, με άμεσο θετικό αντίκτυπο για όλη τους τη ζωή (Papulonáa & Papula, 2015:515). Δεδομένου επίσης ότι οι νέοι διαθέτουν θετική άποψη για την επιχειρηματικότητα, καθώς τη θεωρούν ένα μέσο για την αύξηση της απασχόλησης, τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και την επίτευξη κοινών στόχων και συμφερόντων, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι υπάρχει το υπόβαθρο για δημιουργία ευνοϊκών συνθηκών προς μελλοντική ανάπτυξη. Στη βελτίωση των συνθηκών και της υποστήριξης της νέας γενιάς ως προς την επιχειρηματικότητα μπορεί να παίξει σημαντικό ρόλο το κράτος, η κοινότητα, η εκπαίδευση και άλλοι φορείς. Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει αναπτύξει προγράμματα και πρωτοβουλίες υποστήριξης που επικεντρώνονται στη νεανική επιχειρηματικότητα και έχουν ως θέμα τη βοήθεια της νέας γενιάς στην εκπαίδευση, την κατάρτιση και την απασχόληση.

## 2.5. ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΜΕΤΡΑ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

### 2.5.1. Στρατηγική «Ευρώπη 2020»

Από το 2008 η Ευρώπη υποφέρει τις συνέπειες της πιο σοβαρής οικονομικής κρίσης των τελευταίων 50 ετών. Για πρώτη φορά στην Ευρώπη υπάρχουν πάνω από 25 εκατομμύρια άνεργοι και στην πλειονότητα των κρατών μελών οι μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις (ΜΜΕ) δεν είναι ακόμη σε θέση να επανέλθουν στα επίπεδα προ της κρίσης. Πριν από την εν εξελίξει οικονομική και χρηματοπιστωτική κρίση, η ευρωπαϊκή οικονομία αντιμετώπιζε διαρθρωτικά προβλήματα στην ανταγωνιστικότητα και την ανάπτυξη, καθώς και εμπόδια στην επιχειρηματικότητα. Πολλά από αυτά εξακολουθούν να υφίστανται, αλλά η κρίση αποτελεί τον καταλύτη για βαθιές αλλαγές και αναδιαρθρώσεις. Η παγκόσμια οικονομία έχει επίσης μεταμορφωθεί κατά την τελευταία δεκαετία. Η ραγδαία αύξηση της ζήτησης και της παραγωγής στις παγκόσμιες αγορές έχει ασκήσει πίεση στους πόρους και τον ενεργειακό εφοδιασμό, που οδηγεί σε αλλαγή των δομών κόστους για τις επιχειρήσεις στην Ευρώπη, πολλές από τις οποίες εξαρτώνται από τις εισαγωγές για τις υπηρεσίες αυτές (EC, 2013a:3).

Η στρατηγική «Ευρώπη 2020» επιχειρεί να θέσει τα θεμέλια για τη μελλοντική ανάπτυξη και την ανταγωνιστικότητα που θα είναι έξυπνη, βιώσιμη και χωρίς αποκλεισμούς, και η οποία θα αντιμετωπίσει τις κύριες κοινωνικές προκλήσεις. Αναγνωρίζοντας ότι οι οικονομίες των κρατών μελών της ΕΕ είναι αλληλεξαρτώμενες, η ΕΕ αναμορφώνει την οικονομική της διακυβέρνηση για να εξασφαλίσει καλύτερη διαχείριση, μέσω πολιτικών και ρυθμιστικών μέτρων, των υφιστάμενων και μελλοντικών προκλήσεων. Στόχος είναι να επανέλθει η Ευρώπη στην ανάπτυξη με υψηλότερα επίπεδα απασχόλησης. Για να επιτευχθεί αυτό, η Ευρώπη χρειάζεται περισσότερους επιχειρηματίες. Το προτεινόμενο σχέδιο δράσης του 2013 καθορίζει ένα ανανεωμένο όραμα και μια σειρά από δράσεις που πρέπει να αναληφθούν σε επίπεδο ΕΕ όσο και σε επίπεδο κρατών μελών για τη στήριξη της επιχειρηματικότητας στην Ευρώπη. Βασίζεται σε τρεις πυλώνες: την ανάπτυξη της επιχειρηματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης, τη δημιουργία του κατάλληλου επιχειρηματικού περιβάλλοντος και την προσβασιμότητα συγκεκριμένων ομάδων (ibid).

Η στρατηγική παραθέτει συγκεκριμένες εμβληματικές πρωτοβουλίες σχετικά με την επιχειρηματικότητα: Νεολαία σε κίνηση<sup>14</sup> (Youth on the Move), Ατζέντα για νέες δεξιότητες και θέσεις εργασίας<sup>15</sup> (Agenda for new skills and jobs) και Ένωση Καινοτομίας<sup>16</sup> (Innovation Union). Το σχέδιο δράσης για το 2020 παρακινεί τα κράτη

---

<sup>14</sup> Με στόχο την καλύτερη προετοιμασία των νέων για την αγορά εργασίας, η πρωτοβουλία αυτή επιδιώκει να εξασφαλίσει ότι η εκπαίδευση και η επαγγελματική κατάρτιση των νέων θα ανταποκρίνονται καλύτερα στις ανάγκες τους, δίνοντάς τους τη δυνατότητα να αξιοποιήσουν ευρωπαϊκές υποτροφίες για σπουδές ή επαγγελματική κατάρτιση σε άλλες χώρες. Ενθαρρύνει τα κράτη μέλη να λάβουν μέτρα που διευκολύνουν τη μετάβαση από το σχολείο ή το πανεπιστήμιο στην αγορά εργασίας δίνοντας στους νέους δυνατότητες πρακτικής άσκησης (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2013:9).

<sup>15</sup> Πρόκειται για ένα σχέδιο δράσης 13 σημείων, που συμβάλλει στην επίτευξη των μεταρρυθμίσεων για μεγαλύτερη ευελιξία και ασφάλεια στην αγορά εργασίας- τη λεγόμενη «ευελισφάλεια». Στοχεύει στο να εξισορροπήσει την ανάγκη των εργοδοτών για ένα εύλεκτο εργατικό δυναμικό αλλά και την ανάγκη των εργαζομένων για ασφάλεια και εμπιστοσύνη ότι δεν θα βιώνουν παρατεταμένες περιόδους ανεργίας. Το σχέδιο δράσης συμβάλλει στο να εφοδιάσει τους πολίτες με κατάλληλες δεξιότητες προσαρμοσμένες στις απαιτήσεις της σημερινής και μελλοντικής αγοράς εργασίας, αλλά και στο να τους εξασφαλίσει καλύτερες συνθήκες απασχόλησης βελτιώνοντας τις επαγγελματικές τους προοπτικές. Καθιστά ευκολότερη την αλλαγή εργασίας και την αξιοποίηση των δυνατοτήτων, που προσφέρει η δια βίου μάθηση (ό.α:10).

<sup>16</sup> Η εμβληματική αυτή πρωτοβουλία στοχεύει στη βελτίωση των συνθηκών και της πρόσβασης στη χρηματοδότηση για την έρευνα και την καινοτομία, ώστε καινοτόμες ιδέες να μπορούν να μετουσιώνονται σε προϊόντα και υπηρεσίες δημιουργώντας ανάπτυξη και απασχόληση. Κάθε ευρώ που επενδύεται στην ευρωπαϊκή έρευνα συνεπάγεται αύξηση της προστιθέμενης αξίας της βιομηχανίας κατά 7 έως 14 ευρώ, ενώ η διάθεση του 3% του ΑΕγχΠ της ΕΕ στην έρευνα και την ανάπτυξη έως το

μέλη να διασφαλίσουν την επιχειρηματική εκπαίδευση στα προγράμματα σπουδών από το δημοτικό σχολείο ως την τριτοβάθμια εκπαίδευση και την εκπαίδευση ενηλίκων. Η αίσθηση της πρωτοβουλίας και της επιχειρηματικότητας, που ορίζεται ως «η ικανότητα του ατόμου να μετατρέπει τις ιδέες σε δράση» ανήκει στις οκτώ βασικές ικανότητες για τη διά βίου μάθηση (EC, 2010:1-15). Η ενίσχυση των επιχειρηματικών δεξιοτήτων των νέων αποτελεί μια διαδικασία υποστήριξης και ομαλής ένταξης των νέων στην αγορά εργασίας. Το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (ΕΚΤ) προσφέρει επιχειρηματικούς και οικονομικούς πόρους, που στοχεύουν στην ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας των γυναικών, των μακροχρόνια ανέργων και άλλων μειονεκτούντων ομάδων (Pantea, 2014:4).

#### 2.5.2. Υποστήριξη επιχειρηματικότητας “Entrepreneurship 2020 Action Plan”

Στόχος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής είναι να ενθαρρύνει τους ανθρώπους να γίνουν επιχειρηματίες, αλλά και να καταστεί ευκολότερο για αυτούς να δημιουργήσουν και να αναπτύξουν τις επιχειρήσεις τους. Το σχέδιο δράσης για την επιχειρηματικότητα Entrepreneurship 2020 Action Plan (Σχέδιο Δράσης για την Επιχειρηματικότητα 2020), είναι η απάντηση της Επιτροπής στις προκλήσεις που άσκησε η σοβαρότερη οικονομική κρίση των τελευταίων 50 ετών. Πρόκειται για ένα σχέδιο δράσης με στόχο την απελευθέρωση του επιχειρηματικού δυναμικού της Ευρώπης, την άρση των υφιστάμενων εμποδίων και την αλλαγή στην κουλτούρα της επιχειρηματικότητας στην ΕΕ. Το σχέδιο δράσης έχει ως στόχο να διευκολύνει τη δημιουργία νέων επιχειρήσεων και να δημιουργήσει ένα πολύ πιο ευνοϊκό περιβάλλον για τους υφιστάμενους επιχειρηματίες. Το σχέδιο δράσης εντοπίζει τρεις τομείς για άμεση παρέμβαση (EC, 2013a:5-22):

##### 2.5.2.1. Action Pillar 1 – Επιχειρηματική εκπαίδευση

Θέτοντας νέα θεμέλια για την επιχειρηματική εκπαίδευση και κατάρτιση, η επένδυση στην επιχειρηματική εκπαίδευση, είναι μία από τις σημαντικότερες επενδύσεις για την επιστροφή της Ευρώπης στην ανάπτυξη. Έρευνες δείχνουν ότι το

---

2020 μπορεί να δημιουργήσει 3,7 εκατομμύρια θέσεις εργασίας και να αυξήσει το ετήσιο ΑΕγχΠ κατά 800 δισεκατ. Ευρώ έως το 2025 (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2013:10).

15% ως 20% των μαθητών, που συμμετέχουν σε ένα πρόγραμμα «minicompany» στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ξεκινούν αργότερα τη δική τους εταιρεία. Είτε ιδρύουν επιχειρήσεις ή κοινωνικές επιχειρήσεις, οι νέοι επωφελούνται από την επιχειρηματική εκπαίδευση, την ανάπτυξη επιχειρηματικών γνώσεων και βασικών δεξιοτήτων και στάσεων, συμπεριλαμβανομένων της δημιουργικότητας, της πρωτοβουλίας, της επιμονής, της ομαδικής εργασίας, της κατανόησης των κινδύνων και του αισθήματος ευθύνης. Αυτή είναι η επιχειρηματική νοοτροπία, που βοηθά τους επιχειρηματίες να μετατρέψουν τις ιδέες σε δράση και επίσης αυξάνει σημαντικά την απασχολησιμότητα. Ορισμένα κράτη μέλη έχουν θεσπίσει με επιτυχία εθνικές στρατηγικές για την εκπαίδευση ή εντάσσουν την επιχειρηματική κατάρτιση ως υποχρεωτικό μέρος των προγραμμάτων σπουδών, αλλά χρειάζεται να γίνουν περισσότερα. Η εκπαίδευση θα πρέπει να περιλαμβάνει πρακτικά μοντέλα βιωματικής μάθησης και την εμπειρία επιχειρηματιών του πραγματικού κόσμου. Θα πρέπει επίσης να οριστούν τα απαιτούμενα επιχειρηματικά μαθησιακά αποτελέσματα για όλους τους εκπαιδευτικούς για την εισαγωγή αποτελεσματικών μεθοδολογιών επιχειρηματικής μάθησης μέσα στην τάξη. Η πρακτική επιχειρηματική εμπειρία μπορεί επίσης να αποκτηθεί και έξω από το σύστημα εκπαίδευσης. Οι νέοι πρέπει να ενθαρρύνονται να αναπτύξουν επιχειρηματικές δεξιότητες μέσω της άτυπης και μη τυπικής εκπαίδευσης, όπως ο εθελοντισμός. Τέτοιες εμπειρίες πρέπει επίσης να επικυρώνονται και να αναγνωρίζονται, σύμφωνα με την προτεινόμενη σύσταση της Επιτροπής στον τομέα αυτό (ibid:5-6).

Ο ρόλος της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα ξεφεύγει από την παράδοση της γνώσης στους σπουδάζοντες, έτσι ώστε να συμμετάσχουν σε οικοσυστήματα, συνεργασίες και βιομηχανικές συμμαχίες. Καθώς στο επίκεντρο των δημόσιων πολιτικών βρίσκονται οι επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας και υψηλής ανάπτυξης, τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι ένα ενεργό συστατικό των πολιτικών καινοτομίας των κρατών μελών και της ΕΕ. Το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο Τεχνολογίας (EIT) έχει ανάγει το ρόλο της επιχειρηματικότητας, ως βασικό καταλύτη της καινοτομίας σε επίπεδο ΕΕ και συμβάλλει στη γεφύρωση του χάσματος μεταξύ της εκπαίδευσης και της καινοτομίας στη βιομηχανία. Μια σειρά από νεοσύστατες επιχειρήσεις έχουν ήδη δημιουργηθεί από την Κοινότητα Γνώσης και Καινοτομίας (ΚΓΚ) του EIT. Το EIT διασφαλίζει ότι οι μαθητές εκτίθενται σε προγράμματα επιχειρηματικότητας και επιστήμης με γνώμονα την αριστεία, τις υπηρεσίες

δημιουργίας επιχειρήσεων, καθώς και προγράμματα κινητικότητας. Οι εταιρικές σχέσεις μπορούν να παρέχουν μια ισχυρή πλατφόρμα για την ενίσχυση των δεξιοτήτων επιχειρηματικότητας σε διάφορους τομείς με την άμεση εμπλοκή στην παροχή, την εφαρμογή και την επικαιροποίηση των δεξιοτήτων. Τα πανεπιστήμια θα πρέπει να γίνουν περισσότερο επιχειρηματικά. Στο πλαίσιο αυτό, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, σε συνεργασία με τον ΟΟΣΑ έχει ήδη αναπτύξει ένα πλαίσιο για τα επιχειρηματικά πανεπιστήμια. Το πλαίσιο έχει σχεδιαστεί για να βοηθήσει τα ενδιαφερόμενα πανεπιστήμια να αξιολογήσουν και να βελτιώσουν την ικανότητά τους με εξατομικευμένες εκπαιδευτικές ενότητες (ibid:6-7).

#### 2.5.2.2. *Action Pillar 2 – Δημιουργία φιλικού επιχειρηματικού περιβάλλοντος*

Αυτό το μέρος του επιχειρηματικού σχεδίου στοχεύει στην άρση των υφιστάμενων διοικητικών φραγμών και την υποστήριξη των επιχειρηματιών σε κρίσιμες φάσεις του κύκλου ζωής των επιχειρήσεων. Επίσης, οι νέες επιχειρήσεις χρειάζονται ειδική φροντίδα. Υπάρχουν έξι βασικοί τομείς στους οποίους απαιτείται δράση για την άρση των υφιστάμενων εμποδίων, που εμποδίζουν τη δημιουργία και την ανάπτυξή τους (ibid:8):

1. Πρόσβαση στη χρηματοδότηση.
2. Υποστήριξη επιχειρηματιών στις κρίσιμες φάσεις του επιχειρηματικού κύκλου ζωής και ανάπτυξή τους.
3. Αξιοποίηση νέων επιχειρηματικών ευκαιριών στην ψηφιακή εποχή.
4. Μεταβιβάσεις επιχειρήσεων.
5. Διαδικασίες πτώχευσης και δεύτερης ευκαιρίας στους έντιμους επιχειρηματίες.
6. Μείωση του διοικητικού φόρτου.

#### 2.5.2.3. *Action pillar 3 – Επιχειρηματικό πνεύμα και πρότυπα*

Στόχος αυτού του μέρους του σχεδίου δράσης είναι η αναζωπύρωση του επιχειρηματικού πνεύματος στην Ευρώπη και η καλλιέργεια της νέας γενιάς επιχειρηματιών. Η Ευρώπη έχει έναν περιορισμένο αριθμό γνωστών ιστοριών επιχειρηματικής επιτυχίας. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η επιχειρηματικότητα δεν

έχει αναθεί σε προτιμώμενη πορεία σταδιοδρομίας. Είναι σπάνιο στην Ευρώπη να βρεθεί ο «επιχειρηματίας» σε υψηλή θέση μεταξύ των επιθυμητών επαγγελματιών. Παρά το γεγονός ότι οι επιχειρηματίες δημιουργούν θέσεις εργασίας και ενισχύουν την οικονομία, οι επιτυχίες τους δεν παρουσιάζονται ως πρότυπα στα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Για τους νέους, αυτό υποβαθμίζει την επιχειρηματική σταδιοδρομία μάλλον χαμηλά στη λίστα των ελκυστικών επαγγελματιών και αποτελεί αποτρεπτικό παράγοντα για όσους μπορεί να θέλουν να γίνουν επιχειρηματίες (ibid:21).

Ένα σημαντικό στοιχείο για να αλλάξει την επιχειρηματική κουλτούρα είναι επομένως μια αλλαγή στην αντίληψη και τη στάση των πολιτών απέναντι στους επιχειρηματίες, μέσα από πρακτική και θετική επικοινωνία σχετικά με τα επιτεύγματα των επιχειρηματιών, την αξία τους για την κοινωνία και τις ευκαιρίες δημιουργίας νέων επιχειρήσεων. Για να επιτευχθεί αυτό, η προβολή τους ως πρότυπα προς μίμηση πρέπει να ενταθεί, λαμβάνοντας υπόψη την ποικιλομορφία των επιχειρηματικών προφίλ και των διαδρομών προς την επιτυχία. Οι σαφείς και ενδιαφέρουσες πληροφορίες σχετικά με τις προκλήσεις και τα οφέλη της επιχειρηματικής σταδιοδρομίας μπορούν να εξουδετερώσουν τις αρνητικές εντυπώσεις. Μια αντίστοιχη ευρύτερη συζήτηση, ιδίως στα μέσα μαζικής ενημέρωσης, είναι επομένως απαραίτητη για μια επιχειρηματική επανάσταση. Οι δημόσιοι και ιδιωτικοί φορείς θα πρέπει να ενθαρρύνονται να τονίσουν την κοινωνική και οικονομική σημασία των επιχειρηματιών, όχι μόνο ως νόμιμη πορεία σταδιοδρομίας, αλλά και ως θέμα υψίστου εθνικού, ευρωπαϊκού και διεθνούς ενδιαφέροντος (ibid:21-22).

Οι δημογραφικές ομάδες του πληθυσμού της ΕΕ που υποεκπροσωπούνται στο πλαίσιο της επιχειρηματικότητας, και ιδιαίτερα ως ιδρυτές νέων επιχειρήσεων είναι οι νέοι, οι γυναίκες, άτομα με ειδικές ανάγκες και οι μετανάστες. Η Ευρώπη πρέπει να τους ανοίξει τους δρόμους επιχειρηματικότητας για τη δημιουργία θέσεων εργασίας, την ενδυνάμωσή τους, τόσο οικονομικά όσο και κοινωνικά, και τη δημιουργική αξιοποίηση των δεξιοτήτων και των καινοτόμων ιδεών τους. Αυτοί οι δρόμοι πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τις ανάγκες των διαφόρων ομάδων, τις προσδοκίες τους και τις νόρμες τους αναφορικά με τον τρόπο με τον οποίο παραδίδονται και προσλαμβάνονται οι συμβουλές και οι πληροφορίες. Οι δράσεις θα πρέπει να βασίζονται σε μια ολοκληρωμένη πολιτική στήριξης, που προωθεί το ανθρώπινο κεφάλαιο, καθώς και την παροχή οικονομικής στήριξης. Εκτός από συγκεκριμένες δραστηριότητες προσαρμοσμένες στις ανάγκες κάθε μιας από αυτές τις ομάδες, θα

πρέπει να αναπτυχθούν καθολικά προγράμματα επιχειρηματικής κατάρτισης, που έχουν σχεδιαστεί και προσφέρονται σε συνεργασία με τους παρόχους εκπαίδευσης και κατάρτισης, οργανώσεις νεολαίας, βασικών επιχειρηματικών συμβούλων και χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων (ibid:22).

### 2.5.3. Υποστήριξη MME “Small Business Act”

Η Επιτροπή έχει θέσει τους επιχειρηματίες και τις MME στο επίκεντρο της πολιτικής της για την έρευνα και την καινοτομία. Για την ενίσχυση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων η ΕΕ έχει αναπτύξει προγράμματα με στόχο να δημιουργηθεί ένα φιλικό επιχειρηματικό περιβάλλον, να προωθηθεί η επιχειρηματικότητα, να βελτιωθεί η πρόσβαση σε νέες αγορές και στη διεθνοποίηση, να διευκολυνθεί η πρόσβαση στη χρηματοδότηση, να υποστηριχθεί η ανταγωνιστικότητα και η καινοτομία και να παρασχεθούν τα βασικά δίκτυα υποστήριξης και πληροφόρησης για τις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις. Στο κέντρο της δράσης της Επιτροπής είναι η πρωτοβουλία «Small Business Act» (SBA), που παρέχει μια ολοκληρωμένη πολιτική για τις MME στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το SBA προωθεί την αρχή «Σκέψου πρώτα σε μικρή κλίμακα» και το επιχειρηματικό πνεύμα μεταξύ των ευρωπαίων πολιτών. Ταυτόχρονα υποστηρίζεται η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα, και η διασφάλιση ενός περιβάλλοντος που ευνοεί διασυνοριακές δραστηριότητες, τόσο εντός της ενιαίας αγοράς της ΕΕ, όσο και εκτός ΕΕ. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ, ότι η προώθηση της ανταγωνιστικότητας και της καινοτομίας αποτελούν τις βασικές πτυχές της πολιτικής της ΕΕ σε σχέση με τη βιομηχανία και τις επιχειρήσεις, ιδίως για τις MME (EC, 2008:1-4).

Το Erasmus για νέους επιχειρηματίες (Erasmus, n.d.:2), αποτελεί ένα διασυνοριακό πρόγραμμα ανταλλαγής για τους επιχειρηματίες που έχουν ξεκινήσει πρόσφατα ή που σκοπεύουν να ξεκινήσουν μια επιχείρηση, και υποστηρίζεται ως δράση από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Το πρόγραμμα αυτό ξεκίνησε το 2007, ως μέρος του Small Business Act, το οποίο αναγνωρίζει τον σπουδαίο ρόλο που παίζουν οι MME στην οικονομία της ΕΕ, γι' αυτό και καθιερώνει ένα ολοκληρωμένο πλαίσιο πολιτικής για τις MME. Κατά τη διάρκεια της παραμονής με τον επιχειρηματία υποδοχής, οι νέοι που λαμβάνουν μέρος στο πρόγραμμα αυτό αποκτούν δεξιότητες για τη λειτουργία μιας μικρής επιχείρησης, αποκτούν γνώσεις πάνω σε νέες αγορές

και μπορούν να αναπτύξουν ξένες συνεργασίες (Pantea, 2014:4), αξιοποιώντας την εμπειρία ιδιοκτητών ΜΜΕ σε άλλες χώρες της ΕΕ.

## 2.6. ΒΑΣΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΡΟΩΘΗΣΗΣ ΤΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ

Όπως συνάγεται από τις πολιτικές και τις δράσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την ενίσχυση της επιχειρηματικότητας, οι τομείς-κλειδιά που μπορούν να ενισχύσουν την επιχειρηματικότητα είναι η εκπαίδευση-κατάρτιση σε όλα τα επίπεδα εκπαίδευσης σχετικά με την επιχειρηματικότητα, η καινοτομία μέσω της τεχνολογικής αλλαγής («Αξιοποίηση νέων επιχειρηματικών ευκαιριών στη ψηφιακή εποχή») (EC, 2013a:8) και η χρηματοδότηση – ενίσχυση των επιχειρηματιών για την υλοποίηση νέων ιδεών. Στην παρούσα ενότητα αναλύονται οι παραπάνω τομείς – κλειδιά, εξετάζοντας την υφιστάμενη κατάσταση στην ΕΕ.

### 2.6.1. Εκπαίδευση

Η εκπαίδευση στον τομέα της επιχειρηματικότητας ασχολείται κυρίως με τη εκπαίδευση των μελλοντικών και υφιστάμενων επιχειρηματιών σε θέματα που αφορούν συγκεκριμένες επιχειρηματικές δεξιότητες, όπως τη διαχείριση των ταμειακών ροών, την προετοιμασία των οικονομικών καταστάσεων και την πραγματοποίηση επιχειρηματικών σχεδίων. Με την πάροδο του χρόνου, τα εκπαιδευτικά προγράμματα ιδίως εντός της ΕΕ, έχουν γίνει πληρέστερα και ευρύτερα, λόγω της κατανόησης του τι μπορεί να συμπεριληφθεί σε αυτά (EPRS, 2013:2). Η επιχειρηματικότητα θεωρείται ότι εξαρτάται από (EPRS, 2013:2):

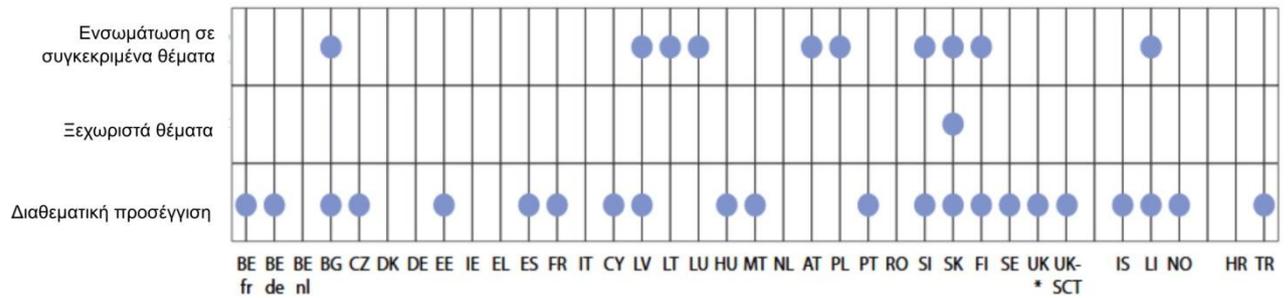
- τη γνώση, η οποία παρουσιάζεται στην ικανότητα του ενδιαφερόμενου να εντοπίσει τις επιθυμητές ευκαιρίες για προσωπικές, επαγγελματικές ή/και επιχειρηματικές δραστηριότητες.
- δεξιότητες σχετικές με το διαχειριστικό κομμάτι του έργου (που αφορούν για παράδειγμα την ικανότητα σχεδιασμού, ηγεσίας και συνεργασίας, ανάλυσης και επικοινωνίας), τη διαπραγμάτευση, την εκπροσώπηση και την εργασία σε ομάδες.
- τη στάση, η οποία χαρακτηρίζεται από την ανεξαρτησία και την καινοτομία στην προσωπική και κοινωνική ζωή, αλλά και στο χώρο εργασίας. Επίσης, η

στάση επηρεάζεται από τα κίνητρα και την αποφασιστικότητα επίτευξης στόχων.

Στις μέρες μας, τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης δίνουν έμφαση στην προώθηση της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα, με σημαντικές διαφορές να παρουσιάζονται ανάμεσα στις διάφορες προσεγγίσεις. Η μελέτη του Δικτύου Ευρυδίκη (Eurydice, 2012:3) παρουσιάζει τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τα οποία εφαρμόζουν στρατηγικές για την εφαρμογή της εκπαίδευσης για την επιχειρηματικότητα στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση: Σουηδία, Δανία, Εσθονία, Λιθουανία, Ουαλία (UK), Κάτω Χώρες, και Φλαμανδική Κοινότητα (Βέλγιο). Άλλες χώρες ενσωματώνουν την εκπαίδευση της επιχειρηματικότητας στις ευρύτερες εθνικές στρατηγικές τους, όπως για παράδειγμα στη δια βίου μάθηση, τη γενική εκπαίδευση και την οικονομική ανάπτυξη. Οι χώρες αυτές προωθούν την εκπαίδευση της επιχειρηματικότητας μέσω αυτόνομων ή διασυνδεδεμένων δραστηριοτήτων. Ορισμένοι τρόποι ενσωμάτωσης της επιχειρηματικότητας στην εκπαίδευση είναι οι κάτωθι (EPRS, 2013:4):

- Εφαρμογή μιας διαθεματικής προσέγγισης, σύμφωνα με την οποία οι στόχοι της επιχειρηματικότητας θεωρούνται εγκάρσιοι και αποτελούν μέρος των αξιών και των δεξιοτήτων που πρέπει να συμπεριλαμβάνονται σε όλα τα θέματα και τις δραστηριότητες του προγράμματος σπουδών.
- Ενσωμάτωση σε μαθήματα που αποτελούν μέρος του αναλυτικού προγράμματος.
- Εισαγωγή νέου ξεχωριστού μαθήματος στο πρόγραμμα σπουδών.

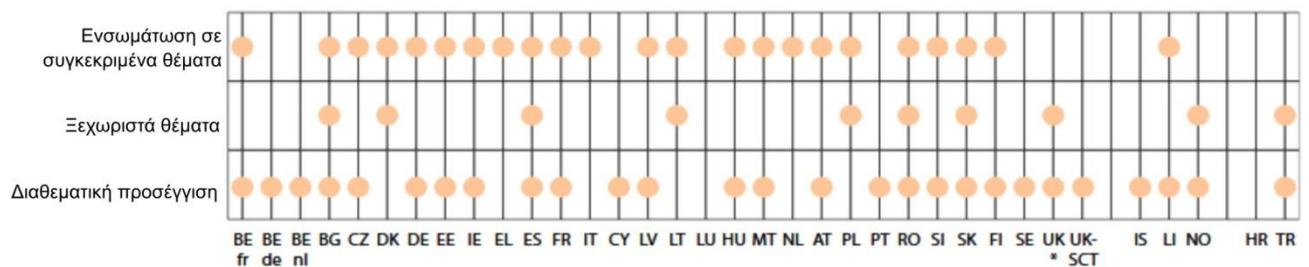
Τα Διαγράμματα 2 και 3 παρουσιάζουν την προσέγγιση που ακολουθείται σήμερα από τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και άλλες χώρες. Στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση (Διάγραμμα 2) η πλειοψηφία των χωρών εφαρμόζει τη διαθεματική προσέγγιση με πολύ περιορισμένη ενσωμάτωση της επιχειρηματικότητας σε συγκεκριμένα θέματα, ενώ στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (Διάγραμμα 3), η εφαρμογή αυτής της τελευταίας επιλογής είναι πιο διαδεδομένη.



Διάγραμμα 2. Εκπαίδευση επιχειρηματικότητας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση.

Πηγή: (EPRS, 2013:4).

Η επιχειρηματικότητα στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, στην περίπτωση ενσωμάτωσής της σε υπάρχοντα μαθήματα του προγράμματος σπουδών, απευθύνεται κατά κύριο λόγο στις κοινωνικές επιστήμες. Στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση οι τομείς μαθημάτων που μπορούν να ενσωματώσουν την επιχειρηματικότητα είναι τα οικονομικά, η διοίκηση επιχειρήσεων και η σταδιοδρομία της εκπαίδευσης.



Διάγραμμα 3. Εκπαίδευση επιχειρηματικότητας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Πηγή: (EPRS, 2013:4).

### 2.6.2. Κίνητρα σε επίπεδο ΕΕ για Έρευνα και Ανάπτυξη

Τα κίνητρα για επενδύσεις σε E&A στην Ευρώπη είναι κυρίως φορολογικά. Φορολογικά κίνητρα έχουν υιοθετηθεί στις προηγμένες οικονομίες, συμπεριλαμβανομένων των ηγετών της καινοτομίας, όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ιαπωνία. Εντός της ΕΕ, μόνο η Γερμανία και η Εσθονία προς το παρόν δεν έχουν φορολογική πολιτική, που να στοχεύει άμεσα στην τόνωση της καινοτομίας. Παρά το γεγονός ότι τα φορολογικά κίνητρα είναι κοινά, δεν είναι ομοιογενή και διαφέρουν σημαντικά μεταξύ των χωρών. Οι εκπτώσεις φόρων για E&A είναι το πιο δημοφιλές είδος παροχής κινήτρων, ενώ ακολουθούν τα αυξημένα επιδόματα και οι

επιταχυνόμενες αποσβέσεις. Η συντριπτική πλειοψηφία των φορολογικών κινήτρων βασίζεται στους φόρους εισοδήματος εταιρειών, ενώ οκτώ χώρες έχουν (επιπλέον) κίνητρα που ισχύουν για τις κοινωνικές εισφορές ή/και τους φόρους των μισθών. Τα φορολογικά οφέλη που ισχύουν για έσοδα από την καινοτομία πολλαπλασιάζονται. Το 2014 σε έντεκα κράτη μέλη της ΕΕ προσφέρεται μείωση του εταιρικού φόρου για τα εισοδήματα που προκύπτουν από την πνευματική ιδιοκτησία (Straathof et al., 2014:5).

Κατά την τελευταία δεκαπενταετία, τα κίνητρα στις χώρες της ΕΕ έχουν μετατοπιστεί από τα φορολογικά κίνητρα, που ισχύουν μόνο για αυξήσεις στις δαπάνες Ε&Α μιας επιχείρησης (βαθμωτά σχήματα) προς τα κίνητρα που ισχύουν για το σύνολο των δαπανών Ε&Α (συστήματα που βασίζονται στον όγκο). Επί του παρόντος, μόνο έξι κράτη μέλη της ΕΕ έχουν βαθμωτά φορολογικά κίνητρα, συνήθως σε συνδυασμό με ένα σύστημα με βάση τον όγκο. Ενώ τα φορολογικά κίνητρα είναι ουσιαστικά ένα γενικό μέσο πολιτικής, η στόχευση σε συγκεκριμένες ομάδες επιχειρήσεων είναι αρκετά κοινή πρακτική. Πολλές χώρες στοχεύουν ρητά σε μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις. Άλλες χώρες στοχεύουν σε νέες επιχειρήσεις. Σε δέκα χώρες, τα φορολογικά κίνητρα διαφοροποιούνται ανάλογα με το νομικό καθεστώς των επιχειρήσεων (ibid: 17-25).

Το ενδιαφέρον για την αποτελεσματικότητα των φορολογικών κινήτρων για την Έρευνα και Ανάπτυξη (Ε&Α) έχει ενισχυθεί στον απόηχο της οικονομικής κρίσης, καθώς πολλές κυβερνήσεις θεσπίζουν αυστηρά μέτρα δημοσιονομικής εξυγίανσης και ως εκ τούτου αυξήθηκε η ανάγκη για την εξισορρόπηση των δαπανών καινοτομίας, ενώ η πτώση της οικονομικής δραστηριότητας δίνει ακόμη μεγαλύτερη έμφαση στην ανάγκη εξεύρεσης νέων πηγών ανάπτυξης (ibid:5).

Η ευρεία χρήση των φορολογικών κινήτρων για την Ε&Α σε περιόδους οικονομικής υστέρησης, θέτει το ερώτημα της αποτελεσματικότητάς τους. Οι εκπτώσεις φόρου είναι αποτελεσματικό μέτρο για την τόνωση των επενδύσεων σε Ε&Α. Οι εκτιμήσεις για το μέγεθος αυτής της επίδρασης είναι ευρέως διαφορετικές και δεν είναι πάντα συγκρίσιμες μεταξύ των χωρών. Η απόδοση των φορολογικών κινήτρων εξαρτάται από το πόσο πολλά καινοτόμα προϊόντα, υπηρεσίες και διαδικασίες παραγωγής παράγονται από την Ε&Α. Δυστυχώς, οι επιπτώσεις των φορολογικών κινήτρων στην καινοτομία και την παραγωγικότητα δεν έχουν

μελετηθεί επαρκώς, αλλά τα περιορισμένα στοιχεία φαίνεται να δείχνουν προς μια θετική επίδραση των φορολογικών κινήτρων για E&A στην καινοτομία. Οι μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις (MME) έχουν την τάση να ανταποκρίνονται πιο έντονα στα κίνητρα E&A (ibid:95).

## 2.7. ΕΤΑΙΡΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ

Οι αλλαγές στη ζήτηση (προτεραιότητα σε κοινωνικά και περιβαλλοντικά βιώσιμα προϊόντα), οι αλλαγές στις επενδυτικές πρακτικές, όπως διάθεση νέων πόρων σε επιχειρήσεις που πληρούν ορισμένες προϋποθέσεις, και οι οργανωμένες δράσεις ευαισθητοποίησης και άσκησης πίεσης, έχουν οδηγήσει σε μία σταδιακή αλλαγή της συμπεριφοράς κάποιων παραδοσιακών κερδοσκοπικών εταιρειών να υιοθετήσουν ένα σύνολο πρακτικών, που αποδίδονται με τον όρο Εταιρική Κοινωνική ευθύνη (ΕΚΕ). Η ΕΚΕ αποτελεί μία εθελοντική ενσωμάτωση ηθικών προτύπων στις πρακτικές των συμβατικών επιχειρήσεων, από τις οποίες απουσιάζει κάποια ρητή κοινωνική αποστολή (EC, 2013b:67).

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή είχε ήδη ορίσει από το 2001 την Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη ως *«έννοια σύμφωνα με την οποία οι εταιρείες ενσωματώνουν σε εθελοντική βάση κοινωνικές και περιβαλλοντικές ανησυχίες στις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες και στις επαφές τους με άλλα ενδιαφερόμενα μέρη»* (EC, 2001:6). Από το 2011 προωθεί έναν νέο ορισμό της ΕΚΕ ως *«ευθύνη των επιχειρήσεων για τον αντίκτυπό τους στην κοινωνία»*. Για την εκπλήρωση αυτής της ευθύνης προϋπόθεση είναι ο σεβασμός της ισχύουσας νομοθεσίας και των συλλογικών συμφωνιών μεταξύ των κοινωνικών εταίρων. Η αντιμετώπιση του θέματος της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης είναι προς το συμφέρον των επιχειρήσεων καθόσον μπορεί να αποφέρει οφέλη από την άποψη της διαχείρισης των κινδύνων, της εξοικονόμησης κόστους, της πρόσβασης σε κεφάλαια, των πελατειακών σχέσεων, της διαχείρισης των ανθρώπινων πόρων και της ικανότητας για καινοτομία. Ανταποκρινόμενη στις μεταβαλλόμενες προσδοκίες της κοινωνίας μπορεί να οδηγήσει στην ανάπτυξη νέων αγορών και τη δημιουργία ευκαιριών ανάπτυξης. Για να ανταποκρίνονται πλήρως στην εταιρική κοινωνική ευθύνη τους, οι επιχειρήσεις πρέπει να καθιερώσουν διαδικασίες για την ένταξη των κοινωνικών, περιβαλλοντικών και δεοντολογικών πτυχών καθώς και των πτυχών των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των δικαιωμάτων του καταναλωτή τόσο στην επιχειρηματική τους δραστηριότητα όσο και στη

στρατηγική τους συνεργαζόμενοι στενά με τα ενδιαφερόμενα μέλη. Η φύση της ΕΚΕ είναι πολυδιάστατη. Καλύπτει τουλάχιστον τα ανθρώπινα δικαιώματα, τις πρακτικές εργασίας και απασχόλησης, περιβαλλοντικά θέματα, και την καταπολέμηση της δωροδοκίας και διαφθοράς. Στο θεματολόγιό της επίσης περιλαμβάνονται η συμμετοχή και ανάπτυξη των κοινοτήτων, η ένταξη των ατόμων με αναπηρίες, τα συμφέροντα των καταναλωτών, η προαγωγή της κοινωνικής και περιβαλλοντικής ευθύνης. Η ΕΚΕ μπορεί να εφαρμοστεί σε όλες τις επιχειρήσεις, οι οποίες πρέπει να καθοδηγούν την ανάπτυξη αυτής. Οι δημόσιες αρχές πρέπει να διαδραματίζουν ρόλο υποστηρικτικό. Οι επιχειρήσεις πρέπει να διαθέτουν την ευελιξία να καινοτομούν και να προσεγγίζουν την ΕΚΕ ανάλογα με τις συνθήκες τους. (EC, 2011a:3-9).

## 2.8. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΑΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Από τα μέσα της δεκαετίας του '90, γίναμε μάρτυρες μιας σημαντικής ανακάλυψης τριών εννοιών που δεν είχαν ποτέ χρησιμοποιηθεί στο παρελθόν: της κοινωνικής επιχειρηματικότητας, του κοινωνικού επιχειρηματία, και της κοινωνικής επιχείρησης, όροι οι οποίοι αποκτούν όλο και περισσότερη δημοτικότητα και αποτελούν αντικείμενο εννοιολογικών συζητήσεων<sup>17</sup>. Οι έννοιες αυτές είναι στενά συνδεδεμένες με τις διάφορες προσεγγίσεις που, από το 1970, έχουν τονίσει την ύπαρξη ενός «τρίτου τομέα» των οικονομιών μας, διακριτού από τον κερδοσκοπικό ιδιωτικό τομέα και το δημόσιο τομέα (Defourny & Nyssens, 2014:23).

### 2.8.1. Κοινωνική Οικονομία και Κοινωνική Επιχειρηματικότητα

Αναφορικά με τις έννοιες της «κοινωνικής οικονομίας» και «κοινωνικής επιχειρηματικότητας» ολόκληρα βιβλία έχουν γραφεί μόνο για τον ορισμό των δύο αυτών όρων. Στον επιστημονικό και δημόσιο λόγο συναντάμε ευρύ φάσμα ορισμών και αντιλήψεων για τη φύση των δύο αυτών φαινομένων και τη μεταξύ τους σχέση. Αυτό αποτελεί κοινό πρόβλημα των όρων αυτών, που συνδυάζουν τη λέξη

---

<sup>17</sup> Ο Dees (2001:1) προτείνει πριν ασχοληθούμε με τις έννοιες αυτές, θα πρέπει να εξετάσουμε σε βάθος τον όρο επιχειρηματίας.

«κοινωνικός» με οικονομικές έννοιες: κοινωνική επιχείρηση, κοινωνική καινοτομία, κοινωνικό επιχειρείν (EC, 2013b:7), κοινωνικό επιχειρηματία<sup>18</sup>.

Οι Birch & Whittam (2008) αναφέρουν τρεις βασικές έννοιες που προσδιορίζουν την κοινωνική επιχειρηματικότητα, οι οποίες συνδέονται μεταξύ τους, αλλά είναι και ξεχωριστές. Η πρώτη έννοια είναι η κοινωνική οικονομία, που αντιπροσωπεύει τους οργανισμούς που επιδιώκουν κοινωνικούς στόχους, τους οποίους δεν έχει αναλάβει ούτε η κυβέρνηση ούτε οι εμπορικές επιχειρήσεις. Τα νοικοκυριά και οι ανεπίσημες οικονομίες δεν συμπεριλαμβάνονται στην έννοια αυτή καθώς η κοινωνική οικονομία απαρτίζεται από οργανισμούς με πιο επίσημη δομή και θεσμούς. Η δεύτερη έννοια είναι η κοινωνική επιχείρηση, ένα υποσύνολο της κοινωνικής οικονομίας, που επιδιώκει κοινωνικούς στόχους με τη βοήθεια επιχειρηματικών και επιχειρησιακών μέσων. Η τρίτη έννοια της κοινωνικής επιχειρηματικότητας καλύπτει τα ατομικά κίνητρα και την ηγεσία που υπάρχουν πίσω από την επιδίωξη των κοινωνικών στόχων. Πιο συγκεκριμένα, η κοινωνική επιχειρηματικότητα δύναται να οριστεί ως η επιδίωξη ενός οράματος κοινωνικής αλλαγής, που καθιστά απαραίτητη την εμπλοκή και άλλων ομάδων στις τάξεις της. Δημιουργεί όχι μόνο κοινωνική αξία αλλά και οικονομική, περιλαμβάνει επίγνωση των ευκαιριών και των καινοτομικών λύσεων στα προβλήματα, ευθύνη για το ευρύτερο καλό και ένα στοιχείο ανάληψης κινδύνων (Deakins & Freel, 2015:143-157). Ο Dees ισχυρίζεται ότι αν και η ιδέα της κοινωνικής επιχειρηματικότητας κερδίζει δημοτικότητα, «σημαίνει διαφορετικά πράγματα σε διαφορετικούς ανθρώπους, γεγονός που μπορεί να οδηγεί σε σύγχυση» (Dees 1998, αναθεώρηση 2001:4).

Κατά τους Zahra κ.ά. (2009:519) «η κοινωνική επιχειρηματικότητα συμπεριλαμβάνει τις δραστηριότητες και τις διαδικασίες που αναλαμβάνονται για τη διερεύνηση, τον προσδιορισμό και την εκμετάλλευση ευκαιριών, προκειμένου να προαχθεί η κοινωνική ευημερία μέσω της δημιουργίας νέων επιχειρηματικών εγχειρημάτων ή τη διοίκηση υφιστάμενων οργανισμών με έναν περισσότερο καινοτόμο τρόπο».

---

<sup>18</sup> Η οργάνωση Ashoka πρωτοστάτησε στην υποστήριξη των κοινωνικών επιχειρηματιών από τις αρχές της δεκαετίας το 1980 αλλά ο όρος «κοινωνικός επιχειρηματίας» εγκρίθηκε από την επιστημονική κοινότητα σε μεταγενέστερο στάδιο. Σήμερα, οι κοινωνικοί επιχειρηματίες όλο και περισσότερο παρουσιάζονται ως σύγχρονοι ήρωες (Bornstein, 2004, Defourny & Nyssens, 2014:24).

Οι Austin κ.ά. (2006) υποστηρίζουν ότι η κοινωνική επιχειρηματικότητα προσδιορίζεται τόσο σε ένα στενό όσο και σε ένα ευρύτερο πλαίσιο. Με την ευρεία έννοια η κοινωνική επιχειρηματικότητα ορίζεται ως μία καινοτομική δραστηριότητα με κοινωνικούς στόχους μέσα στο περιβάλλον ενός οργανισμού. Με τη στενή έννοια, αναφέρεται στη διαδικασία της εισαγωγής πρακτικών διοίκησης των επιχειρήσεων και δεξιοτήτων, που βασίζονται στην αγορά στο πεδίο των μη κερδοσκοπικών οργανισμών (Πετρίδου & Μυλωνάς, 2016:248).

Αν και δεν υπάρχει ενιαίος ορισμός της κοινωνικής οικονομίας, σχεδόν πάντα παρουσιάζεται με δύο βασικές πτυχές: από τη μια πλευρά ο όρος χρησιμοποιείται για να περιγράψει ιδιωτικές-μη καπιταλιστικές κατηγορίες οργανισμών με ειδικό καθεστώς και κανονισμούς: συνεταιρισμούς, ενώσεις και ταμεία αλληλασφάλισης καθώς και όλο και περισσότερα ιδρύματα. Από την άλλη, η κοινωνική οικονομία αναφέρεται στις αρχές και στις αξίες, που υποτίθεται ότι πρέπει να εμπνεύσουν συγκεκριμένους τρόπους λειτουργίας: ανεξάρτητη διαχείριση, που έχει συσταθεί με σκοπό την εξυπηρέτηση των μελών ή της κοινότητας αντί για τη μεγιστοποίηση του κέρδους,<sup>19</sup> ισότητα των μελών και μία δημοκρατική διαδικασία λήψης αποφάσεων (Defourny & Nyssens, 2014:23).

Ο Dees (1998, αναθεώρηση 2001:4), προτείνει τον πιο γνωστό περιγραφικό ορισμό του κοινωνικού επιχειρηματία, όπως σχολιάζουν οι Defourny & Nyssens (2014:25). Ο κοινωνικός επιχειρηματίας είναι μέρος του κλάδου των επιχειρηματιών με χαρακτηριστικό την κοινωνική αποστολή. Εξ' αιτίας αυτής της αποστολής τους αντιμετωπίζουν ορισμένες διακριτές προκλήσεις και ως εκ τούτου ο οποιοσδήποτε ορισμός οφείλει να τις αντανακλά. Ο ορισμός του Dees συνδυάζει την έμφαση στην πειθαρχία και την υπευθυνότητα με τις έννοιες της δημιουργίας αξίας που λαμβάνονται από τον Say, την καινοτομία και τους παράγοντες αλλαγής από τον Schumpeter, την επιδίωξη της ευκαιρίας από τον Drucker, και την επινοητικότητα από τον Stevenson. Οι κοινωνικοί επιχειρηματίες παίζουν το ρόλο των παραγόντων αλλαγής στον κοινωνικό τομέα

- υιοθετώντας μία αποστολή, για να δημιουργήσουν και να διατηρήσουν την κοινωνική αξία (και όχι μόνο την ιδιωτική αξία).

---

<sup>19</sup> γι' αυτό και η χαμηλή απόδοση του κεφαλαίου και τα κοινά αποθεματικά δεν μπορούν να μοιραστούν

- επιδιώκοντας αδυσώπητα νέες ευκαιρίες για την εξυπηρέτηση αυτής της αποστολής.
- συμμετέχοντας σε μια διαδικασία συνεχούς καινοτομίας, προσαρμογής και μάθησης.
- δρώντας με τόλμη χωρίς να περιορίζονται από την έλλειψη πόρων.
- έχοντας αυξημένη αίσθηση ευθύνης, λογοδοτούν στους επωφελούμενους που υπηρετούν για τα αποτελέσματα, που έχουν δημιουργήσει.

Οπωσδήποτε, αυτός είναι ένας «ιδεατός» ορισμός για τον κοινωνικό επιχειρηματία. Όσο περισσότερο κάποιος ικανοποιεί τα παραπάνω κριτήρια, τόσο περισσότερο ανταποκρίνεται στο μοντέλο του κοινωνικού επιχειρηματία (Dees, 1998, αναθεώρηση 2001:4).

Οι κοινωνικοί επιχειρηματίες, ως άτομα και ως ομάδες είναι φορείς αλλαγής με διακαή πόθο τη βελτίωση της ζωής των συνανθρώπων και των τοπικών κοινοτήτων τους (Νασιούλας, 2016α:29).

### 2.8.2. Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία (Social and Solidarity Economy)

Η πρόσφατη χρηματοπιστωτική και επισιτιστική κρίση, η κλιματική αλλαγή, η επίμονη φτώχεια και η αυξανόμενη ανισότητα έχουν οδηγήσει σε μια βαθιά αμφισβήτηση των συμβατικών στρατηγικών εξέλιξης και ανάπτυξης. Όλο και περισσότερο αναγνωρίζεται ότι οι επιχειρήσεις ως συνήθως δεν μπορούν να αντιμετωπίσουν τις μεγάλες σύγχρονες αναπτυξιακές προκλήσεις. Ως εκ τούτου, είναι αναγκαία η «επικράτηση της αειφόρου ανάπτυξης σε όλα τα επίπεδα με την ενσωμάτωση των οικονομικών, κοινωνικών και περιβαλλοντικών πτυχών αναγνωρίζοντας την αλληλεξάρτησή τους<sup>20</sup>» (United Nations, 2014: ix). Σε όλο τον κόσμο οι πληθυσμοί φιλοδοξούν να συμμετάσχουν στην ανάπτυξή τους και να καθορίσουν τα οικονομικά προγράμματα, που ταιριάζουν καλύτερα στις ανάγκες τους. Με την πραγματοποίηση δημόσιου διαλόγου για την οικονομική ρύθμιση της πολιτικής κοινότητας, η αλληλέγγυα οικονομία δίνει τη δυνατότητα μιας

<sup>20</sup> United Nations General Assembly (2012). *The Future We Want*. UN Doc. No. A/RES/66/288. 27 July.

ανανεωμένης προσέγγισης της αειφόρου ανάπτυξης <sup>21</sup> (Dacheux & Goujon, 2011:206).

Σε μία εποχή, που οι κυβερνήσεις αναζητούν τρόπους για να προσαρμόσουν την πολιτική τους για μια καλύτερη αντιμετώπιση των πολύπλοκων αναπτυξιακών προκλήσεων, σημαντικά διδάγματα μπορούν να αντληθούν από τον αναπτυσσόμενο τομέα της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας, που τάσσεται υπέρ της ηθικής οικονομικής δραστηριότητας (United Nations, 2014:ix). Η οικονομία της αλληλεγγύης δεν είναι ούτε μία φιλανθρωπική οικονομία που σχεδιάστηκε για την αποκατάσταση των ζημιών που προκλήθηκαν από την παγκοσμιοποίηση, ούτε μια άτυπη οικονομία που ενθαρρύνει την αδιάκριτη διακίνηση όλων των αγαθών και υπηρεσιών. Υλοποιείται από την κοινωνία των πολιτών προκειμένου να διατηρηθεί ο κοινωνικός ιστός σε μια συγκεκριμένη περιοχή και να ενισχυθεί η δημοκρατία σε όλους τους τομείς (πολιτικό, οικονομικό και των πολιτών) σε όλες τις χώρες. Η αλληλέγγυα οικονομία είναι μια υποτιμημένη διεθνής πραγματικότητα, η οποία λαμβάνει διαφορετικές μορφές σε διαφορετικές περιοχές (Dacheux & Goujon 2011:206-207).

Διαφορετικοί ορισμοί της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας αναδεικνύουν και διαφορετικά χαρακτηριστικά της. Ο όρος αλληλέγγυα οικονομία είναι μία συμπληρωματική προσέγγιση του ορισμού της κοινωνικής οικονομίας, η οποία επεκτάθηκε ενσωματώνοντας την αλληλέγγυα οικονομία, η οποία όμως έχει τη δική της δυναμική (Defourny & Nyssens, 2014:24).

Οι συμμετέχοντες στις δύο πρώτες διεθνείς συναντήσεις για την παγκοσμιοποίηση της αλληλεγγύης, στη Λίμα (1997) και στο Κεμπέκ (2001) αντίστοιχα, υιοθέτησαν τον ακόλουθο ορισμό της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας: «... τοποθετεί τον άνθρωπο στο επίκεντρο της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης. Η αλληλέγγυα οικονομία βασίζεται σε ένα κοινωνικό και πολιτικό σχέδιο, που εισάγει μια νέα μορφή πολιτικής» (Lima Declaration, 1997). Ο ορισμός αυτός αναφέρεται σε μια σειρά από εξαιρετικά διαφοροποιημένες πρακτικές, οι οποίες μοιράζονται έναν κοινό στόχο (GESQ, 2002:6-7):

---

<sup>21</sup> Η Έκθεση Brundtland (1987) της Παγκόσμιας Επιτροπής για την Ανάπτυξη και το Περιβάλλον, συντάχθηκε υπό την προεδρία της τότε πρωθυπουργού της Νορβηγίας Gro Harlem Brundtland και όρισε την αειφόρο ανάπτυξη «ως την ανάπτυξη που ικανοποιεί τις ανάγκες του παρόντος χωρίς να διακυβεύεται η ικανότητα των μελλοντικών γενεών να ικανοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες» (Report of the World Commission on Environment and Development:Our Common Future:παρ.27).

- συνδέουν μία παραγωγική δραστηριότητα με την ικανοποίηση των αναγκών του πληθυσμού, δίνοντας προτεραιότητα στις κοινωνικές ανάγκες και όχι στην κερδοφορία.
- παράγουν αγαθά και υπηρεσίες που βασίζονται στη συμμετοχή των γυναικών και των ανδρών.
- χτίζουν κοινωνικά δίκτυα σε τοπικό, περιφερειακό και εθνικό επίπεδο με βάση τη συναίνεση και τη συνεργασία και όχι τη λήψη αποφάσεων και τον έλεγχο.
- εργάζονται για τη δημοκρατική διαχείριση της οικονομικής δραστηριότητας και ανάπτυξης.

Σύμφωνα με τους συντάκτες της έκθεσης, η κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία περιλαμβάνει όλες τις δραστηριότητες, που λειτουργούν σύμφωνα με τις αρχές:

- της αδιαίρετης κοινής ιδιοκτησίας.
- της κατανομής του πλούτου για την κάλυψη των αναγκών των ανθρώπων και όχι του κεφαλαίου.
- της ελευθερίας του συνεταιρίζεσθαι και της δημοκρατικής διαχείρισης.
- της αυτόνομης διαδικασίας λήψης αποφάσεων και διαχείρισης σε σχέση με το κράτος.

Ο Laville (2006) στον ορισμό για την αλληλέγγυα οικονομία αναφέρει ότι αυτή περιλαμβάνει όλες τις οικονομικές δραστηριότητες, που υπόκεινται σε έναν τύπο οικονομίας με δημοκρατικές αρχές, στην οποία οι κοινωνικές σχέσεις της αλληλεγγύης έχουν προτεραιότητα πάνω από το ατομικό συμφέρον ή το υλικό κέρδος. Πιο συγκεκριμένα, οι δραστηριότητες της αλληλέγγυας οικονομίας έχουν μία διττή- οικονομική και πολιτική διάσταση, η οποία καθορίζει την πρωτοτυπία τους (Defourny & Nyssens, 2014:24).

Η κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία, κατά την UN Task Force on Social and Solidarity Economy, αναφέρεται στην παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών από ένα ευρύ φάσμα οργανισμών και επιχειρήσεων, που έχουν σαφείς κοινωνικούς και συχνά περιβαλλοντικούς στόχους και καθοδηγούνται από τις αρχές και τις πρακτικές της συνεργασίας, της αλληλεγγύης, της ηθικής και της δημοκρατικής αυτοδιαχείρισης. Το

πεδίο της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας περιλαμβάνει συνεταιρισμούς και άλλες μορφές επιχειρήσεων, ομάδες αυτοβοήθειας, οργανώσεις με βάση την κοινότητα, οργανώσεις εργαζομένων στην άτυπη οικονομία, ΜΚΟ, χρηματοδοτικά συστήματα αλληλεγγύης, κ.ά. Η Task Force θεωρεί ότι η κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία υπόσχεται πολλά για την αντιμετώπιση των οικονομικών, κοινωνικών και περιβαλλοντικών στόχων και παρέχει ολοκληρωμένες προσεγγίσεις συνυφασμένες με την έννοια της αειφόρου ανάπτυξης (United Nations, 2014: iv).

Ο όρος κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία χρησιμοποιείται σήμερα σε παγκόσμιο επίπεδο, όπου η αλληλέγγυα οικονομία είναι ενσωματωμένη σε πολλές και διαφορετικές πρωτοβουλίες. Το όνομα μπορεί να ποικίλλει ανάλογα με τη χώρα και την ήπειρο. Η αλληλέγγυα οικονομία βασίζεται στην ιδέα ότι η ανάπτυξη δεν μπορεί να ωφελήσει όλα τα μέλη της κοινότητας εκτός εάν η ίδια η κοινότητα οργανώνεται σε δημοκρατικές γραμμές και στηρίζει την αποτελεσματική συμμετοχή του κάθε μεμονωμένου μέλους, βασιζόμενη στην αρχή ένα άτομο μία ψήφος. Η αλληλέγγυα οικονομία είναι μία άσκηση στη συμμετοχική δημοκρατία, που είναι από τη φύση της ανοιχτή και ευέλικτη. Η κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία,- καθιερωμένος διεθνής όρος- εκφράζει διαφορετικές πρακτικές, οι οποίες ενώ είναι προσαρμοσμένες στις ιδιαίτερες συνθήκες του κάθε τόπου, συμμορφώνονται με τις οικουμενικές αξίες της αλληλεγγύης και της δημοκρατίας. Η αλληλέγγυα οικονομία είναι μία εποικοδομητική κριτική της αειφόρου ανάπτυξης, η οποία προέρχεται από ένα απλό αξίωμα: δεν μπορεί να υπάρξει αειφόρος ανάπτυξη χωρίς αειφόρο δημοκρατία (Dachet & Goujon, 2011:207-208).

Η κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία επιδιώκει να κινητοποιήσει και να αναδιανείμει τους πόρους και το πλεόνασμα προς όφελος των ανθρώπων, που έχουν ανάγκη. Ενώ η κερδοφορία είναι ένα χαρακτηριστικό πολλών τύπων επιχειρήσεων της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας, τα κέρδη τείνουν να επανεπενδύονται σε τοπικό επίπεδο και για κοινωνικούς σκοπούς. Η κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία είναι μία οικονομική προσέγγιση, που ευνοεί την αποκέντρωση και την τοπική ανάπτυξη και καθοδηγείται από ηθικές αξίες όπως η αλληλεγγύη, το δίκαιο εμπόριο, η ισότητα, η εθελοντική απλότητα και το «Buen Vivir<sup>22</sup>». Είναι ολιστική υπό την έννοια ότι οι οργανισμοί κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας, οι

---

<sup>22</sup> Η ιδέα του Buen Vivir αναγνωρίζει ρητά την αρχή του να ζει κάποιος σε αρμονία όχι μόνο με διαφορετικούς ανθρώπους αλλά και με τη Μητέρα Γη.

επιχειρήσεις και τα δίκτυα επιδιώκουν ταυτόχρονο συνδυασμό των οικονομικών, κοινωνικών, και περιβαλλοντικών τους στόχων. Η οικονομική διάσταση παρέχει ευκαιρίες όπως η δημιουργία θέσεων εργασίας, η πρόσβαση στις αγορές και η παροχή χρηματοπιστωτικής διαμεσολάβησης. Η κοινωνική σφαίρα προσφέρει καλύτερη προστασία καθόσον βασίζεται στις αρχές της αμοιβαιότητας και της αλληλεγγύης και υποστηρίζει μία ολοκληρωμένη προστασία και αναδιανομή των πόρων. Η περιβαλλοντική διάσταση προωθεί την περιβαλλοντική δικαιοσύνη και επιδιώκει να εξασφαλίσει ότι η οικονομική δραστηριότητα ενισχύει αντί να εξαντλεί το φυσικό κεφάλαιο. Η ενδυνάμωση αναφέρεται όχι μόνο στην οικονομική διάσταση αλλά και σε πολιτικές πτυχές. Η κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία διευκολύνει την έκφραση και εκπροσώπηση μέσω της αυτοοργάνωσης της συμμετοχικής διακυβέρνησης και συλλογικής δράσης σε πολλαπλά επίπεδα. Αυτή η πολύπλευρη προσέγγιση την ξεχωρίζει από άλλες μορφές κοινωνικής οργάνωσης, που σχετίζονται με τους τομείς της δημόσιας, ιδιωτικής και της άτυπης οικονομίας (United Nations, 2014:ix-x).

### 2.8.3. Κοινωνική Οικονομία, Κοινωνική Επιχειρηματικότητα και Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Στην ιστορία των ευρωπαϊκών χωρών, η ιδέα της οικοδόμησης ενός κοινού μέλλοντος για ολόκληρη την ήπειρο αποτελούσε ταυτόχρονα μια ελπίδα και μια πρόκληση. Μετά τις καταστροφές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η Ευρώπη γύρισε τελικά σελίδα, καθώς όλο και περισσότερες χώρες, εντός των ορίων της επέλεξαν ένα δρόμο αυξανόμενης ολοκλήρωσης, που θα βοηθήσει στην πρόληψη της δημιουργίας νέων συγκρούσεων. Αναπόσπαστο μέρος αυτής της διαδικασίας ήταν η εφαρμογή ενός οικονομικού και κοινωνικού μοντέλου, που συμμερίζονται όλα τα ιδρυτικά μέλη, το οποίο ήταν ελκυστικό και για τα υποψήφια μέλη, που αργότερα εντάχθηκαν στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η σημασία της αξίας της κοινωνικής συνοχής, ιδίως, υπήρξε μια κατευθυντήρια αρχή σε πολλές επιλογές οικονομικής πολιτικής, θέτοντας τα θεμέλια για ένα ολοκληρωμένο όραμα ευρωπαϊκής ανάπτυξης. Μια ισορροπημένη οικονομική ανάπτυξη, η οποία προσπαθεί να επιτύχει την πλήρη απασχόληση και την κοινωνική πρόοδο, είναι μία από τις θεμελιώδεις αρχές που μπορεί να οδηγήσει στην αυξανόμενη ολοκλήρωση μεταξύ των λαών της Ευρώπης. Η οικονομική και

κοινωνική συνοχή αποτελεί κατευθυντήρια αρχή, που μπορεί να βρεθεί σε όλες τις πράξεις που συνθέτουν τη μακρά διαδικασία η οποία οδήγησε, αρχής γενομένης από το 1945, στην ενοποίηση της Ευρώπης. Με τη Συνθήκη της Ρώμης του 1957, ο στόχος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης επεκτάθηκε όχι μόνο στην οικονομική συνεργασία εν γένει (διεύρυνση του πεδίου εφαρμογής της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα), αλλά και στην επίτευξη μιας συνεκτικής κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης, που θα μπορούσε να μειώσει τις ανισότητες μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών. Οι στόχοι της Ευρωπαϊκής Ένωσης, επομένως, δεν μπορούν να επιτευχθούν χωρίς τη σχεδίαση εντός μοντέλου, που βασίζεται στην κοινωνική όσο και στην οικονομική αλληλεγγύη και ολοκλήρωση (EC, 2013b:11).

Στην καρδιά αυτού του μοντέλου υπάρχει μια τριπλή δέσμευση, η οποία απορρέει από τη μεταπολεμική ανασυγκρότηση: i) αν ο στόχος είναι η ανάπτυξη, η συλλογική δράση είναι πιο αποτελεσματική από την ατομική δράση, ii) όλα τα μέρη της κοινωνίας μπορούν να συμβάλουν, iii) η σημασία του κοινωνικού χαρακτήρα της ανάπτυξης δικαιολογεί τον ενεργό ρόλο των κρατών για την εξασφάλιση ενός ορισμένου επίπεδου ευημερίας για όλους (με τη μορφή των καθολικών υπηρεσιών όπως η υγειονομική περίθαλψη και η εκπαίδευση) ως προϋπόθεση για την οικονομική ανάπτυξη (ibid).

Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο με το Ψήφισμα της 19<sup>ης</sup> Φεβρουαρίου 2009 για την κοινωνική οικονομία τονίζει τον σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει η κοινωνική οικονομία στην ευρωπαϊκή οικονομία συνδυάζοντας την κερδοφορία με την αλληλεγγύη, δημιουργώντας ποιοτικές θέσεις εργασίας, ενισχύοντας την κοινωνική, οικονομική και περιφερειακή συνοχή, δημιουργώντας κοινωνικό κεφάλαιο, προάγοντας την ενεργό συμμετοχή των πολιτών, την αλληλεγγύη και έναν τύπο οικονομίας με δημοκρατικές αρχές, που δίνει προτεραιότητα στον άνθρωπο υποστηρίζοντας ταυτόχρονα την αειφόρο ανάπτυξη και την κοινωνική, περιβαλλοντική, και τεχνολογική καινοτομία. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο αναγνωρίζει την έννοια της κοινωνικής οικονομίας - κινητήρια δύναμη της οποίας δεν είναι κυρίως η κερδοφορία αλλά το κοινωνικό όφελος - ως φορέα κλειδί για την επίτευξη των στόχων της στρατηγικής της Λισσαβόνας (European Parliament 2009:3-4).

Αναλυτικότερα, ο όρος «κοινωνική οικονομία» χρησιμοποιείται για να ορίσει ένα συγκεκριμένο τμήμα της οικονομίας: ένα σύνολο οργανώσεων (ιστορικά, ομαδοποιούνται σε τέσσερις μεγάλες κατηγορίες: τους συνεταιρισμούς, τα ταμεία αλληλασφάλισης, ενώσεις, και, πιο πρόσφατα, ιδρύματα), το οποίο επιδιώκει πρωτίστως κοινωνικούς σκοπούς και χαρακτηρίζεται από τα συστήματα συμμετοχικής διακυβέρνησης. Για σχεδόν δύο αιώνες, οι οργανώσεις αυτές ασχολούνται με την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών, παράλληλα με την αγορά (δηλαδή ιδιωτικές επιχειρήσεις) και το κράτος (δηλαδή φορείς του δημόσιου τομέα). Ο όρος «κοινωνική αγορά», αναφέρεται σε ένα πολιτικό-οικονομικό μοντέλο, που δημιουργήθηκε μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο ως απάντηση στην ανάγκη να εξαπλωθεί η εμπιστοσύνη σε ένα νέο δημοκρατικό σύστημα. Στο επίκεντρό της, στοχεύει στην εναρμόνιση της αρχής της ελεύθερης αγοράς με την αρχή της κοινωνικής ασφάλισης, δίνοντας στο Δημόσιο ενεργό ρόλο στην προώθηση τόσο του ανταγωνισμού της αγοράς όσο και της ισόρροπης κοινωνικής ανάπτυξης. Η προσέγγιση αυτή συχνά θεωρείται ως «τρίτος δρόμος» μεταξύ του laissez faire καπιταλισμού, που βασίζεται στην αρχή της ελάχιστης κρατικής παρέμβασης, και της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας, στην οποία το κράτος κατευθύνει πλήρως την οικονομική δραστηριότητα. Η έννοια της κοινωνικής αγοράς προέρχεται από τη Γερμανία και συνδέεται με την μεταπολεμική ανοικοδόμησή της, αλλά με την πάροδο του χρόνου απέκτησε ευρύτερη έννοια (EC, 2013b:12).

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δίνει στον όρο «κοινωνική επιχείρηση» το ακόλουθο περιεχόμενο: «ένας φορέας στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας, του οποίου κύριος στόχος είναι το κοινωνικό και όχι το οικονομικό αποτέλεσμα για τους ιδιοκτήτες ή τους μετόχους της. Λειτουργεί με την παροχή αγαθών και υπηρεσιών με επιχειρηματικό και καινοτόμο τρόπο και χρησιμοποιεί τα κέρδη της κυρίως για την επίτευξη κοινωνικών στόχων. Διοικείται κατά τρόπο διαφανή και υπεύθυνο και περιλαμβάνει τους εργαζόμενους, τους καταναλωτές και τα ενδιαφερόμενα μέρη, που επηρεάζονται από τις εμπορικές της δραστηριότητες» (EC, 2013b:31; EC, 2011b:2) Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή χρησιμοποιεί τον όρο «κοινωνική επιχείρηση» για τις

επιχειρήσεις<sup>23</sup> για να περιγράψει τους ακόλουθους τύπους (EC, 2013b:36-40; EC, 2011b:2-3):

1. Επιχειρήσεις για τις οποίες ο στόχος είναι κοινωνικός ή κοινωνιακός και η αιτία για την εμπορική δραστηριότητα είναι το κοινό συμφέρον, συχνά με τη μορφή ενός υψηλού επιπέδου κοινωνικής καινοτομίας.
2. Επιχειρήσεις όπου τα κέρδη επανεπενδύονται κυρίως με σκοπό την επίτευξη του κοινωνικού αυτού στόχου.
3. Επιχειρήσεις όπου η μέθοδος της οργάνωσης ή το σύστημα διαχείρισης αντικατοπτρίζει την αποστολή της επιχείρησης, χρησιμοποιώντας δημοκρατικές ή συμμετοχικές αρχές ή αποσκοπώντας στην κοινωνική δικαιοσύνη<sup>24</sup>.

Η νομική μορφή της κοινωνικής επιχείρησης δεν είναι περιορισμένη. Πολλές λειτουργούν με τη μορφή των κοινωνικών συνεταιρισμών, κάποιες είναι εγγεγραμμένες ως ιδιωτικές εταιρείες περιορισμένης ευθύνης και πολλές είναι μη-κερδοσκοπικές οργανώσεις όπως επιχειρήσεις πρόνοιας, εθελοντικές οργανώσεις, φιλανθρωπικές οργανώσεις ή ιδρύματα (EC, 2013b:41-44).

Σχετικά με τη χρηματοδότηση, καθώς οι κοινωνικές επιχειρήσεις συνδυάζουν την κοινωνική, ηθική ή περιβαλλοντική αποστολή με το επιχειρηματικό πνεύμα και την καινοτομία, αντιμετωπίζουν συγκεκριμένες προκλήσεις στη λήψη χορηγήσεων και την προσέλκυση επενδυτών. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ανακοίνωσε τη δράση Single Market Act, για να διερευνήσει τον τρόπο με τον οποίο τα ιδιωτικά κεφάλαια θα μπορούσαν να συνεισφέρουν και να ενισχύσουν τις κοινωνικές επιχειρήσεις, ώστε να αξιοποιήσουν τα πλεονεκτήματα της ενιαίας αγοράς. Αυτή η δράση περιλαμβάνει τη διασφάλιση άρσης των φραγμών εντός των κανόνων του ταμείου της ΕΕ για την αποτελεσματική διοχέτευση των επενδύσεων στις κοινωνικές επιχειρήσεις (European Parliament and Council, 2013a:2-5).

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή το 2011 υιοθέτησε την Ανακοίνωση με τίτλο «Πρωτοβουλία για την Κοινωνική Επιχειρηματικότητα» (Social Business Initiative), με την οποία δεσμεύεται σε συνεργασία με τα κράτη μέλη, τηρώντας την αρχή της

---

<sup>23</sup> Κατά την έννοια των κανόνων της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της νομολογίας του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης

<sup>24</sup> Για παράδειγμα, με περιορισμένο φάσμα μισθών

επικουρικότητας, να προωθήσει την κοινωνική οικονομία στο σύνολό της, υπογραμμίζοντας τη σημασία της, καθορίζοντας τους άξονες ανάπτυξής της για τα επόμενα χρόνια και προτείνοντας 11 βασικές δράσεις για τη στήριξή της. Με την Ανακοίνωσή της αυτή η Επιτροπή, αναγνωρίζοντας τους παράγοντες της κοινωνικής οικονομίας και τις κοινωνικές επιχειρήσεις ως μοχλούς της οικονομικής μεγέθυνσης και της κοινωνικής οικονομίας, επιδιώκει δύο στόχους: i) την υποβολή σχεδίου δράσης βραχυπρόθεσμα για την πλαισίωση της ανάπτυξης των κοινωνικών επιχειρήσεων, βασικών παραγόντων της κοινωνικής οικονομίας και της κοινωνικής καινοτομίας, και ii) την υποβολή προς συζήτηση πεδίων προβληματισμού μεσοπρόθεσμα/μακροπρόθεσμα. Η Επιτροπή κάλεσε τα κράτη μέλη και τις αρχές τοπικής και περιφερειακής αυτοδιοίκησης i) να στηρίζουν και να ενθαρρύνουν, στο πεδίο των αρμοδιοτήτων τους, την ανάπτυξη των κοινωνικών επιχειρήσεων και ii) να αναπτύξουν μία συνολική στρατηγική για την προώθηση της ενίσχυσης των ικανοτήτων, τη δικτύωση και την κινητοποίηση ιδιωτικών και δημόσιων πόρων και την ενσωμάτωση των κοινωνικών επιχειρήσεων στα σύμφωνα για την απασχόληση και τις πρωτοβουλίες κοινωνικής ένταξης (EC, 2011b:5-14).

Η Πρωτοβουλία για την Κοινωνική Επιχειρηματικότητα «συνδυάζει για πρώτη φορά υπό ενιαίο σχεδιασμό, κοινή εποπτεία και ένα συνολικό πλαίσιο αξιολόγησης, μία πλειάδα παράλληλων και συχνά αλληλοεπικαλυπτόμενων ευρωπαϊκών πολιτικών, αναπτύσσοντας ισόρροπα τόσο τη θεσμική όσο και τη χρηματοδοτική πλευρά. Η μεγάλη πολιτική υπέρβαση είναι η ενσωμάτωση της αναγκαιότητας για ορατό κοινωνικό αντίκτυπο και κοινωνική συνοχή στις πολιτικές επιχειρηματικότητας, απασχόλησης, επιδοτήσεων και επενδύσεων» (Ντάσης & Νασιούλας, 2016:111).

Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο επικροτεί το 2012 την «Πρωτοβουλία για την Κοινωνική Επιχειρηματικότητα» της Επιτροπής, δηλώνει ότι η κοινωνική οικονομία συνιστά μέρος της περιβαλλοντικής-κοινωνικής οικονομίας της αγοράς καθώς και της ευρωπαϊκής ενιαίας αγοράς και στηρίζει τη θέσπιση «Ευρωπαϊκού Βραβείου για την Κοινωνική Επιχειρηματικότητα», ώστε να αναγνωρίζεται η κοινωνική της συνεισφορά. Επιπλέον καλεί τα κράτη μέλη να εξετάσουν τα οφέλη που προκύπτουν από την ενσωμάτωση αρχών κοινωνικών επιχειρήσεων/κοινωνικής επιχειρηματικότητας και κοινωνικής ευθύνης στο πλαίσιο διδακτικών προγραμμάτων στα σχολεία, τα πανεπιστήμια καθώς και σε προγράμματα δια βίου μάθησης, ούτως ώστε να αναπτυχθούν ευκολότερα οι κοινωνικές δεξιότητες και οι δεξιότητες του

πολίτη και να ενισχυθεί η εύρεση απασχόλησης σε κοινωνικές επιχειρήσεις (European Parliament, 2012). Η Πρωτοβουλία για την Κοινωνική Επιχειρηματικότητα της Επιτροπής εντόπισε τρεις τομείς δράσης, που θα έκαναν πραγματική διαφορά και θα βελτιώναν υλικά την κατάσταση για τις κοινωνικές επιχειρήσεις: να βελτιωθεί η πρόσβαση στη χρηματοδότηση, να δοθεί μεγαλύτερη προβολή στις κοινωνικές επιχειρήσεις και να βελτιστοποιηθεί το νομικό περιβάλλον (Council of the European Union, 2015).

Τα ευρωπαϊκά κράτη, συνήθως σε επίπεδο πόλης, έχουν λάβει μέτρα για την ενίσχυση της κοινωνικής επιχειρηματικότητας με στόχο την αναβίωση της οικονομίας. Επίσης έχουν πραγματοποιηθεί συνεργασίες μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών για την περαιτέρω ενίσχυση της κοινωνικής επιχειρηματικότητας. Οι ευρωπαϊκές πόλεις έχουν συντάξει προγράμματα, τα οποία περιλαμβάνουν δράσεις και χορηγήσεις, που αποφασίζονται από τις τοπικές αρχές, με σκοπό τη διαφοροποίηση των υπηρεσιών, τη βελτίωση της ενεργειακής απόδοσης για μεσαίες και μικρές επιχειρήσεις και την καλύτερη κατάρτιση του προσωπικού τους. Στο πλαίσιο της κοινωνικής επιχειρηματικότητας, οι ευρωπαϊκές δράσεις επικεντρώνονται στις υπηρεσίες στάσης, οι οποίες παρέχουν στους πολίτες και τους επιχειρηματίες υπηρεσίες, που αφορούν τη στέγαση, την οικονομική ανάπτυξη και την πληρωμή χρεών. Ακόμη, οι τοπικές αρχές δημιούργησαν νέες κοινωνικές θέσεις εργασίας σε δημοτικές επιχειρήσεις. Τέλος, ενισχύεται σε ευρωπαϊκό επίπεδο η δημιουργία κοινωνικών επιχειρήσεων και συγκεκριμένα επιχειρήσεων, που παρέχουν υπηρεσίες διαχείρισης αποβλήτων, υπό τη μορφή διακριτών νομικών προσώπων (Defourny & Nyssens, 2010: 49-50).

Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο με νεώτερο Ψήφισμα της 10<sup>ης</sup> Σεπτεμβρίου 2015, που αναφέρεται στην κοινωνική επιχειρηματικότητα και την κοινωνική καινοτομία στην καταπολέμηση της ανεργίας, επισημαίνει ότι «οι επιχειρήσεις της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας, που δεν είναι κατ' ανάγκη μη κερδοσκοπικές οργανώσεις, είναι επιχειρήσεις που έχουν ως κύριο στόχο την επίτευξη του κοινωνικού σκοπού τους, ο οποίος αφορά είτε τη δημιουργία θέσεων εργασίας για ευπαθείς ομάδες είτε την παροχή υπηρεσιών στα μέλη της είτε τη δημιουργία θετικού κοινωνικού αντίκτυπου, και που επανεπενδύουν τα κέρδη τους κυρίως για την επίτευξη των στόχων αυτών». Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο υπερασπίζεται το Χάρτη των Αρχών της Κοινωνικής Οικονομίας, που προωθείται από την Ευρωπαϊκή

Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή από το 2002 <sup>25</sup> και επισημαίνει ότι οι επιχειρήσεις της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας χαρακτηρίζονται από τις ακόλουθες αξίες:

- υπεροχή των ατομικών και των κοινωνικών στόχων έναντι των συμφερόντων του κεφαλαίου.
- δημοκρατικός έλεγχος από τα μέλη.
- συνδυασμός των συμφερόντων των μελών των χρηστών, και του γενικού συμφέροντος<sup>26</sup>.
- προάσπιση και εφαρμογή των αρχών της αλληλεγγύης και της υπευθυνότητας.
- επανεπένδυση του πλεονάσματος σε μακροπρόθεσμους στόχους ανάπτυξης ή στην παροχή υπηρεσιών ενδιαφέροντος για τα μέλη ή υπηρεσιών γενικού ενδιαφέροντος.
- εθελοντική και ανοιχτή συμμετοχή μελών.
- αυτόνομη διαχείριση, με ανεξαρτησία από τις δημόσιες αρχές (EESC, 2012:19).

Στον τομέα της κατάρτισης καλεί τα κράτη μέλη να προαγάγουν το επιχειρηματικό πνεύμα και το συνεταιριστικό επιχειρηματικό μοντέλο και να συμπεριλάβουν στο πρόγραμμα σπουδών και κατάρτισης το κοινωνικό επιχειρηματικό πνεύμα και τις αρχές της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας. Επισημαίνει επίσης ότι η σωστή κατανόηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι ουσιαστική για την επίτευξη των κοινωνικών σκοπών των κοινωνικών και αλληλέγγυων επιχειρήσεων (European Parliament, 2015).

Η κοινωνική οικονομία και η κοινωνική επιχειρηματικότητα αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της πλουραλιστικής κοινωνικής οικονομίας της αγοράς της Ευρώπης διαδραματίζοντας σημαντικό ρόλο στη διασφάλιση μεγαλύτερης κοινωνικής σύγκλησης στην Ευρώπη. Βασιζόμενες αμφότερες στις αρχές της αλληλεγγύης, της ευθύνης, της πρωτοκαθεδρίας του ατόμου και της υπεροχής του

---

<sup>25</sup> Déclaration finale commune des organisations européennes de l'Économie Sociale, CEP-CMAF, 20 Juin 2002.

<sup>26</sup> Όλες οι οργανώσεις κοινωνικής οικονομίας δεν μπορούν να θεωρηθούν κοινωνικές επιχειρήσεις καθώς ένα μέρος από αυτές ασκεί οικονομική δραστηριότητα χωρίς να έχει στόχο γενικού ενδιαφέροντος και συνεπώς δεν πληρεί την απαίτηση του πρωταρχικού κοινωνικού στόχου. Οι κοινωνικές επιχειρήσεις επιδιώκουν πρώτιστα να μεγιστοποιήσουν το γενικό συμφέρον ή το συλλογικό όφελος μέσα από την επιδίωξη της επιχειρηματικής ή οικονομικής δραστηριότητας (Nogales, 2016:2).

κοινωνικού σκοπού έναντι του κεφαλαίου, προωθούν την κοινωνική ευθύνη, την κοινωνική συνοχή και την κοινωνική ένταξη. Οι κοινωνικές επιχειρήσεις μπορούν να ενεργούν ως καταλύτες κοινωνικών αλλαγών επινοώντας καινοτόμους λύσεις και προωθώντας αγορές εργασίας χωρίς αποκλεισμούς και κοινωνικές υπηρεσίες προσιτές σε όλους. Ως εκ τούτου, προσφέρουν πολύτιμη συμβολή στην επίτευξη των στόχων της Ευρώπης 2020 (European Parliament and Council, 2013b:4).

Η προαγωγή της κοινωνικής οικονομίας ως βασικού μοχλού οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης στην Ευρώπη, περιλαμβάνεται στα συμπεράσματα του Συμβουλίου της ΕΕ, στις 7 Δεκεμβρίου 2015, όπου το Συμβούλιο καλεί τα κράτη μέλη και την Επιτροπή, τηρουμένης της αρχής της επικουρικότητας<sup>27</sup>, να καθιερώσουν, να εφαρμόσουν και να αναπτύξουν περαιτέρω στρατηγικές και προγράμματα, για να ενισχύσουν την κοινωνική οικονομία, την κοινωνική επιχειρηματικότητα και την κοινωνική καινοτομία. Ζητεί από τα κράτη μέλη να βελτιώσουν την προβολή της κοινωνικής οικονομίας και να καταβάλουν προσπάθεια για να τεκμηριώσουν περαιτέρω την πραγματική συμβολή αυτής στα μείζονα οικονομικά μεγέθη. Προτρέπει επίσης τα κράτη να συνεχίσουν να αναπτύσσουν και να υποστηρίζουν τη διάδοση γνώσεων και εμπειριών σχετικά με τις επιχειρήσεις κοινωνικής οικονομίας. Να στηρίζουν δίκαιη και κανονική επιχειρηματική συνεργασία ανάμεσα σε επιχειρήσεις κοινωνικής οικονομίας και πιο παραδοσιακές εταιρείες προσανατολισμένες προς το κέρδος. Τονίζει σε αυτά να δώσουν ιδιαίτερη προσοχή στην ανάπτυξη και την επιδίωξη αποτελεσματικών τρόπων, ώστε να εμπλακούν οι νέοι στην κοινωνική οικονομία και ως παράδειγμα αναφέρει την ενσωμάτωση της κοινωνικής οικονομίας στα προγράμματα σπουδών και τις δραστηριότητες όλων των επιπέδων εκπαίδευσης και κατάρτισης. Ενθαρρύνει τις επιχειρήσεις κοινωνικής οικονομίας και τους συνεργαζόμενους οργανισμούς να αξιοποιήσουν τα προγράμματα Erasmus+, «δίνοντας έτσι στους νέους τη δυνατότητα να αναπτύξουν ειδικές δεξιότητες και ικανότητες και να κατανοήσουν καλύτερα την κοινωνική οικονομία, αναπτύσσοντας παράλληλα τις δεξιότητες και τις γνώσεις τους. Καλεί την Επιτροπή στο πλαίσιο της επανεξέτασης της στρατηγικής «Ευρώπη 2020»

---

<sup>27</sup> «Σύμφωνα με την αρχή της επικουρικότητας, στους τομείς οι οποίοι δεν υπάρχουν στην αποκλειστική της αρμοδιότητα, η Ένωση παρεμβαίνει μόνο εφόσον και κατά το βαθμό που οι στόχοι της προβλεπόμενης δράσης δεν μπορούν να επιτευχθούν επαρκώς από τα κράτη μέλη, τόσο σε κεντρικό όσο και σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο, μπορούν όμως, λόγω της κλίμακας ή των αποτελεσμάτων της προβλεπόμενης δράσης, να επιτευχθούν καλύτερα στο επίπεδο της Ένωσης (Ενοποιημένη Απόδοση της Συνθήκης για την ΕΕ και της Συνθήκης για τη Λειτουργία της ΕΕ (2012/C 326/01: Άρθρο 5§3).

να λάβει υπόψη την κοινωνική οικονομία, την κοινωνική καινοτομία και τις πολιτικές κοινωνικών επενδύσεων (Council of the European Union, 2015:6-10).

Στα πλαίσια της προώθησης της κοινωνικής οικονομίας η Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (ΕΟΚΕ) έκανε σύσταση στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή να προωθηθεί η κοινωνική επιχειρηματικότητα στον τομέα της εκπαίδευσης σε όλα τα επίπεδα και διοργάνωσε με επιτυχία την 1<sup>η</sup> Ιουλίου 2016 την Πρώτη Ευρωπαϊκή Ημέρα των Επιχειρήσεων της κοινωνικής οικονομίας (Ντάσης & Νασιούλας, 2016:116-117).

Η Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση βασίζεται στις αρχές της δημοκρατίας, της ισότητας και της διαφορετικότητας. Η κοινωνική οικονομία και οι κοινωνικές επιχειρήσεις είναι υποδειγματικές, με την έννοια ότι εφαρμόζουν μοναδικά οργανωτικά μοντέλα, που βασίζονται στις ίδιες αρχές (EC, 2016:10).

#### 2.8.4. Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία στην Ελλάδα

Νόμος υπ' αριθμ. 4430, 31 Οκτωβρίου 2016, ΦΕΚ 205, «Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία και Ανάπτυξη των φορέων της».

Λίγο πριν την ψήφιση του Νόμου 4430/2016

*«Η νηπιώδης ελληνική κοινωνική οικονομία και οι κοινωνικές επιχειρήσεις έχουν ανάγκη αναδιαμόρφωσης, αναπροσανατολισμού και ενδυνάμωσης προς την κατεύθυνση των κοινωνικών αναγκών ως προς τον πρωταρχικό τους σκοπό. Αυτό θα απαιτήσει πολιτιστική αλλαγή με την προώθηση της αξίας της συνεργασίας, της αλληλεγγύης, της βιωσιμότητας και της αφοσίωσης στην ανάγκη της κοινότητας. Διαρθρωτικές αλλαγές που θα διασφαλίσουν την ανεξαρτησία από την πολιτική και από κερδοσκόπους επενδυτές, οικονομική αλλαγή με την είσοδο σε νέες μορφές επιχειρηματικών διασυνδέσεων μεταξύ κοινωνικής οικονομίας και οργανισμών και με τις τυπικές επιχειρήσεις».* (Steering Committee, 2013: iv). Με την υλοποίηση των συστάσεων αυτών της Ομάδας ειδικών εμπειρογνομώνων για την κοινωνική οικονομία και την κοινωνική επιχειρηματικότητα, θα μπορούσε να αρχίσει η διαδικασία του μετασχηματισμού με στόχο την ανάπτυξη της κοινωνικής επιχειρηματικότητας στην Ελλάδα.

Η Ελλάδα αποτελεί μία ιδιαίτερη χώρα αναφορικά με την ανάπτυξη του τομέα της κοινωνικής οικονομίας. Πολλοί παράγοντες συντελούν σε αυτό: κυρίως η ύπαρξη ενός αδύναμου κράτους, που αντιμετωπίζει μία αδύναμη κοινωνία πολιτών, ο ιδιόμορφος τρόπος ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας, ο κυρίαρχος ρόλος των κομμάτων στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή (Γεώργιας, 2011) και η διαφθορά (Γεώργιας, 2016:120).

*«Οι κοινωνικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα, πριν και κατά τη διάρκεια της κρίσης οριοθετήθηκαν και διέγραψαν διαφορετικές πορείες από αυτές που διέγραψαν οι αντίστοιχες στην ευρωζώνη. Θύματα της εξάρτησής τους από την πολιτική εξουσία της Ελλάδας αντιμετωπίζονται με καχυποψία από μέρους του κοινωνικού συνόλου, καταλογίζοντάς τους αδιαφανή λειτουργία με φαινόμενα διαφθοράς»,* επεσήμαναν οι Λιαργκόβας και Αποστολόπουλος (2017:6). Οι παράγοντες που οδήγησαν την κοινωνική επιχειρηματικότητα σε πρωτόγνωρη κρίση αλλά και στην αναζήτηση μιας νέας πορείας είναι: η πολιτική αστάθεια, οι διαδοχικές εκλογικές αναμετρήσεις, η αβεβαιότητα, η υπερφορολόγηση, οι ιδεολογικές αγκυστρώσεις απέναντι στις ανοιχτές διεργασίες και εμπόριο καθώς και η μη δυνατότητα πρόσβασης σε πηγές χρηματοδότησης. *«Ενώ οι κοινωνικές και οικονομικές δραστηριότητές τους έχουν θετικό αντίκτυπο σε μία κοινωνία που βιώνει τα αποτελέσματα μιας συνεχιζόμενης ύφεσης, η κεφαλαιοποίηση των δράσεων των κοινωνικών επιχειρήσεων παραμένει σε χαμηλά επίπεδα<sup>28</sup>»* (Λιαργκόβας και Αποστολόπουλος, 2017:6).

Αναφέρθηκε (Κεφάλαιο 2.8.3.) ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση αναγνωρίζει τους παράγοντες της κοινωνικής οικονομίας και τις κοινωνικές επιχειρήσεις ως μοχλούς της οικονομικής μεγέθυνσης και της κοινωνικής οικονομίας. Στην Ελλάδα, τόσο η έννοια όσο και οι δραστηριότητες του τομέα της Κοινωνικής Οικονομίας, όπως διαπιστώνεται στη βιβλιογραφία, δεν είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένες (Γεώργιας, 2016:123), γεγονός που οφείλεται, κατά τον Ζιώμα, στο ότι υπάρχει περιορισμένη αντίληψη προσφοράς εθελοντικής εργασίας και περιορισμένη ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας (ibid). Αποτελέσματα έρευνας<sup>29</sup> επιβεβαιώνουν το σημαντικό ρόλο των κοινωνικών επιχειρήσεων στην καταπολέμηση της φτώχειας, στην ενίσχυση της απασχόλησης, στη στήριξη ευπαθών κοινωνικών ομάδων και στη συμβολή τους στην

---

<sup>28</sup> Τα αναφερόμενα αναδεικνύονται σε έρευνα που πραγματοποίησε το Ευρωπαϊκό Κέντρο Αριστείας Jean Monnet του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου σε κοινωνικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα.

<sup>29</sup> Αναφερόμαστε στην παραπάνω έρευνα.

τοπική ανάπτυξη μέσα από δράσεις τουρισμού και προώθησης τοπικών προϊόντων. Η ευαισθητοποίηση των κοινωνικών επιχειρηματιών σε πολλές περιπτώσεις λειτουργεί ως βαλβίδα αποσυμπίεσης για την κοινωνία παρόλο που καλούνται να λειτουργήσουν σε ένα μη φιλικό περιβάλλον (Λιαργκόβας και Αποστολόπουλος, 2017).

Το 2011 ψηφίζεται ο Νόμος 4019/2011 για την «Κοινωνική Οικονομία και Κοινωνική Επιχειρηματικότητα και λοιπές διατάξεις». Οι Balourdos & Geormas, (2012:3) αναφέρουν ότι η κοινωνική επιχειρηματικότητα εισάγεται στην Ελλάδα με ιδιαίτερη καθυστέρηση (Γεώργας, 2016:127). Πολλές είναι οι κριτικές, που έχουν ασκηθεί στο Νόμο 4019/2011. Κρινόμενος από την πραγματικότητα που δημιούργησε στο χώρο της κοινωνικής οικονομίας, ο Νόμος μπορεί να θεωρηθεί ως η κινητήρια δύναμη της ανάπτυξης της κοινωνικής επιχειρηματικότητας στην Ελλάδα (ibid). Με την ψήφισή του εισέρχεται για πρώτη φορά στην ελληνική έννομη τάξη η έννοια της κοινωνικής οικονομίας (Nasioulas, 2011, Γεώργας, 2016:128).

Ο Γεώργας (2016) προσπαθώντας να εντοπίσει συμπερασματικά τα ζητήματα, που πρέπει να ληφθούν υπόψη για την περαιτέρω ανάπτυξη της κοινωνικής επιχειρηματικότητας, και τα οποία επηρεάζουν αρνητικά την ανάπτυξη αυτής, αναφέρει: η κοινωνία των πολιτών στη χώρα μας δεν παρουσιάζει τη δυναμική που παρατηρείται σε άλλες χώρες. Ο ιδιάζων και καταστροφικός ατομικισμός, που αναπτύχθηκε τις τελευταίες δεκαετίες, η διαφθορά, η απουσία συλλογικής συνείδησης και η διάβρωση της ιδέας του συλλογικού οφέλους και του κοινού καλού, στέκονται εμπόδια στην υγιή ανάπτυξη της κοινωνικής επιχειρηματικότητας (Γεώργας, 2016:140).

Οι Λιαργκόβας και Αποστολόπουλος (2017:6) προτείνουν να διαμορφωθεί το κατάλληλο επιχειρηματικό κλίμα με παρεμβάσεις στο θεσμικό και ρυθμιστικό πλαίσιο, που θα εξασφαλίζουν απεξάρτηση από την πολιτική εξουσία και διαφάνεια στις επιχειρηματικές διαδρομές, καθόσον είναι ο μοναδικός τρόπος για να αντιμετωπιστούν, προτού χαθεί ακόμη μία ευκαιρία ανάπτυξης, οι αντίξοες έως εξοντωτικές συνθήκες λειτουργίας των κοινωνικών επιχειρήσεων, οι οποίες παρόλο που καλούνται να αντιμετωπίσουν τα αποτελέσματα της κρίσης είναι και οι ίδιες θύματα της κρίσης. Επίσης εισηγούνται να αξιοποιηθούν τα ευρωπαϊκά κονδύλια χωρίς καθυστερήσεις, γραφειοκρατίες και εξυπηρετήσεις ημετέρων. Με τα κονδύλια αυτά πρέπει να εξασφαλιστεί η βιωσιμότητα των επιχειρήσεων, να ενισχυθεί η

κοινωνική καινοτομία δημιουργώντας τις βάσεις ενός ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος. Επίσης προτείνουν να εξασφαλιστεί για την κοινωνική επιχειρηματικότητα ένα σταθερό και αποτελεσματικό νομικό, ρυθμιστικό, και φορολογικό σύστημα που να συνάδει με το κοινωνικό τους έργο.

#### Ψήφιση του Νόμου 4430/2016

Στα τέλη Οκτωβρίου 2016 δημοσιεύτηκε ο Νόμος υπ' αριθμ. 4430. Σκοπός του Νόμου (Άρθρο 1) *«είναι η δημιουργία του νομοθετικού πλαισίου για την Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία, ως μορφή εναλλακτικής οργάνωσης των οικονομικών δραστηριοτήτων»*. Για πρώτη φορά χρησιμοποιείται ο όρος «Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία» (ΚΑΛΟ), που αποδίδει το διεθνές<sup>30</sup> όρο Social and Solidarity Economy (SSE). Ο Νόμος στοχεύει στη διάχυση της ΚΑΛΟ σε όλους τους δυνατούς τομείς οικονομικής δραστηριότητας, στη στήριξη και ενίσχυση των παραγωγικών εγχειρημάτων αυτοδιαχείρισης και της συλλογικής κοινωνικής επιχειρηματικότητας καθώς και σε θέματα που αφορούν τους Φορείς Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας.

Στο Άρθρο 2 αναφέρονται οι ορισμοί, που ισχύουν για το Νόμο: *«Ως Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία ορίζεται το σύνολο των οικονομικών δραστηριοτήτων που στηρίζονται σε μια εναλλακτική μορφή οργάνωσης των σχέσεων παραγωγής, διανομής, κατανάλωσης και επανεπένδυσης, βασισμένη στις αρχές της δημοκρατίας, της ισότητας, της αλληλεγγύης, της συνεργασίας και του σεβασμού στον άνθρωπο και στο περιβάλλον»*. Ο ορισμός είναι αρτιότερος και σαφέστερος σε σχέση με αυτόν που υιοθετήθηκε στον Νόμο 4019/2011 (Νασιούλας, 2016:149). Ακολουθούν οι ορισμοί της «συλλογικής ωφέλειας», της «κοινωνικής ωφέλειας», της «κοινωνικής καινοτομίας», της «βιώσιμης ανάπτυξης», των «κοινωνικών υπηρεσιών δημοσίου συμφέροντος», της «κοινωνικής ένταξης», των «ευάλωτων ομάδων», του «κοινωνικού αντικτύπου» και ο ορισμός του «Εργαλείου Μέτρησης Κοινωνικού Αντικτύπου».

Ο Νόμος δεν διαλαμβάνει ρητό ορισμό της «συλλογικής κοινωνικής επιχειρηματικότητας» (Άρθρο 1§2) και δεν ορίζει την «κοινωνική

---

<sup>30</sup> The social and solidarity –based economy is an international term (Dachet & Goujon, 2011:208)

επιχειρηματικότητα» και την «κοινωνική επιχείρηση». Η απουσία των όρων «κοινωνική επιχειρηματικότητα» και «κοινωνική επιχείρηση» είναι χαρακτηριστική (Νασιούλας, 2016β:150).

Ο Νασιούλας, (2016:150), θεωρεί ότι γίνεται θετική συνεισφορά με τον ορισμό της «βιώσιμης ανάπτυξης» και της «διαγενεακότητας» και της «πολυπολιτισμικότητας» (§5), αμφοτέρων πολύ κρίσιμων στοιχείων για την κοινωνική αναπαραγωγή στην Ελλάδα, λόγω της υφιστάμενης οικονομικής, δημοσιονομικής και ασφαλιστικής κρίσης αλλά και λόγω των δημογραφικών ανακατατάξεων, εξ' αιτίας της εισδοχής μεγάλων πληθυσμών προσφύγων και παρανόμων μεταναστών στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια. Επίσης, επισημαίνει ότι για πρώτη φορά στο ελληνικό δικαιοσύνη γίνεται ευθεία αναφορά στο «δίκαιο και αλληλέγγυο εμπόριο».

Ο Νόμος 4430/2016 (Άρθρο 24§1) εισάγει μια καινοτόμο θεσμική μορφή, τον Συνεταιρισμό Εργαζομένων, ως αστικό συνεταιρισμό με καταστατικό σκοπό τη συλλογική ωφέλεια. Μέλη του είναι αποκλειστικά και μόνο φυσικά πρόσωπα, τα οποία επιθυμούν να βιοποριστούν, παράγοντας από κοινού αγαθά και υπηρεσίες για τρίτους (Νασιούλας, 2016:160). Ψηφίστηκε (20 Οκτωβρίου 2016) με ευρεία πλειοψηφία. Εκτός της κυβερνητικής πλειοψηφίας ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ, το Νομοσχέδιο στήριξαν επί της αρχής και επί των περισσότερων άρθρων και τροπολογιών τόσο η αξιωματική αντιπολίτευση (Ν.Δ.) όσο και τα μικρότερα κόμματα (ΠΑΣΟΚ, ΠΟΤΑΜΙ, Ένωση Κεντρώων). Καταψήφισαν μέχρι τέλους μόνο το ΚΚΕ και η Χρυσή Αυγή. Η Αναπληρώτρια Υπουργός Εργασίας δήλωσε στην Ολομέλεια της Βουλής: «Τώρα το βάρος θα πέσει σε δράσεις δημοσιότητας για το Νέο Νόμο, ώστε να ενημερωθούν όλοι όσους αφορά: νέοι με πολλά προσόντα, που σκέπτονται να φύγουν στο εξωτερικό, άνεργοι, εργαζόμενοι που δουλεύουν πολύ και πληρώνονται λίγο ή καθόλου, αλλά και εργαζόμενοι σε επιχειρήσεις, τις οποίες εγκατέλειψαν οι ιδιοκτήτες τους» (Ιωάννου Χάρης, 21.10.2016).

*λίγο μετά την ψήφιση*

Οι Κλήμη-Καμινάρη & Παπαγεωργίου (2013) επισημαίνουν: «οι Νόμοι ορίζουν το πλαίσιο για την ανάπτυξη δραστηριοτήτων. Εναπόκειται στους

ενδιαφερομένους να επωφεληθούν από τις ευνοϊκές ρυθμίσεις, με την προϋπόθεση ότι θα πειστούν πως δεν θα συνεχιστούν οι παρεμβάσεις σκοπιμότητας» (Γεώργιας, 2016:142). Ο Ζιώμας μας συστήνει να αποτρέψουμε την προσπάθεια εκμετάλλευσης των δημόσιων πολιτικών και ρυθμίσεων από παράγοντες και οργανώσεις, που συμπεριφέρονται καιροσκοπικά και κερδοσκοπικά (ibid).

Οι Λιαργκόβας και Αποστολόπουλος (2017:6) προτρέπουν τους πάντες «να μην κωφεύουν στην προώθηση της κοινωνικής επιχειρηματικότητας και καινοτομίας, γιατί όσο δεν εναρμονιζόμαστε με τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη θα βυθιζόμαστε σε μία μακροχρόνια κοινωνική κρίση με απροσδόκητα αποτελέσματα». Για το λόγο αυτό, «κρίνεται αναγκαία η στήριξη από πλευράς πολιτείας των κοινωνικών επιχειρήσεων και της κοινωνικής επιχειρηματικότητας, παράλληλα με άλλες μορφές επιχειρηματικής δράσης, γιατί έτσι θα δημιουργηθούν θέσεις εργασίας και εισόδημα, θα εξασφαλιστούν πόροι για το ασφαλιστικό και συνταξιοδοτικό σύστημα. Η προώθηση της συνέργειας μεταξύ επιχειρηματικότητας και κοινωνικών επιχειρήσεων για την προώθηση της κοινωνικής καινοτομίας και η αδιάκοπη στήριξη των κοινωνικών επιχειρήσεων θα μπορούσαν να βάλουν ένα φραγμό στη μετανάστευση νέων επιστημόνων και υψηλών προσόντων προσωπικού».

## 2.9. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΥ ΟΙΚΟΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Η έννοια των επιχειρηματικών οικοσυστημάτων έγινε δημοφιλής τα τελευταία χρόνια λόγω του κυρίαρχου ρεύματος της βιβλιογραφίας για την επιχειρηματικότητα όπως το βιβλίο του Feld (2012) *Startup Communities*<sup>31</sup> και του άρθρου του Isenberg (2010) στο *Harvard Business Review*<sup>32</sup>. Αυτές οι εργασίες έκαναν δημοφιλή την ιδέα μεταξύ των επιχειρηματιών και των υπευθύνων χάραξης πολιτικής ότι η κοινότητα και η κουλτούρα ενός τόπου μπορεί να έχει σημαντικό αντίκτυπο στη διαδικασία της επιχειρηματικότητας (Stam & Spigel, 2016:2). Ο όρος οικοσύστημα επινοήθηκε αρχικά από τον James Moore σε ένα σημαντικό άρθρο στο *Harvard Business Review*<sup>33</sup>, που δημοσιεύτηκε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990. Ο

<sup>31</sup> Feld, B. (2012). *Startup Communities: Building an Entrepreneurial Ecosystem in Your City*.

<sup>32</sup> Isenberg, D.J.(2010). *How to Start an Entrepreneurial Revolution*. *Harvard Business Review* 88(6):41-50.

<sup>33</sup> Moore, J. (1993). *Predators and Prey: A New Ecology of Competition*, *Harvard Business Review*. May-June 1993:75-86.

Moore (1993) ισχυρίστηκε ότι οι επιχειρήσεις δεν εξελίσσονται σε «κενό» και επισήμανε τη σχετικά ενσωματωμένη φύση του τρόπου αλληλεπίδρασης των επιχειρήσεων με τους προμηθευτές, τους πελάτες και τους χρηματοδότες. Ο Rosted (2012) υποστηρίζει ότι στα δυναμικά οικοσυστήματα οι νέες επιχειρήσεις έχουν καλύτερες ευκαιρίες να αναπτυχθούν και να δημιουργήσουν απασχόληση σε σύγκριση με τις επιχειρήσεις που δημιουργήθηκαν σε άλλες τοποθεσίες (Mason & Brown, 2014:5).

Παρά τη δημοτικότητα της έννοιας, δεν υπάρχει ακόμα μεταξύ των ερευνητών ή των επαγγελματιών ένας κοινός ορισμός των επιχειρηματικών οικοσυστημάτων (Stam & Spigel, 2016:2). Η πρώτη συνιστώσα του όρου είναι *επιχειρηματική*: μία διαδικασία στην οποία διερευνώνται, αξιολογούνται και αξιοποιούνται ευκαιρίες για τη δημιουργία νέων αγαθών και υπηρεσιών (Schumpeter, 1934; Shane & Venkatamaran, 2000, αναφέρονται στον Stam & Spigel, 2016:2). Η προσέγγιση του επιχειρηματικού οικοσυστήματος να επικεντρώνεται στις νεοφυείς επιχειρήσεις υψηλής ανάπτυξης (High Growth Firms, HGFs) (OECD, 2010, 2013) βασίζεται στη λογική ότι οι HGFs οδηγούν στην αύξηση της παραγωγικότητας, δημιουργούν νέες θέσεις εργασίας, αυξάνουν την καινοτομία και προάγουν τη διεθνοποίηση των επιχειρήσεων (OECD, 2013, Brown et al, 2014). Το ενδιαφέρον της πολιτικής για τις HGFs μπορεί να εξηγηθεί με μία λέξη: «δουλειές» (Coad et al, 2014, αναφέρεται στους Mason & Brown, 2014:3). Ο Baumol (1990) τονίζει ότι από εμπειρική άποψη ο ισχυρισμός αυτός φαίνεται υπερβολικός καθώς αποκλείει τα δίκτυα καινοτόμων επιχειρήσεων ή τους επιχειρηματίες, οι οποίοι επίσης μπορούν να αποτελούν μορφές παραγωγικής επιχειρηματικότητας<sup>34</sup> (αναφέρεται στους Stam & Spigel, 2016:2).

Η δεύτερη συνιστώσα του όρου είναι το οικοσύστημα. Η βιολογική ερμηνεία αυτής της έννοιας στην οποία η αλληλεπίδραση των ζωντανών οργανισμών με το φυσικό τους περιβάλλον βρίσκεται στο επίκεντρο, προφανώς δεν πρέπει να ληφθεί

---

<sup>34</sup> Η παραγωγική επιχειρηματικότητα αναφέρεται σε οποιαδήποτε δραστηριότητα, από άτομα, που είναι πρωτότυπη στο σχετικό πλαίσιο και συμβάλλει άμεσα ή έμμεσα στη δημιουργία συνολικής αξίας (Baumol, 1990, 1993; Foss & Foss, 2002). Η αντιπαραγωγική επιχειρηματικότητα αναφέρεται στη συνέχεια της επιχειρηματικής δραστηριότητας χωρίς (αρνητική ή θετική) συμβολή στη δημιουργία συνολικής αξίας, και η καταστροφική επιχειρηματικότητα περιλαμβάνει την επιχειρηματική δραστηριότητα που μειώνει τη συνολική δημιουργία αξίας. Π.χ. Μία καινοτόμος νεοφυής επιχείρηση, που απέτυχε, μπορεί να παραδώσει τις ιδέες που συμβάλλουν στη δημιουργία συνολικής αξίας, και ότι μία υψηλής ανάπτυξης νεοφυής επιχείρηση μπορεί να έχει καθαρή αρνητική συνολική επίδραση, π.χ. με τη μορφή της ρύπανσης ή τη διαφθορά, διαβρώνοντας τη μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα των κοινωνιών (Acemoglu & Robinson, 2012, αναφέρεται στον Stam, 2014:33).

υπόψη κυριολεκτικά. Αντίθετα, σύμφωνα με τους Freeman & Audia (2006) η προσέγγιση του επιχειρηματικού οικοσυστήματος τονίζει ότι η επιχειρηματικότητα λαμβάνει χώρα σε μία κοινότητα αλληλοεξαρτώμενων παραγόντων. Από τη βιβλιογραφία φαίνεται ότι τα επιχειρηματικά οικοσυστήματα επικεντρώνονται στους πολιτισμούς, τα ιδρύματα, και τα δίκτυα που αναπτύσσονται μέσα σε μία περιοχή με την πάροδο του χρόνου (Stam & Spigel, 2016:2).

Οι Mason & Brown (2014:5) μας δίνουν έναν ορισμό του επιχειρηματικού οικοσυστήματος, που βασίζεται σε μια σύνθεση ορισμών που σταχυολογήθηκαν από τη βιβλιογραφία και έχει ως εξής: *είναι ένας συνδυασμός αλληλοσυνδεδεμένων επιχειρηματικών παραγόντων (τόσο των ήδη υπαρχόντων όσο και των δυνητικών), επιχειρηματικών οργανισμών (επιχειρήσεις, επιχειρηματικοί κεφαλαιούχοι, επιχειρηματικοί άγγελοι, τράπεζες) ιδρυμάτων (Πανεπιστήμια, Οργανισμοί του δημοσίου τομέα, χρηματοπιστωτικά ιδρύματα) και επιχειρηματικών διαδικασιών (π.χ. δείκτης γεννητικότητας επιχειρήσεων, αριθμός επιχειρήσεων υψηλής ανάπτυξης, επίπεδα πολύ επιτυχημένης επιχειρηματικότητας, αύξων αριθμός επιχειρηματιών, βαθμός νομιμοποίησης των πωλήσεων εντός των επιχειρήσεων και επίπεδα επιχειρηματικών φιλοδοξιών), που συγκλίνουν τοπικά και ανεπίσημα για να συνδεθούν, να μεσολαβήσουν και να καθορίσουν τις αποδόσεις στο τοπικό επιχειρηματικό περιβάλλον.*

Οι Stam & Spigel, (2016:1) καθόρισαν το επιχειρηματικό οικοσύστημα ως *ένα σύνολο αλληλοεξαρτώμενων δρώντων και παραγόντων που συντονίζονται με τέτοιο τρόπο ώστε να επιτρέπουν την παραγωγική επιχειρηματικότητα σε ένα συγκεκριμένο έδαφος.* Ένα χρόνο πριν ο Stam (2015:5) έδινε έναν ορισμό του επιχειρηματικού οικοσυστήματος που του φαινόταν ευρέως εφαρμόσιμος: *ως ένα σύνολο αλληλοεξαρτώμενων δρώντων και παραγόντων που συντονίζονται με τέτοιο τρόπο ώστε να επιτρέπουν την παραγωγική επιχειρηματικότητα.* Παρατηρούμε ότι υπάρχει μία διαφορά μεταξύ των δύο ορισμών αναφορικά με την περιοχή που δημιουργείται και αξιοποιείται το επιχειρηματικό οικοσύστημα<sup>35</sup>.

Ο Daniel Isenberg, ορίζει ένα οικοσύστημα επιχειρηματικότητας ως «ένα σύνολο των δικτυωμένων οργάνων [...], με στόχο την υποβοήθηση του επιχειρηματία

---

<sup>35</sup> Διαπιστώνεται ότι οι ερευνητές αναθεωρούν τις απόψεις τους σύμφωνα με τα καινούρια ερευνητικά αποτελέσματα, και αυτό για εμάς είναι η πρόοδος της επιστήμης.

να περάσει από όλα τα στάδια της διαδικασίας των νέων εγχειρημάτων ανάπτυξης. Μπορεί να θεωρηθεί ως ένα δίκτυο υπηρεσιών, όπου ο επιχειρηματίας είναι το επίκεντρο της δράσης και το μέτρο της επιτυχίας». Ο Isenberg παρουσιάζει ένα οικοσύστημα επιχειρηματικότητας, το οποίο (Fuerlinger et al., 2015: 6-7):

(1) αποτελείται από έξι τομείς (πολιτική, χρηματοδότηση, κουλτούρα, ενισχύσεις, ανθρώπινο κεφάλαιο, αγορές) (βλ. Διάγραμμα 4).

(2) κάθε οικοσύστημα της επιχειρηματικότητας είναι μοναδικό - αυτός είναι ο λόγος που π.χ. η Silicon Valley δεν μπορεί να αναπαραχθεί.

(3) ο καθορισμός των γενικών βασικών αιτιών δημιουργίας του επιχειρηματικού οικοσυστήματος έχει περιορισμένη πρακτική αξία λόγω των πολυδιάστατων σχέσεων αιτίας-αποτελέσματος, που είναι αδύνατο να εντοπίσουμε σε μία ή δύο βασικές ρίζες.

(4) τα οικοσυστήματα επιχειρηματικότητας γίνονται (σχετικά) αυτάρκη το συντομότερο και οι έξι τομείς είναι αρκετά ισχυροί.



Διάγραμμα 4. Έξι τομείς του επιχειρηματικού οικοσυστήματος του Isenberg.

Πηγή: Fuerlinger et al., (2015:7).

Παρόλο που ο Isenberg (2013:3-9) δηλώνει ότι δεν υπάρχει ακριβές πρότυπο για τη δημιουργία ενός επιχειρηματικού οικοδομήματος, οι (δημόσιοι) ηγέτες πρέπει να ακολουθήσουν εννέα βασικές αρχές που θα βοηθήσουν στην οικοδόμηση ενός επιχειρηματικού οικοσυστήματος. Αυτές οι αρχές τονίζουν ιδιαίτερα την ευαισθησία στις τοπικές συνθήκες.

#### *Βασικές αρχές για την οικοδόμηση επιχειρηματικών οικοσυστημάτων*

##### 1. Σταματήστε να μιμείστε τη Silicon Valley

Η Silicon Valley τα έχει όλα: την τεχνολογία, τα χρήματα, το ταλέντο, σημαντικό αριθμό ερευνητικών επιχειρήσεων και μία κουλτούρα που ενθαρρύνει τη συνεργατική καινοτομία και ανέχεται την αποτυχία. Αυτή όμως η επιδίωξη των κυβερνήσεων να δημιουργήσουν ένα παρόμοιο Silicon Valley τις οδηγεί στην απογοήτευση και αποτυχία για 3 λόγους: α) κάθε οικοσύστημα είναι ξεχωριστό β) η ανάπτυξη της βιομηχανίας της γνώσης είναι μία αξιοθαύμαστη φιλοδοξία, αλλά η επίτευξή της απαιτεί μία καθολική επένδυση ολόκληρης γενικά της εκπαίδευσης καθώς και την ικανότητα ανάπτυξης δικαιωμάτων πνευματικής περιουσίας παγκόσμιας κλάσης και γ) είναι ισχυρός μαγνήτης για έτοιμους επιχειρηματίες. Η δυσκολία έγκειται στο να δημιουργηθεί ένα τέτοιο περιβάλλον.

##### 2. Σχεδιάστε το οικοσύστημα γύρω από τις τοπικές συνθήκες

Το πιο δύσκολο, αλλά ζωτικής σημασίας, είναι οι κυβερνήσεις να προσαρμόσουν το σχεδιαζόμενο οικοσύστημα ώστε να είναι συμβατό με τις τοπικές επιχειρηματικές διαστάσεις, το ύφος και το κλίμα

##### 3. Ενεργοποιήστε τον ιδιωτικό τομέα από την αρχή

Οι κυβερνήσεις δεν μπορούν να χτίσουν το οικοσύστημα μόνες τους. Μόνο ο ιδιωτικός τομέας έχει το κίνητρο και την προοπτική να αναπτύξει αυτοσυντηρούμενες κερδοφόρες αγορές.

##### 4. Επωφεληθείτε από τις υψηλές δυνατότητες

Σε μία εποχή που η μικροχρηματοδότηση για τους επιχειρηματίες μικρής κλίμακας είναι κυρίαρχη τάση, η ανακατανομή των πόρων για την υποστήριξη επιχειρηματιών υψηλών δυνατοτήτων μπορεί να φαίνεται ελιτίστικη και άδικη. Εάν όμως οι πόροι

είναι περιορισμένοι, τα προγράμματα πρέπει να εστιάσουν πρώτα σε φιλόδοξους επιχειρηματίες προσανατολισμένους στην ανάπτυξη επιχειρήσεων, που απευθύνονται σε αγορές υψηλών δυνατοτήτων

#### 5. Πάρτε μια μεγάλη νίκη στο διοικητικό συμβούλιο

Επιβάλλεται η προβολή ακόμα και των μικρών επιτευγμάτων του επιχειρηματικού οικοσυστήματος, καθότι αυτό θα πυροδοτήσει τη φαντασία του κοινού και θα εμπνεύσει μιμητές. Αυτό αποκαλείται ως *ο νόμος των μικρών αριθμών*. Η αλλαγή μιας βαθιάς ριζωμένης κουλτούρας είναι πάρα πολύ δύσκολο.

#### 6. Αντιμετωπίστε τις πολιτισμικές αλλαγές

Τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας μπορούν να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στην αλλαγή των αντιλήψεων. Οι δυσκολίες και τα εχθρικά περιβάλλοντα συχνά προάγουν την επινοητικότητα. Η επιχειρηματικότητα της Ισλανδίας στηρίζεται σε μία κληρονομιά: «Ψάρεψε, όταν τα ψάρια είναι εκεί, όχι όταν ο καιρός είναι καλός».

#### 7. Τονίστε τις ρίζες νέων επιχειρήσεων

Είναι λάθος να κατακλυστούν με εύκολο χρήμα οι επιχειρηματίες υψηλών δυνατοτήτων: Το περισσότερο δεν είναι απαραίτητα το καλύτερο. Οι νέες επιχειρήσεις πρέπει να εκτίθενται από νωρίς στις ακαμψίες της αγοράς. Οι κυβερνήσεις πρέπει να επιμετρούν τα χρήματα προσεκτικά, για να διασφαλιστεί ότι οι επιχειρηματίες αναπτύσσουν ανθεκτικότητα και επινοητικότητα. Τα μέτρα αυτά βοηθούν στην απομάκρυνση των καιροσκόπων.

#### 8. Μην προωθείτε υπερβολικά τα clusters. Βοηθήστε να αναπτυχθούν οργανικά

Οι κυβερνήσεις να μην προωθούν υπερβολικά τα clusters και να τα αφήνουν να αναπτυχθούν. Θα ήταν προτιμότερο να παραμείνουν ουδέτερες και να απελευθερώσουν τη δυναμικότητα των ανθρώπων και όχι να τη χαλιναγωγήσουν.

#### 9. Μεταρρύθμιση των νομικών, γραφειοκρατικών και ρυθμιστικών πλαισίων

Τα νόμιμα και κανονιστικά πλαίσια είναι ζωτικής σημασίας για την ταχέως αναπτυσσόμενη επιχειρηματικότητα.

Κατά τον Stam, (2014:5), η επιχειρηματική δραστηριότητα ως προϊόν του επιχειρηματικού οικοσυστήματος θεωρείται η διαδικασία με την οποία τα άτομα δημιουργούν ευκαιρίες για καινοτομία. Αυτή η καινοτομία θα οδηγήσει τελικά σε νέα αξία στην κοινωνία και ως εκ τούτου είναι το τελικό αποτέλεσμα ενός επιχειρηματικού οικοσυστήματος ενώ η επιχειρηματική δραστηριότητα είναι ένα πιο ενδιάμεσο προϊόν, που έχει πολλές εκφάνσεις, όπως καινοτόμες νεοσύστατες επιχειρήσεις, νεοσύστατες επιχειρήσεις υψηλής ανάπτυξης και επιχειρηματίες. Ειδικά οι επιχειρηματίες έχουν μεγάλη σημασία για τη δημιουργία νέας αξίας στις ανεπτυγμένες οικονομίες όπως η Ευρώπη (Bosma et al., 2012; Stam, 2013; Bosma et al., 2014 αναφέρεται στους Stam & Spigel, 2016:2).

#### *Χτίζοντας το Επιχειρηματικό Οικοσύστημα*

Η επιχειρηματικότητα ευδοκimei σε οικοσυστήματα στα οποία πολλαπλά ενδιαφερόμενα μέρη παίζουν βασικούς ρόλους (Διάγραμμα 5). Τα ακαδημαϊκά ιδρύματα π.χ. παίζουν κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση της νοοτροπίας των νέων, των δεξιοτήτων και των συμπεριφορών τους. Ωστόσο, οι δρώντες έξω από τα εκπαιδευτικά συστήματα διαδραματίζουν και αυτοί έναν όλο και πιο κρίσιμο ρόλο συνεργαζόμενοι επίσημα ή ανεπίσημα με διάφορα εκπαιδευτικά προγράμματα, γεγονός που απαιτεί συνέργειες πολλών ενδιαφερομένων. Πρώτα απ' όλα, η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα απαιτεί στενή συνεργασία μεταξύ της πανεπιστημιακής κοινότητας και των επιχειρήσεων. Οι Εταιρείες και οι Επιχειρηματίες παίζουν σημαντικό ρόλο στην προώθηση της επιχειρηματικής εκπαίδευσης με την παροχή γνώσεων, εμπειρογνωμοσύνης, καθοδήγησης, κοινωνικής μέριμνας και οικονομικής στήριξης. Επιπλέον, οι επιχειρήσεις, με την επιχειρηματική τους κουλτούρα, συμβάλλουν άμεσα στη διαδικασία της Επιχειρηματικής Εκπαίδευσης, παρέχοντας στους εργαζόμενους την ευκαιρία να καλλιεργούν τις επιχειρηματικές δεξιότητες και ικανότητές τους στην εργασία. Οι υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής σε διεθνές, εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο παίζουν επίσης σπουδαίο ρόλο, καθορίζοντας τα νομικά και φορολογικά πλαίσια για την ενθάρρυνση της επιχειρηματικότητας και την κάλυψη των κενών της αγοράς. Τα Ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης διαδραματίζουν και αυτά καθοριστικό ρόλο ως διανοητικοί κόμβοι σε επιχειρηματικά οικοσυστήματα εξυπηρετώντας ως εκκολαπτήρια την καινοτομία και την έρευνα, και ως εστιακά σημεία για τη συνεργασία μεταξύ ερευνητών, φοιτητών, καθηγητών, εταιρειών και επιχειρηματιών.

Ιδρύματα, ΜΚΟ και άλλες Οργανώσεις μπορούν να διαδραματίσουν σημαντική διευκόλυνση ή ενδιάμεσους ρόλους, βοηθώντας συχνά να συνδεθούν τα ενδιαφερόμενα μέρη. Οι σημαντικότεροι όμως είναι οι υποστηρικτές (επιχειρηματίες, εκπαιδευτές, εκπαιδευτικοί ή μαθητές) που αξιοποιούν το κοινωνικό τους κεφάλαιο και χρησιμεύουν ως καταλύτες οικοδόμησης του επιχειρηματικού οικοσυστήματος. Ως φαίνεται λοιπόν οι εταιρικές σχέσεις είναι κρίσιμες για την εκπαίδευση και ακόμη περισσότερο για την Επιχειρηματική Εκπαίδευση (World Economic Forum, 2009:15-16).

## Επιχειρηματικό Οικοσύστημα



Διάγραμμα 5. Το Επιχειρηματικό Οικοσύστημα.

Πηγή: World Economic Forum (2009:16).

## 2.10. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Αναλύοντας τόσο τους διάφορους ορισμούς της επιχειρηματικότητας όσο και την προσέγγιση της Ευρωπαϊκής Ένωσης σχετικά με την επιχειρηματικότητα, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η επιχειρηματικότητα προσδιορίζεται ως η ικανότητα του ατόμου ή της ομάδας ατόμων, να μετατρέψει μια ιδέα σε δράση (προϊόν ή υπηρεσία). Η επιχειρηματικότητα αποτελεί, σύμφωνα με την ΕΕ έναν από τους σημαντικότερους τομείς εστίασης ώστε να επανέλθει η ανάπτυξη και να διατηρηθεί η κοινωνική συνοχή. Προς αυτό το στόχο, διάφορες δράσεις, πολιτικές και πρωτοβουλίες επικεντρώνονται στην ανάπτυξη της επιχειρηματικής κουλτούρας, στην ενίσχυση των επιχειρηματικών δεξιοτήτων, στην ανάδειξη της επιχειρηματικής σταδιοδρομίας ως εξέχουσας επιλογής για τους νέους λόγω της κοινωνικής προσφοράς, αλλά και στη διευκόλυνση των νέων και υφιστάμενων, κυρίως μικρομεσαίων επιχειρήσεων, τόσο ρυθμιστικά όσο και οικονομικά, ώστε να έχουν τη δυνατότητα να καινοτομούν. Για την επίτευξη των παραπάνω, πρώτο στάδιο αποτελεί η επιχειρηματική εκπαίδευση σε όλα τα επίπεδα, από το δημοτικό ως και τα πανεπιστήμια. Σημαντικό είναι να τονιστεί, ότι η ΕΕ προσεγγίζει την επιχειρηματική εκπαίδευση όχι μόνο ως παροχή γνώσεων με τυπική μορφή, αλλά εστιάζει στη βιωματική εκπαίδευση και τη δημιουργία διαύλων επικοινωνίας μεταξύ των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και του επιχειρηματικού κόσμου. Οι πολίτες, η κοινωνία των πολιτών και οι κοινωνικές επιχειρήσεις βρίσκονται στο επίκεντρο των ευρωπαϊκών στρατηγικών, που στοχεύουν στην προαγωγή της κοινωνικής συνοχής, της κοινωνικής ένταξης και της ευημερίας.

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 2<sup>ΟΥ</sup> ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

---

### ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ahmad, N. & Seymour R., (2008). *Defining Entrepreneurial Activity: Definitions Supporting Frameworks for Data Collection*, OECD Statistics Working Papers, 2008/01, OECD Publishing, Paris.

Assessment Tools and Indicators for Entrepreneurship Education (ASTEER), (2014). *How to assess and evaluate the influence of Entrepreneurship Education. A report of the ASTEER project with a user guide to the tools 2014.*

Atkinson, R. & McKay, A., (2007). *Understanding the Economic Benefits of the Information Technology Revolution*. The Information Technology and Innovation Foundation.

Baregheh, A., Rowley, J., and Sally Sambrook, (2009). *Towards a multidisciplinary definition of innovation*, Emerald, V.47(8), pp.1323-1339.

Bruyat, C. & Julien P.A., (2000). *Defining the field of research in entrepreneurship*, Journal of Business Venturing 16, 165-180, Elsevier Science Inc.

Council of the European Union, (2015). *The promotion of the social economy as a key driver of economic and social development in Europe*, SOC 711 EMPL 464.

Cuervo, A., Ribeiro, D. and Roig, S., (2007). *Entrepreneurship: Concepts, Theory and Perspective. Introduction*. Αναφέρεται στο Cuervo et al. (2007). *Entrepreneurship: Concepts, Theory and Perspective*. Springer Science & Business Media.

Dacheux, E. & Goujon, D., (2011). *The solidarity economy: an alternative development strategy?* International Social Science Journal, Vol.62, Issue 203-204, pp.205-215.

Dasgupta, P. & David, P., (1991). *Resource allocation and the institutions of science*. CEPR, Stanford University. Αναφέρεται στον Κατσουλάκο, Ι. (2015). *Θεωρία*

βιομηχανικής οργάνωσης. Αγορές, Επιχειρησιακές στρατηγικές, και πολιτική ανταγωνισμού. Αθήνα: Gutenberg, σ.394.

Dees J.G., (2001). *The Meaning of Social Entrepreneurship*. τελευταία ανάκτηση 26.12.2016 από [https://centers.fuqua.duke.edu/case/wp-content/uploads/sites/7/2015/03/Article\\_Dees\\_MeaningofSocialEntrepreneurship\\_2001.pdf](https://centers.fuqua.duke.edu/case/wp-content/uploads/sites/7/2015/03/Article_Dees_MeaningofSocialEntrepreneurship_2001.pdf)

Dees, J. G. & Anderson, B.B., (2006). *Framing a theory of social entrepreneurship: building on two schools of practice and thought, in Research on Social Entrepreneurship ARNOVA Occasional Paper Series*, 1 (3), 39-66.

Defourny, J. & Nyssens, M., (2010). *Conceptions of social enterprises and social entrepreneurship in Europe and the United States convergence and divergence*, Journal of Social Entrepreneurship, 1(1), pp.32-53.

—. (2014). *The breakthrough of social enterprise: Conceptual clarifications*. For an economy of trust in Europe: The contribution of the social and solidarity economy. From crisis to social change. L'Option de Confrontations Europe, N. 33, January 2014.

Drucker, P.,( 1985). *Innovation & Entrepreneurship*, New York: Harper & Row.

Fuerlinger et al., (2015). The role of the state in the entrepreneurship ecosystem: insights from Germany. Triple Helix SpringerOpen Journal. 2(3) τελευταία ανάκτηση 9.5.2015 από <https://link.springer.com/article/10.1186/s40604-014-0015-9>

EC (2001). *Green Paper promoting a European framework for corporate Social Responsibility*, COM (2001) 366.

—. (2005). *Proposal for a Recommendation of the European Parliament and of the Council on Key competences for lifelong learning*. COM (2005) 548 final.

—. (2006). Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, The European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. *Implementing the Community Lisbon Programme: Fostering entrepreneurial mindsets through education and learning*. COM (2006) 33 final.

- (2008). Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. *Think Small First. A Small Business Act for Europe*. COM (2008) 394 final.
  - (2010). Communication from the Commission *EUROPE 2020 A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*. COM (2010) 2020 final.
  - (2011a). Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, The European Economic and Social Committee and the Committee of the regions. *A renewed EU strategy 2011-14 for Corporate Social Responsibility*. COM (2011) 681 final.
  - (2011b). Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, The European Economic and Social Committee and the Committee of the regions. *Social Business Initiative. Creating a favourable climate for social enterprises, Key stakeholders in the social economy and innovation*. COM (2011) 682.
  - (2013a). Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee of the Regions. *Entrepreneurship 2020 Action Plan. Reigniting the entrepreneurial spirit in Europe*. COM (2012) 795 final.
  - (2013b). *Social economy and social entrepreneurship Social Europe guide*. Volume 4. Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion.
  - (2016). *Social enterprises and the social economy going forward. A call for action from the Commission Expert Group on Social Entrepreneurship (GECES)*.
- EESC (2012). *The Social Economy in the European Union*. European Economic and Social Committee.
- EPRS, (2013). *Promoting entrepreneurship through education*. Briefing, European Parliament Research Service.

Erasmus (n.d). *Erasmus for Young Entrepreneurs*. Programme Guide. τελευταία ανάκτηση 3/12/2016 από <http://www.erasmus-entrepreneurs.eu/upload/Programme%20Guide%20EN%20May%202015.pdf>

Eroglu, O. & Picak, M., (2011). *Entrepreneurship, National Culture and Turkey*. International Journal of Business and Social Science. 2(16), pp.146-151.

European Parliament, (2009). *European Parliament resolution of 19 February 2009 on Social Economy*.

—. (2012). *European Parliament resolution of 20 November 2012 on Social Business Initiative-Creating a favourable climate for social enterprises, key stakeholders in the social economy and innovation*.

—. (2015). *European Parliament resolution of 10 September 2015 on Social Entrepreneurship and Social Innovation in combating unemployment*.

European Parliament and Council, (2013a). *Regulation (Eu) No 346/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2013 on European Social Entrepreneurship funds*, Official Journal of the European Union L 115/18, 25.4.2013.

—. (2013b). *Regulation (Eu) No 1296/2013 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2013 on a European Union Programme for Employment and Social Innovation (“EaSi”) and amending Decision No 283/2010/EU establishing a European Progress Microfinance Facility for employment and social inclusion*, Official Journal of the European Union L 347/238, 20.12.2013.

Eurydice, (2012). *Entrepreneurship Education at School in Europe National Strategies, Curricula and Learning Outcomes*. ISBN 978-92-9201-252-6. doi:10.2797/80384.

Feld, B., (2012). *Startup Communities: Building an Entrepreneurial Ecosystem in Your City*.

FFE-YE, (2011). *Impact of Entrepreneurship Education in Denmark-2011*. Young Enterprise Denmark.

- GEM Global Report, 2016/17.
- GESQ, Groupe D' Économie Solidaire du Quebec, (2001). *The social/solidarity-based economy: a north-south perspective*. Second International Meeting on the Globalization of Solidarity October 9 to 12, 2001, Quebec City Synthesis and Conclusions, Quebec–Canada 2002.
- Greenfield, S.M., and Stricken, A., (1986). *Entrepreneurship and Social Changes*, Los Angeles: University Press of America. Αναφέρεται στους Bruyat, C., & Julien P.A., (2000). *Defining the field of research in entrepreneurship*, Journal of Business Venturing 16, 165-180, Elsevier Science Inc.
- Gutterman, A.S., (2012). *Definitions of entrepreneurship*. Αναφέρεται στο Gutterman A.S. (2012). *Organizational Management and Administration: A Guide for Managers and Professionals*. Thomson Reuters/West.
- Hisrich, R., (2016). *The entrepreneurial perspective. The nature and importance of entrepreneurs*. Τελευταία ανάκτηση 9.5.2017 από: [http://novellaqalive2.mhhe.com/sites/dl/free/0072873744/120285/his73744\\_ch01\\_pms.pdf](http://novellaqalive2.mhhe.com/sites/dl/free/0072873744/120285/his73744_ch01_pms.pdf)
- Isenberg, D. J., (2010). *How to start an Entrepreneurial Revolution*, Harvard Business Review, 88(6), pp.41-50.
- Jalan, R. et al., (2008). *Impact of Entrepreneurs on Consumer-Driven Health Care*, Summit Report 2008, President and Fellows of Harvard College.
- Kelley, D., Singer, S. and Herrington, M., (2016). *2015/16 Global Report. Global Entrepreneurship Monitor*.
- Kirby, D., (2004), *Entrepreneurship education: Can business schools meet the challenge?*, Education and Training, Vol. 46, Iss8/9, pp. 510-519.
- Loch, C.H. & Kavadias, S., (2011). *Handbook of New Product Development Management*, Elsevier Science Inc.
- Mason, C. & Brown, R., (2014). *Entrepreneurial Ecosystems and Growth oriented Entrepreneurship*, OECD.

- Moore, J., (1993). *Predators and Prey: A New Ecology of Competition*, Harvard Business Review. May-June 1993, pp.75-86.
- Morisson, A., (2000), *Entrepreneurship: what triggers it?*, International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research, Vol. 6, No. 2, 2000, pp.59-71.
- Mueller, S., Toutain, O., (2015). *The outward looking school and its ecosystem*. Prepared for the Entrepreneurship360 initiative of the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD, LEED Programme) and the European Commission (DG Education and Culture).
- National Science Board (NSB), (2012). *Research and Development, Innovation and the Science and Engineering Workforce. Science and Engineering Indicators*.
- Nogales, R., (2016). *On the concept of social enterprise in Europe*. EMES, European Research Network. Τελευταία ανάκτηση 19/12/2016 από <http://dobrarobota.org/wp-content/uploads/2016/04/GECES-Rocio-Nogales-Note-On-the-concept-of-social-enterprise-in-Europe-for-GECES-140416.pdf>
- OECD, (2005). *Oslo Manual, Guidelines for collecting and interpreting innovation data, 3<sup>rd</sup> edition*, OECD Publishing, Paris.
- . (2016). *Entrepreneurship at a Glance 2016*, OECD Publishing, Paris.
- Pantea, M.C., (2014). *Youth entrepreneurship. EU-CoE youth partnership policy sheet*.
- Papulová, Z. & Papulab, J., (2015). *Entrepreneurship in the Eyes of the Young Generation*. Business Economics and Management 2015 Conference, BEM2015. Procedia Economics and Finance. 34, pp.514 – 520.
- Plessis, M.D., (2007). *The role of Knowledge management in innovation*, *Journal of Knowledge Management*, V. 11(4), pp.20-29
- Reynolds, P., Hay, M., Camp, S. M., (1999). *Global Entrepreneurship Monitor 1999 Executive Report (GEM)*.

- Schumpeter, J., (1943). *Capitalism, Socialism and Democracy*. London: Unwin University Books. Αναφέρεται στον Κατσουλάκο, Ι. (2015). Θεωρία Βιομηχανικής Οργάνωσης. Αγορές, Επιχειρησιακές στρατηγικές, και πολιτική ανταγωνισμού. Αθήνα: Gutenberg, σελ. 393.
- Shane, S. & Venkataraman, S., (2000). *The Promise of Entrepreneurship as a Field of Research*, *Academy of Management Review*, 25(1), pp.217-226.
- Singer, S., et al., (2014). *2014 Global Report on entrepreneurship. Global entrepreneurship monitor (GEM)*.
- Stam, E., (2014). *The Dutch Entrepreneurial Ecosystem*, Birch Research.
- . (2016). *Entrepreneurial Ecosystems*, Utrecht University.
- Stam, E. & Spigel, B., (2016). *Entrepreneurial Ecosystems*, Utrecht University, Discussion Paper Series nr:16-13.
- Steering Committee, (2013). *Outline Strategy and Priorities for Action to develop the Social Economy and Social Entrepreneurship in Greece*. Recommendations of the expert Steering Committee on Social Economy and Social Entrepreneurship.
- Stoneman, P., (1983). *The Economic Analysis of Technological Change*. Oxford: Oxford University Press. Αναφέρεται στον Κατσουλάκο, Ι. (2015). Θεωρία βιομηχανικής οργάνωσης. Αγορές, Επιχειρησιακές στρατηγικές, και πολιτική ανταγωνισμού. Αθήνα: Gutenberg, σελ. 395.
- Straathof et al., (2014). *A Study on R&D Tax Incentives Final Report*.
- United Nations, (1987). *Our Common Future: Report of the World Commission on the Environment and Development (Brundtland Report)*.
- . (2010). *Entrepreneurship education, innovation and capacity-building in developing countries*, United Nations Conference on Trade and Development, TD/B/C.II/MEM.1/9.
- United Nations Inter-Agency Task Force on Social and Solidarity Economy, (2014). *Social and Solidarity Economy and the Challenge of Sustainable Development. A*

position Paper by the United Nations Inter-Agency Task Force on Social and Solidarity Economy (TFSSE).

Vaitheeswaran, V., (2007). *Something new under the sun*. ECONOMIST, 11.10.2007, Edition, 13.10.2007.

Vaitheeswaran, V. & Carson I., (2007). *The age of mass innovation*, ECONOMIST, 11.10.2007, Edition, 13.10.2007.

World Economic Forum, (2009). *Educating the Next Wave of Entrepreneurs, Unlocking entrepreneurial capabilities to meet the global challenges of the 21<sup>st</sup> Century, a Report of the Global Education Initiative*.

Wong, A., Tjosvold, D. and Liu, C., (2008). *Innovation by teams in Shanghai, China: cooperative goals for group confidence and persistence*, British Journal of Management.

Zahra, S.A., Gedajlovic, E., Neubaum, D.O., Shulman, J.M., (2009). *A typology of social entrepreneurs: Motives, search processes and ethical challenges*. Journal of Business Venturing, Special Issue Ethics and Entrepreneurship 24, pp.519-532.

#### ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Bessant, J. & Tidd, J., (2017). *Καινοτομία & Επιχειρηματικότητα*. Εκδόσεις Τζιόλα, 3<sup>η</sup> Έκδοση.

Γεώργας, Κ., (2016). *Χρήσεις και καταχρήσεις της κοινωνικής επιχειρηματικότητας: η ελληνική περίπτωση*. Θέματα Κοινωνικής Οικονομίας, Από την κοινωνική επιχειρηματικότητα, στις κοινωνικές επενδύσεις και την κοινωνική τραπεζική, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Κοινωνικής Οικονομίας.

Deakins, D. & Freel, M., (2015). *Επιχειρηματικότητα και μικρές επιχειρήσεις. Νεοφυείς επιχειρήσεις. Μία δυναμική απάντηση των νέων στην ανεργία*, Rosili.

Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, (2012). *Ενοποιημένη Απόδοση της Συνθήκης για την ΕΕ και της Συνθήκης για τη Λειτουργία της ΕΕ (2012/C 326/01)*.

- Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, (2003). Πράσινη Βίβλος για την επιχειρηματικότητα στην Ευρώπη. COM (2003) 27 τελικό.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (2013). *Απασχόληση και κοινωνικές υποθέσεις. Επενδύοντας στην απασχόληση, την κοινωνική ένταξη και την κοινωνική πολιτική.*
- . (2013). *Ευρώπη 2020: η αναπτυξιακή στρατηγική της Ευρώπης. Για ένα βιώσιμο μέλλον με πολλές δυνατότητες απασχόλησης.*
- Ιωάννου, Χ., (2016). *Φορολογικά κίνητρα για ΚΑΛΟ. Η Εφημερίδα των Συνταχτών.* Τελευταία ανάκτηση 22.6.2017 από <https://www.efsyn.gr/arthro/forologika-kinitra-gia-kalo>
- Κατσουλάκος, Ι., (2015). *Θεωρία βιομηχανικής οργάνωσης. Αγορές, Επιχειρησιακές στρατηγικές, και πολιτική ανταγωνισμού.* Αθήνα: Gutenberg.
- Λιαργκόβας, Π., Αποστολόπουλος, Ν., (2017). *Κοινωνική Επιχειρηματικότητα, το αντίδοτο της κρίσης,* Οικονομική Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, σελ.6, 23.4.2017.
- Πετρίδου, Ε., Μυλωνάς, Ν., (2016). *Εκπαίδευση στην Κοινωνική Επιχειρηματικότητα.* Θέματα Κοινωνικής Οικονομίας, Από την κοινωνική επιχειρηματικότητα, στις κοινωνικές επενδύσεις και την κοινωνική τραπεζική, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Κοινωνικής Οικονομίας.
- Νασιούλας, Ι., (2016α). *Κοινωνική Οικονομία και κοινωνική επιχειρηματικότητα.* Θέματα Κοινωνικής Οικονομίας, Από την κοινωνική επιχειρηματικότητα, στις κοινωνικές επενδύσεις και την κοινωνική τραπεζική, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Κοινωνικής Οικονομίας.
- . (2016β). *Ο Νόμος 4430/2016 για την Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία.* Θέματα Κοινωνικής Οικονομίας, Από την κοινωνική επιχειρηματικότητα, στις κοινωνικές επενδύσεις και την κοινωνική τραπεζική, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Κοινωνικής Οικονομίας.
- Ντάσης, Γ., Νασιούλας, Ι., (2016). *Ευρωπαϊκές Πολιτικές.* Θέματα Κοινωνικής Οικονομίας, Από την κοινωνική επιχειρηματικότητα, στις κοινωνικές επενδύσεις και την κοινωνική τραπεζική, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Κοινωνικής Οικονομίας.

White, M., Bruton, G., (2010). *Η στρατηγική διαχείριση της τεχνολογίας και της καινοτομίας*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα.

Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, (ΦΕΚ 205 Α΄). Νόμος 4430/2016, «*Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία και ανάπτυξη των φορέων της και άλλες διατάξεις*. 31 Οκτωβρίου 2016, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, σ. 9295-9326.

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.

### ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

---

*Ως εκπαιδευτικοί, όλοι μας θέλουμε να πιστεύουμε ότι αυτό που κάνουμε, θα κάνει τη διαφορά.*

Norris Krueger

#### Εισαγωγή

Μία γενιά πριν, οι εκπαιδευτικοί θα μπορούσαν να αναμένουν ότι αυτά που οι ίδιοι διδάσκονταν θα διαρκούσαν για τους μαθητές τους σε όλη τους τη ζωή. Σήμερα, τα σχολεία όσο ποτέ άλλοτε θα πρέπει να προετοιμάζουν τους μαθητές τους, για μία πιο ραγδαία οικονομική και κοινωνική αλλαγή, για εργασίες που δεν έχουν ακόμη δημιουργηθεί, για το πώς να χρησιμοποιούν τεχνολογίες που δεν έχουν ακόμη εφευρεθεί και για το πώς να επιλύουν κοινωνικά προβλήματα, που δεν γνωρίζουμε ακόμη ότι θα προκύψουν (Schleicher, 2015:13-14). Η εκπαιδευτική επιτυχία δεν έγκειται πλέον κυρίως στην αναπαραγωγή του γνωστικού περιεχομένου αλλά στην προέκταση των όσων γνωρίζουμε και στην εφαρμογή της γνώσης σε νέες καταστάσεις. Έγκειται στην ανάπτυξη μιας αξιόπιστης πυξίδας και των δεξιοτήτων πλοήγησης, για να βρουν τα άτομα το δικό τους τρόπο μέσα σε έναν όλο και πιο αβέβαιο, ασταθή και διφορούμενο κόσμο. Με άλλα λόγια, ο κόσμος δεν ανταμείβει πλέον τους ανθρώπους για αυτά που ξέρουν - η Google ξέρει τα πάντα - αλλά για το τι μπορούν να κάνουν με αυτά που ξέρουν. Εξ' αιτίας αυτής της ειδοποιούς διαφοράς, η εκπαίδευση πρέπει να εστιάζεται περισσότερο στους τρόπους σκέψης που αφορούν τη δημιουργικότητα, την κριτική σκέψη, την ικανότητα επίλυσης προβλημάτων και τη διαδικασία λήψης αποφάσεων και στους τρόπους εργασίας, που συμπεριλαμβάνουν την επικοινωνία και συνεργασία, την αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών και, τελευταίο αλλά όχι ευκαταφρόνητο, τις κοινωνικές και συναισθηματικές δεξιότητες, που βοηθούν τους ανθρώπους να ζουν και να εργάζονται μαζί (Schleicher, 2016).

### 3.1. ΟΙ ΔΙΑΦΟΡΟΙ ΟΡΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΟΤΗΤΑΣ

Τόσο για τη δημιουργικότητα όσο και για την επιχειρηματικότητα, όπως αναφέρθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, υπάρχουν πολλοί ορισμοί. Η δημιουργικότητα είναι ένα σύνθετο φαινόμενο με πολλαπλές διαστάσεις και δεν υπάρχει κανένας απλός ορισμός ως σήμερα που να μπορεί να συλλάβει όλο το φάσμα των ιδιοτήτων της. Ως εκ τούτου, είναι δύσκολο να εντάξουμε τη δημιουργικότητα σε έναν ορισμό, καθότι, όπως αναφέρει ο Davis (1992), «υπάρχουν άπειροι ορισμοί και ιδέες για τη δημιουργικότητα, όσοι και οι άνθρωποι που έχουν γράψει τις ιδέες τους σ' ένα κομμάτι χαρτί» (ΥΠ.Ε.Π.Θ., 2008:10).

Το πεδίο των μελετών της δημιουργικότητας έχει τις ρίζες του στη δεκαετία του 1950, του 1940 και του 1930. Μια πρώτη προσπάθεια ορισμού της έννοιας έκανε ο Guilford (1950), σύμφωνα με την οποία «η δημιουργικότητα καλύπτει τις πιο χαρακτηριστικές ικανότητες των δημιουργικών ατόμων, που καθορίζουν την πιθανότητα για ένα άτομο να εκφράσει μια δημιουργική συμπεριφορά, η οποία να εκδηλώνεται με εφευρετικότητα, σύνθεση και σχεδιασμό» (Jaoui, H. 1975). Βέβαια, ο ορισμός αυτός, όπως επισημαίνει η Ξανθάκου, είναι απλοϊκός, όμως μέσα από αυτόν αναδεικνύονται κάποια στοιχεία, που συνέχεια εμπλουτίζονται και επιβεβαιώνονται από τους ερευνητές. Η δημιουργικότητα δηλαδή: «συνιστά ορισμένο τρόπο συμπεριφοράς απέναντι στα προβλήματα. Αυτή η συμπεριφορά φαίνεται να είναι συνδεδεμένη με ορισμένα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας. Αυτά τα χαρακτηριστικά πιθανολογούν εάν και πώς θα εκδηλωθεί η συμπεριφορά. Η δημιουργικότητα αφορά όλα τα άτομα και δεν αποτελεί σπάνιο φαινόμενο μόνο των προικισμένων ατόμων. Η διαφοροποίηση μεταξύ των ατόμων είναι ποσοτική, θέμα διαβάθμισης, και όχι ποιοτική» (Ξανθάκου, 2011:32).

Ο τυπικός ορισμός της δημιουργικότητας (the Standard Definition of Creativity), που είναι ευρέως αποδεκτός, είναι διμερής: Η δημιουργικότητα απαιτεί τόσο την πρωτοτυπία όσο και την αποτελεσματικότητα. Αμφότερα τα κριτήρια είναι πραγματικά απαραίτητα. Η πρωτοτυπία είναι μεν ζωτικής σημασίας αλλά από μόνη της δεν είναι επαρκής. Τα πρωτότυπα πράγματα πρέπει να είναι και αποτελεσματικά για να είναι δημιουργικά (Runco & Jaeger, 2012:93). Από το δεύτερο μισό του 20<sup>ου</sup> αιώνα, παρατηρείται από ερευνητές ένα σύνολο ορισμών και προσεγγίσεων, που

ερμηνεύουν την έννοια της δημιουργικότητας ως την παραγωγή ευφάνταστων νέων ιδεών (Newell & Shaw, 1958:1-2), που συνεπάγονται ριζική καινοτομία ή λύση σε ένα πρόβλημα, και μια ριζοσπαστική αναδιατύπωση των προβλημάτων. Ο Mouchiroud (2008:372), μας δίνει έναν ευρύ ορισμό της δημιουργικότητας, ως ένα συνδυασμό αλληλεπιδρώντων ατομικών και περιβαλλοντικών πόρων, που οδηγεί στην παραγωγή πολύτιμων λύσεων. Ένα άλλο σύνολο ορισμών υποστηρίζει ότι η δημιουργική λύση μπορεί απλά να ενσωματώσει τις υπάρχουσες γνώσεις με έναν διαφορετικό τρόπο. Άλλοι πάλι ορισμοί υποστηρίζουν ότι η δημιουργική λύση πρέπει να έχει αξία, είτε είναι νέα ή προέρχεται από συνδυασμό υφιστάμενων λύσεων (McGuirk et al., 2015:966). Μια νέα ιδέα δεν είναι μια δημιουργική ιδέα, εκτός αν είναι πολύτιμη ή υπονοεί θετική αξιολόγηση. Κάποιοι άλλοι ορισμοί της δημιουργικότητας συγκλίνουν γύρω από τις έννοιες της καινοτομίας και της χρησιμότητας/αξιοποίησης (Runco, 2014; Amabile, 1996) και όσον αφορά τα δημιουργικά άτομα, για να αναγνωριστούν στον τομέα τους, αυτά θα πρέπει να είναι ικανά να παράγουν εκροές, που να εκπληρώνουν τα παραπάνω κριτήρια (Patten, 2016:24-25).

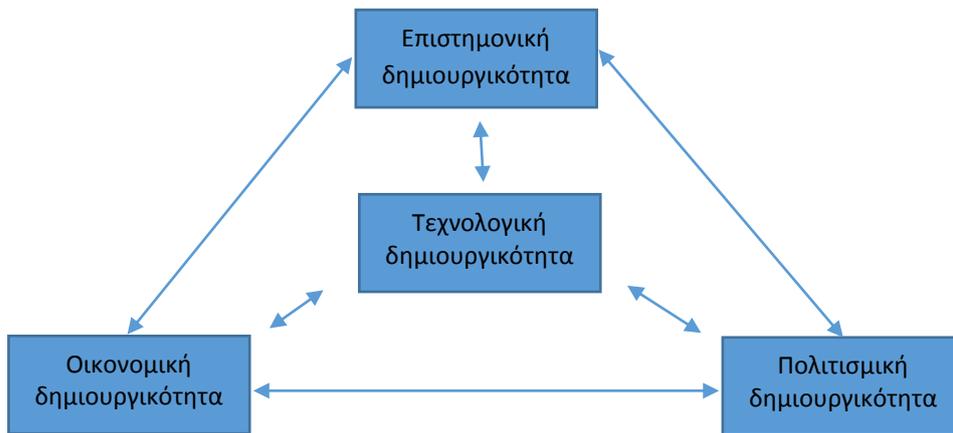
Σε μια προσπάθεια συνδυασμού των πληροφοριών και των προσεγγίσεων που αναφέρονται ανωτέρω, η Sefertzi (2000:2), υποστηρίζει ότι η δημιουργικότητα περιλαμβάνει όχι μόνο τη δημιουργία νέων ιδεών ή τον ανασυνδυασμό των γνωστών στοιχείων παράγοντας κάτι νέο και παρέχοντας πολύτιμες λύσεις σε ένα πρόβλημα, αλλά και τα κίνητρα και το συναίσθημα. Άλλωστε, σύμφωνα με τον Boden (1998:347), «η δημιουργικότητα είναι ένα θεμελιώδες χαρακτηριστικό της ανθρώπινης νοημοσύνης εν γένει. Βασίζεται σε έμφυτες καθημερινές δεξιότητες του ανθρώπου, όπως η σύνδεση των ιδεών, η μνήμη, η αντίληψη, η αναλογική σκέψη, η αναζήτηση ενός δομημένου χώρου για το πρόβλημα, και αντανακλά την αυτοκριτική. Αφορά όχι μόνο μια γνωστική διάσταση (δημιουργία των νέων ιδεών), αλλά και τα κίνητρα και το συναίσθημα, και είναι στενά συνδεδεμένη με παράγοντες που σχετίζονται με το πολιτισμικό πλαίσιο και την προσωπικότητα». Ο Φύκαρης (2012:165) επίσης σημειώνει: «Η δημιουργικότητα» συνίσταται σε ένα ορισμένο τρόπο συμπεριφοράς του ατόμου απέναντι στα προβλήματα ή στις προκείμενες καταστάσεις (Ξανθάκου, 1998) και στην αναζήτηση λύσεων που διαφοροποιούνται από συμβατότητες έχοντας χαρακτήρα πρωτότυπο, μοναδικό και ιδιαίτερο (Κωσταρίδου-Ευκλείδη, 1989).

Υπάρχουν και πολλοί άλλοι ορισμοί με ελαφρώς αποκλίνουσες ερμηνείες. Δικαιολογημένα λοιπόν η δημιουργικότητα θεωρείται ως μία σύνθετη ικανότητα, που οδηγεί στην παραγωγή ιδεών (Lubart, 2008) αλλά και στη λύση προβλημάτων κατά τον Weisbery (1992) που το άτομο δεν είχε μάθει τη λύση τους από πριν (αναφέρεται στον Samirour, 2014:113). Παρά το γεγονός ότι όλοι οι ορισμοί υποστηρίζουν πως τα δημιουργικά προϊόντα έχουν κάποιου είδους αξία, η αξία αυτή μπορεί να είναι πολλών διαφορετικών ειδών και δεν είναι κατ' ανάγκη οικονομική. Μπορεί να είναι κοινωνική, ιστορική, προσωπική, πολιτιστική ή συμβολική. Στην πραγματικότητα, για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα είχε θεωρηθεί ότι η δημιουργικότητα δεν είχε οικονομική αξία και δεν μπορούσε να ενταχθεί στα πλαίσια της οικονομικής ανάλυσης. Αυτός είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους οι οικονομολόγοι έχουν αγνοήσει αυτό το θέμα στην έρευνα, σε σύγκριση με άλλους τομείς της επιστήμης, όπως η ψυχολογία και η κοινωνιολογία (European Union, 2009:6).

Δεδομένων των παραπάνω, προσπαθούμε να οριοθετήσουμε το εννοιολογικό πλαίσιο της δημιουργικότητας μέσω των χαρακτηριστικών της σε διάφορους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας. Για παράδειγμα, μπορεί να προταθεί ότι (United Nations, 2010:3):

1. Η καλλιτεχνική δημιουργικότητα περιλαμβάνει τη φαντασία και την ικανότητα δημιουργίας πρωτότυπων ιδεών και νέων τρόπων ερμηνείας του κόσμου και εκφράζεται σε κείμενο, ήχο και εικόνα
2. Η επιστημονική δημιουργικότητα περιλαμβάνει την περιέργεια και την επιθυμία πειραματισμού και δημιουργίας νέων συσχετισμών για την επίλυση προβλημάτων
3. Η οικονομική δημιουργικότητα είναι μια δυναμική διαδικασία που οδηγεί προς την καινοτομία στον τομέα της τεχνολογίας, τις επιχειρηματικές πρακτικές, το μάρκετινγκ, κλπ., και συνδέεται στενά με την απόκτηση ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος.

Και οι τρεις παραπάνω πλευρές της δημιουργικότητας περιλαμβάνουν την τεχνολογική δημιουργικότητα σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό και είναι αλληλένδετες, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 6.



Διάγραμμα 6. Η δημιουργικότητα στη σύγχρονη οικονομία.

Πηγή: KEA European Affairs (2009:8).

Η πολυπλοκότητα του φαινομένου της δημιουργικότητας αναδεικνύεται και από τα Ηνωμένα Έθνη (United Nations, 2010:3): «Δεν υπάρχει απλός ορισμός της δημιουργικότητας, που να περιλαμβάνει όλες τις διαφορετικές διαστάσεις του φαινομένου αυτού. Πράγματι, στον τομέα της ψυχολογίας, όπου η ατομική δημιουργικότητα έχει μελετηθεί περισσότερο, δεν υπάρχει συμφωνία ως προς το αν η δημιουργικότητα είναι ένα χαρακτηριστικό των ανθρώπων ή μια διαδικασία με την οποία δημιουργούνται πρωτότυπες ιδέες». Σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, η δημιουργικότητα αναφέρεται στην ικανότητα του ατόμου να χρησιμοποιεί τη φαντασία, να εξερευνά ποικιλία λύσεων και να ανταποκρίνεται καινοτομικά στα προβλήματα (European Commission, 2014:44).

### 3.2. Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΟΤΗΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΛΕΥΡΑ ΤΟΥ ΑΤΟΜΟΥ ΣΗΜΕΡΑ

Δημιουργικότητα είναι αυτό που συμβαίνει όταν ένα άτομο παράγει κάτι που είναι πρωτότυπο-νεωτερικό, καθώς και κατάλληλο, παραγωγικό με τη δυνατότητα άσκησης επιρροής (Stokes, 2006:1). Αυτά τα κριτήρια αποτελούν διαφορετικά επίπεδα στην ιεραρχία της δημιουργικότητας με την πρωτοτυπία να αποτελεί το χαμηλότερο επίπεδο και την επιρροή το υψηλότερο επίπεδο της δημιουργικότητας. Σύμφωνα με τον ορισμό αυτό, μια ιδέα που είναι πρωτότυπη, παραγωγική και ασκεί

επιρροή είναι πιο δημιουργική από μια ιδέα που είναι μόνο πρωτότυπη και παραγωγική. Η πρωτοτυπία είναι το χαρακτηριστικό που έρχεται αμέσως στο μυαλό μας, αν ζητηθεί να ορίσουμε τη δημιουργικότητα. Προκειμένου για κάτι, είτε πρόκειται για ένα έργο τέχνης ή ένα προϊόν, να είναι δημιουργικό, θα πρέπει να είναι πρωτότυπο, δηλαδή πρέπει να είναι κάτι, που δεν έχουμε δει ή ακούσει πριν. Ωστόσο, η πρωτοτυπία δεν είναι η μόνη ιδιότητα της δημιουργικότητας. Για να επιτευχθεί το υψηλότερο επίπεδο στην ιεραρχία δημιουργικότητας, το προϊόν (ή η διαδικασία, ιδέα, λύση) θα πρέπει να είναι πρωτότυπο και κατάλληλο, αλλά και να οδηγεί στην παραγωγή περισσότερων νέων και κατάλληλων προϊόντων, ιδεών, διαδικασιών κλπ. Αν κάτι φθάσει στο υψηλότερο επίπεδο της δημιουργικότητας, θα μπορεί να ασκήσει επίσης μεγάλη επιρροή, πράγμα που σημαίνει ότι θα διαμορφώσει τον τρόπο που οι άνθρωποι σκέφτονται ή δρουν. Συνοψίζοντας, για να θεωρήσουμε ότι ένα άτομο ή ένας οργανισμός παράγει ένα δημιουργικό προϊόν, αυτό θα πρέπει να πληροί τα αρχικά κριτήρια της πρωτοτυπίας και στη συνέχεια να αποδειχθεί κατάλληλο, παραγωγικό και ικανό να ασκήσει επιρροή (Gerlovina, 2011:5).

### 3.3. Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΟΤΗΤΑ ΩΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ

Μια άλλη προσέγγιση είναι η εξέταση της δημιουργικότητας ως μετρήσιμης κοινωνικής διαδικασίας. Σύμφωνα με τον Boden (1998:348-349), υπάρχουν τρεις βασικοί τύποι δημιουργικότητας, που αφορούν διάφορους τρόπους δημιουργίας των νέων ιδεών:

1. Η συνδυαστική δημιουργικότητα, που περιλαμβάνει νέους συνδυασμούς γνωστών ιδεών.
2. Η διερευνητική δημιουργικότητα, που περιλαμβάνει τη δημιουργία νέων ιδεών από την εξερεύνηση των δομημένων εννοιών.
3. Η μετασχηματιστική δημιουργικότητα, που περιλαμβάνει τη μετατροπή κάποιας διάστασης της δομής, έτσι ώστε να μπορούν να δημιουργηθούν νέες δομές.

Η δημιουργικότητα μπορεί επίσης να οριστεί ως η διαδικασία με την οποία οι ιδέες δημιουργούνται, συνδέονται και μετατρέπονται σε προϊόντα ή/και διαδικασίες

που διαθέτουν αξία. Με άλλα λόγια, η δημιουργικότητα είναι η χρήση των ιδεών για την παραγωγή νέων ιδεών. Σε αυτή την εννοιολογική διάσταση θα πρέπει να επισημανθεί ότι η δημιουργικότητα δεν είναι ταυτόσημη με την καινοτομία. Η πρωτοτυπία σημαίνει τη δημιουργία νέων πραγμάτων από το μηδέν ή μέσω αναδιατύπωσης υφιστάμενων γνώσεων. Αντίθετα, η έννοια της καινοτομίας έχει διευρυνθεί πέρα από λειτουργικές, επιστημονικές ή τεχνολογικές προσεγγίσεις, ώστε να περιλαμβάνει επίσης τις αισθητικές ή καλλιτεχνικές αλλαγές. Πρόσφατες μελέτες δείχνουν τη διάκριση μεταξύ soft (μαλακής) και τεχνολογικής καινοτομίας, αλλά αναγνωρίζουν ότι είναι και αλληλένδετες. Υπάρχουν υψηλά ποσοστά soft καινοτομίας στις δημιουργικές βιομηχανίες, ιδιαίτερα στη μουσική, τη λογοτεχνία, τις τέχνες, τη μόδα, τον κινηματογράφο και τα βιντεοπαιχνίδια. Η εστίαση αφορά κυρίως νέα προϊόντα ή υπηρεσίες και όχι διαδικασίες (United Nations, 2010:4).

Η δημιουργική σκέψη με ένα πειθαρχημένο τρόπο μπορεί να διαδραματίσει ουσιαστικό ρόλο στον τομέα της καινοτομίας. Η δημιουργικότητα και η καινοτομία είναι συνήθως συμπληρωματικές έννοιες, δεδομένου ότι η δημιουργικότητα αποτελεί τη βάση της καινοτομίας, η οποία, στην ανάπτυξή της, δημιουργεί δυσχέρειες που πρέπει να επιλυθούν για άλλη μια φορά, με τη δημιουργικότητα. Δεν είναι δυνατόν να αντιληφθούμε την καινοτομία, χωρίς δημιουργικές ιδέες, καθώς αυτές είναι το σημείο εκκίνησης (European Union, 2009:5). Η καινοτομία προκύπτει όταν η δημιουργικότητα λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο της σωστής οργανωτικής κουλτούρας. Η σωστή οργανωτική κουλτούρα είναι αυτή που παρέχει μέσω διαδικασιών δημιουργικότητας (δημιουργικές τεχνικές) τις δυνατότητες για την ανάπτυξη των προσωπικών και ομαδικών δεξιοτήτων δημιουργικότητας. Μπορούμε να ορίσουμε τα εργαλεία της δημιουργικότητας ως τη βάση για τη δημιουργία ικανοτήτων με την εφαρμογή τεχνικών ενίσχυσης της δημιουργικότητας (Sefertzi, 2000:2).

Όμως, εξετάζοντας τις προσεγγίσεις του 21<sup>ου</sup> αιώνα σχετικά με τη δημιουργικότητα, παρατηρούμε έννοιες όπως η Δημιουργική Οικονομία, η οποία σύμφωνα με τα Ηνωμένα Έθνη είναι μια «εξελισσόμενη έννοια, που βασίζεται στη δημιουργικότητα και δυνητικά μπορεί να προκαλέσει οικονομική ανάπτυξη». Συγκεκριμένα, υποστηρίζεται, ότι ανεξάρτητα από τον τρόπο με τον οποίο ερμηνεύεται η δημιουργικότητα, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι, εξ' ορισμού, είναι ένα βασικό στοιχείο για τον καθορισμό του πεδίου εφαρμογής των δημιουργικών βιομηχανιών και της δημιουργικής οικονομίας (United Nations, 2010:8).

Η Δημιουργική Οικονομία αποτελείται από όλες εκείνες τις δραστηριότητες, που έχουν την προέλευσή τους στην ατομική δημιουργικότητα, την ικανότητα και το ταλέντο, και οι οποίες αποτελούν δυναμικό για την οικονομική ανάπτυξη και τη δημιουργία θέσεων εργασίας μέσα από την παραγωγή και αξιοποίηση της πνευματικής περιουσίας. Η σοβαρή οικονομική και χρηματοπιστωτική κρίση, θεωρούνταν μέχρι πρόσφατα ότι θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί με μία οικονομία βασισμένη στη γνώση. Ωστόσο, υπάρχει μια αυξανόμενη πεποίθηση ότι η κρίση δεν μπορεί να αντιμετωπισθεί χωρίς την υποστήριξη της λεγόμενης δημιουργικής οικονομίας. Ο όρος αυτός χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά το 2001 από τον Howkins. Ο Howkins ήταν ο πρώτος που ανέδειξε τη δημιουργικότητα ως κινητήρια δύναμη της οικονομικής ανάπτυξης (ibid).

Ο ανεπτυγμένος κόσμος γνωρίζει τη σημασία της δημιουργικότητας, γεγονός που αποδεικνύεται από τον εορτασμό της 21<sup>ης</sup> Απριλίου ως Παγκόσμιας Ημέρας Δημιουργικότητας και Καινοτομίας από το 2002. Πρωτοπόρος χώρα με την ίδρυση του θεσμού «Task Force» για τις Δημιουργικές Βιομηχανίες, ήταν το Ηνωμένο Βασίλειο το 1997. Πολλές άλλες χώρες ακολούθησαν την τάση αυτή και μερικές δράσεις είναι αξιοσημείωτες. Το 2002, η αυστραλιανή κυβέρνηση ανέπτυξε την έκθεση, «Creative Industries Cluster Study». Κατά το ίδιο έτος, το Ινστιτούτο Οικονομικών Ερευνών της Νέας Ζηλανδίας δημοσίευσε το «Δημιουργικές Βιομηχανίες στη Νέα Ζηλανδία: Οικονομική Συνεισφορά» (Correia & Costa, 2014:8).

Το 2005, η Παγκόσμια Ημέρα Δημιουργικότητας και Καινοτομίας επεκτάθηκε στην Παγκόσμια Εβδομάδα Δημιουργικότητας και Καινοτομίας. Η Ευρωπαϊκή Ένωση εξέφρασε την ίδια ευαισθητοποίηση, όταν ανακήρυξε το 2009 ως Ευρωπαϊκό Έτος Δημιουργικότητας και Καινοτομίας. Κύριος στόχος του Έτους ήταν η βελτίωση της δημιουργικότητας μεταξύ ολόκληρου του πληθυσμού μέσα από δραστηριότητες, που καλύπτουν διάφορους τομείς: εκπαίδευση, πολιτισμός, επιχειρηματικότητα, μέσα μαζικής ενημέρωσης, έρευνα, κοινωνική και περιφερειακή πολιτική και αγροτική ανάπτυξη. Προκειμένου να καταρτιστούν πολιτικές, που θα προωθούν την ανάπτυξη δημιουργικής βιομηχανίας στην Ευρώπη, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ίδρυσε την πλατφόρμα European Creative Industries Alliance (ECIA). Αυτή η πλατφόρμα αποτελείται από εκπροσώπους των ευρωπαϊκών πόλεων,

ενδιαφερόμενα μέρη από διάφορα πιλοτικά προγράμματα και εμπειρογνώμονες, που επιλέγονται από όλα τα κράτη μέλη (ibid:8).

Πιο πρόσφατα, το 2011, η Βραζιλία δημιούργησε τη Γραμματεία για την Δημιουργική Οικονομία υπό τον έλεγχο του Υπουργείου Πολιτισμού. Σχεδόν κάθε πολιτεία των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής έχει μια δημόσια υπηρεσία, ίδρυμα ή οργανισμό αφιερωμένο στη δημιουργικότητα ως κινητήρια δύναμη της οικονομικής ανάπτυξης και μεγέθυνσης. Επίσης, πολλές χώρες της Ασίας ερευνούν και επενδύουν στη δημιουργική οικονομία. Οι αφρικανικές χώρες αρχίζουν να λαμβάνουν μέρος σε θέματα δημιουργικότητας αντιλαμβανόμενες ότι η δημιουργικότητα μπορεί να προσδώσει αναζωογόνηση σε λιγότερο αναπτυγμένες οικονομίες (ibid:8-9).

Η δημιουργικότητα και η σημασία της για την οικονομική ανάπτυξη είναι τώρα περισσότερο από ποτέ αντικείμενο συζήτησης και έρευνας, τόσο από ακαδημαϊκούς όσο και πολιτικούς θεσμούς. Η δημιουργική οικονομία αναπτύσσεται γρήγορα, καθώς ενσωματώνει και επηρεάζει την υπόλοιπη οικονομία. Η αξία του παγκόσμιου εμπορίου δημιουργικών αγαθών και υπηρεσιών ανήλθε στα 624 δισεκατομμύρια \$ το 2011, και υπερδιπλασιάστηκε την περίοδο 2002-2011 (United Nations, 2013:10). Η δημιουργικότητα πρέπει να θεωρηθεί ως κάτι πολύ περισσότερο από τη μετατροπή ή την προσθήκη αξίας στα προϊόντα, μία ζωτικής σημασίας αναγκαιότητα: ένα συστατικό μιας βιώσιμης οικονομίας, που διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των μελλοντικών κοινωνιών (Spendlove, 2005:15).

Δεδομένης της αυξανόμενης σημασίας που αποδίδεται από τους ερευνητές και τους φορείς χάραξης πολιτικής για την έννοια της δημιουργικότητας και της δημιουργικής οικονομίας, δεν αποτελεί έκπληξη το αυξανόμενο ενδιαφέρον των ερευνητών για τον καθορισμό και την εκτίμηση δεικτών δημιουργικότητας. Οι δείκτες αυτοί παρέχουν αναλυτικά εργαλεία για την αξιολόγηση του οικονομικού αντικτύπου της δημιουργικής οικονομίας και είναι χρήσιμοι για τη μέτρηση της αποτελεσματικότητας των πολιτικών αποφάσεων (Florida et al., 2015:9-29).

Από οικονομικής απόψεως, μια σχέση μεταξύ της δημιουργικότητας και της κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης δεν είναι εμφανής, ιδιαίτερα ο βαθμός στον οποίο η δημιουργικότητα συμβάλλει στην οικονομική ανάπτυξη. Σε αυτή την περίπτωση, είναι σημαντικό να μετρηθούν όχι μόνο τα οικονομικά αποτελέσματα της

δημιουργικότητας, αλλά και ο κύκλος της δημιουργικής δραστηριότητας μέσα από την αλληλεπίδραση των τεσσάρων μορφών του κεφαλαίου – κοινωνικού, πολιτιστικού, ανθρώπινου, και θεσμικού - ως καθοριστικών παραγόντων της ανάπτυξης της δημιουργικότητας. Σύμφωνα με τους Correia & Costa (2014:12) παρουσιάζονται οι δείκτες δημιουργικότητας και οι διαστάσεις στις οποίες εστιάζουν, στον Πίνακα 3.1. Παρατηρούμε ότι η εκπαίδευση, η διαφάνεια, η διαφορετικότητα και η ανοχή, η τεχνολογία και η καινοτομία, περιλαμβάνονται στη συντριπτική πλειονότητα των δεικτών δημιουργικότητας.

Η δημιουργία του Ευρωπαϊκού Δείκτη Δημιουργικότητας (ECI, βλ. Πίνακα 3.1), βασίστηκε σε υφιστάμενους δείκτες και προτείνει έξι πυλώνες της δημιουργικότητας: το ανθρώπινο κεφάλαιο και την εκπαίδευση, την τεχνολογία και την καινοτομία, το θεσμικό περιβάλλον και τη χρηματοδότηση, το κοινωνικό και πολιτιστικό περιβάλλον, τη διαφάνεια και την ποικιλομορφία, αλλά και την απασχόληση. Ο στόχος ενός τέτοιου δείκτη είναι να αναδείξει τις δυνατότητες της δημιουργικότητας σε υφιστάμενα πλαίσια, που σχετίζονται με την καινοτομία και την κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη, με σκοπό την αξιολόγηση της δημιουργικής απόδοσης των κρατών μελών της ΕΕ και τη διευκόλυνση της χάραξης πολιτικής.

Πίνακας 3.1. Διαστάσεις δεικτών δημιουργικότητας.

Δείκτες*	FCI	SV-CCI	F-ECI	HKCI	CZCI	CICE	J-CCI	ECI	BCI	L-CCI	CCI-CCI	GCI
<b>Διαστάσεις</b>												
<b>Ανθρώπινο Κεφάλαιο και Εκπαίδευση</b>	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
<b>Διαφάνεια Διαφορετικότητα Ανοχή</b>	x	x	x	x	x	x		x	x	x	x	x
<b>Πολιτιστικό Περιβάλλον και Τουρισμός</b>		x		x			x	x		x	x	
<b>Τεχνολογία και Καινοτομία</b>	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
<b>Κανονισμοί και Χρηματοπιστωτική Πολιτική</b>		x		x				x		x	x	
<b>Απασχόληση-εκροές και εισροές</b>		x		x				x			x	
<b>Επιχειρηματικότητα</b>		x		x		x	x			x		
<b>Υποδομές</b>				x						x	x	

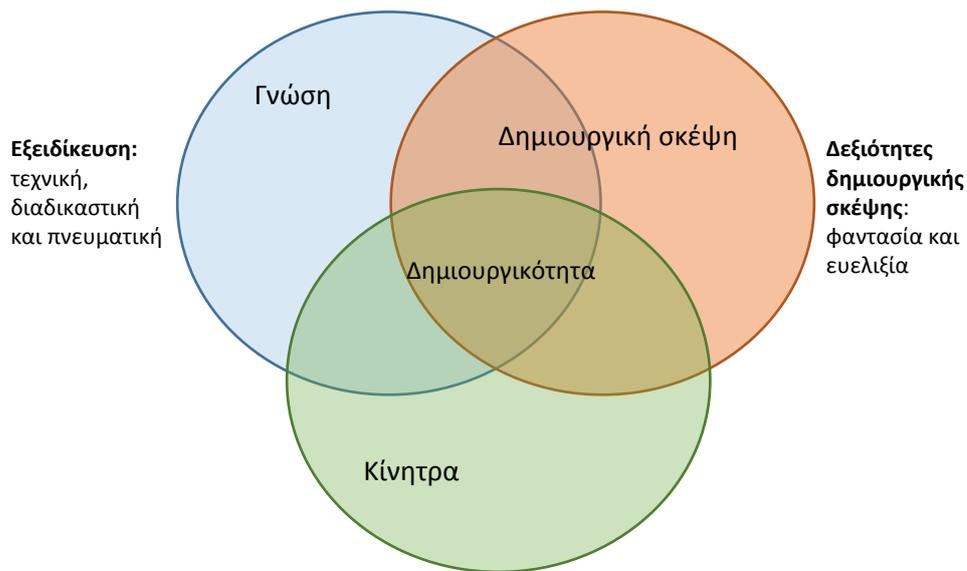


στην ομιλία του ότι το θέμα της δημιουργικότητας αξίζει μεγαλύτερης προσοχής. Μετά από αυτή την έκκληση για δράση, η ψυχολογική έρευνα για τη δημιουργικότητα επεκτάθηκε σημαντικά. Αυτές οι προσπάθειες έχουν επικεντρωθεί στις γνωστικές διεργασίες πίσω από τη δημιουργικότητα, τα χαρακτηριστικά των δημιουργικών ανθρώπων, την ανάπτυξη της δημιουργικότητας καθ' όλη τη διάρκεια ζωής του ατόμου, και τα κοινωνικά περιβάλλοντα, που είναι πιο ευνοϊκά για τη δημιουργικότητα (Simonton, 2003:1).

Η Teresa Amabile (1998), Επικεφαλής της Μονάδας Επιχειρηματικής Διαχείρισης στο Harvard Business School, έχει προσφέρει ένα από τα πιο απλά αλλά και ολοκληρωμένα πλαίσια για της πηγές της δημιουργικότητας. Όπως απεικονίζεται και στο ακόλουθο Διάγραμμα 7., η δημιουργικότητα προκύπτει από τη συμβολή των εξής τριών συνιστωσών (Adams, 2006:4):

- Γνώση: Όλη η σχετική κατανόηση ενός ατόμου, που το οδηγεί σε μια δημιουργική προσπάθεια.
- Δημιουργική Σκέψη: Σχετίζεται με τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα προσεγγίζουν τα προβλήματα και εξαρτάται από την προσωπικότητα και τον τρόπο σκέψης τους.
- Κίνητρα: Τα κίνητρα είναι γενικά αποδεκτό ότι αποτελούν το κλειδί για τη δημιουργική παραγωγή, και τα πιο σημαντικά κίνητρα είναι τα εσωτερικά κίνητρα, όπως το πάθος και το ενδιαφέρον για το ίδιο το έργο.

Πολλοί εμπειρογνώμονες παρέχουν ακόμα πλαίσια και υποθέσεις σχετικά με τις πηγές της δημιουργικότητας, αλλά φαίνεται ότι η συντριπτική πλειοψηφία μπορεί να θεωρηθεί ότι εμπίπτει στους τρεις παραπάνω παράγοντες.



**Κίνητρα:** Τα εσωτερικά κίνητρα είναι πιο αποτελεσματικά από τα εξωτερικά

Διάγραμμα 7. Οι τρεις πηγές της δημιουργικότητας.

Πηγή: Adams (2006:5).

### 3.4.1. Γνώση

Οι γνώσεις και όλες οι σχετικές πληροφορίες που διαθέτει το άτομο διαμορφώνουν την εξειδίκευση του ατόμου σε τεχνικό, διαδικαστικό και πνευματικό επίπεδο. Ο Gardner (1994) αναλύει βαθύτερα το θέμα και εξηγεί ότι υπάρχουν δύο είδη γνώσης, που μπορεί να απαιτηθούν στη δημιουργικότητα. Από τη μία πλευρά, η σε βάθος εμπειρία και μακροπρόθεσμη εστίαση σε μία συγκεκριμένη περιοχή επιτρέπει στα άτομα να οικοδομήσουν την τεχνική εξειδίκευση, που μπορεί να χρησιμεύσει ως θεμέλιο για τη δημιουργικότητα σε έναν τομέα. Την ίδια στιγμή, η δημιουργικότητα στηρίζεται στην ικανότητα συνδυασμού ανόμοιων στοιχείων με νέους τρόπους, γεγονός που συνεπάγεται την ανάγκη για μια ευρύτερη εστίαση σε ποικίλα ενδιαφέροντα. Έτσι, ίσως το καλύτερο προφίλ για τη δημιουργικότητα είναι το σχήμα T του νου, με εύρος κατανόησης σε πολλούς κλάδους και ένα ή δύο τομείς με εξειδίκευση (Adams, 2006:5-6). Πράγματι, σύμφωνα με τον Johansson (2004:104) θα πρέπει να επιτευχθεί μια ισορροπία μεταξύ του βάθους και του εύρους της γνώσης, προκειμένου να μεγιστοποιηθεί το δημιουργικό δυναμικό. Ο Johansson προτείνει ότι το εύρος μπορεί να βελτιωθεί με συνεργασία μεταξύ ατόμων από διαφορετικά πεδία.

«Για να διευρυνθεί όμως η γνώση χρειάζεται πρώτα να κεντριστεί το ενδιαφέρον. Κι εδώ είναι που εμφανίζεται το αξεπέραστο εμπόδιο. Ενδιαφέρον χωρίς κάποια χρονοτριβή δεν γίνεται να αναπτυχθεί. Πρέπει να τριγυρίσει κανείς από δω κι από κει, να ανοίξει και να κλείσει βιβλία, μέχρι το μάτι του να πέσει πάνω σ' εκείνη την αράδα, σ' εκείνη τη λέξη, όπου όλα φαίνονται να ξεκινούν με τέτοια ορμή ώστε ο αναγνώστης να θέλει να τρέξει ξοπίσω τους» (Καραποστόλης, 2011:201).

### 3.4.2 Δημιουργική σκέψη

Δημιουργική σκέψη κατά τον Παρασκευόπουλο (2004:5) «είναι η ικανότητα του ανθρώπινου νου να αναζητεί και να βρίσκει πολλές πρωτότυπες - καινοτόμες εναλλακτικές, για την επίλυση των διαφόρων προβλημάτων, ιδέες – λύσεις». Η Ξανθάκου (2011) ορίζει τη δημιουργική σκέψη «ως την τάση του ατόμου να είναι συνεχώς και ενεργά ευαισθητοποιημένο στα περιβαλλοντικά ζητήματα, δεκτικό στην εμπειρία και την πληροφορία ούτως ώστε να διατυπώνει πολλές και ποικίλες ιδέες ή υποθέσεις, να συνδυάζει ή να μετασχηματίζει τα διάφορα περιεχόμενα, παράγοντας νέα, πρωτότυπα, κατάλληλα προσαρμοσμένα και επεξεργασμένα προϊόντα». Ο Ματσαγγούρας (2003:78) συσχετίζοντας τη διαδικασία της σκέψης με τη δημιουργική σκέψη αναφέρει: «Όταν κυρίαρχα στοιχεία στη διαδικασία της σκέψης δεν είναι ούτε η συνεπής χρήση κριτηρίων, ούτε η ορθολογικότητα των διαδικασιών, ούτε ο αναλογισμός για τις παραδοχές και τις συνεπαγωγές των εναλλακτικών επιλογών, αλλά είναι η ικανότητα για μετασχηματισμό, επαναθεώρηση, σύνθεση και αναδιάρθρωση των διαθέσιμων στοιχείων, που, τελικά, οδηγεί στην παραγωγή ευρηματικών, καινοτόμων, πρόσφορων και πρωτότυπων γνωστικών προϊόντων, κάνουμε λόγο για δημιουργική σκέψη».

Με βάση τις γνωστικές διεργασίες, η δημιουργική σκέψη ορίζεται ως η λύση προβλημάτων, στα οποία δεν υπάρχει μόνο μία λύση αλλά πολλές. Γι' αυτό το λόγο ονομάζεται και παραγωγική σκέψη αλλά και αποκλίνουσα (Guilford, 1967) σε αντιδιαστολή με τη συγκλίνουσα σκέψη, την οποία χαρακτηρίζει η λύση προβλημάτων με μία μόνο λύση. Τα άτομα με αποκλίνουσα σκέψη, όταν αναζητούν τη λύση ενός προβλήματος διευρύνουν το πεδίο τους σε μεγάλο εύρος και συχνά κινούνται πολύ πιο μακριά από τα κοινώς αποδεκτά πλαίσια. Η δημιουργική σκέψη είναι όμως και πλάγια σκέψη κατά τον De Bono (1977), καθότι επιδιώκει έμμεσες λύσεις αξιοποιώντας όχι μόνο τα δεδομένα του προβλήματος, όπως κάνει η κάθετη

σκέψη, αλλά κυρίως τα στοιχεία γύρω από το πρόβλημα. Συμπερασματικά, τα προβλήματα που απαιτούν δημιουργική σκέψη και ικανότητα είναι προβλήματα που επιδέχονται πολλές λύσεις σε αντίθεση με τα προβλήματα που έχουν μόνο μία λύση, όπως τα προβλήματα λογικής (Ανδρέου, 2015:93).

Οι βασικές πτυχές της δημιουργικής σκέψης είναι: 1) η άνεση στη διαφωνία με άλλους και η δοκιμή λύσεων που ξεφεύγουν από το status quo, 2) ο συνδυασμός γνώσεων από διαφορετικά πεδία, 3) η δυνατότητα υπομονής και επιμονής σε δύσκολα προβλήματα και περιόδους έλλειψης δημιουργικότητας, 4) η δυνατότητα απομάκρυνσης από μια προσπάθεια και επιστροφής αργότερα με μια νέα προοπτική (περίοδος «επώασης»). Άλλοι θεωρητικοί έχουν ασχοληθεί με το θέμα της γνωστικής λειτουργίας από πολλαπλές οπτικές γωνίες. Ο Sternberg, παρέχει μια επισκόπηση του πλήθους των θεωριών που έχουν προταθεί όσον αφορά τη σχέση μεταξύ της δημιουργικότητας και της νοημοσύνης. Ενώ δεν υπάρχει συναίνεση σχετικά με το θέμα, πολλαπλές θεωρίες παρέχουν διορατικότητα. Τελικά, ο Sternberg (2014:256) υποστηρίζει ότι υπάρχουν τρεις κύριες πτυχές της σκέψης, που είναι το κλειδί για τη δημιουργικότητα:

1. Συνθετική σκέψη: η ικανότητα του ατόμου να παράγει ιδέες που είναι νέες, υψηλής ποιότητας και κατάλληλες. Μία πτυχή αυτού είναι η δυνατότητα να επαναπροσδιορίσει τα προβλήματα αποτελεσματικά και να σκεφτεί εννοιακά. Η βάση για τη διορατική σκέψη περιλαμβάνει την απόκτηση γνώσεων σε τρεις μορφές:
  - επιλεκτική κωδικοποίηση: διάκριση σχετικών από τις άσχετες πληροφορίες.
  - επιλεκτικός συνδυασμός: συνδυασμός τμημάτων σχετικών πληροφοριών με νέους τρόπους.
  - επιλεκτική σύγκριση: συνδυασμός νέων και παλαιών πληροφοριών με νέους τρόπους.
2. Αναλυτική σκέψη: Η κριτική - αναλυτική σκέψη εμπλέκεται στη δημιουργικότητα και την ικανότητα αξιολόγησης του ατόμου της αξίας των ιδεών του, των πλεονεκτημάτων και των αδυναμιών του και της πρότασης τρόπων για τη βελτίωσή τους.

3. Πρακτική σκέψη: Η ικανότητα του ατόμου να εφαρμόζει διανοητικές δεξιότητες σε καθημερινές καταστάσεις και να εφαρμόζει δημιουργικές ιδέες.

Ο Κολλιάδης (2002) διευκρινίζει (αναφέρεται στο ΥΠΕΠΘ, 2008α:80) ότι τόσο η αποκλίνουσα – δημιουργική σκέψη όσο και η συγκλίνουσα – κριτική σκέψη ενσωματώνουν κοινά στοιχεία καθώς και ότι η δημιουργική σκέψη απαιτεί απαραίτητα και τη χρήση της κριτικής σκέψης. Ειδικότερα:

*Πίνακας 3.2. Σύγκριση κριτικής και δημιουργικής σκέψης.*

<b>Κριτική σκέψη</b>	<b>Δημιουργική σκέψη</b>
αναλυτική	γενική
συγκλίνουσα	αποκλίνουσα
συγκεντρωτική	αποκεντρωτική
πιθανότητα	δυνατότητα
κρίση	αναστολή της κρίσης (αιωρούμενη)
εστίαση	διάχυση
αντικειμενικότητα	υποκειμενικότητα
αριστερός λοβός του ημισφαιρίου	δεξιός λοβός του ημισφαιρίου
απάντηση με ναι ή όχι	απάντηση με ναι και...
μονοδιάστατη	πολυδιάστατη
λογική	καινοτομική
κυριολεκτική	παραστατική

*Πηγή: ΥΠΕΠΘ (2008α:80).*

Και οι δύο τρόποι σκέψης είναι ζωτικής σημασίας για μια επιτυχημένη οικογενειακή, κοινωνική και επαγγελματική ζωή. Για να αναπτύξουμε τη δημιουργική σκέψη θα πρέπει να την ενθαρρύνουμε και να εξασκούμε το μυαλό μας εκμεταλλευόμενοι κάθε ευκαιρία. Η δημιουργική σκέψη, που αναπτύσσεται συστηματικά μπορεί να διαδραματίσει ένα ουσιαστικό ρόλο στην καινοτομία. Η σύλληψη μιας καινοτομίας δεν είναι δυνατή χωρίς δημιουργικές ιδέες, που αποτελούν το σημείο εκκίνησης. Η εξέλιξη της καινοτομίας παρουσιάζει προβλήματα, που για να επιλυθούν απαιτούν και πάλι δημιουργικότητα (ΥΠ.Ε.Π.Θ, 2008β:40).

Συμπερασματικά, η δημιουργική σκέψη «στοχεύει στην παραγωγή πολλών λύσεων και διακρίνεται για την καινοφάνεια, πρωτοτυπία, αυθορμησία, ενόραση, διεισδυτικότητα, ευελιξία, άνεση στην έκφραση, χιούμορ, αντίθεση προς τα γενικώς αποδεκτά, ζωντάνια και αυτοπεποίθηση και όχι κατ' ανάγκη για την υψηλή ευφυΐα, πράγμα που σημαίνει πως όλοι οι άνθρωποι, άλλοι περισσότερο κι άλλοι λιγότερο μπορούν να είναι δημιουργικοί» (Μάνου, 2006:85). Παρόλα αυτά όμως, σύμφωνα με τους Sternberg & Lucart, 1993; Lubart, 1990, η δημιουργική σκέψη στην εκπαίδευση παραμένει ένας ανεκμετάλλευτος πόρος (Mueller, 2013:260).

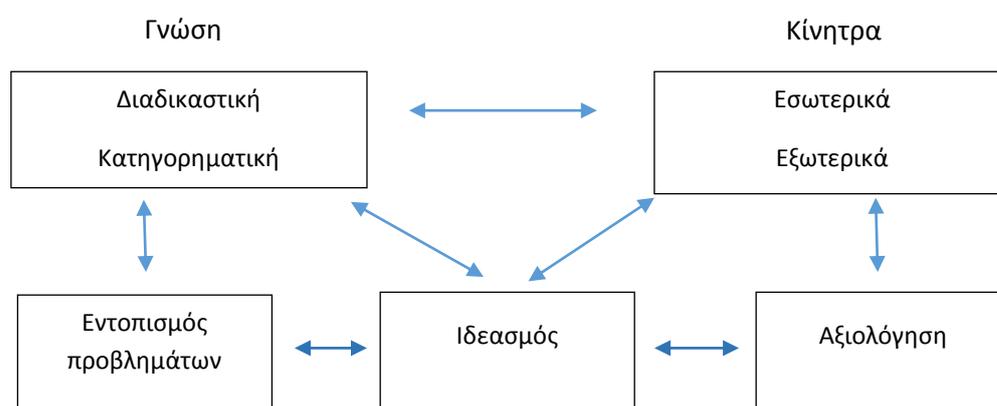
### 3.4.3 Κίνητρα

Ακόμη περισσότερο από τις συγκεκριμένες γνωστικές ικανότητες, ένα σύνολο κινήτρων - παιδική περιέργεια, εγγενές ενδιαφέρον, επιμονή σε επίπεδο εμμονής - φαίνεται να καθορίζουν τα άτομα, που προκαλούν τις αλλαγές στην ιστορία της ανθρωπότητας (Nakamura & Csikzentmihaly, 2002:258). Πράγματι, πολλοί θεωρητικοί αντιλαμβάνονται το κίνητρο ως το πιο σημαντικό στοιχείο της δημιουργικότητας. Τα κίνητρα μπορεί να είναι εξωγενή ή εσωτερικά. Τα εξωτερικά κίνητρα βοηθούν το άτομο να διαλέξει το συντομότερο, προφανή δρόμο ώστε να λάβει την ανταμοιβή. Τα εσωτερικά ή εγγενή κίνητρα επιτρέπουν στο άτομο να διερευνήσει διάφορες οδούς και εναλλακτικές λύσεις, λαμβάνοντας το χρόνο που χρειάζεται και απολαμβάνοντας τη διαδικασία. Αυτή η διερεύνηση θα οδηγήσει σε νέες, εναλλακτικές λύσεις, μερικές από τις οποίες θα αποδειχθούν ότι είναι πιο κατάλληλες και επιτυχημένες από το αρχικό, προφανές μονοπάτι.

Ανάλογα με το πλαίσιο, η επίδραση των εξωτερικών ή εσωτερικών κινήτρων μπορεί να διαφέρει. Στο χώρο εργασίας και στην εκπαίδευση, τα εξωτερικά κίνητρα είναι δύσκολο να αποφευχθούν. Στα εκπαιδευτικά πλαίσια, ο αντίκτυπος των βαθμών ή του επαίνου ως ανταμοιβή για τη σχολική εργασία θα πρέπει να επανεξεταστεί υπό το πρίσμα των επιπτώσεών τους στη δημιουργικότητα. Εάν η αξιολόγηση είναι απαραίτητη, θα πρέπει να παρέχεται ως ενημερωτικό εργαλείο για τη βελτίωση, και όχι ως κρίση, ώστε να μειωθεί η αίσθηση του εξωτερικού ελέγχου (Adams, 2006:10).

Διαφορετικοί τύποι κινήτρων παίζουν ένα ρόλο σε διάφορα μέρη της δημιουργικής διαδικασίας. Τα εσωτερικά κίνητρα είναι ιδιαίτερα σημαντικά, όταν η έμφαση δίνεται στην καινοτομία. Αν δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στην επιμονή, τα συνεργατικά εξωγενή κίνητρα μπορούν να παίξουν κάποιο ρόλο. Τα εξωγενή κίνητρα

μπορούν επίσης να βοηθήσουν το άτομο στη διατήρηση της ενέργειας σε δύσκολες στιγμές, ώστε να αποκτήσουν δεξιότητες σε έναν τομέα. Τα εξωγενή κίνητρα μπορούν επίσης να χρησιμεύσουν, για να φέρουν τους ανθρώπους σε επαφή σχετικά με ένα θέμα (ibid).



Διάγραμμα 8. Μοντέλο δημιουργικής σκέψης των Runco & Chand, (1995:245)

Οι Runco & Chand, (1995:245) προτείνουν ότι τα κίνητρα είναι σημαντικά για τη δημιουργική σκέψη και στο μοντέλο τους (Διάγραμμα 8) ο εντοπισμός προβλημάτων ενισχύει τα εγγενή κίνητρα. Με άλλα λόγια, οι μαθητές θα έχουν περισσότερα κίνητρα, όταν επιλέγουν τα δικά τους καθήκοντα. Αυτό θα δώσει στο καθήκον νόημα για το άτομο. Επίσης, οι συγγραφείς προτείνουν στους εκπαιδευτικούς να αφιερώνουν περισσότερο χρόνο στις δεξιότητες εντοπισμού προβλημάτων ώστε να δείχνουν στους μαθητές τους ότι αυτή η ικανότητα είναι τόσο σημαντική όσο και η επίλυση προβλημάτων. Συχνά, όμως, τα εξωγενή κίνητρα πρέπει να χρησιμοποιούνται για την προώθηση των εγγενών κινήτρων.

### 3.5 ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΔΙΔΑΧΘΕΙ Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΟΤΗΤΑ;

Η δημιουργικότητα και η μάθηση συνδέονται με διάφορους τρόπους. Πρώτον, η δημιουργική σκέψη μπορεί να συμβάλει στη διαδικασία μάθησης ενός ατόμου ως μηχανισμός κατασκευής της γνώσης. Η μάθηση, στο βαθμό που περιλαμβάνει ενεργά

τη δημιουργία ενός δικτύου αλληλένδετων ιδεών, την ανακάλυψη ή την εκ νέου ανακάλυψη εννοιών και αρχών, είναι η ίδια μια δημιουργική πράξη σε προσωπικό επίπεδο. Δεύτερον, η δημιουργικότητα μπορεί να μαθευτεί, να αποκτηθεί ή να ενισχυθεί μέσω της εκπαίδευσης. Οι ατομικές διαφορές στη δημιουργικότητα είναι μεγάλες. Ορισμένα εκπαιδευτικά προγράμματα ή σχολικά περιβάλλοντα μπορεί να είναι καλύτερα σε σύγκριση με άλλα για την ενίσχυση της δημιουργικότητας. Μερικά είδη εκπαίδευσης μπορεί να λειτουργούν για μερικά άτομα αλλά όχι για όλα, ανάλογα με το στυλ των ανθρώπων, τις ικανότητές τους και την εμπειρία ή τεχνογνωσία που κατέχουν (Lubart, 2008:361).

Το ποσοστό των πρόσφατων ερευνών για τη μελέτη ανάπτυξης της δημιουργικότητας στην εκπαίδευση είναι μικρό, ωστόσο σύμφωνα με τους Amabile, 1996; Baer & Kaufman, 2006; Craft, 2000; Cropley, 1992; Esquivel, 1995; Fryer, 1996; James, Lederman, & Vagt-Traore, 2004; Kaufman & Beghetto, 2009; Parnes, 1963; Puccio & Gonzalez, 2004; Runco & Chand, 1995; Torrance, 1963; Wilson, 2005, υπάρχει η άποψη, που υποστηρίζει πως η δημιουργικότητα μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο διδασκαλίας (Lin, Y.-S., 2011:149). Επισημαίνεται επίσης, πως καθίσταται αναγκαία η ανασυγκρότηση του προγράμματος σπουδών στα σχολεία με στόχο την εφαρμογή μεθόδων μάθησης, που αναπτύσσουν τη δημιουργική ικανότητα. Ποικίλα προγράμματα κατάρτισης, υποστηρίζεται πως, μπορούν να αναπτύξουν τη δημιουργική σκέψη. Πολλές φορές η δημιουργική σκέψη ταυτίζεται με την πρωτοτυπία, την παραγωγή ιδεών, και μια σειρά από στρατηγικές επίλυσης προβλημάτων. Εντός του σχολικού πλαισίου, έχουν γίνει απόπειρες για την ανάπτυξη της δημιουργικής σκέψης, αλλά ο βαθμός επιτυχίας δεν ήταν ο αναμενόμενος. Τονίζεται ότι σημαντικό ρόλο διαδραματίζει ο τρόπος προσέγγισης επί του θέματος, καθώς μερικοί έχουν ισχυριστεί πως το Μοντεσσοριανό σύστημα εκπαίδευσης (Dantus, 1999, Cane, 1999) είναι αρκετά αποτελεσματικό στην καλλιέργεια της διαβίου δημιουργικής ικανότητας (Craft, 2001:16).

Άλλοι υποστηρίζουν πως η προσέγγιση του Emilia στην προσχολική εκπαίδευση στην Ιταλία είναι ιδιαίτερα αποδοτική στην προώθηση της δημιουργικότητας των παιδιών (ibid:17) και αυτό οφείλεται στα παρακάτω:

- ✓ τα παιδιά συμμετέχουν ενεργά στην ανάπτυξη δεξιοτήτων σκέψης υψηλού επιπέδου (ανάλυση, σύνθεση, αξιολόγηση).

- ✓ ενθαρρύνονται να εκφράσουν ελεύθερα τις ιδέες τους μέσω της χρήσης εκφραστικών μέσων.
- ✓ αναπτύσσουν θέματα που τους είναι οικεία, προκαλούν το ενδιαφέρον τους και αφορούν τη ζωή τους (ibid).

Σε προσεγγίσεις που δεν εφαρμόζουν έναν μόνο τρόπο, αλλά οι διάφορες μέθοδοι αναμειγνύονται, παρατηρείται ότι δεν υπάρχει αξιολόγηση και πιθανώς προκαλείται σύγχυση τόσο με το πρόγραμμα σπουδών όσο και με τις παιδαγωγικές θεωρίες και πρακτικές που χρησιμοποιούνται.

Τόσο η ψυχοδυναμική προσέγγιση του Emilia όσο και η ανθρωποκεντρική του Μοντεσοριανού συστήματος εκπαίδευσης, έχουν ως στόχο την ανάπτυξη των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας. Η ψυχοδυναμική προσέγγιση υποστηρίζει ότι η σκέψη μπορεί να εξηγηθεί μέσω της αλληλεπίδρασης στο κοινωνικό σύνολο, των κινήτρων, των συναισθημάτων, διαφωνιών και διαδικασιών. Έχει διαπιστωθεί ότι το να είναι κανείς δεκτικός στις προσυνειδητές διαδικασίες είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τη δημιουργικότητα (ibid). Οι συμπεριφοριστές αναδεικνύουν τη σημασία που έχει η επιρροή του περιβάλλοντος στην τελική διαμόρφωση της συμπεριφοράς του ατόμου. Έμμεσα γίνεται κατανοητό πως η δημιουργικότητα διδάσκεται και μπορεί να ενισχυθεί μέσω της παρακίνησης, και της απόκρισης. Το κάθε άτομο μαθαίνει να είναι δημιουργικό με διαφορετικό ρυθμό, και μέσω αυτής της μεθόδου να γίνει ακόμη πιο δημιουργικό (ibid: 18).

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, συγκεκριμένα περιβάλλοντα μάθησης μπορούν να ενθαρρύνουν τη δημιουργικότητα, η οποία μπορεί να διδαχθεί μέσω ειδικών μεθόδων και δραστηριοτήτων. Οι Hansen & Byrge (2013) βλέπουν τη δημιουργικότητα ως ένα ιδιαίτερο είδος «ανεξέλεγκτης χρήσης της γνώσης», που μπορεί να αναπτυχθεί μέσα από συγκεκριμένες ασκήσεις, που βασίζονται σε 4 αρχές: την ελευθερία της απόφασης, την οριζόντια σκέψη, την παράλληλη σκέψη και την εστίαση στην εργασία. Οι αρχές αυτές θεωρείται ότι σχηματίζουν από κοινού ένα ιδιαίτερο περιβάλλον μάθησης, την ονομαζόμενη «Δημιουργική Πλατφόρμα» (Creative Platform), όπου η δημιουργικότητα μπορεί να αναπτυχθεί και να εξασκηθεί. Η Δημιουργική Πλατφόρμα είναι μία ειδική διδακτική προσέγγιση, που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την ανάπτυξη των ιδεών, τη λύση των προκλήσεων και

προβλημάτων και την εξάσκηση της αποκλίνουσας και οριζόντιας σκέψης (Rasmussen et al, 2015:27) .

### 3.5.1. Εκπαιδευτικές παρεμβάσεις για την ενίσχυση της δημιουργικότητας

Κατά τον Maslow (1970), η δημιουργική ικανότητα είναι κάτι, που κάθε άτομο έχει, ένα καθημερινό φαινόμενο καθημερινών ανθρώπων, που δεν είναι απαραίτητο να είναι ισοδύναμοι του Αϊνστάιν (Craft, 2003:114) και ως εκ τούτου, μπορεί να ενισχυθεί ή να κατασταλεί (Sarrì, Bakouros & Petridou, 2009:273). Ομοίως, και οι Παμουκτσόγλου Ι., και Παμουκτσόγλου Τ., (2006) επισημαίνουν ότι η δημιουργικότητα δεν είναι ικανότητα λίγων ατόμων, αλλά μπορεί να διδαχθεί και να συμβάλει στην παραγωγή πρωτότυπων και καινοτόμων λύσεων ή ιδεών. Για να κατανοήσουμε τον τρόπο που η δημιουργικότητα συνδέεται με την εκπαίδευση και τις καινοτόμες δράσεις, θα πρέπει ο σχεδιασμός κάθε διδακτικής παρέμβασης να στηρίζεται στην αποκλίνουσα – δημιουργική σκέψη και να αφορά την ικανότητα επεξεργασίας ή την παραγωγή νέων πρωτότυπων και ενδιαφερουσών ιδεών. Συνεπώς, οι μαθητές μέσα από τέτοιες διαδικασίες θα έχουν τη δυνατότητα: να δημιουργούν, να σχεδιάζουν, να φαντάζονται να υποθέτουν κ.ά. (ΥΠ.Ε.Π.Θ., 2008:70). Η σχέση μεταξύ δημιουργικότητας και εκπαίδευσης είναι όχι μόνο να ενθαρρύνει την προσωπική ανάπτυξη και αυτοπραγμάτωση, αλλά και να εξοπλίσει τους νέους με τις βασικές ικανότητες για τη μελλοντική τους ζωή (Lin, Yu-Sien 2011:151). Η διάσταση της δημιουργικότητας έχει ως στόχο να επιτρέψει στους μαθητές να δημιουργήσουν ιδέες, να διακρίνουν ευκαιρίες, να σκέφτονται με διαφορετικό τόπο και να έχουν μια ανοιχτή, πειραματική και αυτοσχέδια στάση στην επίλυση προβλημάτων. Η δημιουργικότητα γενικά αναπτύσσεται μέσα από πειράματα, δραστηριότητες ανοιχτού τύπου, προκλήσεις, εμπόδια, αλλά και μέσω της αισθητικής και καλλιτεχνικής εργασίας. Η δημιουργικότητα δεν είναι αποκλειστικά αποτέλεσμα των ατομικών δημιουργικών προσπαθειών αλλά συχνά προκύπτει από συνεργατικές διαδικασίες, που αφορούν τις γνώσεις, τις μη γνώσεις, τις σχέσεις και τις έννοιες (Rasmussen et al, 2015:26-27).

Τα πιο συνηθισμένα παραδείγματα της διεθνούς κοινότητας σχετικά με τις πρακτικές στρατηγικές για την ενίσχυση της δημιουργικότητας, ομαδοποιούνται στους παρακάτω τομείς:

### 3.5.1.1. Στάδια Δημιουργικού κύκλου

Τα στάδια του δημιουργικού κύκλου βασίζονται στις διαδικασίες της δημιουργικότητας που προσφάτως αναπτύχθηκαν από την Kessler (2000), η οποία περιγράφει τα στάδια αυτά ως προετοιμασία, επώαση, έμπνευση και επαλήθευση. Το στάδιο της προετοιμασίας, περιλαμβάνει τη συλλογή των δεξιοτήτων, των δεδομένων, και ένα χρονικό διάστημα πειθαρχίας και συγκέντρωσης. Κατά την επώαση, δεν πραγματοποιείται κάποια δραστηριότητα. Αποτελεί ένα βασικό στάδιο και προϋποθέτει τη δεκτικότητα των μαθητών, να βρεθούν σε στιγμές ηρεμίας και δύναται να προκαλέσει ακόμη και χάος ή σύγχυση (και, συνεπώς, προσφέρει μια πιθανή πρόκληση στην τάξη). Η έμπνευση, είναι απόρροια του σταδίου επώασης και αφορά την παραγωγή ιδεών. Τέλος, η επαλήθευση περιλαμβάνει την αξιολόγηση του αποτελέσματος. Τονίζεται η σημασία διαδοχής των παραπάνω σταδίων. Οι μαθητές μέσα από αυτήν την διαδικασία μπορούν να αποκομίσουν συγκεκριμένες εμπειρίες. Τονίζεται επίσης η ανάγκη να ενισχυθούν, σε μαθητές και εκπαιδευτικούς, οι εξής ικανότητες (Craft, 2001:19):

- να είναι δεκτικοί στο άγνωστο και το απροσδόκητο.
- να γεφυρώνουν τις διαφορές, προσπαθώντας να συνδέσουν ιδέες που στην αρχή παρουσιάζονται ως να μη σχετίζονται μεταξύ τους και τελικά να συνδυάζουν διαφορετικούς τρόπους για να μάθουν (για παράδειγμα με το συναίσθημα, ή τη φαντασία).
- να γίνεται χρήση του παραδόξου της πειθαρχίας και της ελευθερίας.
- να γίνεται χρήση του παραδόξου της ασφάλειας και του κινδύνου.
- να είναι πρόθυμοι να ασκήσουν και να δεχθούν την κριτική.
- να χαρακτηρίζονται από αυτοεπίγνωση.

Τόσο στην πρώιμη παιδική ηλικία όσο και την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, το παιχνίδι έχει καταλυτική σημασία στην ανάπτυξη της δημιουργικότητας. Το παιχνίδι είναι απαραίτητο για τη δημιουργικότητα, αλλά δεν είναι όλα τα παιχνίδια απαραίτητα δημιουργικά. Για παράδειγμα, το φιδάκι δεν αποτελεί δημιουργικό παιχνίδι σε αντίθεση με το κρυφό ή τα θεατρικά παιχνίδια (ibid:18).

### 3.5.1.2. Προσέγγιση μονοδιάστατης στρατηγικής (*Single-strategy approach*)

Μια γνωστή προσέγγιση αυτής της στρατηγικής αποτελεί η μέθοδος De Bono με τα «έξι καπέλα σκέψης». Με βάση την άποψή του, η δημιουργική σκέψη είναι ουσιαστικά «σφαιρική σκέψη» και χρησιμοποιούμε την τεχνική για να ενθαρρύνουμε περαιτέρω προβληματισμό γύρω από ένα θέμα καθώς και να εξετάσουμε το θέμα από διαφορετικές οπτικές γωνίες. Τα καπέλα με τα έξι διαφορετικά χρώματα συμβολίζουν διαφορετικούς τρόπους σκέψης. Υπάρχει και η ιδέα οι μαθητές να έχουν μια τάση αμφισβήτησης που θα αναρωτώνται το λόγο και δε θα δέχονται άκριτα όσα διδάσκονται (Craft, 2001: 18-19). Οι μονοδιάστατες προσεγγίσεις μπορεί να περιλαμβάνουν ερωτήσεις σχετικά με τις δυνατότητες και μπορούν να ακολουθηθούν και να υποστηριχθούν, καταλήγοντας σε ένα αποτέλεσμα (Louca et al., 2014:137).

### 3.5.1.3. Προσεγγίσεις πολλαπλών στρατηγικών (*Multi-strategy approaches*)

Έχουν προσδιοριστεί σημαντικές στρατηγικές με παιδαγωγικές προσεγγίσεις για τη δημιουργικότητα: Περιλαμβάνεται η δυνατότητα επαρκούς χώρου και χρόνου για την ανάπτυξη μιας δημιουργικής αντίδρασης σε οποιαδήποτε δεδομένη κατάσταση. Επισημαίνεται πως οι εκπαιδευτικοί συχνά παρεμβαίνουν πολύ νωρίς στη διαδικασία σκέψης του παιδιού, με αποτέλεσμα τα παιδιά να μην έχουν το χρονικό περιθώριο να αναπτύξουν ελεύθερα τη σκέψη τους. Επιπροσθέτως, επισημαίνεται πως είναι απαραίτητο να υπάρχει «διανοητικό κλίμα» μέσα στην τάξη, το οποίο θα περιλαμβάνει την ενίσχυση της αυτοεκτίμησης και αυτοπεποίθησης καθώς και την επιβράβευση της επίτευξης στόχων, όπως μπορεί να είναι ο καθορισμός κατάλληλων καθηκόντων που τα παιδιά θα μπορούν να υλοποιήσουν και τελικά να αρχίσουν να αισθάνονται αυτοπεποίθηση (Craft, 2001:19). Το συναισθηματικό κλίμα στην τάξη θα πρέπει να επιτρέπει σε κάθε παιδί να αναπτύσσεται με ασφάλεια και προσωπική εμπιστοσύνη χωρίς να υπόκειται σε συνεχή έλεγχο. Σύμφωνα με την Shallcross (1981:19), «οι βασικοί κανόνες είναι προσωπικές εγγυήσεις, που επιτρέπουν στους μαθητές να αναπτύσσονται με το δικό τους ρυθμό, να διατηρούν την ιδιωτικότητα των εργασιών τους μέχρι να αισθανθούν έτοιμοι να τις μοιραστούν, και να επιβραβεύονται οι πιθανές διαφοροποιήσεις, που θα υπάρχουν στο σύνολο».

#### 3.5.1.4. Συστημική προσέγγιση (System approach)

Για την κατανόηση της δημιουργικότητας, οι Sternberg & Lubart (1991) προτείνουν αυτό που αποκαλούν «επενδυτική θεωρία της δημιουργικότητας<sup>36</sup>», η οποία ασκεί καθολική επιρροή στη δημιουργικότητα. Αναφέρουν ότι είναι δυνατόν να δημιουργήσει, ή να ενισχύσει, τη δημιουργικότητα στα παιδιά και τους ενήλικες και ότι αυτό περιλαμβάνει τη διδασκαλία χρησιμοποιώντας τους παρακάτω 6 διακριτούς αλλά αλληλένδετους πόρους:

1. Νοημοσύνη (Intellectual Abilities): Το πρόβλημα πρέπει να ορίζεται και να επαναορίζεται ώστε να αναπτύσσεται η ικανότητα ενορατικής σκέψης. Αυτό σημαίνει ότι βλέπουμε τα πράγματα ως μια ροή εισροών, που οι περισσότεροι άνθρωποι δεν μπορούν να δουν ή ότι συνδυάζουμε ανόμοια κομμάτια των πληροφοριών των οποίων η σύνδεση είναι συνήθως μη προφανής και αφηρημένη. Τα προβλήματα που απαιτούν διορατικές λύσεις δεν είναι συνήθως εμφανή αμέσως. Στις περισσότερες περιπτώσεις το σχολείο παρουσιάζει προφανή προβλήματα.
2. Γνώση (Knowledge): Η γνώση ενός τομέα είναι απαραίτητη, ώστε να είναι οι μαθητές δημιουργικοί μέσα σε αυτόν. Είναι σημαντικό ότι η γνώση μπορεί να χρησιμοποιηθεί από τον μαθητή. Οι μαθητές πρέπει επίσης να γνωρίζουν γιατί μαθαίνουν μια ιδιαίτερη γνώση, για να μπορέσουν να τη χρησιμοποιήσουν.
3. Τρόπος σκέψης (Thinking Styles): Το δημιουργικό άτομο απολαμβάνει να βλέπει τα πράγματα με νέους τρόπους, καθώς και έχει τη δυνατότητα να το πράξει. Υπάρχει λοιπόν μια «νομοθετική τάση» στην «ψυχική αυτοδιοίκηση».
4. Προσωπικότητα (Personality): Τα χαρακτηριστικά προσωπικότητας, που έχουν αποδειχθεί ότι είναι χαρακτηριστικά των ατόμων, που θεωρούνται ότι είναι δημιουργικά, περιλαμβάνουν την ανοχή στην ασάφεια, την προθυμία να ξεπεράσουν τα εμπόδια και να επιμείνουν, την προθυμία ανάπτυξης, την προθυμία ανάληψης κινδύνων, το θάρρος της γνώμης και την πίστη στον εαυτό.

---

<sup>36</sup> Σύμφωνα με την Επενδυτική Θεωρία της Δημιουργικότητας, «δημιουργικοί άνθρωποι είναι εκείνοι, που είναι πρόθυμοι και σε θέση να αγοράζουν χαμηλά και να πωλούν υψηλά» στη σφαίρα των ιδεών. Δηλαδή, το δημιουργικό άτομο αγοράζει χαμηλά παρουσιάζοντας μία ιδέα, που αρχικά δεν αποτιμάται, και στη συνέχεια προσπαθεί να πείσει τους άλλους για την αξία της. Αφού τους πείσει ότι η ιδέα είναι πολύτιμη, γεγονός που αυξάνει την αξία της επένδυσης, το δημιουργικό άτομο πωλεί υψηλά αφήνοντας την ιδέα σε άλλους, κινούμενο προς μία άλλη ιδέα. Επομένως η δημιουργικότητα σύμφωνα με αυτή τη θεωρία είναι σε μεγάλο μέρος απόφαση και από αυτή τη σκοπιά, μπορεί να αναπτυχθεί (Sternberg, 2006:90).

5. Κίνητρο (Motivation): Το εγγενές κίνητρο είναι, σημαντικό. Το εξωγενές κίνητρο μπορεί και να υπονομεύσει τη δημιουργικότητα. Ως εκ τούτου, τα σχολεία θα πρέπει να βελτιώσουν την ικανότητά τους για την αύξηση της εσωτερικής παρακίνησης των μαθητών.
6. Περιβαλλοντικό πλαίσιο (Environment): Το περιβάλλον (η τάξη) πρέπει να προκαλέσει δημιουργικές ιδέες και να ενθαρρύνει την παρακολούθηση, την υποστήριξη, την αξιολόγηση και επιβράβευση των δημιουργικών αυτών ιδεών (Craft, 2001:21-22, Sternberg, 2006:87-89, Sternberg, 2012:5-6). Η αξία της ύπαρξης ενός περιβαλλοντικού πλαισίου, που να είναι ταυτόχρονα υποστηρικτικό και ενθαρρυντικό, διαφαίνεται από τα ίδια τα λόγια του Sternberg (2006:89): Κάποιος θα μπορούσε να έχει όλους τους παραπάνω εσωτερικούς πόρους, που απαιτούνται για να σκέφτεται δημιουργικά, χωρίς όμως υποστηρικτικό περιβάλλον, η δημιουργικότητα, που ένα άτομο έχει μέσα του, ποτέ δεν θα μπορούσε να εκδηλωθεί.

Αν και τα επίπεδα αυτών των πόρων είναι πηγές των επιμέρους διαφορών, συχνά η απόφαση για τη χρήση των πόρων είναι η πιο σημαντική πηγή των ατομικών διαφορών. Τελικά, η δημιουργικότητα δεν είναι ένα πράγμα, αλλά ένα σύστημα πραγμάτων (Csikszentmihalyi, 1988, 1990, 1996,1999, Locher, 2010, αναφέρεται στον Sternberg, 2012:5).

### 3.5.2. Περιβάλλοντα που ευνοούν τη δημιουργικότητα

Για να κατανοήσουμε τη σημασία του περιβάλλοντος στη διαμόρφωση και ενίσχυση της δημιουργικής έκφρασης, θα πρέπει πρώτα να τονίσουμε τη σημασία της δημιουργικότητας γενικότερα. Κατά τον Stenberg (1999), η δημιουργικότητα, όπως έχει ήδη αναφερθεί, είναι σημαντική όχι μόνο σε ατομικό αλλά και σε κοινωνικό επίπεδο. Σε ατομικό επίπεδο σχετίζεται με την επίλυση προβλημάτων της καθημερινότητας. Σε κοινωνικό επίπεδο, τα δημιουργικά άτομα καινοτομούν συμβάλλοντας στην πρόοδο της επιστήμης, της τεχνολογίας και των καλών τεχνών. Η δημιουργικότητα είναι επίσης σημαντική και σε διεθνές επίπεδο. Δημιουργικά επιτεύγματα βοηθούν στην οικοδόμηση ενός πιο διαδραστικού κόσμου προάγοντας τον ανθρωπινό πολιτισμό. Όπως υποστηρίζει και ο Starco (1995) χωρίς την

ανθρώπινη δημιουργικότητα δεν θα υπήρχαν σημαντικά επιτεύγματα στην τέχνη, στη λογοτεχνία και την επιστήμη (Ugur, 2004:216).

Η δημιουργικότητα ως μία πνευματική δραστηριότητα δεν βασίζεται μόνο σε γνώσεις και ιδέες, αλλά απαιτεί και ένα πολιτισμικό, κοινωνικό και φυσικό περιβάλλον, το οποίο να ευνοεί και να ενισχύει τη δημιουργική παραγωγή. Σύμφωνα με τον Gardner (1983) το πολιτισμικό περιβάλλον το οποίο αγαπά τη μάθηση, αμείβει τη δημιουργική προσπάθεια, βοηθά στην εξοικείωση με αφηρημένες ιδέες, δίνει νέες πνευματικές κατευθύνσεις και δουλεύει πολύ σε διανοητικό επίπεδο, είναι ένα περιβάλλον που αναδεικνύει τη δημιουργικότητα. Αντίθετα, περιβάλλον που προάγει τη συμμόρφωση και διατήρηση της παράδοσης, χωρίς να ενισχύει την πρωτοτυπία και καινοφάνεια, οδηγεί σε δεξιοτεχνία, αλλά όχι σε δημιουργία. Ομοίως, πολύ σημαντικό ρόλο στην καλλιέργεια της δημιουργικότητας διαδραματίζει το οικογενειακό περιβάλλον και το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο της οικογένειας. Όπως μας αναφέρει ο Bishop (1990) αυτό που ξεχωρίζει τους γονείς των πιο δημιουργικών παιδιών από τους άλλους, είναι ότι σέβονται εξαιρετικά τα παιδιά τους και έχουν ισχυρή πίστη στις ικανότητές τους ότι αυτά πράττουν κάθε φορά το κατάλληλο σύμφωνα με τις περιστάσεις. Εκτιμούν την αυτονομία και τους παρέχουν ευκαιρίες, όταν πρόκειται για τη λήψη αποφάσεων και τη διερεύνηση του κόσμου (Ανδρέου, 2015:109-110). Σύμφωνα με τους Esquivel, 1995, Feldman & Benjamin, 2006, Torrance & Myers, 1979, οι εκπαιδευτικοί έχουν την άποψη ότι τα παιδιά είναι από τη φύση τους δημιουργικά, ανοιχτά σε εμπειρίες και έχουν την τάση να προσελκύονται από νέα πράγματα. Αυτή όμως η φυσική ποιότητα θα μειωθεί, αν δεν τροφοδοτείται από ένα ευνοϊκό περιβάλλον<sup>37</sup>, που δημιουργείται από τους ενήλικες (Lin, Y.-S.:2011:149).

Έχει παρατηρηθεί (Johnson, 1972) πως, όταν το άμεσο καθημερινό φυσικό περιβάλλον του ανθρώπου, στο οποίο καλείται να αναπτύξει δημιουργική παραγωγή (π.χ. εργασιακό ή σχολικό περιβάλλον) είναι διαμορφωμένο έτσι ώστε να επιτρέπει την επιλογή του αντικειμένου ενασχόλησης, να παρέχει κίνητρα και διευκολύνσεις για παραγωγή και να αναγνωρίζει την προσφορά, τότε αυτό οδηγεί κατά τον

---

<sup>37</sup> Ο όρος «περιβάλλον» ποικίλλει στη βιβλιογραφία. Μερικοί ορισμοί περιλαμβάνουν το «κλίμα» (Craft, 2001; Rowe & Humphries, 2001; Torrance, 1995), άλλοι την «ατμόσφαιρα» (Esquivel, 1995; Joubert, 2001; Woods & Jeffrey, 1996), τις «συνθήκες» (Rogers, 1954), «το σχολικό περιβάλλον» ή το «περιβάλλον της τάξης» (Lucas, 2001) και τη «σχολική κουλτούρα» (Fryer, 1996, Joubert, 2001, αναφέρεται στον Lin, Y.-Sien:2011:149).

καλύτερο δυνατό τρόπο στην καλλιέργεια της δημιουργικότητας (Ανδρέου, 2015:111).

Πολλές έρευνες έχουν επισημάνει τη σημασία του σχολείου στην ανάπτυξη της δημιουργικότητας των μαθητών. Η σχολική μάθηση πρέπει να είναι δομημένη με τέτοιο τρόπο ώστε να ανοίγει νέους δρόμους στη δημιουργικότητα των μαθητών (Cropley, 1994; Fishkin, Cramond & Olszewski-Kubilius, 1999; Lynch & Harris, 2001; Runco & Albert, 1990; Stenberg, 1999). Κατά τον Ροντάρι (1985), αυτά τα οποία μπορούν να συντελεστούν κατά τη διδακτική διαδικασία και είναι ευθύνη του εκπαιδευτικού τόσο να τα αναδείξει όσο και να τα ενισχύσει- είναι η αναγνώριση και αποδοχή της ιδιαιτερότητας του κάθε μαθητή, η ενθάρρυνση και παροχή ευκαιριών έκφρασης και δράσης καθώς και η διαμόρφωση ενός κλίματος οικειότητας και ελευθερίας (Φύκαρης, 2012:165). Επομένως, οι δάσκαλοι διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην ενίσχυση των στοιχείων της δημιουργικότητας των μαθητών τους. (Ugur, 2004:216).

Πολλοί σημαντικοί ερευνητές στον τομέα της δημιουργικότητας (Csikszentmihalyi, 1997; Garder, 1993; Runco & Albert, 1990; Sternberg & Lubart, 1991) διαπραγματεύονται τις σημαντικές συμπεριφορές, που σχετίζονται με τη δημιουργικότητα. Οι έρευνες δείχνουν ότι οι δάσκαλοι έχουν ανεπαρκή γνώση των χαρακτηριστικών των δημιουργικών μαθητών. Ο Renzulli (1976) υποστήριξε ότι οι δάσκαλοι στερούνται κατανόησης της φύσης της δημιουργικότητας και σύμφωνα με τον Alencar (1993) τείνουν να εστιάζουν μόνο στην επίδοση των μαθητών στο σχολείο, την οποία θεωρούν δείκτη δημιουργικότητας. Ο Fleith (2000) ανέφερε ότι οι δάσκαλοι αξιολογούν τους μαθητές τους ως δημιουργικούς βασιζόμενοι στα διαπροσωπικά τους χαρακτηριστικά. Όπως αναφέρουν οι ερευνητές, οι πεποιθήσεις των δασκάλων σχετικά με τη δημιουργικότητα είναι συγκεχυμένες. Μερικοί πιστεύουν ότι η δημιουργικότητα είναι ένα γνώρισμα της προσωπικότητας ενώ άλλοι τη θεωρούν ως νοητική ικανότητα, που σχετίζεται με τη σχολική επίδοση. Ωστόσο, λίγοι πιστεύουν ότι η δημιουργικότητα είναι πολύπλευρη και μπορεί να ενδυναμωθεί μέσω ενισχυτικών συμπεριφορών του δασκάλου και συγκεκριμένων πρακτικών και μεθόδων διδασκαλίας. Ο Cropley (1994) δίνει έμφαση σε τρεις πτυχές της συμπεριφοράς του δασκάλου, που μπορούν να επηρεάσουν τη δημιουργική σκέψη των μαθητών στην τάξη. Η πρώτη πτυχή είναι ο ίδιος ο δάσκαλος ως πρότυπο ρόλου. Ως εκ τούτου, οι συμπεριφορές που αναπτύσσουν οι μαθητές διαμορφώνονται από

τις συμπεριφορές, που επιδεικνύει ο δάσκαλος. Η δεύτερη πτυχή είναι η ατμόσφαιρα που έχει δημιουργήσει ο δάσκαλος στην τάξη. Η δημιουργικότητα ακμάζει σε μια ατμόσφαιρα, που ανταποκρίνεται θετικά στις ασυνήθιστες ιδέες. Η τρίτη πτυχή είναι οι προσπάθειες του δασκάλου, που ανταμείβουν και ενθαρρύνουν τη δημιουργικότητα των μαθητών μέσω των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων. Αυτές οι τρεις πτυχές εκφράζουν την προσωπικότητα (π.χ. δεκτικότητα), το διανοητικό επίπεδο (π.χ. δημιουργικότητα) και τις γνωστικές προϋποθέσεις (π.χ. εκπαιδευτική επάρκεια) που χρειάζεται ένας δάσκαλος, για να διδάξει δημιουργικούς μαθητές (Ugur, 2004:216). Ο δημιουργικός δάσκαλος, «ως ενθαρρυντικός ενήλικας», είναι ο ίδιος ένα άτομο προς εξέλιξη και αποτελεί για τους μαθητές του μοντέλο δημιουργικού ανθρώπου εν δράσει (Ξανθάκου, 2011:83).

Οι ερευνητές Maker & Nielson (1995) έχουν προσδιορίσει τις αρχές και έχουν βρει πολλούς τρόπους να τροποποιήσουν το περιεχόμενο, τη διαδικασία, το μαθησιακό περιβάλλον και τα προϊόντα, που αποτελούν πρόκληση για τους δημιουργικούς μαθητές. Παρόλα αυτά, σύμφωνα με τους Mathers & Murdock (1999), οι δάσκαλοι εμφανίζονται αδύναμοι στο να ενσωματώσουν αυτές τις τροποποιήσεις στις διδακτικές τους πρακτικές. Σε ότι αφορά τις τροποποιήσεις περιεχομένου και διδακτικής διαδικασίας στην τάξη, ο Tan (2001) διαπίστωσε ότι οι πιο έμπειροι δάσκαλοι θεώρησαν όλες τις μαθησιακές δραστηριότητες που εφαρμόζαν μέχρι τώρα, πολύτιμες για την ενθάρρυνση της δημιουργικότητας των μαθητών τους. Απέδιδαν, σε σχέση με τους νέους δασκάλους, μεγαλύτερη σημασία στις δραστηριότητες με επίκεντρο τον ίδιο το δάσκαλο και στην αποστήθιση. Από την άλλη, οι περισσότεροι δάσκαλοι, ανεξάρτητα από το μέγεθος της διδακτικής τους εμπειρίας, αντιλήφθηκαν τη σημασία της μη εξαρτημένης μάθησης και της συνεργατικότητας για την ανάπτυξη της δημιουργικότητας. Ο Fleith (2000) διαπίστωσε ότι οι δάσκαλοι δεν χρησιμοποιούσαν την ατομική αξιολόγηση του μαθητή και εξωτερικούς και εσωτερικούς ενισχυτές, για να προάγουν τη δημιουργικότητα. Κατά τους Runco (1990) και Starko (1995) το σχολικό περιβάλλον, που υποστηρίζει τις ασυνήθιστες ιδέες, που παρέχει ελευθερία σκέψης και ελευθερία επιλογών συμβάλλει τα μέγιστα στη δημιουργική επίδοση. Όμως, οι Gentry, Rizza και Owen (2002) ανέφεραν ότι οι μαθητές έχουν ελάχιστη ελευθερία επιλογών στις τάξεις τους και ο Alenar (1993) ότι το κλίμα της τάξης αποθαρρύνει τη δημιουργικότητα των μαθητών (Ugur, 2004:216-217).

Αποτελεί πραγματικά ειρωνεία το γεγονός ότι οι εκπαιδευτικοί διδάσκουν τους μαθητές τους αναφερόμενοι σε διαπρεπή δημιουργικά άτομα, αλλά αγνοούν τον τρόπο διδασκαλίας, που προωθεί τη δημιουργική σκέψη των μαθητών τους. Έρευνες έχουν δείξει (Dacey, 1989; Parnes, 1967), ότι οι δάσκαλοι υποτιμούν τη δημιουργικότητα. Ο Storley (1994) συνοψίζει τα είδη των συμπεριφοριστικών χαρακτηριστικών και των γνωρισμάτων της προσωπικότητας, που είναι κοινά για τα δημιουργικά παιδιά, αλλά δεν είναι αποδεκτά από τους δασκάλους. Αυτά τα χαρακτηριστικά είναι η παρορμητικότητα, η αδυναμία οργάνωσης, η τόλμη και η επινοητικότητα. Τα χαρακτηριστικά που αποδέχονται οι δάσκαλοι είναι η ευγένεια, η ακρίβεια, η δεκτικότητα και η υπακοή. Σύμφωνα με έρευνες, η λεπτή διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε ένα μαθησιακά χαρισματικό και σε ένα δημιουργικά χαρισματικό μαθητή δομείται από τη «φαντασία», (imagination), «τη συναισθηματική ένταση» (emotional intense) και την «περιέργεια» (curiosity). Οι Westby & Dawson (1995) διαπίστωσαν ότι φαίνεται να υπάρχουν σημαντικές αντιφάσεις στις απόψεις των εκπαιδευτικών ως προς τα γνωρίσματα της δημιουργικότητας και ότι οι μαθητές, που επιδεικνύουν δημιουργικές συμπεριφορές, τείνουν να είναι ανεπιθύμητοι από τους δασκάλους τους (ibid:216). Η Ξανθάκου (2011:85) επίσης επισημαίνει «ότι το δημιουργικό παιδί στο παραδοσιακό σχολείο θεωρείται ο αντίποδας του ιδανικού μαθητή». Οι διαπιστώσεις αυτές είναι πολύ σημαντικές για το μέλλον της ανθρώπινης προόδου. Όταν οι εκπαιδευτικοί δεν γνωρίζουν τι είναι η δημιουργικότητα, πώς αυτή εκδηλώνεται και πόσο σημαντική είναι, ίσως αγνοούν και τον τρόπο να τη διδάξουν (Ugur, 2004:216).

Σύμφωνα με τον Davies (2002), ένας από τους λόγους για τους οποίους τα εκπαιδευτικά συστήματα θεωρούνται ως εμπόδια για την ανάπτυξη και «απελευθέρωση» του δημιουργικού δυναμικού της οικονομίας, είναι ότι η διδασκαλία επικεντρώνεται στην απόκτηση της γνώσης. Η γνώση, ως αποτέλεσμα της εκπαίδευσης, λέγεται ότι δεν είναι πλέον επαρκής. Και αυτό γιατί, σύμφωνα με τον Parnes (1970), είναι δύσκολο να γνωρίζουμε τι γνώσεις θα χρειαστούμε στο μέλλον (Shaheen, 2010:166). Η Craft (2003:118-120) ανέφερε ότι τελικά υπάρχουν τέσσερις περιορισμοί και πιθανά εμπόδια στην ανάπτυξη της δημιουργικότητας στην εκπαίδευση: οι περιορισμοί της ορολογίας, οι συγκρούσεις στην πολιτική και στην πρακτική, οι περιορισμοί στην οργάνωση των προγραμμάτων σπουδών και οι περιορισμοί, που απορρέουν από τους κεντρικούς φορείς της παιδαγωγικής πρακτικής

(Spendlove, 2005:10). Όντως, η δημιουργικότητα δεν είναι ένας από τους στόχους που συνήθως θέτουν τα τυπικά εκπαιδευτικά προγράμματα, παρόλο που η διάπλαση δημιουργικών ατόμων κρίνεται απαραίτητη για την προαγωγή και ανανέωση των ιδεών, των τεχνών, της επιστήμης, της τεχνολογίας, των κοινωνικών θεσμών αλλά και του ανθρώπινου πολιτισμού γενικότερα. Το παραδοσιακό σχολείο προάγει κυρίως τη λογική σκέψη του παιδιού. Αυτό βέβαια είναι πολύ καλό, αλλά όχι αρκετό. Ο περιορισμός της δημιουργικής σκέψης θα έχει ως αποτέλεσμα να χάνονται δημιουργικά ταλέντα, γεγονός με δυσάρεστες συνέπειες, καθόσον οι απαιτήσεις της δυναμικής κοινωνίας που ζούμε, απαιτούν άμεση λήψη αποφάσεων, για την οποία η τυπική λογική σκέψη δεν επαρκεί (Ανδρέου, 2015:112).

Συμπερασματικά, οι γονείς και οι δάσκαλοι είναι καταλυτικοί παράγοντες στην καλλιέργεια και προώθηση της δημιουργικότητας των μαθητών. Πρέπει να είναι προσωπικά οι ίδιοι ανοιχτοί και δεκτικοί και να ενθαρρύνουν τη δημιουργικότητα. Το μαθησιακό περιβάλλον σύμφωνα με τους Sternberg & Lubart (1993) έχει ισχυρή επιρροή στη δημιουργικότητα υπό ορισμένες προϋποθέσεις: «...οι άνθρωποι θα είναι πιο δημιουργικοί όταν τίθενται σε ένα περιβάλλον που προωθεί, δέχεται και επιβραβεύει ενεργά το δημιουργικό ιδεασμό. Ο Lubart (1990) επίσης, προτείνει ότι κάθε άτομο κατέχει ένα διαφορετικό είδος δημιουργικού δυναμικού, που το μαθησιακό περιβάλλον οφείλει να λαμβάνει υπόψη του (Mueller, 2013:260).

Σύμφωνα με τον Piaget (1981) και τον Vygotsky (1990), ένα παιδί χρειάζεται ουσιαστικές αλληλεπιδράσεις και συνεργασίες για να είναι δημιουργικό. Εξ' άλλου πολλοί δημιουργικοί επιστήμονες και συγγραφείς, σύμφωνα με τον John-Steiner (2000), αναφέρουν ότι η συνεργασία προωθεί τη δημιουργικότητα. Η οικογένεια και το σχολείο θα πρέπει επομένως να παρέχουν ευκαιρίες στους μαθητές να αναπτύξουν δεξιότητες ομαδικής εργασίας (Shorrocks-Taylor & Jenkins, 2000; Torrance, 1978), μεθόδους αντικειμενικής αξιολόγησης από ομοτίμους και αυτοεπιδόσεις καθώς και μηχανισμούς αποδοχής και ενσωμάτωσης της κριτικής (Strom & Strom, 2002). Οι γονείς και οι δάσκαλοι πρέπει οι ίδιοι να αποδεχτούν αυτούς τους ρόλους, όχι μόνο για τους εαυτούς τους αλλά και για τους άλλους, παρέχοντας ένα ευρύ φάσμα προοπτικών και ενθαρρύνοντας την ανάπτυξη της δημιουργικής σκέψης στα παιδιά (Kyung Hee Kim, 2011:293).

Η δημιουργικότητα είναι τόσο συνήθεια όσο και στάση ζωής, καθώς είναι θέμα ικανότητας. Η δημιουργικότητα είναι συχνά εμφανής στα μικρά παιδιά, αλλά

μπορεί να είναι πιο δύσκολο να εντοπιστεί σε μεγαλύτερα παιδιά και ενήλικες, επειδή το δημιουργικό δυναμικό τους έχει κατασταλεί από μια κοινωνία που ενθαρρύνει την πνευματική συμμόρφωση. Ωστόσο, ο καθένας μπορεί να αποφασίσει να υιοθετήσει τη συνήθεια της δημιουργικότητας (Sternberg, 2007:24).

### 3.6. Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΟ ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ ΤΗΣ «ΝΕΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ» ΑΝΤΙΛΗΨΗΣ

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 η ραγδαία ανάπτυξη της «τεχνοεπιστήμης» και οι επιδράσεις των ΤΠΕ έπαιξαν καταλυτικό ρόλο στα πεδία της οικονομίας, της κοινωνίας και του πολιτισμού. Οι έννοιες της «νέας μάθησης» και των «νέων ικανοτήτων» αποτέλεσαν κεντρικές έννοιες της πολιτικής ρητορικής, για να αιτιολογηθούν οι ισχυρές πιέσεις που δέχθηκαν οι χώροι της εργασίας και της εκπαίδευσης για αναπροσαρμογή στις απαιτήσεις των σύγχρονων οικονομιών της γνώσης (απορρύθμιση εργασιακών σχέσεων, νέες ευέλικτες μορφές εργασίας, περιορισμός των αντισταθμιστικών πολιτικών, ανταγωνιστικότητα, προσαρμοστικότητα κ.ά.). Η εκπαίδευση, για να μπορέσει να ανταποκριθεί σε αυτούς τους ρόλους, αντιμετωπίζοντας τον κόσμο της εργασίας και της ζωής, πρέπει να αξιοποιήσει τη «νέα μάθηση» και τη δια βίου κατάρτιση, θεμελιώδεις ικανότητες στις σύγχρονες κοινωνίες και οικονομίες της γνώσης. Αυτές οι μορφές της εκπαίδευσης οφείλουν να ενισχύσουν τον «πολυδύναμο εργαζόμενο» με τις «πολλαπλές ικανότητες/δεξιότητες», τα πολλαπλά πτυχία αλλά κυρίως να τονίσουν τις ικανότητες του «άυλου κεφαλαίου», όπως αυτές ορίζονται από τους Kalangis & Core, (2013) δηλαδή της δημιουργικότητας, της ευελιξίας, της καινοτομίας, της πρωτοβουλίας, της συνεργασίας, των διαπροσωπικών δεξιοτήτων, των διαφορετικών εμπειριών, των πολυσχιδών δραστηριοτήτων και των «δικτύων των εργαζομένων» (Πασιάς, Φλουρής και Φωτεινός: 2016:474-486).

#### 3.6.1. Οι Διάφορες Προτάσεις

Στο τέλος της δεκαετίας του 2000 ο Trilling (2008) στα πλαίσια για μια «νέα εκπαίδευση» προτείνει τη «νέα εξίσωση της μάθησης» ως το «κλειδί για τη ζωή και την εργασία στον 21<sup>ο</sup> αιώνα, η επιτυχία της οποίας θα εξασφαλίσει όχι μόνο την επιβίωση, αλλά και την επιτυχία στην κοινωνία της γνώσης». Η «νέα εξίσωση της

μάθησης» αφορά στις βασικές ικανότητες της ανάγνωσης, της γραφής και της αρίθμησης (3Rs), που θεωρήθηκαν απαραίτητες κατά τις δεκαετίες 1960-70, τις οποίες πολλαπλασιάζει με τις «ισόβιες δεξιότητες των καιρών μας (7Cs). Οι επτά δεξιότητες των οποίων η ονομασία ξεκινά με το «C» στην αγγλική γλώσσα θεωρούνται ότι θα είναι σημαντικές «δια βίου». Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι η δημιουργικότητα αναφέρεται δεύτερη στον πίνακα των 7C δεξιοτήτων.

*Πίνακας 3.3 (3Rx7C)= Οι δια βίου δεξιότητες του 21<sup>ου</sup> αιώνα (Trilling, 2008).*

α) 3R= Ανάγνωση (Reading), Γραφή ('Riting/Writing), Αριθμητική ('Rithmetic/Arithmetic)

β) 7C= Οι 7 «C» δεξιότητες

<b>Οι 7 C δεξιότητες</b>	<b>Οι προεκτάσεις τους</b>
1. Κριτική σκέψη και δράση (Critical thinking and doing)	Επίλυση προβλημάτων, έρευνα, ανάλυση, αιτιολόγηση επιτευγμάτων.  «μαθαίνω πράττοντας <sup>38</sup> »
2. Δημιουργικότητα (Creativity)	Δημιουργία νέας γνώσης, σχεδιασμός και επινοητικότητα βέλτιστης λύσης, δημιουργική αφήγηση
3. Συνεργασία (Collaboration)	Ομαδική εργασία, συμβιβασμός, συμφωνία, χτίσιμο κοινότητας συνεργασιμότητας.  «μαθαίνω να συνεργάζομαι με τους άλλους <sup>39</sup> »
4. Διαπολιτισμική κατανόηση (Cross-cultural understanding)	Ενσθητοποίηση ως προς τις διαφορετικές εθνικές, φυλετικές, θρησκευτικές και οργανωτικές κοινότητες.
5. Επικοινωνία (Communication)	Βελτίωση επικοινωνίας σε προσωπικό, διαπολιτισμικό και οικουμενικό επίπεδο, προσωπική-ατομική ανάπτυξη.
6. Γνώση Η/Υ (Computing)	Αποτελεσματική χρήση ψηφιακών δεδομένων και εργαλείων γνώσης-αποτελεσματική χρήση των νέων τεχνολογιών

<sup>38</sup> Σύνιστά τον δεύτερο πυλώνα της Εκπαίδευσης του 21<sup>ου</sup> αι. σύμφωνα με την UNESCO (1999:35).

<sup>39</sup> Αποτελεί τον τρίτο πυλώνα της Εκπαίδευσης του 21<sup>ου</sup> αι. σύμφωνα με την UNESCO

7. Επαγγελματική και Μαθησιακή αυτοδυναμία (Carrer & Learning self-reliance)	Διαχείριση των συνεχών αλλαγών, της δια βίου μάθησης και επαναπροσδιορισμός καριέρας.  «μαθαίνω να ζω <sup>40</sup> »
---	---

Πηγή: Πασιάς, Φλουρής και Φωτεινός (2016:495).

Η Ευρωπαϊκή Ένωση για να βοηθήσει τα κράτη μέλη να προσαρμόσουν τα σχολικά τους προγράμματα στις σύγχρονες ανάγκες και προκλήσεις του γοργά εξελισσόμενου κόσμου μας, όπου η δημιουργικότητα, η ικανότητα πλευρικής σκέψης, οι εγκάρσιες δεξιότητες και η προσαρμοστικότητα τείνουν να έχουν μεγαλύτερη αξία από συγκεκριμένους κορμούς γνώσης, εξέδωσε με τη Σύσταση του 2006<sup>41</sup> το «ευρωπαϊκό πλαίσιο βασικών ικανοτήτων<sup>42</sup>», ένα εργαλείο αναφοράς για τις βασικές ικανότητες, που χρειάζονται όλοι οι νέοι κατά την αρχική τους εκπαίδευση και κατάρτιση, για να πετύχουν στη ζωή τους σε μια κοινωνία της γνώσης. Οι βασικές ικανότητες αντιπροσωπεύουν ένα συνδυασμό γνώσεων, δεξιοτήτων και στάσεων, αναγκαίων για την προσωπική ολοκλήρωση και εξέλιξη, την κοινωνική ένταξη και συνοχή, την ενεργό συμμετοχή στα κοινά και την απασχόληση (Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 2007:6) και αφορούν τις δεξιότητες, που έχουν ιδιαίτερη σχέση με τη δημιουργικότητα και την ικανότητα καινοτομίας. Πιο συγκεκριμένα, υπάρχει η ανάγκη για δεξιότητες και ικανότητες, που να δίνουν τη δυνατότητα στους ανθρώπους να εκλαμβάνουν την κάθε αλλαγή ως νέα ευκαιρία, να παραμένουν δεκτικοί έναντι των νέων ιδεών και να σέβονται και να εκτιμούν τις αξίες των άλλων (Συμπεράσματα του Συμβουλίου, 2008α:1).

Το Συμβούλιο, εκτιμώντας: α) ότι τα εκπαιδευτικά συστήματα πρέπει να συνδυάζουν την ανάπτυξη των ειδικών γνώσεων και δεξιοτήτων από κοινού με την ανάπτυξη γενικών ικανοτήτων συνδεδεμένων με τη δημιουργικότητα, όπως η περιέργεια, η διαίσθηση, η κριτική και η μη γραμμική σκέψη, η επίλυση

<sup>40</sup> Σχετίζεται με τον τέταρτο πυλώνα της Εκπαίδευσης του 21<sup>ου</sup> αι. σύμφωνα με την UNESCO.

<sup>41</sup> Σύσταση 2006/962/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 18<sup>ης</sup> Δεκεμβρίου 2006, σχετικά με τις βασικές ικανότητες της δια βίου μάθησης (ΕΕ L.394 της 30.12.2006).

<sup>42</sup> Περιλαμβάνουν τις παραδοσιακές ικανότητες, όπως η γνώση της μητρικής γλώσσας, η γνώση των ξένων γλωσσών, οι βασικές ικανότητες στα μαθηματικά και τις φυσικές επιστήμες, η ψηφιακή ικανότητα, αλλά και οι εγκάρσιες ή διεπιστημονικές ικανότητες, όπως το «μαθαίνω πώς να μαθαίνω», η κοινωνική ικανότητα και η ικανότητα άσκησης της ιδιότητας του πολίτη, η ανάληψη πρωτοβουλίας και η επιχειρηματικότητα και η πολιτισμική ευαισθησία και έκφραση (ό.π.).

προβλημάτων, ο πειραματισμός, η ανάληψη κινδύνων, η ικανότητα αποκόμισης διδαγμάτων από τις αποτυχίες, η αξιοποίηση της φαντασίας και του υποθετικού συλλογισμού καθώς και το επιχειρηματικό πνεύμα και β) ότι οι εκπαιδευτικοί διαδραματίζουν κρίσιμο ρόλο στη γαλούχηση και υποστήριξη του δημιουργικού δυναμικού κάθε παιδιού, συμβάλλοντας προσωπικά με τη δημιουργικότητα της ίδιας της διδασκαλίας τους αλλά και συλλογικά υιοθετώντας μία τακτική νοοτροπίας ανοιχτής στη δημιουργικότητα εντός του σχολείου (Συμπεράσματα του Συμβουλίου, 2008β:1-2), αναγνωρίζει, ότι η δημιουργικότητα αποτελεί πρωταρχική πηγή καινοτομίας, η οποία με τη σειρά της αναγνωρίζεται ως μία από τις βασικές κινητήριες δυνάμεις της αειφόρου οικονομικής ανάπτυξης (Συμπεράσματα του Συμβουλίου, 2009:3).

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή με την Ανακοίνωσή της (2015:10) με Θέμα «Νέες Προτεραιότητες για την ευρωπαϊκή συνεργασία στον τομέα της Εκπαίδευσης και της Κατάρτισης», επιβεβαίωσε εκ νέου τους 4 στρατηγικούς στόχους<sup>43</sup> του ΕΚ 2020, που είχε ορίσει από το 2009 το Συμβούλιο ως τομέα προτεραιότητας, ενισχύοντας τη δημιουργικότητα, την καινοτομία και την επιχειρηματικότητα σε όλα τα επίπεδα εκπαίδευσης και κατάρτισης. Μολονότι η ευθύνη για την οργάνωση και το περιεχόμενο των συστημάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης ανήκει σε κάθε κράτος μέλος και μολονότι τα σχολικά ιδρύματα μπορεί να έχουν σημαντικό βαθμό αυτονομίας, η ευρωπαϊκή συνεργασία καλείται να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο βοηθώντας τα κράτη μέλη να ανταποκριθούν στις κοινές προκλήσεις αξιοποιώντας την ποικιλομορφία των καινοτόμων και ποιοτικών πρακτικών, που υφίστανται στα σχολικά συστήματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Συμπεράσματα του Συμβουλίου, 2008β:2).

Η «Εταιρεία για τις δεξιότητες του 21<sup>ου</sup> αιώνα» (Partnership for 21th century skills) πρότεινε τις ικανότητες/δεξιότητες και γνώσεις που χρειάζονται όλα τα παιδιά στις ΗΠΑ, για να πετύχουν στην εργασία, αλλά και στη ζωή, ως πολίτες και ως ηγέτες του 21ου αιώνα (Πίνακας, 3.4).

---

<sup>43</sup> 1. Υλοποίηση της διά βίου μάθησης και της κινητικότητας·  
2. Βελτίωση της ποιότητας και της αποτελεσματικότητας της εκπαίδευσης και της κατάρτισης·  
3. Προαγωγή της ισοτιμίας, της κοινωνικής συνοχής και της ενεργού συμμετοχής στα κοινά·  
4. Ενίσχυση της δημιουργικότητας και της καινοτομίας καθώς και της επιχειρηματικότητας σε όλα τα επίπεδα εκπαίδευσης και κατάρτισης.

Πίνακας 3.4. Ικανότητες δεξιότητες και γνώσεις του 21<sup>ου</sup> αιώνα (*Partnership for 21st century skills*).

Δεξιότητες/Ικανότητες	Οι προεκτάσεις τους
Μαθήματα πυρήνα	Όλα τα μαθήματα κορμού, δεξιότητες ανάγνωσης, ξένες γλώσσες, τέχνες, οικονομικά, γεωγραφία, ιστορία αγωγή του πολίτη, φυσικές επιστήμες, θεματικές του 21 <sup>ου</sup> αιώνα: παγκόσμια συνειδητότητα, λογιστικά, οικονομική και επιχειρηματική παιδεία, αλφαριθμητισμός, πολιτότητα, αλφαριθμητισμός υγείας
Δεξιότητες μάθησης και καινοτομίας	Δημιουργικότητα και καινοτόμες δεξιότητες, κριτική σκέψη, δεξιότητες επίλυσης προβλημάτων, δεξιότητες επικοινωνίας και συνεργασίας
Δεξιότητες πληροφορικής, τεχνολογίας και πολυμέσων	Αλφαριθμητισμός στις τεχνολογίες πληροφορικής και επικοινωνίας
Δεξιότητες για τη ζωή και την καριέρα	Ευελιξία και προσαρμοστικότητα, πρωτοβουλία και αυτοκατεύθυνση, κοινωνικές και διαπολιτισμικές δεξιότητες, παραγωγικότητα, υπευθυνότητα, ηγεσία

Πηγή: Zhao<sup>44</sup> (2009:146).

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι απόψεις των Fullan & Langworthy (2013:2), οι οποίοι αναζητούν «νέες παιδαγωγικές» για μια διαφορετική μορφή μάθησης, τη «βαθεία μάθηση» (deep learning), που θα εγγυάται μέσα από την κατάλληλη εφαρμογή των νέων τεχνολογιών αλλά και της δόμησης των σχέσεων δασκάλων και μαθητών, ένα «επιτυχημένο μέλλον για όλους τους μαθητές». Σύμφωνα με τους ίδιους, οι σκοποί της εκπαίδευσης και της μάθησης οφείλουν να ανανεωθούν και να συμπεριλάβουν δεξιότητες, που προετοιμάζουν τους μαθητές να είναι «δημιουργικοί δια βίου», ώστε να είναι σε θέση να «επιλύουν προβλήματα», μέσα από συνεργασίες

<sup>44</sup> <http://www.ascd.org/publications/books/109076/chapters/What-Knowledge-Is-of-Most-Worth-in-the-Global-and-Digital-Economy%C2%A2.aspx>

και επικοινωνίες με άλλα άτομα σε ένα αλληλοεξαρτώμενο παγκόσμιο περιβάλλον. Η «βαθεία μάθηση» περιλαμβάνει τις εξής ικανότητες (Fullan, 2013:8-9): την εκπαίδευση του χαρακτήρα (Character Education), την πολιτότητα (Citizenship), την επικοινωνία (Communication), την κριτική σκέψη και επίλυση προβλημάτων (Critical thinking and problem solving), τη συνεργασία (Collaboration), τη δημιουργικότητα και φαντασία (Creating and Imagination). Εξ'αυτών, η δημιουργικότητα και φαντασία στοχεύουν στην ανάπτυξη «οικουμενικής και κοινωνικής επιχειρηματικότητας», στην κριτική εξέταση και προώθηση «καινοτομικών ιδεών» καθώς και στην «απόκτηση ηγεσίας για εφαρμογή και δράση». Γενικός στόχος αυτών των 6Cs είναι η ευημερία του συνόλου των μαθητών και της κοινωνίας, σκοπού της εκπαίδευσης σ' ένα εξαιρετικό σύστημα, που επιδιώκει για το σύνολο των αποφοίτων του την ποιότητα της ηγεσίας. Αυτό κατά τον Fullan σημαίνει την ικανότητα και δέσμευση των μαθητών να ενεργούν για το δικό τους καλό αλλά και για το κοινό καλό. Είναι το λεγόμενο «νέο επιχειρηματικό πνεύμα», ένα πνεύμα που χαρακτηρίζεται από την καινοτομία, την ανάληψη κινδύνων, τη δέσμευση και την εξειδικευμένη επίλυση προβλημάτων, για ένα καλύτερο μέλλον. Τα 6Cs συνεισφέρουν σε αυτό που οι γονείς και η κοινωνία εκτιμούν και οι εργοδότες αναζητούν.

Ανάμεσα στις προτάσεις των επιστημόνων σχετικά με την ανάπτυξη σημαντικών ικανοτήτων/δεξιοτήτων για τον 21<sup>ο</sup> αιώνα ξεχωρίζει και αυτή του Pink (2005), ο οποίος επισημαίνει τις δύο διαφορετικές κατηγορίες νοητικών ικανοτήτων και σκέψης: Τη σκέψη που προέρχεται από το αριστερό ημισφαίριο και τη σκέψη που πηγάζει από το δεξιό ημισφαίριο. Όπως ο ίδιος υποστηρίζει, «οι ικανότητες του αριστερού ημισφαιρίου, που κορυφώθηκαν την εποχή της πληροφορικής, αν και εξακολουθούν να είναι αναγκαίες, δεν επαρκούν πλέον. Οι ικανότητες του δεξιού ημισφαιρίου, που είχαν απαξιωθεί μέχρι πρόσφατα, όπως η επινοητικότητα, η δημιουργικότητα, η ενσυναίσθηση, η πρόσληψη, η έκφραση και η αξιοποίηση των συναισθημάτων, η εννοιολόγηση, η νοηματοδότηση και άλλες, θα καθορίζουν όλο και περισσότερο ποιοι θα 'πετύχουν' και στη ζωή και στην εργασία και ποιοι θα δυσκολεύονται να αντιμετωπίσουν τις πολλαπλές προκλήσεις στο εγγύς μέλλον (αναφέρεται στο Πασιάς, Φλουρής και Φωτεινός: 2016:499-500).

Σε μια προσπάθεια να προσφερθεί μια πιο ολιστική άποψη της προώθησης της δημιουργικότητας, προτείνεται ένα πλαίσιο «Δημιουργικής Παιδαγωγικής» για την

αποτύπωση της σχέσης μεταξύ της δημιουργικότητας και των παιδαγωγικών πρακτικών. Η Δημιουργική Παιδαγωγική (creative pedagogy) περιγράφει την πρακτική, που ενισχύει τη δημιουργική ανάπτυξη μέσω τριών αλληλένδετων στοιχείων - της «δημιουργικής διδασκαλίας» (creative teaching), «της διδασκαλίας για τη δημιουργικότητα» (teaching for creativity) και της «δημιουργικής μάθησης» (creative learning). Αντί για μία πρακτική στην οποία η διδασκαλία και η μάθηση είναι δύο παράλληλες διαδικασίες που σπάνια συναντώνται, τα τρία αυτά αλληλένδετα στοιχεία συμπληρώνουν και οδηγούν το ένα το άλλο, παρέχοντας μία συντονισμένη διαδικασία. Ένα υποστηρικτικό κλίμα για την ανάπτυξη των δημιουργικών ικανοτήτων και ιδιοτήτων δημιουργείται μέσω της αλληλεπίδρασης της εφευρετικής και αποτελεσματικής διδασκαλίας (από τον δημιουργικό διευκολυντή) και της δημιουργικής μάθησης (από τον ενεργό μαθητή) (Lin, Y.-S, 2011:151-152).

Μία διάκριση γίνεται στην έκθεση NACCCE <sup>45</sup> (1999) μεταξύ της «δημιουργικής διδασκαλίας» και της «διδασκαλίας για τη δημιουργικότητα», ορίζοντας την πρώτη ως «χρήση ευφάνταστων προσεγγίσεων» εκ μέρους του εκπαιδευτικού, για να γίνει η μάθηση πιο ενδιαφέρουσα, πιο συναρπαστική και αποτελεσματική, ενώ η δεύτερη συσχετίζεται με τις μορφές διδασκαλίας, που προορίζονται να αναπτύξουν τη δημιουργική σκέψη ή συμπεριφορά των μαθητών. Αν και το σημείο εστίασής τους είναι διαφορετικό - η «δημιουργική διδασκαλία» επικεντρώνεται στην πρακτική των εκπαιδευτικών ενώ η «διδασκαλία για τη δημιουργικότητα» επικεντρώνεται στο μαθητή - οι δύο πρακτικές σε αυτό το πλαίσιο φαίνονται διασυνδεδεμένες. Τα χαρακτηριστικά της «δημιουργικής διδασκαλίας», όπως η φαντασία, η δυναμική και οι καινοτόμες προσεγγίσεις, συχνά εμπνέουν τους μαθητές για νέες και ασυνήθιστες ιδέες και οδηγούν άμεσα στη «διδασκαλία για τη δημιουργικότητα». Από την άλλη πλευρά, οι παιδαγωγικές στρατηγικές της «διδασκαλίας για τη δημιουργικότητα», επιδιώκουν την ενθάρρυνση της αυτονομίας των μαθητών και της αυθεντικότητας των πρωτοβουλιών και των απαντήσεών τους, διεγείρουν τα κίνητρα μάθησης αυτών, πυροδοτούν την περιέργεια και τα ενδιαφέροντά τους, ενισχύοντας ταυτόχρονα το σεβασμό τους για τον άλλον, τονώνοντας την αυτοπεποίθησή τους και προικοδοτώντας τους με μία αίσθηση πληρότητας και ικανοποίησης (NACCCE:1999:102-106). Επιπλέον, ένα

---

<sup>45</sup> National Advisory Committee on Creative and Cultural Education

υποστηρικτικό ήθος για την προώθηση της δημιουργικότητας μπορεί να βρεθεί και στις δύο πρακτικές. Μέσα από τη «δημιουργική διδασκαλία» οι δάσκαλοι ενθαρρύνουν τη δημιουργικότητα των μαθητών περνώντας τους τον ενθουσιασμό τους, τη φαντασία τους και άλλα ταλέντα (Lucas, 2001), ενώ κατά τον Fryer (1996), η δημιουργία ενός περιβάλλοντος μάθησης για την επίλυση προβλημάτων - εκτιμώντας και τη δημιουργική συνεισφορά των εκπαιδευομένων - είναι βασικές αρχές της «διδασκαλίας για τη δημιουργικότητα» (Lin, Y-S., 2011:152).

### 3.6.2. Τι είδους εκπαίδευση θα απαιτείται στο μέλλον και για ποιο είδος κοινωνίας;

Αυτό είναι το κεντρικό ερώτημα που κλήθηκε να απαντήσει η Διεθνής Επιτροπή, που συγκροτήθηκε στις αρχές του 1993 από τη Γενική Διάσκεψη της UNESCO και υπό την προεδρία του Delors, για να διατυπώσει σκέψεις πάνω στην εκπαίδευση και τη μάθηση κατά τον 21<sup>ο</sup> αιώνα. Έδωσε έμφαση σε τέσσερις άξονες που προτείνει για την εκπαίδευση- τους οποίους ονόμασε «πυλώνες της εκπαίδευσης», που συνιστούν διαφορετικά είδη μάθησης:

- Το να μάθουμε πώς να μαθαίνουμε
- Το να μάθουμε πώς να ενεργούμε
- Το να μάθουμε πώς να ζούμε με τους άλλους
- Το να μάθουμε πώς να υπάρχουμε

Τα επίσημα εκπαιδευτικά συστήματα δίνουν συνήθως έμφαση στην απόκτηση γνώσης σε βάρος των υπόλοιπων μορφών μάθησης. Είναι όμως αναγκαίο η εκπαίδευση να αντιμετωπίζεται συνολικά. Η Επιτροπή θεωρεί ότι κάθε μάθηση, που είναι καλά οργανωμένη πρέπει να λαμβάνει υπόψη της και τους τέσσερις πυλώνες της γνώσης. Έτσι η εκπαίδευση θα παρέχει σφαιρική εμπειρία για τη ζωή, η οποία οφείλει να έχει τόσο γνωστικό όσο και πρακτικό χαρακτήρα, να εστιάζεται τόσο στο άτομο όσο και στην κοινωνία και να δίνει έμφαση στην ολοκλήρωση των ατόμων, δηλαδή στην εκπαίδευση που μαθαίνει στον άνθρωπο πώς να υπάρχει ως ολοκληρωμένη προσωπικότητα και πώς να μαθαίνει συνεχώς. Με αυτόν τον τρόπο «ο άνθρωπος θα είναι σε θέση να διευρύνει τις γνώσεις, τις δεξιότητες και τις στάσεις του απέναντι στη ζωή και να προσαρμόζεται σε συνεχώς μεταβαλλόμενα, πολύπλοκα και αλληλεξαρτώμενα περιβάλλοντα» (UNESCO:126).

Ο Sinlarat (2002) αντιπροτείνει, τα ακόλουθα χαρακτηριστικά, που πρέπει να διακρίνουν τους ανθρώπους, σε σχέση με αυτά που η Unesco αναφέρει σχετικά με το τι πρέπει να διδάσκεται:

- Το να μάθουμε πώς να μαθαίνουμε κριτικά
- Το να μάθουμε πώς να ενεργούμε δημιουργικά
- Το να μάθουμε πώς να ζούμε με τους άλλους εποικοδομητικά
- Το να μάθουμε πώς να υπάρχουμε με σοφία

Κατά τον Sinlarat η εκπαιδευτική διαδικασία πρωτεύοντως χρειάζεται να θέσει νέους στόχους για την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης και της δημιουργικότητας, ούτως ώστε η εκπαίδευση να έχει πραγματική επίδραση στην κοινωνία (Shaheen, 2010:168).

### 3.7. ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΟΤΗΤΑΣ

Η δημιουργικότητα στην εκπαίδευση μπορεί να αξιολογηθεί (να μετρηθεί) με τρεις κυρίως τρόπους (δείκτες, μοντέλα και εμπειρική έρευνα). Οι δείκτες δημιουργικότητας αποτελούν ένα αμφιλεγόμενο ζήτημα. Πιθανώς το πιο ευρέως χρησιμοποιούμενο τεστ (Sternberg, 2006:87) είναι το τεστ Torrance για τη δημιουργική σκέψη (TTCT<sup>46</sup>), η οποία περιλαμβάνει τη μέτρηση με εικόνες, εικονιστικές δοκιμές και λεκτικές δοκιμές. Η κύρια αξία της χρήσης αυτής της δοκιμής βρίσκεται στην αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας της εκπαίδευσης στη δημιουργικότητα (Alenizi, 2008:8).

Στην τάξη, η δημιουργική συμπεριφορά των μαθητών μπορεί να εκτιμηθεί παρατηρώντας αν αμφισβητούν, προκαλούν, κάνουν συνδέσεις και διακρίνουν συσχετίσεις. Σημαντικές μεταβλητές που χρησιμοποιούνται σε επίσημα τεστ είναι γνωστικές, περιβαλλοντικές, συναισθηματικές και προσωπικότητας (Πίνακας 3.5).

Το ερωτηματολόγιο 16PF του Cattell καταδεικνύει πως οι καλλιτέχνες διέφεραν σημαντικά σε 12 από τους 15 παράγοντες. Επίσης προτείνεται ότι τα ενδιαφέροντα, οι στάσεις και οι επιθυμίες είναι πιο συνεπείς προγνωστικοί

---

<sup>46</sup> Torrance Test of Creative Thinking

παράγοντες της δημιουργικότητας από τη νοημοσύνη. Πολλά τεστ δημιουργικότητας έχουν τέσσερις βασικές συνιστώσες: αποκλίνουσα σκέψη, συγκλίνουσα σκέψη, καλλιτεχνικές εκτιμήσεις, που βασίζονται στην κρίση εμπειρογνομόνων και την αυτο-αξιολόγηση. Οι συνιστώσες της αποκλίνουσας σκέψης και της συγκλίνουσας σκέψης μπορεί εξίσου να είναι τα μέτρα των διαστάσεων της νοημοσύνης (ibid:9).

Παρά το γεγονός ότι αναπτύσσονται καινούρια τεστ, υπάρχει ακόμα περιθώριο για βελτίωση της αξιοπιστίας των υπάρχοντων, ανάλογα με τη συμφωνία τους με τους ορισμούς της δημιουργικότητας, η οποία μπορεί να διαφέρει από τον ένα πολιτισμό στον άλλο. Εμπειρικές μελέτες δείχνουν μια στατιστική σχέση μεταξύ IQ και δημιουργικότητας και ως εκ τούτου τα τεστ IQ παραμένουν δημοφιλή, καθώς μπορεί να υποστηριχθεί ότι τα IQ τεστ μετρούν την ικανότητα επίλυσης προβλημάτων και ότι η δημιουργικότητα και η επίλυση προβλημάτων συνδέονται. Ωστόσο, μερικοί άνθρωποι με υψηλό IQ δεν είναι δημιουργικοί, και άλλοι με χαμηλό δείκτη νοημοσύνης είναι δημιουργικοί (ibid:9-10).

*Πίνακας 3.5. Μεταβλητές που χρησιμοποιούνται για τη μέτρηση και τον έλεγχο της δημιουργικότητας.*

<b>Γνωστικές μεταβλητές</b>	Νοημοσύνη Γνώση Τεχνικές δεξιότητες Τρόπος σκέψης
<b>Περιβαλλοντικές μεταβλητές</b>	Θρησκευτικοί και πολιτικοί παράγοντες Πολιτισμικοί παράγοντες Κοινωνικοοικονομικοί παράγοντες Εκπαιδευτικοί παράγοντες
<b>Διαστάσεις προσωπικότητας</b>	Κίνητρα Εξωστρέφεια/Εσωστρέφεια Αντισυμβατικότητα Παράδοξα χαρακτηριστικά Ενδιαφέροντα

*Πηγή: Alenizi (2008:9).*

### 3.8. Η ΣΥΣΧΕΤΙΣΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΟΤΗΤΑΣ, ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑΣ & ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Οι συνδέσεις που είχαν γίνει στο παρελθόν μεταξύ της δημιουργικότητας και της επιχειρηματικότητας υποστήριζαν ότι η δημιουργική ικανότητα και η επιχειρηματική ικανότητα υποκινούνται από διαφορετικούς παράγοντες, αλλά κάτι τέτοιο δεν ισχύει πλέον. Αρχικά η έρευνα για τη δημιουργικότητα επικεντρώθηκε στην επιστημονική ερμηνεία, την επίδραση της τεχνολογίας και της καλλιτεχνικής δημιουργίας και οποιαδήποτε σύνδεση με την επιχειρηματικότητα περιορίστηκε στην εφαρμογή του τελικού προϊόντος μιας δημιουργικής πράξης. Η ανεξαρτησία, η προσπάθεια για την επίτευξη, η περιέργεια, η αυτοπεποίθηση και η βύθιση σε ένα έργο, αποτελούν τα πέντε κύρια χαρακτηριστικά του δημιουργικού ατόμου, ενώ η αυτοπεποίθηση, η επιμονή, τα υψηλά επίπεδα ενέργειας, η ανάληψη κινδύνων και η ανάγκη καταξίωσης θεωρούνται τα κορυφαία πέντε χαρακτηριστικά του επιχειρηματικού πνεύματος. Άλλοι σχετικοί παράγοντες περιλαμβάνουν τη πρωτοβουλία και την ευελιξία. Έτσι, αν και μπορεί να υπάρχουν διαφορές μεταξύ των νοημάτων και των χαρακτηριστικών της δημιουργικότητας και της επιχειρηματικότητας, υπάρχουν σίγουρα μια σειρά από επικαλύψεις (Fillis & Rentschier, 2010:7).

Η επιχειρηματικότητα και η δημιουργικότητα είναι στενά συνδεδεμένες (Schumbeter, 1934; Kirzner, 1978) και η επιχειρηματικότητα σύμφωνα με τους Vaghely & Julien, (2010) μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι εκ φύσεως δημιουργική καθώς οι «επιχειρηματικές αποφάσεις είναι δημιουργικές αποφάσεις» (Patten, 2016:24). Αλλά και η δημιουργικότητα, η καινοτομία και η επιχειρηματικότητα έχουν άρρηκτη σχέση μεταξύ τους. Σύμφωνα με τους Sternberg and Lubart (1999) η επιχειρηματικότητα είναι μία μορφή δημιουργικότητας και μπορεί να οριστεί ως επιχείρηση ή επιχειρηματική δραστηριότητα, επειδή συχνά οι νέες επιχειρήσεις είναι πρωτότυπες, χρήσιμες και μετατρέπουν τις ευκαιρίες σε ιδέες, όπως η δημιουργία βιώσιμων επιχειρήσεων προσανατολισμένων στην ανάπτυξη. Επιπλέον, είναι γενικά αποδεκτό ότι ένας παράγοντας διαφοροποίησης, που καθορίζει τον αληθινό επιχειρηματία αντιπροσωπεύεται από τις επιχειρηματικές δεξιότητες: τη δημιουργικότητα και την καινοτομία, η σπουδαιότητα των οποίων τονίζεται στη σημερινή οικονομία της γνώσης, η οποία βασίζεται στην παραγωγή και διανομή της γνώσης και της πληροφορίας. (Sarrì, Bakouros & Petridou, 2009:274). Η

δημιουργικότητα κατά την Amabile (2005) έχει απεριόριστες δυνατότητες για τη δημιουργία καινοτόμων λύσεων σε προβλήματα και μπορεί να είναι το κλειδί που χρειάζεται για την ανάπτυξη επιχειρηματικών δεξιοτήτων. Ο Grove (2011) και άλλοι ερευνητές εξηγούν ότι οι επιχειρηματικές γνωστικές διαδικασίες συνδυάζουν τη συμβατική γραμμική σκέψη με τη δημιουργική, πλευρική και διαισθητική σκέψη, ενσωματώνοντας τόσο τη φαντασία όσο και τη διορατικότητα (Mueller, 2013:258). Αλλά και η καινοτομία συχνά θεωρείται ως προϋπόθεση για την επιχειρηματικότητα (Deakins & Freel, 2015:274). Η επιχειρηματικότητα και η καινοτομία αναγνωρίζονται ως σημαντικοί φορείς της οικονομικής ανάπτυξης, της παραγωγικότητας και απασχόλησης και βασικοί τομείς του οικονομικού δυναμισμού (United Nations, 2010:3a).

Η δημιουργικότητα είναι αναπόσπαστο μέρος της επιχειρηματικής νοοτροπίας και προαπαιτούμενο της επιχειρηματικής επιτυχίας. Εμπεριέχει την παραγωγή νέων ιδεών, προσεγγίσεων και τεχνικών σε ατομικό ή ομαδικό επίπεδο. Αυτά τα μαθησιακά αποτελέσματα συντελούν στην υποστήριξη του εκπαιδευτικού συστήματος όσον αφορά την προώθηση της δημιουργικότητας, ιδιαίτερα μεταξύ των νέων, καθώς αυτοί σταδιακά προχωρούν στα διάφορα επίπεδα εκπαίδευσης (European Commission, 2014:78). Οι Timmons & Spinelli (2004) υποστηρίζουν ότι η δημιουργικότητα είναι το επίκεντρο στην έννοια της επιχειρηματικότητας και έχει ιδιαίτερη σημασία στη διδασκαλία της επιχειρηματικότητας (Athayde, 2009:482).

Η δημιουργικότητα και το επιχειρηματικό πνεύμα αποτελούν ένα σύνολο ικανοτήτων που σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με τη δημιουργία θέσεων εργασίας (Pink 2005, Robinson 2006, Sternberg 1996). Πολλές από τις ταχύτερα-αναπτυσσόμενες θέσεις εργασίας και αναδυόμενες βιομηχανίες στηρίζονται στη δημιουργική ικανότητα του εργατικού δυναμικού τους, στην ικανότητά του να σκέφτεται αντισυμβατικά, να αμφισβητεί το «κοπάδι/μπουλούκι», να φαντάζεται νέα σενάρια και να παράγει εκπληκτικό έργο (Partnership for 21<sup>st</sup> Century skills:10).

Αναπόφευκτα λοιπόν η δημιουργικότητα είναι όχι μόνο η «επιχείρηση» της οικονομίας αλλά και του εκπαιδευτικού συστήματος (Craft, 2012:115).

### 3.9. Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

*“Θα πρέπει να θυμάται κανείς ότι δεν υπάρχει τίποτα πιο δύσκολο όσον αφορά τον προγραμματισμό, τίποτα πιο αμφισβητήσιμο όσον αφορά την επιτυχία και τίποτα πιο επικίνδυνο όσον αφορά τη διαχείριση από τη δημιουργία ενός νέου συστήματος. Και αυτό, γιατί αυτός που θα προτείνει το νέο σύστημα συγκεντρώνει την έχθρα όλων αυτών που επωφελούνται από τη διατήρηση του παλιού καθεστώτος και βρίσκει απλά χλιαρή υποστήριξη από όσους κερδίζουν από το νέο”.*

*Machiavelli*

Η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα θεωρείται ως μία από τις βασικές προκλήσεις των σύγχρονων εκπαιδευτικών συστημάτων για την κοινωνικοοικονομική εξέλιξη και ανάπτυξη. Η εκπαίδευση διαδραματίζει καίριο ρόλο στη διαμόρφωση της επιχειρηματικής νοοτροπίας, των επιχειρηματικών δεξιοτήτων και του επιχειρηματικού πνεύματος.

Σύμφωνα με τον Wong (2005) ο πιο συνηθισμένος λόγος που οι ερευνητές και οι εμπειρογνώμονες προωθούν την επιχειρηματική εκπαίδευση είναι ότι η επιχειρηματικότητα θεωρείται σημαντική κινητήρια δύναμη για την οικονομική ανάπτυξη και τη δημιουργία θέσεων εργασίας. Η επιχειρηματική εκπαίδευση κατά τον Gibb (2002) συχνά θεωρείται ως η απάντηση στον ολοένα και πιο παγκοσμιοποιημένο, αβέβαιο και πολύπλοκο κόσμο που ζούμε, απαιτώντας απ’ όλους τους ανθρώπους και τις οργανώσεις της κοινωνίας να είναι όλο και πιο πολύ εξοπλισμένες με επιχειρηματικές ικανότητες. Εκτός από την οικονομική ανάπτυξη και τη δημιουργία θέσεων εργασίας, που δημιουργούν τις αιτίες για την προώθηση της επιχειρηματικής εκπαίδευσης, υπάρχει μία αυξανόμενη έμφαση στα αποτελέσματα, που οι επιχειρηματικές δραστηριότητες μπορούν να επιφέρουν τόσο στους μαθητές όσο και στους εργαζομένους στην εκπαίδευση και στην αγορά εργασίας αντίστοιχα. Επιπλέον, ο Ray (2010) υποστηρίζει ότι ο ρόλος που η επιχειρηματικότητα μπορεί να διαδραματίσει στην ανάληψη σημαντικών κοινωνικών προκλήσεων, έχει καθιερώσει την επιχειρηματική εκπαίδευση ως μέθοδο για την ενδυνάμωση των ανθρώπων και των οργανώσεων ώστε να δημιουργήσουν κοινωνική αξία για το κοινό καλό (Volkmann et al., 2009, Austin et al., 2006, αναφέρεται στον Lackeus, 2015:17).

### 3.9.1. Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ: ΟΡΟΛΟΓΙΑ, ΣΥΝΩΝΥΜΑ ΚΑΙ ΣΥΓΓΕΝΙΚΟΙ ΟΡΟΙ

Πρώτα απ'όλα, η εκπαίδευση, κατά τους Helliwell & Putnam (1999), θεωρείται ότι δημιουργεί κοινωνικό κεφάλαιο σε μία κοινωνία μέσω της διανομής ευκαιριών στα άτομα να συμμετέχουν ενεργά και μέσω της επίδρασης που τους ασκεί, αυτά να καταστούν ικανά και ανταγωνιστικά στην υλοποίηση των ενδιαφερόντων και των δραστηριοτήτων τους. Σύμφωνα με τη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου, η εκπαίδευση προάγει το κοινωνικό κεφάλαιο μέσω των δεξιοτήτων και της κατάρτισης που προσφέρει στα άτομα και τα καθιστά ξεχωριστά από τα υπόλοιπα, που δεν είχαν την ίδια ευκαιρία να εκπαιδευτούν. Σε αυτή την περίπτωση, οι υπόλοιποι ζητούν συμβουλές και καθοδήγηση από τα εκπαιδευμένα άτομα, με αποτέλεσμα αυτή η διαδικασία σταδιακά να συμβάλει στην αύξηση του κοινωνικού κεφαλαίου (Friedman & Krackhardt, 1997, αναφέρεται στους Πετρίδου, Μυλωνάς, 2016:249). Το ανθρώπινο κεφάλαιο συσχετίζεται με την ανθρώπινη γνώση, τις ικανότητες και δεξιότητες και συνδέεται με την επένδυση στους ανθρώπινους πόρους. Ο Kumar (2006) περιέγραψε το ανθρώπινο κεφάλαιο ως τις «γνώσεις και δεξιότητες που ενσωματώνονται στους ανθρώπους που αποκτώνται μέσω της εκπαίδευσης, της κατάρτισης και της εμπειρίας και είναι χρήσιμες στην παραγωγή αγαθών, υπηρεσιών και περαιτέρω γνώσεων». Ο ίδιος εστίασε στην εκπαίδευση, που είναι όπως είπε «το κλειδί του ανθρώπινου κεφαλαίου» και μία σπουδαία επένδυση στην ανάπτυξη του ανθρώπινου κεφαλαίου. Ο Hanushek (2009) επίσης επισημαίνει ότι τα περισσότερα κράτη επενδύουν στο ανθρώπινο κεφάλαιό τους μέσω του σχολικού τους συστήματος. Φαίνεται ότι η εκπαίδευση έχει θετική σχέση με την ανάπτυξη του ανθρώπινου κεφαλαίου και της οικονομικής ανάπτυξης. Γενικώς, πιστεύεται κατά τον Walter (2004), ότι οι μορφωμένοι έχουν ένα μεγάλο κεφάλαιο υψηλής αξίας για τους εαυτούς τους, γιατί τους βοηθάει σε καλύτερη απασχόληση και καλύτερη αμοιβή (Munirah, 2013:45-46). Ας δούμε όμως πρώτα τι είναι εκπαίδευση.

Η εκπαίδευση είναι μία διαδικασία τεσσάρων βημάτων: πρώτον, ο εντοπισμός των δυνατοτήτων του παιδιού· δεύτερον, η όσο το δυνατόν μεγαλύτερη αξιοποίηση των δυνατοτήτων του· τρίτον, ο καθορισμός του πώς η δεξιότητα, που αναπτύσσεται μέσω της μάθησης, μπορεί να το βοηθήσει να βασιστεί στον εαυτό του· τέταρτον, η

αφαίρεση των στηριγμάτων και της υποστήριξης ώστε να είναι σε θέση να αντιμετωπίζει τη ζωή με αυτοπεποίθηση και θάρρος. Οι παιδαγωγοί αναρωτιούνται εάν το παρόν επίπεδο της σχολικής μας εκπαίδευσης εξοπλίζει τους μαθητές με τις γενικές ικανότητες και δεξιότητες που απαιτούνται για μια κοινωνία της γνώσης. Η κύρια ανησυχία είναι εάν τα θέματα, που μελετούν τα παιδιά στο σχολείο, σχετίζονται με τον κόσμο της εργασίας. Στόχος της εκπαίδευσης, σε επίπεδο σχολικής μονάδας, δεν είναι μόνο να προετοιμάσει τους μαθητές για την τριτοβάθμια εκπαίδευση. Θα πρέπει να εξασφαλίζει την ολοκληρωμένη ανάπτυξη των παιδιών και να θέτει τα θεμέλια για τη μελλοντική του απασχολησιμότητα εξοπλίζοντάς τα με τις απαραίτητες ικανότητες ζωής, που συχνά αποκαλούνται βασικές ικανότητες εργασίας. Δεδομένου ότι κάθε παιδί μία μέρα θα εισέλθει στην αγορά εργασίας, η ενσωμάτωση των ικανοτήτων ζωής με τη γνώση είναι ζωτικής σημασίας (Vaidya, 2014:1-2).

Όλο και περισσότερες νέες εταιρείες και νεότερες τεχνολογίες δημιουργούνται σε όλο τον κόσμο, με έναν πρωτοφανή ρυθμό, δημιουργώντας συναρπαστικές ευκαιρίες γι' αυτούς που είναι πρόθυμοι να αναλάβουν κινδύνους και να επωφεληθούν από αυτές. Ο επιταχυνόμενος ρυθμός της επιστημονικής και τεχνολογικής προόδου έχει επιφέρει έναν μετασχηματισμό του προτύπου απασχόλησης, όπου η σταδιοδρομία είναι μη γραμμική και η επιδίωξη της γνώσης διεπιστημονική. Τα άτομα πρέπει συνεχώς να διαχειρίζονται καινούρια πράγματα και να επικαιροποιούν, να αξιολογούν και να εφαρμόζουν τις γνώσεις τους σε νέα πλαίσια. Αυτό απαιτεί ένα επιχειρηματικό πνεύμα, που να τους παρωθεί να δουν τις προκλήσεις ως ευκαιρία και όχι ως εμπόδιο · ως στάση, που επιδιώκει δημιουργικούς τρόπους, για να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις αντί να προσπαθούν να τις μπλοκάρουν (ibid).

Μέσα από αυτήν την οπτική, η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα (σύμφωνα με τους Kickul & Fayolle, 2007; Kyro & Carrier, 2005), είναι στο επίκεντρο των πολιτικών συζητήσεων για τουλάχιστον δύο δεκαετίες καθώς θεωρείται ως ένα από τα βασικά ζητήματα για την οικονομική ανάπτυξη των κρατών. Λόγω του ότι η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα δεν είναι μόνο παιδαγωγικό ζήτημα, αλλά και οντολογικό και επιστημολογικό ζήτημα, πώς δηλαδή πρέπει να προσεγγιστεί η δημιουργική και εποικοδομητική συμπεριφορά των ανθρώπων σε ένα πραγματικά αβέβαιο επιχειρηματικό περιβάλλον (Makimurto-Koivumaa & Puhakka,

2013:2), έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον πολλών μελετητών, οι οποίοι έχουν προτείνει πολλές θεωρίες, αλλά καμία από αυτές δεν έχει ευρέως εγκριθεί από την ακαδημαϊκή κοινωνία ούτε υπάρχει συναίνεση αναφορικά με τον ακριβή ορισμό της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα (Fayolle & Gailly, 2008; Fiet, 2000; Gibb, 1993; Krueger & Carsrud, 1993; Kuratko, 2005, αναφέρεται στον Makimurto-Koivumaa, 2013:1).

Πολλή συζήτηση λοιπόν περιβάλλει την έννοια της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα και διαφορετικοί ορισμοί και έννοιες όπως «εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα» (entrepreneurship education), «εκπαίδευση των επιχειρήσεων» (enterprise education) και «επιχειρηματική εκπαίδευση» (entrepreneurial education) χρησιμοποιούνται σε διάφορες χώρες και σε διαφορετικά επίπεδα και φάσεις της εκπαίδευσης. Με κάποια έννοια, η ορολογία είναι λίγο προβληματική, όπως όλες εξ' άλλου οι έννοιες. Ωστόσο, υπάρχουν πολλοί ορισμοί που χρησιμοποιούνται, αλλά υπάρχει και έλλειψη σαφών και αμοιβαία αποδεκτών ορισμών (Ruskovara, 2014:14).

Ένας «στενός ορισμός», που στρέφεται γύρω από την προετοιμασία των μαθητών για τον κόσμο των επιχειρήσεων (όπως αναγνώριση ευκαιριών, ανάπτυξη επιχειρήσεων, αυτοαπασχόληση, τόλμη του επιχειρηματικού κινδύνου και ανάπτυξη, δηλαδή, το να γίνει κάποιος επιχειρηματίας), μπορεί να θέσει περιορισμούς και στους εκπαιδευόμενους και στην εκπαιδευτική κοινότητα. Αντίθετα, ένας «ευρύτερος ορισμός», που περιλαμβάνει α) την προσωπική ανάπτυξη, τη δημιουργικότητα, την αυτοδυναμία, την ανάληψη πρωτοβουλιών, τον προσανατολισμό στη δράση, δηλαδή, το να γίνει κάποιος όλο και πιο επιχειρηματικός, και β) θεωρεί την εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα ως διαδικασία μέσω της οποίας οι εκπαιδευόμενοι αποκτούν ένα ευρύ σύνολο ικανοτήτων, μπορεί να προσφέρει μεγαλύτερα ατομικά, κοινωνικά και οικονομικά οφέλη, δεδομένου ότι οι ικανότητες που αποκτώνται, έχουν εφαρμογή σε κάθε πτυχή της ζωής των ανθρώπων. Η επιχειρηματικότητα υπ' αυτή την έννοια αναφέρεται στην ικανότητα του ανθρώπου να αναπτύσσει τις κατάλληλες ικανότητες και τη νοοτροπία, ώστε να μπορεί να μετατρέπει τις ιδέες σε δράση και επομένως η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα αφορά ολόκληρη τη ζωή του ανθρώπου καθώς και τη δια βίου ανάπτυξη των δεξιοτήτων του (European Commission, 2011:2). Ποιος όμως ορισμός και ποια διάστασή του επιλέγεται εκάστοτε να χρησιμοποιηθεί, οδηγεί σύμφωνα με τον Mwasalwiba (2010) σε μία ποικιλομορφία προσεγγίσεων της

επιχειρηματικής εκπαίδευσης, που επηρεάζει σε βάθος τους εκπαιδευτικούς στόχους, τους στόχους του ακροατηρίου που απευθυνόμαστε, το σχεδιασμό του περιεχομένου των μαθημάτων, τις μεθόδους διδασκαλίας καθώς και τις διαδικασίες αξιολόγησης των μαθητών (Lackeus, 2015:9).

Κείμενα διεθνούς πολιτικής τονίζουν ότι η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα είναι ο ενστερνισμός μιας στάσης σύμφωνα με την οποία διεγείρονται η αυτοδυναμία, η αυτο-γνώση, η δημιουργικότητα και οι ικανότητες επικοινωνίας και συνεργασίας (Diehl, 2016:28). Η UNESCO (2008:10) δίνει τον ακόλουθο ορισμό: Η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα αποτελείται από κάθε είδους εμπειρίες που δίνουν στους μαθητές τη δυνατότητα και το όραμα της πρόσβασης και της μετατροπής ευκαιριών κάθε είδους. Πρόκειται για την αύξηση της ικανότητάς τους να προβλέπουν και να ανταποκρίνονται στις κοινωνικές αλλαγές. Είναι η εκπαίδευση και η κατάρτιση που επιτρέπει στους μαθητές να αναπτύξουν και να χρησιμοποιήσουν τη δημιουργικότητά τους και να αναλάβουν πρωτοβουλίες, ευθύνη και κινδύνους. Από το Εθνικό Κέντρο για την Εκπαίδευση και την Οικονομία των ΗΠΑ (National Center on Education and the Economy/NCEE,) δανειζόμαστε την έννοια της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα: «Οι καλύτεροι εργοδότες σε όλο τον κόσμο θα ψάχνουν για τους πιο ικανούς, πιο δημιουργικούς και πιο καινοτόμους ανθρώπους στη γη και θα είναι πρόθυμοι να τους πληρώσουν με πάρα πολλά χρήματα για τις υπηρεσίες τους. Αυτό δεν θα ισχύει μόνο για τους διευθυντές και τους μάνατζερ, αλλά για όλο το εργατικό δυναμικό. Οι χώρες που παράγουν τα πιο σημαντικά νέα προϊόντα και υπηρεσίες μπορούν να κερδίσουν περισσότερα στον κόσμο των αγορών που θα τους επιτρέψουν να πληρώσουν υψηλούς μισθούς στους πολίτες τους» (NCEE:2007:7).

Όπως αναφέρουν οι Johnson (1988), Gibb (1993, 2005) και Erkkila (2000), η επιχειρηματικότητα σε σχολικό πλαίσιο περιλαμβάνει δύο κατευθύνσεις: η μία είναι η entrepreneurial και η άλλη η enterprising, η οποία χωρίζεται σε εσωτερική (internal) και εξωτερική (external). Η εσωτερική στοχεύει στην ανάπτυξη των έμφυτων ικανοτήτων των μαθητών όπως η δημιουργική σκέψη, η δύναμη της πρωτοβουλίας, η επικοινωνιακή ικανότητα, η δεκτικότητα και η ανάληψη ευθύνης. Η εξωτερική προετοιμάζει τους μαθητές ως μέλλοντες μπιζνεσμαν ή επιχειρηματίες. Σε γενικές γραμμές, μπορούμε να πούμε ότι η εσωτερική επιχειρηματικότητα (internal enterprise) προορίζεται κυρίως για τους νεότερους μαθητές ενώ η εξωτερική (external

enterprise) απευθύνεται στους μεγαλύτερους μαθητές. Ποια είναι όμως τα ειδικά χαρακτηριστικά της επιχειρηματικής εκπαίδευσης (entrepreneurial education); Για να διευκρινιστεί ο όρος χρησιμοποιούνται οι έννοιες της παραδοσιακής εκπαίδευσης (traditional education) και της επιχειρηματικής εκπαίδευσης (entrepreneurial education). Η πρώτη περιγράφεται ως συντηρητική ενώ η δεύτερη ως προοδευτική και καινοτόμα και ως η λύση για όλα τα προβλήματα των σχολείων σε πολλές περιπτώσεις (Leffler, 2009:109).

Οι Gibb (2000), Jones και Iredale (2010), και Hytti και O'Gorman (2004) υποστηρίζουν ότι υπάρχει μεγάλη σύγχυση στους όρους της επιχειρηματικότητας (entrepreneurship) και των επιχειρήσεων (enterprise), επειδή συνδέονται με την ύπαρξη των επιχειρήσεων και ως εκ τούτου, οι έννοιες δεν είναι πλήρως κατανοητές και δεν χρησιμοποιούνται σωστά (Ruskovara, 2014:14). Ουσιαστικά, ο Gibb (1996) έκανε μία σαφή διάκριση μεταξύ “enterprise” και “entrepreneurship” education με την πρώτη να εστιάζει στην πρόοδο των προσωπικών επιχειρηματικών χαρακτηριστικών και συμπεριφορών, που προετοιμάζουν το άτομο για την αυτοαπασχόληση, ενώ η δεύτερη σχετίζεται με την ανάπτυξη των λειτουργικών δεξιοτήτων και ικανοτήτων διαχείρισης, που εκπαιδεύουν το άτομο να ξεκινήσει, να διαχειριστεί και να αναπτύξει μια επιχείρηση. Παρά τη διάκριση αυτή, ο τελικός στόχος και των δύο όρων είναι να ενθαρρύνει την ανεξάρτητη δημιουργία επιχειρήσεων (Lee, 2005:4).

Ο Gibb (2006) θεωρεί ότι η διδασκαλία της επιχειρηματικότητας στην εκπαίδευση στους μικρότερους μαθητές είναι πιο σχετική με την «enterprise education». Σκοπός της είναι οι μαθητές να αναλάβουν μεγαλύτερη ευθύνη για τους εαυτούς τους και τη μάθησή τους, να προσπαθούν να επιτύχουν τους στόχους τους, να είναι δημιουργικοί, να ανακαλύπτουν τις υπάρχουσες ευκαιρίες και γενικά να ανταπεξέρχονται στην περίπλοκη κοινωνία μας. Επιπλέον στόχος είναι να αναλάβουν ενεργό ρόλο στις αγορές εργασίας και να θεωρούν την επιχειρηματικότητα ως φυσική επιλογή σταδιοδρομίας. Αυτή η εκπαίδευση περιλαμβάνει την ανάπτυξη συμπεριφορών, δεξιοτήτων και γνωρισμάτων, που εφαρμόζονται ατομικά ή και συλλογικά, για να βοηθήσει τα άτομα ή τους οργανισμούς όλων των ειδών να δημιουργούν, να αντιμετωπίζουν και να απολαμβάνουν την αλλαγή και την καινοτομία. Αυτό συνεπάγεται υψηλότερα επίπεδα αβεβαιότητας και πολυπλοκότητας ως μέσων για την επίτευξη της προσωπικής ολοκλήρωσης και της

οργανωτικής αποτελεσματικότητας. Η «enterprising education» είναι η διαδικασία με την οποία ασκείται και υποστηρίζεται μια τέτοια είδους συμπεριφορά. Αυτές οι δεξιότητες, συμπεριφορές και γνώσεις εκδηλώνονται σε οργανισμούς όλων των τύπων από τις οικογενειακές μέχρι και το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο. Μπορεί να ενσωματώσει στοιχεία μάθησης για την άσκηση κάποιας εργασίας. Επιπλέον περιλαμβάνει τη μάθηση μέσα από μια συγκεκριμένη παιδαγωγική θεώρηση, η οποία στη συνέχεια αναφέρεται στη γνωστική μάθηση (Ikavalko et al. 2009:5).

Οι Harte & Stewart (2012) υποστηρίζουν ότι οι όροι «enterprise education» και «entrepreneurship education», έχουν, ως έννοιες, διαφορετικές σημασίες στα προγράμματα σπουδών, δηλαδή: Οι προσεγγίσεις για την enterprise education περίπου σχετίζονται «με μια επιχειρηματική διάσταση στη διδασκαλία», ή «το να συμπεριλάβεις προκλητικές ιδέες στη διδακτική πρακτική για την ενίσχυση και την αύξηση δεξιοτήτων, που σχετίζονται με την επίλυση προβλημάτων» ή τη «συνειδητοποίηση των βασικών δεξιοτήτων, που χρειάζονται για την απασχόληση πέρα από το Πανεπιστήμιο». Η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα (entrepreneurship education), ενώ είναι παρόμοια στην προσέγγισή της αναφορικά με την ανάπτυξη και βελτίωση των δεξιοτήτων, έχει, επιπλέον, σε πολλές περιπτώσεις, σαφή βούληση για επιχειρηματική εκκίνηση και επιλογή αυτής ως πορείας απασχόλησης (Ruskovaara, 2014:14).

Οι Jones και Iredale (2010), θέλοντας να διευκρινίσουν τον όρο «εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα» (entrepreneurship education) την περιγράφουν ως όρο που εστιάζεται κυρίως στην ίδρυση νέων επιχειρήσεων, στο σχεδιασμό τους, στη δρομολόγηση, στην ανάπτυξη, και στη διαχείριση μιας επιχείρησης καθώς και στην ανάπτυξη των δεξιοτήτων, των συμπεριφορών, και γνώσεων που χρειάζονται για την ανάπτυξη και τη λειτουργία της, και στην αυτοαπασχόληση. Ωστόσο, η «enterprise education» έχει σχέση με το επιχειρηματικό άτομο, την ενεργό μάθηση, την ανάπτυξη των προσωπικών δεξιοτήτων, συμπεριφορών, χαρακτηριστικών, και τη χρήση της γνώσης αυτής από το άτομο σε πολλά πλαίσια: ως υπαλλήλου, καταναλωτή και πολίτη, και κυρίως στο πώς μια μικρή επιχείρηση λειτουργεί (Ruskovaara, 2014:14-15).

Ο όρος "entrepreneurship education" χρησιμοποιείται ευρέως στον Καναδά και στις Ηνωμένες Πολιτείες, αλλά σπάνια χρησιμοποιείται, για παράδειγμα, στο

Ηνωμένο Βασίλειο, όπου η έννοια *enterprise education* χρησιμοποιείται συχνότερα και επικεντρώνεται περισσότερο στην προσωπική ανάπτυξη, τη νοοτροπία, τις δεξιότητες και ικανότητες, ενώ ο όρος *entrepreneurship education* επικεντρώνεται περισσότερο στο πλαίσιο της δημιουργίας μιας επιχείρησης και στην αυτοαπασχόληση. Ωστόσο, σύμφωνα με τους Haase & Lautenschläger (2011), Gibb (2011), Jones & Iredale (2010), ο όρος "*entrepreneurship education*" έχει κυρίως υιοθετηθεί στην επιστημονική βιβλιογραφία. Χωρίς να παρουσιάζουν οποιαδήποτε αιτιολόγηση, ο Jones και οι συνεργάτες του (2012) συστηματικά χρησιμοποιούν, στο άρθρο τους, το ζεύγος των εννοιών «*enterprise/entrepreneurship education*», και ένας λόγος γι' αυτό θα μπορούσε να είναι ότι το άρθρο γράφτηκε σε συνεργασία με ερευνητές από διαφορετικά πολιτιστικά υπόβαθρα (ibid:15).

Ο Hannon (2006), επίσης, χρησιμοποιεί συστηματικά τον ευρύτερο όρο "*enterprise and entrepreneurship education*" αναφερόμενος στο Ηνωμένο Βασίλειο, ενώ οι Jones & English (2004) χρησιμοποιούν τον όρο "*entrepreneurial education*» όταν αναφέρονται στην περίπτωση της Αυστραλίας. Ο Penaluna και οι συνεργάτες του (2012), από την άλλη πλευρά, σημειώνουν ότι πρόσφατα ο όρος "*enterprise*" έχει κερδίσει έδαφος από τον απλούστερο όρο "*entrepreneurship*", καθώς είναι ευρύτερα κατανοητός. Συντομογραφίες όπως: "E&E" (Penaluna et al., 2012) και "EE" (Fayolle, 2013) χρησιμοποιούνται επίσης (Ruskovaara, 2014:15). Ο Erkillä (2000) έχει προτείνει τον ενωτικό όρο επιχειρηματική εκπαίδευση (*entrepreneurial education*) καθώς αυτός περιλαμβάνει τόσο τις επιχειρήσεις όσο και την εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα (*entrepreneurship education*) (Lackeus, 2015:8).

Ο Kyro (1997) αναφέρει ότι η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα ασχολείται με τρεις κύριες συνιστώσες: 1) τον αυτό-απασχολούμενο με προσανατολισμό (*self-oriented*), 2) την εσωτερική (*internal*) και 3) την εξωτερική (*external*) επιχειρηματικότητα. Η πρώτη αναφέρεται στην αυτοπροσανατολισμένη συμπεριφορά του ατόμου, και είναι σύμφωνα με τον Remes (2004) η βάση για την ανάπτυξη της εσωτερικής και εξωτερικής επιχειρηματικότητας. Η εσωτερική επιχειρηματικότητα ασχολείται με την *entrepreneurial* και την *enterprising* συμπεριφορά. Η εξωτερική επιχειρηματικότητα κατά τον Ristimäki (2003) είναι η επιχειρηματική δραστηριότητα (*doing business*). Αν και η αυτοπροσανατολιζόμενη και η εσωτερική επιχειρηματικότητα κατά τον Remes (2001) μοιάζουν μεταξύ τους, η διαφορά τους έγκειται στην κολεκτιβιστική αίσθηση που αναδύεται στην εσωτερική

ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας, η οποία θα μπορούσε να αναπτυχθεί σε οργανισμούς. Εάν ένας οργανισμός, κατά τον Heinonen (2001), κατέχει εσωτερική επιχειρηματικότητα, αντιλαμβάνεται τις ευκαιρίες, τις χρησιμοποιεί και επιδεικνύει αυτοεμπιστοσύνη. Η αυτοπροσανατολισμένη επιχειρηματικότητα εστιάζεται κυρίως στην ανάπτυξη του ατόμου. Από την άποψη της αυτο-προσανατολισμένης επιχειρηματικότητας ο Kygo (2005) υποστηρίζει: «Σε γενικές γραμμές, οι entrepreneurial και enterprising συμπεριφορές περιλαμβάνουν την ιδέα ότι το ανθρώπινο ον, κοιτάζοντας γύρω του και συνδυάζοντας διαφορετικά στοιχεία, δημιουργεί ολιστικές πραγματικότητες, οι οποίες έχουν ως αποτέλεσμα τη δράση. Οι ιδέες του μπορεί να πηγάζουν από οπουδήποτε και αυτό συνδυάζει διαφορετικά στοιχεία, γεγονός που ενισχύει τη δημιουργία κάτι καινούριου» (Ikavalko et al. 2009:5-6, Ruskovaara, 2014:151).

Κατά τον Remes (2001) στη βασική εκπαίδευση πρέπει να δίνεται έμφαση στην αυτοπροσανατολιζόμενη επιχειρηματικότητα. Κατά συνέπεια, η εστίαση δεν αφορά μόνο στην ανάπτυξη παραγόντων που σχετίζονται με τα κίνητρα, την αυτογνωσία και τη δημιουργικότητα, σύμφωνα με τους Menzies & Paradi (2003) και την ευθύνη για την εκμάθηση (Heinonen, 2004), αλλά και στη συνεργασία και αλληλεπίδραση, που σχετίζονται με την εσωτερική ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας. Συγκριτικά, στο πλαίσιο του σχολείου η εξωτερική εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα (external entrepreneurship education) σχετίζεται κατά τον Gibb (2005) με την ανάπτυξη της καινοτομίας και των επιχειρηματικών ιδεών καθώς και με την ενίσχυση της συνεργασίας μεταξύ των σχολείων με την επαγγελματική ζωή, συμπεριλαμβανομένων δραστηριοτήτων όπως η επαγγελματική εμπειρία και τα εκπαιδευτικά ταξίδια. Μέσα από αυτές τις διαδικασίες έχουμε μία ευκαιρία να αναπτύξουμε μία επιχειρηματική κοινωνία και μία επιχειρηματική νοοτροπία στις κοινωνίες, που αυτό σημαίνει επιχειρηματικότητα (Ikavalko et al. 2009:5-6). Συμπερασματικά, η εσωτερική επιχειρηματικότητα στην εκπαίδευση είναι η εκμάθηση του να γίνεις επιχειρηματικός ενώ η εξωτερική επιχειρηματικότητα είναι να κατανοήσουμε την επιχειρηματικότητα και να γίνουμε επιχειρηματίες (Ruskovaara, 2014:151).

Οι Haase & Lautenschlager (2010) στην προσπάθειά τους να αναπτύξουν ένα ενοποιητικό πλαίσιο της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα (EE), πρότειναν ένα μοντέλο, που διακρίνει δύο διαστάσεις της EE. Ο τύπος 1. αναφέρεται στην αντίληψη

"Education about Entrepreneurship" ενώ ο τύπος 2. στο "Education for Entrepreneurship". Στόχος του τύπου 2. είναι η ανάπτυξη τριών βασικών τύπων ικανοτήτων και προσόντων, που υποτίθεται ότι κατέχουν οι επιτυχημένοι επιχειρηματίες: Ο ολιστικός συνδυασμός της μεταβίβασης των σκληρών γεγονότων ("know-what"), των ήπιων δεξιοτήτων ("know-how"), και της πεποίθησης ("know-why") είναι ζωτικής σημασίας για τους δυνητικούς επιχειρηματίες ενώ ο τελευταίος στόχος της ΕΕ είναι λιγότερο σημαντικός για όσους ήδη έχουν πάρει την απόφαση να ξεκινήσουν μία επιχείρηση. Για την ενστάλαξη αυτών των ικανοτήτων και προσόντων υπάρχει μία τεράστια ετερογένεια μεθοδολογιών και παιδαγωγικών μεθόδων, που κυμαίνονται από τις «παραδοσιακές» (ανάπτυξη επιχειρηματικού σχεδίου, μελέτες περιπτώσεων ή διαλέξεις) στις πιο πρόσφατες προσεγγίσεις (συμμετοχή των επιχειρηματιών, πρακτική άσκηση και προσομοιώσεις). Οι Hills (1998), Gartner & Vesper (1994) και Solomon et al. (1994) βασιζόμενοι σε έρευνες μεταξύ εκπαιδευτικών και Πανεπιστημίων στις Ηνωμένες Πολιτείες, τονίζουν ότι οι πιο διαδεδομένες παιδαγωγικές μέθοδοι περιλαμβάνουν την ανάπτυξη επιχειρηματικών σχεδίων, την ανάλυση περιπτώσεων μελετών (case studies) και συνεντεύξεις με επιχειρηματίες. Οποσδήποτε, οι διαλέξεις, οι αναλύσεις και οι προσκεκλημένοι ομιλητές χρησιμοποιούνται συχνά, στη διαδικασία. Ο Shepherd (2004) συζητώντας μία σειρά παιδαγωγικών μεθόδων της ΕΕ, τονίζει ότι οι διαλέξεις και αυτό που αποκαλεί «έμμεση εμπειρία» όπως προσκεκλημένοι ομιλητές, και μελέτες περιπτώσεων κυριαρχούν στην ΕΕ. Πέρα από αυτό, επιχειρηματικές επισκέψεις και εκδρομές, πρακτικές ασκήσεις και εργασία με τους επιχειρηματίες καθώς και η ανάπτυξη των πραγματικών νεοσύστατων επιχειρήσεων, αναφέρονται ως μεθοδολογία της ΕΕ (Haase & Lautenschlager, 2010:150).

Για εκπαιδευτικές ανάγκες, η Σουηδία και οι άλλες Σκανδιναβικές χώρες έχουν συμφωνήσει σε έναν ορισμό της επιχειρηματικότητας ως εξής: «Η επιχειρηματικότητα είναι μία δυναμική και κοινωνική διαδικασία μέσω της οποίας τα άτομα, ατομικά ή σε συνεργασία με άλλους, προσδιορίζουν τις δυνατότητες και κάνουν κάτι με αυτές, για να μετατρέψουν τις ιδέες σε πρακτικές και στοχευμένες δραστηριότητες σε κοινωνικό, πολιτιστικό και οικονομικό πλαίσιο». Σύμφωνα με την Σουηδική Εθνική Υπηρεσία για την Εκπαίδευση (2015), επιχειρηματική εκπαίδευση σημαίνει η ανάπτυξη και τόνωση γενικών ικανοτήτων όπως: η ανάληψη πρωτοβουλίας και ευθύνης, η μετατροπή των ιδεών σε δράση, η ανάπτυξη της

περιέργειας, η εμπιστοσύνη στον εαυτό μας, το να είσαι δημιουργικός και το να επιδεικνύεις θάρρος για την ανάληψη κινδύνου. Επιπλέον η επιχειρηματική εκπαίδευση θα πρέπει να προωθεί ικανότητες όπως η λήψη αποφάσεων, η επικοινωνία και συνεργασία για αξιοποίηση των ευκαιριών και αλλαγών καθώς και η ανάπτυξη και δημιουργία αξίας-προσωπικής, πολιτιστικής, κοινωνικής ή οικονομικής (Swedish National Agency for education, 2015:12, αναφέρεται στην Diehl, 2016:28-29). Για εκπαιδευτικούς, επίσης, σκοπούς η επιχειρηματικότητα ορίζεται ως η ικανότητα του ατόμου, που κατέχει ένα ευρύ φάσμα βασικών ικανοτήτων και προτερημάτων να δημιουργήσει, να αντιμετωπίσει και να απολαύσει τη δημιουργική του συνεισφορά μετατρέποντας την ιδέα σε πρακτική δραστηριότητα σε ένα κοινωνικό, πολιτιστικό ή οικονομικό πλαίσιο. Ο ορισμός αυτός αποδέχεται ικανότητες όπως η δημιουργικότητα, η αυτοπεποίθηση, η ενέργεια, η πρωτοβουλία, η πειθαρχία και μία θετική στάση απέναντι στην εργασία με έντονη επιθυμία συνεχούς βελτίωσης (Vaidya,2014:6). Ένας ορισμός της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα, που υιοθετήθηκε από την FFE-YE είναι εμπνευσμένος από 18 διαφορετικούς ορισμούς<sup>47</sup>: «Η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα αφορά το περιεχόμενο, τις μεθόδους και τις δραστηριότητες που υποστηρίζουν τη δημιουργία και την ανάπτυξη των γνώσεων, των δεξιοτήτων και εμπειριών που την καθιστούν επιθυμητή και εφικτή για τους μαθητές για να ξεκινήσουν να συμμετέχουν στην επιχειρηματική διαδικασία δημιουργώντας αξία» (ASTEE, 2014:18).

Κλείνοντας το υποκεφάλαιο των εννοιών και των ορισμών της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα θα ήταν παράλειψή μας να μην αναφέρουμε τη διάσταση που έδωσε ο Sawyer (2012) σ' αυτήν σύμφωνα με την οποία η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα είναι ένα είδος πρακτικής, στην οποία οι συμμετέχοντες εκπαιδεύονται για να ανακαλύψουν, να δημιουργήσουν και να συνειδητοποιήσουν τις νέες ευκαιρίες προστιθέμενης αξίας. Έχει να κάνει με την παραγωγή προστιθέμενης αξίας για τον εαυτό μας και για τους άλλους. Και όπως αναφέρει ο FFE-YE (2013) η αξία αυτή μπορεί να είναι οικονομικής, κοινωνικής, πολιτιστικής και ανθρώπινης φύσεως. Υπάρχουν δε δύο τρόποι δημιουργίας αξίας στην κοινωνία αναφορικά με την

---

<sup>47</sup> I . Drucker, 1985; Gartner, 1988; European Commission, 2006; Ahmad and Seymour, 2008; Skolverket, 2010; Shane & Venkataraman, 2000; World Economic Forum, 2009; Stevenson, 1983, 1985; Stevenson and Jarillo, 1990.

εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα. Η πρώτη σχετίζεται με την παιδαγωγική επιχειρηματικότητα και η δεύτερη με την επιχειρηματικότητα των επιχειρήσεων. Η παιδαγωγική επιχειρηματικότητα (Lund et al., 2012) σχετίζεται με τη μάθηση και βασίζεται στη δόμηση μιας επιχειρηματικής προσέγγισης και συμπεριφοράς στους ανθρώπους. Η ανάπτυξη σχετίζεται με την αύξηση των ανθρωπίνων δυνατοτήτων, προκειμένου να αναπτυχθούν οι προσωπικές και κοινωνικές ικανότητες του ατόμου, για να μπορεί να εντοπίζει, να δημιουργεί και να ανταποκρίνεται σε νέες ευκαιρίες. Στην επιχειρηματικότητα των επιχειρήσεων η ανάπτυξη συντελείται με τη δημιουργία μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων. Οι μαθητές πρέπει να μάθουν πώς να δημιουργούν νέες επιχειρήσεις (επιχειρηματικότητα) ή πώς να δημιουργούν νέες επιχειρήσεις μέσα στις ήδη υπάρχουσες (ενδοεταιρική) (Schumpeter, 1934, Blenker et al., 2011). Οι μέθοδοι αυτής της κατεύθυνσης εκπαιδεύουν συχνά τους μαθητές να έχουν μία πνευματική, λογική και ορθολογική προσέγγιση στο περιβάλλον τους ή στην αγορά (Johannesen, 2015:2).

### 3.9.2. ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Οι πολιτικές εκπαίδευσης στον τομέα της επιχειρηματικότητας συνδέονται στενά με τη συνολική πολιτική για την επιχειρηματικότητα καθώς και με τους στόχους της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Πρέπει συνεπώς να αντικατοπτρίζονται στα εθνικά σχέδια ή στις στρατηγικές οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης των χωρών. Πρόκειται για μια διαδικασία δια βίου μάθησης, η οποία αρχίζει ήδη από το δημοτικό σχολείο και συνεχίζεται σε όλα τα επίπεδα εκπαίδευσης συμπεριλαμβανομένης της εκπαίδευσης ενηλίκων. Οι πολιτικές εκπαίδευσης πρέπει να οικοδομήσουν θετικές στάσεις απέναντι στις επιχειρήσεις και να αναπτύξουν επιχειρηματικές δεξιότητες για το σχεδιασμό, το ξεκίνημα και τη διαχείριση μιας επιχείρησης. Για την αποτελεσματική εφαρμογή της εκπαίδευσης στον τομέα της επιχειρηματικότητας, απαιτούνται προσεγγίσεις τόσο προς τα πάνω όσο και προς τα κάτω. Οι προσεγγίσεις από την κορυφή προς τα κάτω απαιτούν τη δέσμευση των ανώτατων υπευθύνων χάραξης πολιτικής. Η οικοδόμηση αυτής της δέσμευσης δεν είναι εύκολη - συχνά η επιχειρηματική εκπαίδευση πρέπει να δομηθεί στο πλαίσιο της συμβολής της στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη για να προσελκύσει την κατάλληλη προσοχή. Οι προσεγγίσεις από κάτω προς τα πάνω

απαιτούν υποστηρικτές σε τοπικό ή περιφερειακό επίπεδο που μπορούν να βοηθήσουν στην προώθηση πρωτοβουλιών στην περιοχή (United Nations, 2010:4).

Η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα δεν πρέπει να συγχέεται με τις γενικές επιχειρηματικές και οικονομικές σπουδές. Όπως και ο Kuratko (2005:578) ορθώς αναφέρει, η επιχειρηματικότητα είναι κάτι περισσότερο από την απλή δημιουργία μιας επιχείρησης και η επιχειρηματική εκπαίδευση θα πρέπει, ως εκ τούτου, σύμφωνα με τους McMullan & Long (1987) να διαχωρίζεται από την τυπική εκπαίδευση διοίκησης των επιχειρήσεων. Κατά τους Richardson Miller-Lewis, (2003) η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα προσφέρει στους εκπαιδευόμενους τη γνώση και τις δεξιότητες ενός ευρύτερου μαθησιακού περιβάλλοντος για τη διαμόρφωση κουλτούρας, στάσεων και προθέσεων επιχειρηματικότητας (Πετρίδου & Μυλωνάς, 2016:250). Κατά τους McMullan & Long (1987) η επιχειρηματική εκπαίδευση πρέπει να περιλαμβάνει στοιχεία ικανοτήτων διαπραγμάτευσης, ηγεσίας, δημιουργικής σκέψης και έκθεσης στην τεχνολογική καινοτομία. Ο Ronstadt (1990) τονίζει, μεταξύ άλλων, δεξιότητες όπως: η δημιουργικότητα, η ανοχή στην ασάφεια, η αναγνώριση της ευκαιρίας, η ικανότητα συμφωνίας και η δικτύωση. Εκτός από αυτά τα χαρακτηριστικά, ο Rae (1997) δίνει έμφαση στις δεξιότητες επικοινωνίας με έμφαση στην πειθώ και επιπλέον, την κριτική σκέψη, την επίλυση προβλημάτων και δεξιοτήτων διαχείρισης του χρόνου. Ο Boyle (2007) τονίζει ότι συμπεριφορές όπως η δημιουργικότητα, η επιμονή, και η καινοτομία πρέπει να εντοπίζονται, να προωθούνται και να εκφράζονται ελεύθερα στην τάξη. Σύμφωνα με τον Ronstadt (1987), τα προγράμματα της επιχειρηματικής εκπαίδευσης θα πρέπει να είναι έτσι σχεδιασμένα ώστε να επισημαίνουν τα εμπόδια κατά την έναρξη της επιχειρηματικής σταδιοδρομίας και να καταστρώνουν λύσεις για την αντιμετώπισή τους (Haase & Lautenschlager, 2011:148-149).

Η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα εισάγει την επιχειρηματικότητα ως επιλογή σταδιοδρομίας, υποστηρίζει τον επιχειρηματικό τρόπο θεώρησης των πραγμάτων και προϋποθέτει έναν διαφορετικό τρόπο διδασκαλίας και μάθησης (Steyaert & Katz, 2004; Berglund & Johansson:2007, αναφέρεται στους Tsakiridou & Stergiou, 2014:107).

Γενικός στόχος της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα είναι

- να αυξηθεί η απασχόληση σε μια μεταβαλλόμενη κοινωνία και

- να επιφέρει βαθύτερη μάθηση και κίνητρα στους εκπαιδευόμενους (Diehl, 2016:28).

Κατά τον Colton (1990) βασικός στόχος της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα είναι να αναπτύξει επιχειρηματικούς ανθρώπους ενσταλλάσσοντάς τους μια στάση αυτοδυναμίας με τη χρήση κατάλληλων διαδικασιών μάθησης. Τα προγράμματα εκπαίδευσης και κατάρτισης στην επιχειρηματικότητα έχουν ως στόχο την τόνωση της επιχειρηματικότητας, η οποία μπορεί να οριστεί ως η ιδιοκτησία μιας ανεξάρτητης μικρής επιχείρησης ή η ανάπτυξη των ευκαιριών που αναζητούν οι μάνατζερ μέσα στις επιχειρήσεις (Garavan & O'Conneide 1994:4). Οι Shepherd & Douglas (1997) είναι πιο συγκεκριμένοι: Η ουσία της επιχειρηματικότητας είναι η ικανότητα οραματισμού και χάραξης μια πορείας για ένα νέο επιχειρηματικό εγχείρημα συνδυάζοντας πληροφορίες από τους λειτουργικούς κλάδους και από το εξωτερικό περιβάλλον στο πλαίσιο της εξαιρετικής αβεβαιότητας και ασάφειας, την οποία καλείται να αντιμετωπίσει ένα νέο επιχειρηματικό εγχείρημα. Εκδηλώνεται με τις δημιουργικές στρατηγικές, καινοτόμες τακτικές, παράξενες αντιλήψεις για τις τάσεις και τις αλλαγές της διάθεσης στην αγορά, τη θαρραλέα ηγεσία, όταν ο δρόμος προς τα εμπρός δεν είναι προφανής και ούτω καθεξής. Το τι διδάσκουμε στις επιχειρηματικές μας τάξεις, θα πρέπει να εξυπηρετεί στην ενστάλαξη και ενίσχυση αυτών των ικανοτήτων (CFEE, 2014:6).

Σχολιαστές όπως οι Johannisson (1991) θεώρησαν ότι η εκπαίδευση στα προγράμματα επιχειρηματικότητας έχει πέντε στόχους μάθησης, στα οποία οι συμμετέχοντες θα αναπτύξουν:

- το «ξέρω γιατί» (Know why) (ανάπτυξη των κατάλληλων στάσεων και κινήτρων για την εκκίνηση).
- την «τεχνογνωσία» (know how) (απόκτηση των τεχνικών ικανοτήτων και δεξιοτήτων, που απαιτούνται για την ανάπτυξη μιας επιχείρησης).
- το «ξέρω ποιος» (Know who) (προώθηση δικτύων και επαφών για επιχειρηματικά σχέδια).
- το «ξέρω πότε» (Know when) (ανάπτυξη της οξυδέρκειας αντίδρασης στην κατάλληλη στιγμή) και

- το «ξέρω τι» (επίτευξη της βάσης γνώσεων και πληροφοριών για την ανάπτυξη νέων επιχειρηματικών εγχειρημάτων) (Lee, 2005:7) .

Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, κατά τους Sexton & Kasarda (1992) οι κύριοι στόχοι της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα φαίνεται να είναι:

- η προετοιμασία των συμμετεχόντων για επιτυχή σταδιοδρομία
- η αύξηση της ικανότητάς τους για μελλοντική μάθηση

Οι Garavan & O'Cinneide (1994:5) επέκτειναν αυτή τη στοχοθεσία, προσθέτοντας

- την προσωπική ολοκλήρωση των συμμετεχόντων και
- τη συνεισφορά στην κοινωνία

και ότι ο σκοπός της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα είναι να προωθήσει αποτελεσματικά όλους τους ανωτέρω στόχους για τη δημιουργία νέων επιχειρήσεων. Υποστηρίζοντας τον ισχυρισμό αυτό, οι McMullan και Long (1987) θεώρησαν ότι σε αντίθεση με άλλα πανεπιστημιακά πτυχία, η επιτυχία των προγραμμάτων επιχειρηματικότητας δεν μπορεί να αξιολογηθεί από τον αριθμό των φοιτητών που αποφοιτούν, αλλά μετράται περισσότερο από την κοινωνικοοικονομική επίδραση που παράγουν στις επιχειρήσεις που δημιουργούν. Θέματα όπως ο αριθμός των επιχειρήσεων και των θέσεων εργασίας που δημιουργούνται, οι τύποι των εταιρειών που συστήνονται, και η προοπτική ανάπτυξης των επιχειρήσεων είναι απαραίτητα για την οικονομική ανάπτυξη (Sternberg & Wennekers, 2005, Wong et al, 2005, όπως αναφέρεται στη Lee, 2005:8).

Αν και δεν υπάρχουν ακριβείς ορισμοί των στόχων της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα, οι στόχοι των παραπάνω προγραμμάτων μπορούν να συνοψιστούν ως

- προετοιμασία δυνητικών επιχειρηματιών για νεοσύστατες επιχειρήσεις.
- παροχή δυνατότητας στους συμμετέχοντες να προετοιμάζουν επιχειρηματικά σχέδια για νέες επιχειρήσεις.
- έμφαση σε θέματα αποφασιστικής σημασίας για την υλοποίηση των επιχειρηματικών σχεδίων, όπως η έρευνα αγοράς, η χρηματοδότηση των επιχειρήσεων, νομικά ζητήματα και
- ανάπτυξη της αυτόνομης και ριψοκίνδυνης συμπεριφοράς (Garavan και O'Cinneide, 1994:5).

Στο σχολικό πλαίσιο, κατά τον Hytti (2002), η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα μπορεί να χωριστεί σε τρεις στόχους: στη μάθηση της κατανόησης της επιχειρηματικότητας (learn to understand entrepreneurship), στη μάθηση του να γίνεις επιχειρηματικός (learn to become entrepreneurial) και στη μάθηση του να γίνεις επιχειρηματίας (learn to become an entrepreneur). ) Ο Gibb (2001, 2005) έχει δηλώσει ότι εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα είναι η μάθηση για την επιχειρηματικότητα (learning for entrepreneurship), η μάθηση γύρω από την επιχειρηματικότητα (learning about entrepreneurship) και η μάθηση μέσω της επιχειρηματικότητας (learning through entrepreneurship). Ως εκ τούτου, κατά τον Remes (2003), η επιχειρηματική εκπαίδευση (entrepreneurial and enterprise education) θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη τόσο ως μέθοδος εκμάθησης όσο και ως περιεχόμενο μάθησης (Ruskovaara & Ikavalko, 2008:4).

Η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα περιλαμβάνει τόσο την επίσημη εκπαίδευση (πρωτοβάθμια, δευτεροβάθμια, τριτοβάθμια) όσο και την άτυπη εκπαίδευση (συμπεριλαμβανομένης της δια βίου μάθησης, της περιστασιακής μάθησης, της μάθησης από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και της αυτοβελτίωσης). Άσχετα από το εάν είναι τυπική ή άτυπη, η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα θα πρέπει να περιλαμβάνει τουλάχιστον τρία αλληλένδετα στοιχεία:

- τη δημιουργική εκπαίδευση (ατομική και οργανωτική επιχειρηματικότητα)
- την εκπαίδευση των επιχειρήσεων (επιχειρηματικότητα των επιχειρήσεων)
- την οικονομική εκπαίδευση (τις συνθήκες για την επιχειρηματικότητα)

Το πρώτο στοιχείο εστιάζει στις δεξιότητες επικοινωνίας και τη δημιουργικότητα. Το δεύτερο στοιχείο παρέχει τις γνώσεις και αναπτύσσει τις δεξιότητες που απαιτούνται για την ανάληψη επαγγελματικών, εμπορικών και κοινωνικών εγχειρημάτων. Το τρίτο στοιχείο, που έχει ένα υποστηρικτικό χαρακτήρα, παρέχει γνώσεις σχετικά με το περιβάλλον στο οποίο οι εταιρείες και άλλες επιχειρήσεις λειτουργούν και στοχεύει στο να προωθήσει τις οικονομικές γνώσεις που είναι απαραίτητες για την επιβίωση στο σύγχρονο εχθρικό και υπερταραχώδες περιβάλλον. Επομένως, σκοπός της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα είναι η προώθηση της δημιουργικότητας, της καινοτομίας και της αυτοαπασχόλησης και μπορεί να περιλαμβάνει τα ακόλουθα στοιχεία:

- την ανάπτυξη των προσωπικών χαρακτηριστικών και δεξιοτήτων που αποτελούν τη βάση της επιχειρηματικής νοοτροπίας και συμπεριφοράς (δημιουργικότητα, αίσθηση πρωτοβουλίας, ανάληψη κινδύνων, αυτονομία, αυτοπεποίθηση, ηγεσία, ομαδικό πνεύμα, κλπ).
- την ανάπτυξη της ευαισθητοποίησης των μαθητών σχετικά με την αυτοαπασχόληση και την επιχειρηματικότητα ως πιθανών επιλογών σταδιοδρομίας.
- την εργασία σε συγκεκριμένα έργα και δραστηριότητες της επιχείρησης.
- την παροχή συγκεκριμένων επιχειρηματικών δεξιοτήτων και γνώσεων για το πώς να ξεκινήσει και να διοικηθεί μια επιχείρηση με επιτυχία (European Commission, 2008: 10, Wach, 2014:17-19).

Κατά τον Lackeus (2015) ο κύριος στόχος της επιχειρηματικής εκπαίδευσης είναι να αναπτύξει κάποιο επίπεδο επιχειρηματικών ικανοτήτων (entrepreneurial competencies). Ως επιχειρηματικές ικανότητες ορίζονται οι γνώσεις (knowledge), δεξιότητες (skills) και στάσεις (attitudes)<sup>48</sup>, που επηρεάζουν την προθυμία και ικανότητα δημιουργίας αξίας στην επιχειρηματική δουλειά. Οι γνώσεις και δεξιότητες αντιπροσωπεύουν τις γνωστικές ικανότητες (cognitive competencies), που βασίζονται κατά κύριο λόγο στην πνευματική ικανότητα ενώ οι στάσεις τις μη γνωστικές ικανότητες (non cognitive competencies). Οι γνωστικές ικανότητες είναι εύκολο να διδαχθούν και να αξιολογηθούν ενώ οι μη γνωστικές απαιτούν τη μάθηση μέσα από την πράξη και είναι πιο δύσκολο να αξιολογηθούν (Lackeus, 2015:12).

Επομένως, η επιχειρηματική εκπαίδευση είναι κάτι περισσότερο από την προετοιμασία του πώς να διοικήσει κάποιος μία επιχείρηση και πρέπει να γίνεται διάκριση μεταξύ αυτής και της εκπαίδευσης στα Οικονομικά. Πρόκειται για την ανάπτυξη της επιχειρηματικής νοοτροπίας, των δεξιοτήτων και των γνώσεων, που θα επιτρέψουν στους μαθητές να μετατρέψουν τις ιδέες σε δράση. Η επιχειρηματική εκπαίδευση είναι η φυσική αντίδραση στις σύγχρονες κοινωνικο-οικονομικές προκλήσεις και πρέπει να πληροί τρεις πυλώνες και διαστάσεις: κυρίως τη

---

<sup>48</sup> Οι εξελίξεις στην κοινωνική ψυχολογία σύμφωνα με τους Ajzen & Fishbein (1977), έχουν οδηγήσει στον ορισμό της «στάσης» ως προδιάθεσης προς ένα συγκεκριμένο αντικείμενο (το οποίο περιλαμβάνει αφηρημένες δομές). Η έννοια της «στάσης» είναι πιο δυναμική από αυτήν του «χαρακτηριστικού» καθώς οι στάσεις ανταποκρίνονται σε εξωτερικά αντικείμενα και επιδέχονται αλλαγές. Η «στάση» κατά τους Rusty & Golombok (1989) είναι μία πιο πλούσια έννοια και εκδηλώνεται με τρεις τρόπους: τον γνωστικό (πεποιθήσεις), τον συναισθηματικό (συναίσθημα) και συμπεριφοριστικό (δράσεις) (Athayde, 2009:482).

δημιουργική εκπαίδευση, την εκπαίδευση για νεοσύστατες επιχειρήσεις και γενικά την εκπαίδευση στις οικονομικές επιστήμες (Wach, 2014:27).

### 3.9.3. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΩΝ ΙΚΑΝΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΔΕΞΙΟΤΗΤΩΝ ΜΕΣΩ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Οι προηγμένες οικονομίες, οι καινοτόμες βιομηχανίες και οι επιχειρήσεις, καθώς και οι θέσεις εργασίας υψηλής-ανάπτυξης απαιτούν πιο μορφωμένους εργαζόμενους με την ικανότητα να ανταποκρίνονται με ευελιξία στα πολύπλοκα προβλήματα, να επικοινωνούν αποτελεσματικά, να διαχειρίζονται την πληροφορία, να εργάζονται σε ομάδες και να παράγουν νέα γνώση (Partnership for 21<sup>st</sup> Century Skills, 2008:6).

#### 3.9.3.1. Ορισμός των ικανοτήτων

Οι ικανότητες, ευρέως, θεωρούνται ως βασικά στοιχεία που συμβάλλουν στην αειφόρο ανάπτυξη των εθνών και την ευημερία των ατόμων. Από οικονομική άποψη, η ικανότητα είναι μία μορφή του ανθρώπινου κεφαλαίου, που παράγει αξία και επηρεάζει τη διανομή του εισοδήματος. Στην κοινωνιολογία, η ικανότητα αξιολογείται, κατά τον Attewell (1990), από την έκταση της πολυπλοκότητας του ανατεθειμένου καθήκοντος, το οποίο απαιτεί τη συγκεκριμένη δεξιότητα και σχετίζεται κατά τον Green (2011) πάντα με την εκμάθηση των εισροών και της αξίας. Από την άποψη της ψυχολογίας, οι ικανότητες επικεντρώνονται στην παραγωγή και λειτουργία της επάρκειας: εάν δηλαδή κάποιος μπορεί να κάνει κάποιες εργασίες/καθήκοντα. Ο Green (2011) λαμβάνοντας υπόψη όλες τις παραπάνω πτυχές, καθορίζει την ικανότητα ως προσωπική ποιότητα, που πληροί τρία κριτήρια: i. Είναι κοινωνικά προσδιορισμένη, ii. ικανή να παράγει αξία και iii. ότι μπορεί να βελτιωθεί από την εκπαίδευση και ανάπτυξη (Zhou, 2016:2). Από την πλευρά της παιδαγωγικής, όπως εύστοχα επισημαίνει η Vaidya (2015:9), εκπαίδευση χωρίς την ανάπτυξη των ικανοτήτων είναι σαν άσκηση χωρίς ρίζες.

Συνήθως, οι ικανότητες χωρίζονται σε γνωστικές και μη γνωστικές. Σύμφωνα με τον Pierre et al. (2014), οι γνωστικές δεξιότητες περιλαμβάνουν «την ικανότητα κατανόησης σύνθετων ιδεών, την αποτελεσματική προσαρμογή στο περιβάλλον, τη

μάθηση μέσω της εμπειρίας, τη συμμετοχή σε διάφορες μορφές συλλογισμών, την υπερπήδηση των εμποδίων μέσω της σκέψης». Περιλαμβάνουν σύμφωνα με τον Green (2010) τις νοητικές ικανότητες που χρησιμοποιούνται σε δραστηριότητες σκέψης συμπεριλαμβανομένης της ανάγνωσης, της γραφής και της αριθμητικής. Οι μη γνωστικές ικανότητες ορίζονται «ως τα μοτίβα της σκέψης, των συναισθημάτων και των συμπεριφορών» (Borghans et al., 2008) που είναι κοινωνικά καθορισμένες και που μπορούν να αναπτυχθούν καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής, παράγοντας αξία. Οι μη γνωστικές ικανότητες περιλαμβάνουν τα προσωπικά χαρακτηριστικά, τις στάσεις και τα κίνητρα (Zhou, 2016:2).

Οι Gutman & Schoon (2013) προσδιόρισαν 8 μη γνωστικές ικανότητες: την αυτοαντιληπτική ικανότητα, τα κίνητρα, την επιμονή, τις μεταγνωστικές στρατηγικές, την κοινωνική επάρκεια, το σθένος και το να μπορείς να ανταπεξέρχεσαι στις δυσκολίες, καθώς και τη δημιουργικότητα. Δεν υπάρχουν όμως σαφείς λειτουργικοί ορισμοί όσον αφορά την αυτοαντιληπτική ικανότητα, τα κίνητρα, τις μεταγνωστικές στρατηγικές, το σθένος και το να μπορείς να ανταπεξέρχεσαι στις δυσκολίες, τη δημιουργικότητα, ούτε συνοχή μεταξύ των ερευνητών σχετικά με το πώς να μετρηθούν αυτές οι πέντε ικανότητες (ibid:2-3).

Η πλειοψηφία των χωρών του ΟΟΣΑ έχει ενσωματώσει κάποιες μη γνωστικές ικανότητες στον εθνικό σχεδιασμό του προγράμματος σπουδών τους, αν και κάθε χώρα έχει τον δικό της ορισμό αυτών των ικανοτήτων. Πολλές χώρες αναφέρονται σε ένα σύνολο των βασικών ικανοτήτων ή δεξιοτήτων που πρέπει να αποκτηθούν ως στόχοι μάθησης στα διάφορα επίπεδα εκπαίδευσης (ibid:9).

Όπως ήδη αναφέραμε, οι ραγδαίες αλλαγές στα πρότυπα απασχόλησης έχουν δημιουργήσει στο σχολείο μία ανάγκη προώθησης των βασικών ικανοτήτων ζωής (life skills) όπως είναι η ανεξάρτητη και δημιουργική σκέψη, η επίλυση προβλημάτων, η αυτογνωσία, η αντιμετώπιση του στρες, η λήψη αποφάσεων, το κίνητρο για έναν προκλητικό και εφικτό στόχο (Vaidya, 2014:2). Οι ικανότητες αυτές παρέχουν υποστήριξη και δρουν ως άγκυρα. Είναι, ως εκ τούτου σημαντικό, τα Προγράμματα Σπουδών να λαμβάνουν υπόψη τους τη σπουδαιότητα ανάπτυξης αυτών των ικανοτήτων και να διερευνούν τρόπους για να εισαγάγουν τους μαθητές στο ευρύ φάσμα εκπαίδευσης των ικανοτήτων ζωής (ibid:9). Οι ικανότητες ζωής, που

σχετίζονται με την εργασία, μπορούν να ομαδοποιηθούν σε τρεις κατηγορίες: βασικές, συστημικές και διαπροσωπικές:

- οι *βασικές* ικανότητες είναι τα ατομικά προτερήματα, που είναι απαραίτητα για την ανάληψη κάθε εργασίας. Περιλαμβάνουν την ευαισθησία, την αισθητική, την κριτική σκέψη, τη δημιουργικότητα, το κίνητρο για εργασία, την ικανότητα κατανόησης της μεθόδου, των εργαλείων και των τεχνικών.
- οι *συστημικές* ικανότητες απαριθμούν τη συνολική κατανόηση της εργασίας σε μεταβαλλόμενα πλαίσια. Περιλαμβάνουν την ανάπτυξη μιας ολιστικής προοπτικής, που διαφοροποιεί και επαναπροσδιορίζει το ρόλο κάποιου που παίρνει την πρωτοβουλία και χαράσσει νέα μονοπάτια.
- οι *διαπροσωπικές* ικανότητες είναι οι κοινωνικές πτυχές κάθε εργασίας. Περιλαμβάνουν τις κοινωνικές δεξιότητες, τις δεξιότητες επικοινωνίας, και την ικανότητα τα άτομα να κατανοούν και να αποδέχονται την άποψη του άλλου, την ικανότητα να εργάζονται σε πλαίσιο ομάδων καθώς και σε διεπιστημονικά πλαίσια (ibid:2-3).

### 3.9.3.2. *Προς ένα ενιαίο μοντέλο εξέλιξης για την επιχειρηματική εκπαίδευση*

Η δημιουργία ενός μοντέλου εξέλιξης έχει προταθεί ως λύση στα προβλήματα των διαφορετικών ορισμών της επιχειρηματικότητας, που διαφοροποιούν τα προβλεπόμενα μαθησιακά αποτελέσματα και τις παιδαγωγικές προσεγγίσεις στον τομέα της επιχειρηματικής εκπαίδευσης. Ένα μοντέλο εξέλιξης μπορεί να υποστηρίξει τους εκπαιδευτικούς στην καθημερινή τους εργασία ώστε να ενσωματώνουν την επιχειρηματικότητα στην εκπαίδευση. Εφαρμόζοντας μία προοδευτική προσέγγιση για την επιχειρηματική εκπαίδευση σημαίνει ότι οι στόχοι μάθησης θα είναι διαφορετικοί για την πρωτοβάθμια, τη δευτεροβάθμια, τις υψηλότερες βαθμίδες της εκπαίδευσης και της επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης αντίστοιχα. Ο Gibb (2008) πρότεινε ότι προκειμένου η επιχειρηματική εκπαίδευση να ενταχθεί στο εκπαιδευτικό σύστημα θα πρέπει να είναι:

- επικεντρωμένη στο μαθητή (στο δημοτικό)
- επικεντρωμένη στο θέμα (στη δευτεροβάθμια)
- επικεντρωμένη επαγγελματικά (στην περαιτέρω εκπαίδευση) και

- επικεντρωμένη στην πειθαρχία (στο Πανεπιστήμιο) (Lackeus, 2015:22-23).

Η προώθηση των επιχειρηματικών ικανοτήτων μέσω της εκπαίδευσης απαιτεί επαρκή χώρο στο πρόγραμμα σπουδών για να ικανοποιήσει τους δύο πρωταρχικούς και συνυπάρχοντες μαθησιακούς στόχους: το «να είσαι επιχειρηματικός» και το «να γίνεις επιχειρηματίας». Αυτό επιτυγχάνεται καλύτερα μέσω ενός ενιαίου μοντέλου εξέλιξης, που επιτρέπει τη σταδιακή αλλαγή του περιεχομένου, της παιδαγωγικής, των μαθησιακών αποτελεσμάτων και των στρατηγικών αξιολόγησης ανάλογα με τις ανάγκες, την ετοιμότητα και τα ενδιαφέροντα των μαθητών καθώς και του βαθμού στον οποίο το σχολείο παρέχει επαγγελματικό προσανατολισμό (Hofer, 2015:12).

Για το σκοπό αυτό, η έκθεση “Entrepreneurship360 Background Report” (Lackeus, 2015:25), παρουσίασε ένα σταδιακό μοντέλο τριών βημάτων με βάση τις έννοιες «της εκπαίδευσης μέσα από την επιχειρηματικότητα<sup>49</sup>» (πρώτο βήμα), «της εκπαίδευσης σχετικά και μέσα από την επιχειρηματικότητα<sup>50</sup>» (δεύτερο βήμα) και της εκπαίδευσης σχετικά, για, και μέσα από την επιχειρηματικότητα<sup>51</sup>» (τρίτο βήμα).

Στο πρώτο βήμα, το οποίο μπορεί να ξεκινήσει στην ηλικία των 6-7 χρονών, οι μαθητές μαθαίνουν να αναλαμβάνουν δράσεις, για να αντιμετωπίσουν τις κοινωνικές προκλήσεις και τα καθημερινά προβλήματα με βάση τα δικά τους ενδιαφέροντα και ιδέες. Σε αυτό το στάδιο η επιχειρηματική εκπαίδευση ενσωματώνεται στα βασικά μαθήματα και δεν αντιμετωπίζεται ως ξεχωριστό μάθημα. Στόχος είναι η ανάπτυξη επιχειρηματικών ικανοτήτων με τη μορφή της κριτικής σκέψης, της επίλυσης προβλημάτων, κοινωνικών δεξιοτήτων, της επιμονής, της δημιουργικότητας και του αυτο-ελέγχου. Ελοχεύει όμως και ο κίνδυνος της αβεβαιότητας και της ασάφειας, που μπορεί να είναι αρχικά, σύμφωνα με τον Lackeus (2013), μία αρνητική εμπειρία. Σε αυτό το στάδιο οι μαθητές μπορούν να μετατραπούν σε εκπαιδευτικούς, λέγοντας στους συμμαθητές τους για το τι έμαθαν μέσα από τη διαδικασία, η οποία, σύμφωνα με την Haenen (1996), δίνει ώθηση στη βαθιά μάθηση. Αυτού του είδους η προσέγγιση στηρίζεται στον ευρύ ορισμό της επιχειρηματικότητας (Lackeus, 2015:25). Επομένως, η πρωτοβάθμια εκπαίδευση διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη και καλλιέργεια των μη γνωστικών

---

<sup>49</sup> Educating Through Entrepreneurship (first step)

<sup>50</sup> Educating About & Through Entrepreneurship (second step)

<sup>51</sup> Educating About, For & and Through Entrepreneurship (third step)

δεξιοτήτων, της πρωτοβουλίας και επιχειρηματικότητας ως βασικής ικανότητας της δια βίου μάθησης.

Το δεύτερο και τρίτο βήμα αφορά τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και τα επαγγελματικά λύκεια. Εδώ, ο στόχος είναι να προετοιμαστούν οι μαθητές για την επιτυχή είσοδό τους στην αγορά εργασίας ή τη συνέχιση της εκπαίδευσής τους. Οι μαθητές συνεχίζουν με δραστηριότητες που αναπτύσσουν τις επιχειρηματικές ικανότητες αλλά με μεγαλύτερη έμφαση στη Γνώση, (π.χ. χρηματοοικονομικές γνώσεις). Για τους μαθητές, οι οποίοι ενδιαφέρονται να μάθουν περισσότερα για το πώς να ξεκινήσουν και να διευθύνουν μία εταιρεία, προσφέρονται πρόσθετες δραστηριότητες με μεγαλύτερη έμφαση στη γλώσσα των επιχειρήσεων, τις πρακτικές και τις επιχειρηματικές δεξιότητες. Μια συνηθισμένη μορφή είναι οι λεγόμενες «μίνι εταιρείες» (mini companies) όπου οι μαθητές ξεκινούν και διευθύνουν τη δική τους προσομοιωμένη ή πραγματική επιχείρηση, που υποστηρίζεται από τους δασκάλους, για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα. Σε αυτές τις συγκεκριμένες επιχειρηματικές δραστηριότητες, ο εκπαιδευτικός διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στην ενίσχυση των τεχνικών γνώσεων και δεξιοτήτων των μαθητών στο να δημιουργήσουν και να διαχειριστούν μια επιχείρηση, ή ακόμα και να αναλάβουν μία έρευνα αγοράς. Η αγορά και η πώληση, ως οικονομικές αποφάσεις, αποκτούν μεγαλύτερη σημασία για τον μαθητή, όχι μόνο λόγω του πραγματικού χειρισμού των χρημάτων, αλλά κυρίως για τη δυναμική που επιφέρουν στην ομάδα. Όπως οι Penaluna & Penaluna (2015) επεσήμαναν, για τους εκπαιδευτικούς δεν έχει τόσο σημασία το να μπορούν να δώσουν ακριβείς απαντήσεις, αλλά περισσότερο να είναι σε θέση να γνωρίζουν για να εξηγούν τις επιδράσεις που έχουν στην επιχειρηματική δραστηριότητα θέματα όπως: τα πνευματικά δικαιώματα, το εμπορικό σήμα, τα δικαιώματα σχεδιασμού, τα διπλώματα ευρεσιτεχνίας, και ο ρόλος της ηθικής (Hofer, 2015:10). Στα βήματα αυτά, το ρίσκο της αποτυχίας αυξάνει επιτρέποντας στους μαθητές να αναπτύξουν επιμονή και εποικοδομητική στάση απέναντι την αποτυχία. Σε αυτό το στάδιο, η προσέγγιση της επιχειρηματικότητας ως ξεχωριστού μαθήματος, στο οποίο περιλαμβάνονται όροι της επιχειρηματικής ορολογίας, στηρίζεται στον στενό ορισμό της επιχειρηματικότητας (Lackeus, 2015:25).

Τέλος, στο τρίτο στάδιο, οι μαθητές προετοιμάζονται να κάνουν μια συνειδητή επιλογή για τη μελλοντική τους επαγγελματική σταδιοδρομία. Τώρα,

καθώς οι μαθητές προσεγγίζουν το τέλος της εκπαίδευσής τους, η θεωρία γίνεται πιο σαφής και οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες είναι περισσότερο επικεντρωμένες στην επιχειρηματική γνώση και στις επιχειρηματικές δεξιότητες. Ειδικά, στην επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση και στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, οι μαθητές θα πρέπει να μάθουν για τη διαχείριση της καινοτομίας, τα μοντέλα ανάπτυξης των επιχειρήσεων και τη διεθνοποίηση προκειμένου να είναι σε θέση να γίνουν, αν το επιλέξουν, "intrapreneurs"<sup>52</sup> σε έναν ήδη υπάρχοντα οργανισμό ή να ξεκινήσουν έναν νέο ή να αναλάβουν μια υπάρχουσα επιχείρηση (Hofer, 2015:10). Το τελικό αποτέλεσμα αυτής της προσέγγισης είναι άνθρωποι με περισσότερο επιχειρηματικό πνεύμα, που δημιουργούν ένα νέο είδος αξίας σε όλους τους τομείς της κοινωνίας και σε όλα τα κοινωνικά στρώματα (Lackeus, 2015:25).

Οι επιχειρηματικές ικανότητες, κατά τους Roe Odegard, 2014; Spilling, 2014, επιτρέπουν στους νέους να έχουν το θάρρος να ξεκινήσουν και να διοικήσουν τις επιχειρήσεις καθώς και στο να συμβάλουν καινοτόμα στις ήδη υπάρχουσες επιχειρήσεις και χώρους εργασίας. Για την επίτευξη των επιχειρηματικών ικανοτήτων έχει υποστηριχτεί ότι ο στόχος θα πρέπει να κατευθύνεται προς το νεότερο πληθυσμό (Diehl, 2016:29), αρχής γενομένης από την παιδική ηλικία με μια αυξανόμενη εστίαση στην επιχειρηματική γνώση και τη δημιουργία επιχειρήσεων για ομάδες μεγαλύτερης ηλικίας τόσο στην τυπική όσο και στη μη τυπική εκπαίδευση. Κυρίως, θα πρέπει να ενσωματωθεί σε όλα τα επίπεδα και σε όλους τους κλάδους. Η τελική έκθεση του Thematic Working Group (TWG) (2014:31) στην εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα αναγνώρισε επίσης την αξία της ανάπτυξης και δοκιμής των επιχειρηματικών δεξιοτήτων σε πρακτικά περιβάλλοντα, όπως μέσω της συμμετοχής σε επιχειρήσεις, κοινωνικές επιχειρήσεις ή μέσω της ενασχόλησης στην κοινότητα. Ένα μέσο για να ανεβάσει την επιχειρηματική ικανότητα είναι να εμπλέξει την επιχειρηματικότητα και την εκπαίδευση με τη χρήση βιωματικών παιδαγωγικών μεθόδων, τύπων μάθησης που βασίζονται σε προκλήσεις και λύσεις από την πραγματική ζωή για τη διαμόρφωση της δημιουργικότητας των μαθητών, της καινοτομίας και της ικανότητάς τους να μετατρέπουν τις ιδέες σε επιχειρηματική δράση (ibid).

---

<sup>52</sup> Είναι αυτοί που λειτουργούν με επιχειρηματικό πνεύμα στο πλαίσιο της επιχείρησης, για την οποία εργάζονται (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2014:9).

Επομένως η εκπαίδευση και η διδασκαλία θεωρούνται ως οι κύριες κινητήριες δυνάμεις και φορείς. Η εκπαίδευση έχει παροτρυνθεί να δώσει έμφαση στην ανάπτυξη γενικών ικανοτήτων όπως η αυτοπεποίθηση και προσαρμοστικότητα καθώς και σε ορισμένες άλλες ιδιαίτερες επιχειρηματικές ικανότητες, με την έννοια της λειτουργίας μιας επιχείρησης. Οι τελευταίες είναι η στενή προσέγγιση της επιχειρηματικότητας και η γνωστική ή εξωτερική επιχειρηματικότητα. Οι πρώτες ικανότητες θεωρούνται ως μία ευρεία προσέγγιση της επιχειρηματικότητας, μη γνωστική ή εσωτερική επιχειρηματικότητα, ως τρόπου υιοθέτησης της επιχειρηματικής νοοτροπίας μέσω της επιχειρηματικής εκπαίδευσης (Diehl, 2016:29). Υπό αυτήν την οπτική, η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα μπορεί να θεωρηθεί ως ένας συνδυασμός γνωστικών και μη γνωστικών δεξιοτήτων (Kakouris & Georgiadis (2016:16).

Η επιχειρηματική εκπαίδευση σε αντίθεση με τη γνωστική (συμπεριφοριστική) εκπαίδευση φαίνεται σε μεγάλο βαθμό να βασίζεται στις εμπειρίες. Οι εμπειρίες έχουν τόσο συναισθηματική όσο και βουλευτική διάσταση, με την πρώτη να σχετίζεται με τα κίνητρα, τα συναισθήματα και τις επιθυμίες στην αναπτυξιακή διαδικασία και την τελευταία να δημιουργεί ουσιαστική μάθηση (Gibb, 2000). Οι μέθοδοι, για αυτήν την προώθηση που περιλαμβάνει την οργάνωση ευέλικτων μαθησιακών καταστάσεων όπου οι μαθητές επηρεάζουν την κατασκευή του περιεχομένου, είναι σημαντικές. Οι δάσκαλοι μετακινούνται από το να είναι εμπειρογνώμονες του θέματος σε διεπιστημονικούς διαμεσολαβητές και η αξιολόγηση κινείται προς τα μαθησιακά αποτελέσματα με μεθόδους ποιοτικές, υποστηρικτικές και βασιζόμενες στη διαδικασία. Τα πρότζεκτ, που επιτρέπουν στους μαθητές να συνεργαστούν με την περιβάλλουσα κοινωνία σε αυθεντικά προβλήματα και προκλήσεις και που δημιουργούν αξία για κάποιον έξω από το σχολείο, περιλαμβάνουν –μαζί με τη μάθηση που βασίζεται στον προβληματισμό (problem-based learning)- τη μάθηση μέσω δραστηριοτήτων, πρακτικής εργασίας και πλοκής ιστοριών. Διαφορετικές έτοιμες έννοιες, όπως η αγροτική επιχειρηματικότητα μέσω της ενεργούς μάθησης, και διαγωνισμοί θεωρούνται ως μέθοδοι για τους μαθητές να μάθουν επιχειρηματικά (Backstrom-Widjeskog, 2010; Otterborg, 2011; Rae, 2000; Odegard, 2014; Svedberg, 2010, αναφέρεται στην Diehl, 2016:29).

Η επιχειρηματική εκπαίδευση μπορεί να βοηθήσει στη βελτίωση της γενικής εκπαίδευσης μέσω της έμφυτης ικανότητάς της να προωθήσει την ανάπτυξη των μη

γνωστικών δεξιοτήτων, που οδηγούν -ίσως περισσότερο από τις γνωστικές ικανότητες- στην αυξημένη ακαδημαϊκή επίδοση (Lackeus, 2015:13).

#### 3.9.4. ΜΠΟΡΕΙ Η ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΝΑ ΔΙΔΑΧΘΕΙ;

Το ερώτημα αν η επιχειρηματικότητα μπορεί να διδαχθεί, δηλαδή αν η επιχειρηματικότητα μπορεί να αποτελέσει ένα εκπαιδευτικό πεδίο στην τυπική ή μη τυπική εκπαίδευση έχει αποτελέσει πεδίο έρευνας και έντονων συζητήσεων για πολλά χρόνια.

Αν θεωρήσουμε ότι η επιχειρηματικότητα δεν μπορεί να διδαχθεί, θα ήταν ανώφελο να μελετάμε τις πρακτικές της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα και το ρόλο των δασκάλων ως εκπαιδευτικών επιχειρηματικότητας, εάν αυτοί δεν είχαν επίδραση στους μαθητές ή στη μάθηση (Ruskonaara, 2014:50).

Η απότομη αύξηση του αριθμού προγραμμάτων εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα υποδηλώνει τη γενική συναίνεση ότι μπορεί, πράγματι, να διδαχθεί. Από πολιτική σκοπιά, αυτή είναι μία ελκυστική σκέψη. Η ιδέα ότι οι επιχειρηματίες δεν γεννιούνται απαραίτητα αλλά μπορούν και να βελτιωθούν δημιουργεί ένα παράθυρο ευκαιρίας για (εκπαιδευτικές) πολιτικές, που στοχεύουν στην ενίσχυση της επιχειρηματικότητας. Ωστόσο, υπάρχει μικρή έρευνα σχετικά με την αποτελεσματικότητα αυτών των εκπαιδευτικών προγραμμάτων (Huber et al, 2014:76).

Ο Drucker, που αναγνωρίζεται ως ένας από τους κορυφαίους στοχαστές της διοίκησης επιχειρήσεων της εποχής μας, είπε, «Το επιχειρηματικό πέπλο μυστηρίου δεν είναι μαγεία, δεν είναι ανεξήγητο, και δεν έχει να κάνει με τα γονίδια. Είναι πειθαρχία. Και όπως κάθε πειθαρχία, μπορεί να μαθευτεί» (Drucker, 1985:viii). Έτσι λοιπόν όλο το ενδιαφέρον της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα βασίζεται στο ότι η επιχειρηματικότητα από μόνη της καθώς και οι επιχειρηματικές δεξιότητες (entrepreneurial skills) μπορούν να διδαχθούν (Oodterbeek et al, 2010, Petridou & Sarri, 2011, αναφέρεται στους Tsakiridou & Stergiou, 2014:107).

Σχολιαστές όπως οι Rae & Carswell (2001) και Shepherd & Douglas (1997) υποστήριξαν ότι υπάρχει διάκριση μεταξύ των στοιχείων της επιχειρηματικότητας

που διδάσκονται και αυτών που δεν διδάσκονται. Το κλειδί για μια επιτυχημένη εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα είναι να εξευρεθεί, κατά τον Katz (1991), ο πιο αποτελεσματικός τρόπος διαχείρισης των δεξιοτήτων που διδάσκονται και να εντοπιστεί ο καλύτερος συνδυασμός μεταξύ των αναγκών του μαθητή και των τεχνικών διδασκαλίας. Επομένως οι συζητήσεις που διεξάγονται γύρω από αυτό το θέμα δεν πρέπει να αφορούν το πώς μπορεί να διδαχθεί η επιχειρηματικότητα αλλά πώς μπορεί να διδαχθεί καλύτερα (Lee, 2005:4).

Όπως συζητήθηκε από τους Jack και Anderson (1998), η διδασκαλία της επιχειρηματικότητας είναι τόσο «επιστήμη» (science) όσο και «τέχνη» (art), όπου ο πρώτος όρος αφορά τις λειτουργικές δεξιότητες που απαιτούνται για την εκκίνηση των επιχειρήσεων (μια πτυχή που φαίνεται ότι διδάσκεται χρησιμοποιώντας συμβατικούς παιδαγωγικούς τρόπους προσέγγισης), ενώ ο δεύτερος αναφέρεται στη δημιουργική διάσταση της επιχειρηματικότητας, που δεν είναι ρητά διδάξιμη κατά τον ίδιο τρόπο. Σύμφωνα με τους Shepherd και Douglas (1997), φαίνεται ότι υπάρχει ομοφωνία μεταξύ των εκπαιδευτικών επιχειρηματικότητας στο ότι πρέπει να υπάρξει μια μετατόπιση της έμφασης από την "επιστημονική" στην "καλλιτεχνική" και δημιουργική διδασκαλία της επιχειρηματικότητας. Παρόλο που η εστίαση των περισσότερων μαθημάτων επιχειρηματικότητας επικεντρώνεται στην «επιστημονική» διάσταση της επιχειρηματικότητας, έχει αναγνωριστεί ότι η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα βοηθά στην πυροδότηση των καλλιτεχνικών, δημιουργικών, και αντιληπτικών πτυχών της επιχειρηματικότητας (Shepherd και Douglas, 1997, όπως αναφέρεται στη Lee, 2005:5). Ο Saeed (1996), συγκρίνει επίσης τη διδασκαλία της επιχειρηματικότητας με μία μορφή τέχνης και δηλώνει ότι ορισμένα άτομα είναι ταλαντούχα εκ φύσεως ενώ άλλα πρέπει να εργαστούν σκληρά για να πετύχουν τους ίδιους σκοπούς. Προτείνει ότι ένα πρόγραμμα σπουδών δεν μπορεί να δημιουργήσει έναν επιχειρηματία, αλλά το μόνο που μπορεί να προσφέρει είναι η διαδικασία του πώς να πετύχεις (Henry et al, 2005:164). Ενδιαφέρουσα είναι και η άποψη των Gibb (2000) και Gorman (1997) οι οποίοι αναφέρουν ότι τα ευρήματα από μελέτες που έχουν αξιολογηθεί κατέδειξαν ότι η επιχειρηματικότητα μπορεί να διδαχθεί ή αν δεν διδάσκεται, τουλάχιστον, μπορεί να αναπτυχθεί μέσω της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα (Henry et al, 2005:163). Στο ίδιο συμπέρασμα, στο ότι δηλαδή η επιχειρηματικότητα μπορεί να ενθαρρυνθεί μέσω της εκπαίδευσης, συγκλίνουν και οι Gorman, Hanlon, & King (1997) (αναφέρεται στον Kuratko, 2004:6).

Από μια διαφορετική σκοπιά, ο Dana, (2001) έθεσε το ζήτημα, εάν η επιχειρηματικότητα μπορεί να διδαχθεί, αυτό εξαρτάται από τον θεμελιώδη ορισμό της. Συζητώντας αμφοτέρους τους «σουμπετεριανούς» (Shumbeterian) όσο και τους αυστριακούς ορισμούς της έννοιας της επιχειρηματικότητας, υποστήριξε ότι είναι δυνατόν να εκπαιδεύσει τους δυνητικούς επιχειρηματίες να εντοπίζουν τις ευκαιρίες, αλλά είναι δύσκολο να τους διδάξει την τέχνη δημιουργίας των ευκαιριών. Ουσιαστικά, ο Dana υποστήριξε ότι η «Kirznerian» επιχειρηματικότητα (αναγνώριση ευκαιρίας) διδάσκεται αλλά δεν ισχύει το ίδιο και για την «Schumpeterian» επιχειρηματικότητα (δημιουργία ευκαιρίας). Στα ίδια πλαίσια κινήθηκαν και οι Saks και Gaglio (2002,) οι οποίοι πρόσθεσαν ότι ενώ είναι δυνατό να διδάξουν τους συμμετέχοντες σε προγράμματα επιχειρηματικότητας για την αξιολόγηση των ευκαιριών, η έμφυτη ικανότητά τους να αναγνωρίζουν τις ευκαιρίες παραμένει ουσιαστικά μη διδάξιμη. Όπως και ο Saeed (1996) υποστήριξε, η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα δεν μπορεί παρά να καταδείξει μόνο τη διαδικασία εμπλοκής στην επιτυχία, αλλά δεν μπορεί να δημιουργήσει έναν επιχειρηματία καθόσον το άτομο είναι τελικά υπεύθυνο για την επιτυχία του (Lee, 2005:5-6).

Οι Timmons και Stevenson (1985) αναφέρουν ότι η επιχειρηματικότητα είναι μια συνεχής εμπειρία δια βίου μάθησης και, ως εκ τούτου, ο καλύτερος τρόπος μάθησης είναι ο συνδυασμός της εμπειρίας με τις επίσημες εκπαιδευτικές δραστηριότητες. Με βάση τη μελέτη τους σε 100 επιχειρηματίες που παρακολουθούσαν ένα πρόγραμμα διαχείρισης στο Harvard Business School, ισχυρίζονται ότι η αναλυτική σκέψη, η λογιστική, τα οικονομικά, το μάρκετινγκ, τα πληροφοριακά συστήματα διαχείρισης και κατασκευής είναι από εκείνες τις πτυχές της επιχειρηματικότητας που μπορούν να διδαχθούν. Ωστόσο, άλλες πιο κρίσιμες δεξιότητες, όπως η κρίση, ο χειρισμός των ανθρώπων, η υπομονή και η ευθύνη, δεν μπορούν να διδαχθούν άμεσα και μπορούν μόνο να μαθευτούν στον πραγματικό κόσμο (Henry et al, 2005a:107). Στο πλαίσιο της διδασκαλίας της επιχειρηματικότητας, οι θεωρητικές σπουδές πρέπει να εξισορροπούνται από μία ισχυρή συνιστώσα «μάθησης με πρακτικές ασκήσεις»: ο καλύτερος τρόπος να διδαχθεί κανείς την επιχειρηματικότητα είναι να κάνει κάτι επιχειρηματικό στην πράξη (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2005:13).

Η Wilson (2008) απαντά στο ερώτημα, που όλοι θέτουν αλλά δεν απαντούν, με ένα ναι και ένα όχι. Η εκπαίδευση, μας λέει, διαδραματίζει ουσιαστικό ρόλο στη

διαμόρφωση στάσεων, δεξιοτήτων και κουλτούρας, από την πρωτοβάθμια ήδη εκπαίδευση. Η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα παρέχει ένα μείγμα βιωματικής μάθησης, ανάπτυξης δεξιοτήτων και, το σημαντικότερο, αλλαγής νοοτροπίας. Σίγουρα, όσο πιο νωρίς γίνεται η έκθεση στην επιχειρηματικότητα και την καινοτομία τόσο πιο πιθανό είναι ότι οι μαθητές θα σκεφτούν να σταδιοδρομήσουν σ' αυτόν τον τομέα στο μέλλον (Wilson, 2008:120). Οι έρευνες εξ' άλλου δείχνουν ότι οι μαθητές και οι σπουδαστές που λαμβάνουν επιχειρηματική εκπαίδευση έχουν τρεις έως έξι φορές περισσότερες πιθανότητες να προχωρήσουν στη σύσταση επιχείρησης σε μεταγενέστερο στάδιο από εκείνους που δεν τη λαμβάνουν (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2014:4).

Λαμβάνοντας υπόψη την ευρέως αποδεκτή αντίληψη ότι τα επιχειρηματικά εγχειρήματα είναι το κλειδί για την καινοτομία, την παραγωγικότητα και τον αποτελεσματικό ανταγωνισμό (Plaschka & Welsch, 1990), η ερώτηση του κατά πόσον η επιχειρηματικότητα μπορεί να διδαχθεί είναι ξεπερασμένη. Ο Ronstadt (1987) έθεσε το πιο κρίσιμο ερώτημα σχετικά με την εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα: Τι πρέπει να διδάσκεται και πώς πρέπει να διδάσκεται (Kuratko, 2005:580-581).

### 3.9.5. ΤΑ ΚΥΡΙΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Πολύ συχνά τα εκπαιδευτικά προγράμματα είτε κάνουν την υπόθεση ότι η επιχειρηματική νοοτροπία είναι κάτι που εντοπίζεται εύκολα, όταν υπάρχει ή προκύψει, ή απλά υποθέτουν ότι θα προκύψει ως αναγκαίο απότοκο της βιωματικής μάθησης. Πολύ λίγα είναι τα προγράμματα που καταβάλλουν προσπάθεια ώστε να αξιολογήσουν την επιχειρηματική νοοτροπία πέρα από τη διάσταση της επιχειρηματικής δράσης ή αποβλέπουν προς την κατεύθυνση της επιχειρηματικής δραστηριότητας. Σε κάθε περίπτωση, είναι σπάνιο να παρατηρήσουμε κάποια αντιστοιχία μεταξύ του ορισμού και των μετρήσεων. Αποτελεί κοινοτοπία στην εκπαίδευση το γεγονός ότι λαμβάνουμε ως αποτέλεσμα μόνο αυτό που είναι μετρήσιμο ή, διαφορετικά μπορούμε να πούμε πως είναι δύσκολο να λάβουμε αποτελέσματα στα οποία δεν στοχεύουμε. Αξίζει να σημειωθεί εδώ πως πολλά προγράμματα, δεν ενδιαφέρονται πραγματικά για την αλλαγή της νοοτροπίας καθώς

γίνεται επιλογή των συμμετεχόντων που ήδη έχουν μια συγκεκριμένη νοοτροπία. Αυτό σημαίνει πως τα διάφορα προγράμματα κατάρτισης θα έχουν διαφορετικούς στόχους, και, ως εκ τούτου, διαφορετικούς δείκτες μέτρησης (Krueger, 2015:7).

Ομοίως, υπάρχουν προγράμματα που είναι διστακτικά στο να μετρηθεί αυστηρά η επιχειρηματική νοοτροπία, δεδομένου ότι θεωρούν πως είναι δύσκολο να μετρηθούν οι επιδράσεις ενός φαινομένου, το οποίο δεν είναι σαφώς και καθολικά ορισμένο. Όπως πολλά προγράμματα στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική έχουν παραδεχθεί, τι γίνεται στην περίπτωση που η επιχειρηματική νοοτροπία είναι αυστηρά καθορισμένη και μετριέται ενώ τα προγράμματα δεν αποφέρουν κάποιο αποτέλεσμα σχετικά με τους δείκτες μέτρησης; (Υπάρχουν δελεαστικές ενδείξεις ότι ορισμένα προγράμματα επιχειρηματικότητας έχουν ελάχιστες, ακόμα και αρνητικές επιπτώσεις). Σχετικά λίγα προγράμματα παρακολουθούν τους συμμετέχοντες με την πάροδο του χρόνου (δηλαδή σε πολλαπλά χρονικά σημεία μετά την ολοκλήρωση του προγράμματος), αν και μελέτες, που αφορούν στη σύγκριση δεικτών πριν και μετά το πρόγραμμα, είναι συχνές σε άλλους τομείς της εκπαίδευσης. Ενώ μπορεί οι παιδαγωγικές που εφαρμόζονται να είναι φαινομενικά μετασχηματιστικές, δεν είναι αυτονόητο ότι θα επιφέρουν πραγματικές και διαρκείς βαθιές αλλαγές. Ακολουθώντας το εποικοδομητικό μοντέλο μάθησης (constructivistic model), ο καλύτερος τρόπος για να αξιολογήσουμε τις επιδράσεις (ανεξάρτητα από το στόχο) είναι να δούμε τι έχει αλλάξει στα βαθύτερα γνωστικά επίπεδα, ιδιαίτερα όταν οι συμπεριφορές μπορεί να είναι δύσκολο να μετρηθούν. Αυτό υποδηλώνει επίσης την ανάγκη ανεξάρτητης αξιολόγησης των προγραμμάτων από τρίτα μέρη με τυπικό και αυστηρό πρωτόκολλο αξιολόγησης (ibid).

Ως εκ τούτου, το πρώτο κύριο ζήτημα που προκύπτει είναι ο τρόπος με τον οποίο ορίζεται η επιχειρηματική νοοτροπία, και αν αυτός ο τρόπος δίνει τη δυνατότητα στα εκπαιδευτικά προγράμματα, τόσο να στοχεύουν στην ανάπτυξη αυτού, όσο και να μετρούν τα σχετικά αποτελέσματα με συγκεκριμένους δείκτες. Το δεύτερο κύριο ζήτημα αφορά τη μέτρηση των αποτελεσμάτων των εκπαιδευτικών προγραμμάτων ενίσχυσης του επιχειρηματικού πνεύματος υπό τη διάσταση της δυσπιστίας σχετικά με την εγκυρότητα της μέτρησης δεδομένου ότι ο ορισμός του επιχειρηματικού πνεύματος είναι ασαφής και υπό τη διάσταση των φορέων αξιολόγησης. Στη συνέχεια αναλύονται λεπτομερώς τα ως άνω αναφερόμενα κύρια ζητήματα.

### 3.9.5.1. Πώς ορίζεται η επιχειρηματική νοοτροπία;

Για την προσέγγιση της επιχειρηματικής νοοτροπίας μέσω της αλλαγής των γνωστικών δομών είναι σημαντικό να αναφερθούμε στη θεωρία της αναπτυξιακής ψυχολογίας και στις νευροεπιστήμες. Το ενδιαφέρον για την κατανόηση της νοοτροπίας δεν ήταν ποτέ υψηλότερο αλλά πρέπει να εντείνει την προσπάθειά μας όσον αφορά την εννοιολογική και μεθοδολογική αυστηρότητα. Για παράδειγμα, απλά η παρατήρηση και μέτρηση της συμπεριφοράς μπορεί να είναι τρομερά παραπλανητική και ακόμη και η πρόκληση αλλαγής στις επιχειρηματικές προθέσεις μπορεί να είναι αντιπαραγωγική (ibid:10).

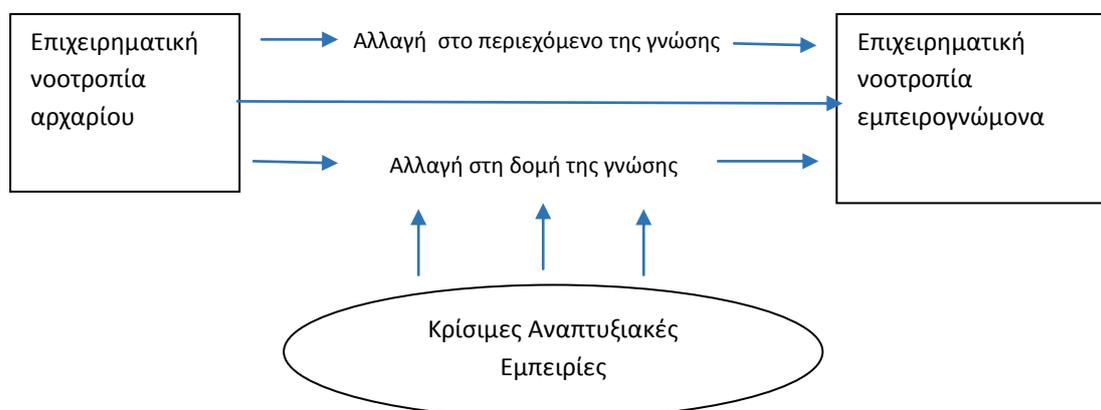
Το πνεύμα ή η νοοτροπία ενός ειδικού ή εμπειρογνώμονα σε έναν τομέα διαφέρει σημαντικά (και συχνά εκπληκτικά) από την νοοτροπία ενός αρχάριου. Διάφοροι μελετητές υποστηρίζουν ότι χρειάζονται 10.000 ώρες εξάσκησης για να γίνει αυτή η μετάβαση, αλλά δεν είναι κατατοπιστικοί σχετικά με το τι συμβαίνει σε αυτές τις 10.000 ώρες. Σύμφωνα με τον Kueger, (2015:11) κάποιος θα μπορούσε να δαπανήσει 20.000 ώρες εξάσκησης χωρίς ποτέ να γίνει ειδικός σε έναν τομέα. Αυτό που οι νηπιαγωγοί γνωρίζουν εδώ και έναν αιώνα, είναι ότι η αλλαγή της νοοτροπίας απαιτεί πολλά βασικά συστατικά, δεν είναι εύκολη διαδικασία και δεν μπορεί να γίνει αυτόνομα. Το άτομο χρειάζεται καθοδήγηση από ειδικούς εμπειρογνώμονες, αμοιβαία υποστήριξη και προσωπικό προβληματισμό (και κάποιον να διευκολύνει αυτές τις διαδικασίες). Η σύγχρονη έρευνα διαπιστώνει μεγάλες διαφορές στο βαθμό επίδρασης της στοχευμένης εξάσκησης στην απόδοση (και τη φύση της εξάσκησης αυτής). Σε κάθε τομέα, οι ειδικοί εμπειρογνώμονες σκέφτονται διαφορετικά από ό, τι οι αρχάριοι. Συγκεκριμένα, ένας ειδικός μπορεί να γνωρίζει περισσότερα από έναν αρχάριο, αλλά η γνώση του περιεχομένου αποτελεί σπάνια τη μόνη και σημαντικότερη διαφορά. Ουσιαστικά, αυτό που εντοπίζει η έρευνα είναι ότι κανένα επίπεδο γνώσεων ή δεξιοτήτων δεν μπορεί να εγγυηθεί τη νοοτροπία. Αυτό που διαφοροποιεί τη νοοτροπία των ειδικών είναι ένας σημαντικά διαφορετικός τρόπος θεώρησης του κόσμου. Οι ειδικοί δομούν τη γνώση στον τομέα τους με πολύ διαφορετικό τρόπο.

Οι δομές της γνώσης συνδέονται με τις βαθιές πεποιθήσεις μας, που βρίσκονται συχνά κάτω από την επιφάνεια. Η αλλαγή των δομών της γνώσης, ως εκ τούτου, απαιτεί την αλλαγή αυτών των πεποιθήσεων, συχνά με ασυνεχή τρόπο. Στον τομέα της εκπαίδευσης, αυτό περιλαμβάνει την επικοινωνιακή μάθηση

(constructivistic learning), σε αντίθεση με το παραδοσιακό συμπεριφοριστικό μοντέλο μάθησης (traditional behavioristic learning model), που δίνει έμφαση στο περιεχόμενο της γνώσης. Τα απαραίτητα στοιχεία για την αλλαγή της δομής της γνώσης περιλαμβάνει κάποια πολύ συγκεκριμένα και απαραίτητα στοιχεία όπως (ibid):

1. Αυθεντικό (σημαντικό για τον μαθητή) ερώτημα
2. Προσωπική αντανάκλαση
3. Αμοιβαία στήριξη (στήριξη από ομότιμους)
4. Καθοδήγηση εμπειρογνομόνων
5. Εμπειρογνώμονες ως διαμεσολαβητές των παραπάνω.

Όπως υποδηλώνει το Διάγραμμα 9, αυτό που αλλάζει τη νοοτροπία είναι οι δραστηριότητες που εκτοπίζουν τις βαθιές παραδοχές και πεποιθήσεις της. Οι δραστηριότητες αυτές καλούνται Κρίσιμες Αναπτυξιακές Εμπειρίες (ΚΑΕ) (Critical Developmental Experiences). Η δραστηριότητα δεν είναι αρκετή και η εποικοδομητική μάθηση χρησιμοποιεί ένα καλά ενορχηστρωμένο συνδυασμό της προσωπικής σκέψης και της αμοιβαίας υποστήριξης και καθοδήγησης των εμπειρογνομόνων. Είναι πολύ δύσκολο να μάθει κανείς τη νοοτροπία ενός εμπειρογνώμονα, χωρίς τη βαθιά έκθεση σε μοντέλα της νοοτροπίας των εμπειρογνομόνων (ibid:12).



Διάγραμμα 9. Ο ρόλος των Κρίσιμων Αναπτυξιακών Εμπειριών.

Πηγή: Krueger (2007:124).

Αυτό που μπορεί να προκαλέσει βαθιά γνωστική αλλαγή, είναι ένας μηχανισμός για την παροχή πολλαπλών κρίσιμων αναπτυξιακών εμπειριών, δηλαδή μια ιδιαίτερα δομημένη διαδικασία κατά την οποία επικαλούμαστε όλα τα στοιχεία του εποικοδομητικού μοντέλου μάθησης και όλα τα εργαλεία για την ενίσχυση της επιχειρηματικής εκκίνησης. Δεδομένου ότι αυτές οι παιδαγωγικές επιχειρηματικότητας βασίζονται σχεδόν εξ ολοκλήρου στις βασικές αρχές της εποικοδομητικής θεωρίας, το εποικοδομητικό μοντέλο μάθησης αποτελεί το καλύτερο εργαλείο για την αξιολόγηση της βαθιάς γνωστικής αλλαγής. Ωστόσο, αυτό εγείρει το ερώτημα του ορισμού της επιχειρηματικής νοοτροπίας (ibid:13).

Το επιχειρηματικό πνεύμα πρέπει να γίνει κατανοητό σε ένα βαθύτερο επίπεδο: πέρα από συμπεριφορές και πέρα από τη πρόθεση. Γνωρίζουμε ότι το πνεύμα υπό τη διάσταση της νοοτροπίας είναι εύπλαστο, ιδίως όταν τα άτομα πιστεύουν ότι η νοοτροπία μπορεί να εξελιχθεί. Για παράδειγμα, η πρόσφατη εργασία του Dweck ήταν αρκετά διδακτική, καθώς υπέδειξε ότι η νοοτροπία αντανakλά βαθιές γνωστικές δομές, είναι εύπλαστη και μπορεί να μετρηθεί έμμεσα. Εμείς μπορεί να μην είμαστε σε θέση να μετρήσουμε τα γνωστικά σενάρια και σχήματα άμεσα, αλλά αυτά τα βαθύτερα γνωστικά φαινόμενα λειτουργούν κάτω από την επιφάνεια και παρουσιάζουν ενδείξεις των βασικών διαστάσεών τους. Στην πραγματικότητα, η βαθιά πεποίθηση ότι η νοοτροπία είναι εύπλαστη, αποτελεί από μόνη της μία νοοτροπία (ανάπτυξη έναντι σταθερότητας). Στο σημείο αυτό αναδεικνύεται η ανάγκη έγκυρης, αξιόπιστης και αυστηρής αξιολόγησης των διαστάσεων της επιχειρηματικής νοοτροπίας (ibid:12-13).

Οι διαστάσεις της επιχειρηματικής νοοτροπίας μπορεί να ανακλώνται στις επιχειρηματικές συμπεριφορές ή ίσως και στις επιχειρηματικές προθέσεις. Μεγάλο ποσοστό των ερευνητών δεν ορίζουν καθόλου μέχρι και σήμερα το επιχειρηματικό πνεύμα, πόσο μάλλον τις διαστάσεις του. Πλαισιώνοντας όμως το θέμα από τη πλευρά του ερωτήματος «Τι είναι αυτό που θα σας έπειθε ότι κάποιος έχει επιχειρηματικό πνεύμα, και συγκεκριμένα αυτό του ειδικού στον τομέα του;» προκύπτουν αρκετές και ενδιαφέρουσες υποψήφιες διαστάσεις (ibid:13): προσανατολισμός/προνοητικότητα <sup>53</sup> προς τη δράση, καινοτομικότητα <sup>54</sup> ,

---

<sup>53</sup> Ως Προνοητικότητα ορίζεται η ενεργός αναζήτηση νέων ευκαιριών. Με άλλα λόγια είναι η ροπή να διαμορφώσει το περιβάλλον και όχι απλώς να αντιδράσει σε αυτό παθητικά (Miller & Friesen, 1978), ή

ανθεκτικότητα στις αντιξοότητες/αισιοδοξία, επιμονή σε συμπεριφορές για την επίτευξη του στόχου, υψηλά επίπεδα αυτο-αποτελεσματικότητας σε συγκεκριμένο τομέα ή γενικά, ταυτότητα ρόλου (ψυχικά πρωτότυπα), επιχειρηματική ένταση, ανοχή στην ασάφεια και αβεβαιότητα, χαμηλά επίπεδα αποστροφής παρουσία κινδύνου, προσανατολισμός προς το μέλλον (δυνατότητα να καθυστερήσει την ικανοποίηση), επιχειρηματική συμπεριφορά (και όχι μόνο έναρξη μιας κοινοπραξίας ή επιχείρησης), επιχειρηματικές προθέσεις, δημιουργία αξίας (έναντι ομορτισμού), προσανατολισμός προς την αγορά, ακόμα βαθύτερα γνωστικά φαινόμενα (π.χ. μνήμη εργασίας).

### *3.9.5.2. Πώς μπορεί να μετρηθεί το επιχειρηματικό πνεύμα;*

Αν η επιχειρηματική νοοτροπία είναι πραγματική και υπάρχει σε βαθύ γνωστικό επίπεδο, τότε θα πρέπει να εντοπιστούν οι καλύτεροι δείκτες αυτής της νοοτροπίας και να αξιολογηθεί το κατά πόσον η εκπαίδευση επηρεάζει κάθε δείκτη. Με αυτό τον τρόπο μπορούν να καταγραφούν οι μαθησιακές δραστηριότητες ανάλογα με το δείκτη στον οποίο επιδρούν, κάνοντας δυνατό τον εντοπισμό των Κρίσιμων Αναπτυξιακών Εμπειριών για κάθε δείκτη. Σχετικά με την ηγεσία, για παράδειγμα, έχουν εντοπιστεί 20 διαστάσεις και μια αντίστοιχη λίστα κρίσιμων αναπτυξιακών εμπειριών, που απέδωσαν στην ενίσχυση αυτών των διαστάσεων. Γίνονται τώρα τα πρώτα βήματα για να αναπαραχθεί αυτό το σημαντικό και τεράστιο εγχείρημα στον τομέα της επιχειρηματικότητας (ibid:14).

Κάθε μία από τις διαστάσεις της επιχειρηματικής νοοτροπίας έχει σημαντική προηγούμενη υποστήριξη στην ερευνητική βιβλιογραφία, καθώς σχετίζονται με την επιχειρηματική δραστηριότητα ή συνδέονται στενά με σχετικά φαινόμενα. Ως εκ τούτου για κάποιες από αυτές τις διαστάσεις υπάρχουν αξιόπιστα, σταθερά και έγκυρα εργαλεία, που έχουν ήδη δοκιμαστεί σε σχετικούς πληθυσμούς. Οι εκπαιδευτικοί, οι μαθητές, οι φορείς χάραξης πολιτικής και οι σύμβουλοι εκπαίδευσης υποστηρίζουν ότι οι περισσότεροι από αυτούς τους δείκτες δεν είναι

---

η προθυμία να αναλάβει δράση στην οποία οι ανταγωνιστές, στη συνέχεια, θα απαντήσουν (Stevenson & Jarillo, 1990, αναφέρεται στο Eyal & Inbar, 2003:224).

<sup>54</sup> Ως Καινοτομία ορίζεται η ικανότητα εφαρμογής πρόσφατα σχεδιασμένων υπηρεσιών ή και προϊόντων. Ο βαθμός καινοτομικότητας είναι συνάρτηση του βαθμού που οδηγεί σε μία ουσιαστική αλλαγή της λειτουργίας του Οργανισμού (Miller, 1983, αναφέρεται στο Eyal & Inbar, 2003:224).

μοναδικά επιχειρηματικοί αλλά στις περισσότερες περιπτώσεις ισοδυναμούν με «δεξιότητες ζωής» (life skills) και ιδιαίτερα με τις μη γνωστικές δεξιότητες, που είναι και εν κατακλείδι το απότοκο της επιχειρηματικής εκπαίδευσης (ibid).

Στη συνέχεια, για κάθε μία από τις διαστάσεις της επιχειρηματικής νοοτροπίας, που εντοπίστηκαν ανωτέρω, γίνεται παρουσίαση των τεχνικών και μεθόδων αξιολόγησης αυτών μέσω δεικτών καθώς και τα σχετικά προκαταρκτικά αποτελέσματα στην επιχειρηματικότητα (ibid:14, 15).

1. Προσανατολισμός προς τη Δράση: Ο Γερμανός ψυχολόγος Kuhl έχει αναπτύξει μια ισχυρή κλίμακα για την εκτίμηση του υγιούς προσανατολισμού δράσης που διαφέρει από την παρορμητικότητα. Η κλίμακα αυτή εφαρμόστηκε πρόσφατα στον τομέα της επιχειρηματικότητας και τα προκαταρκτικά αποτελέσματα είναι ελπιδοφόρα.
2. Καινοτομικότητα: Έχει υποστηριχθεί ότι οι επιχειρηματίες είναι πιο επιρρεπείς στην ασυνεχή καινοτομία. Η κλίμακα Adaptor-Innovator του Kirton, προσδιορίζει τις προτιμήσεις και τις ροπές προς την αυξητική ή ασυνεχή καινοτομία αλλά οι προκαταρκτικές δοκιμές ήταν απογοητευτικές. Παρόλα αυτά υπήρξε συσχέτιση με τις προθέσεις και τους παράγοντες αυτών.
3. Ανθεκτικότητα σε αντιξοότητες: Προηγούμενες έρευνες που χρησιμοποιούν τη θεωρία απόδοσης ήταν παραγωγικές. Επιπρόσθετα, αξιολογείται, με ενθαρρυντικά προκαταρκτικά αποτελέσματα, η κλίμακα αισιοδοξίας του Martin Seligman, η οποία έχει αποδείξει προγνωστική εγκυρότητα σε πολλά πεδία.
4. Επιμονή σε συμπεριφορές για την επίτευξη του στόχου («Grit»): Ένα σχετικά νέο εργαλείο που ονομάζεται Grit, έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον των ερευνητών στο πεδίο της επιχειρηματικότητας. Το Grit μετρά την τάση των ατόμων να επιμένουν στο στόχο τους παρά την ύπαρξη εμποδίων. Συσχετίζεται, όπως ήταν αναμενόμενο, με την κλίμακα του Seligman και με τη διάσταση της Ευσυνειδησίας του μοντέλου προσωπικότητας Big Five<sup>55</sup>. Τα αποτελέσματα της διενέργειας προκαταρκτικής δοκιμής είναι πολύ ενθαρρυντικά.

---

<sup>55</sup> Ίδε 1.3 (Ο Επιχειρηματίας με βάση την ψυχολογική προσέγγιση).

5. Επιχειρηματική αυτο-αποτελεσματικότητα: Ένα δημοφιλές εργαλείο στην έρευνα της επιχειρηματικότητας περιλαμβάνει τέσσερις έγκυρες κλίμακες ως τώρα, χωρίς να υπολογίζονται οι κλίμακες γενικής αυτο-αποτελεσματικότητας, που υποστηρίζει ο Baron: Η αυτο-αποτελεσματικότητα αποτελεί ισχυρό προγνωστικό παράγοντα στο μοντέλο προθέσεων, η άμεσα αντιληπτή σκοπιμότητα, ο αντιλαμβανόμενος έλεγχος συμπεριφοράς και οι προθέσεις. Σε προκαταρκτικούς ελέγχους έχουν δοκιμαστεί οι κλίμακες των DeNoble, et al. (1999) και η πολύ πρόσφατη κλίμακα του Moberg (2013) (όπως αναφέρονται στο *ibid*:14).

Ωστόσο, ορισμένες από αυτές τις διαστάσεις είναι δύσκολο να μετρηθούν με τα διαθέσιμα ποσοτικά εργαλεία. Εδώ έχουμε κάποιες μεταβλητές που απαιτούν μια πιο ποιοτική προσέγγιση. Η ανάμιξη ποσοτικών και ποιοτικών προσεγγίσεων ενισχύει τα ευρήματα, ιδιαίτερα στα μάτια των εκπαιδευτικών (*ibid*:15).

6. Ταυτότητα Ρόλου: «Να βλέπουμε τους εαυτούς μας πραγματικά ως επιχειρηματίες». Αυτή η διάσταση φαίνεται να παίζει απόλυτα κεντρικό ρόλο στην επιχειρηματική νοοτροπία και είναι απολύτως απαραίτητη για την ανάπτυξη της επιχειρηματικής νοοτροπίας. Μετράται καλύτερα με ποιοτικές προσεγγίσεις.
7. Επιχειρηματική Ένταση: Υπάρχει μια κλίμακα 4 στοιχείων που φιλοδοξεί να συλλάβει την επιχειρηματική ένταση, αλλά η διάσταση αυτή είναι πιθανό να αξιολογηθεί πιο σωστά μέσω ποιοτικών προσεγγίσεων.
8. Ανοχή αβεβαιότητας και ασάφειας: Η επιστημονική έρευνα δεν παρέχει σαφή ευρήματα σχετικά με το ότι οι επιχειρηματίες παρουσιάζουν στην πραγματικότητα χαμηλότερο κίνδυνο αποστροφής παρουσία κινδύνου, ακόμη και σε επιχειρηματικά πεδία. Η επιχειρηματική σκέψη θα πρέπει να συνδέεται περισσότερο με χαμηλότερα επίπεδα ανοχής της αβεβαιότητας ειδικά σε επιχειρηματικούς τομείς. Η μέτρηση της ανοχής στην ασάφεια έχει καθιερωθεί ότι χαρακτηρίζει τους επιχειρηματίες, αλλά δύσκολα περιορίζεται σε αυτούς.
9. Ανοχή κινδύνου: Αν και η επιστημονική έρευνα δεν παρέχει σαφή ευρήματα σχετικά με το ότι οι επιχειρηματίες παρουσιάζουν στην πραγματικότητα χαμηλότερο κίνδυνο αποστροφής παρουσία κινδύνου, ακόμη και σε επιχειρηματικά πεδία. Μπορούμε, ωστόσο, να χρησιμοποιήσουμε τα

πειράματα πεδίου για να αξιολογήσουμε τις αλλαγές στην αποφυγή της αβεβαιότητας, που βασίζονται σε δοκιμές του Ellsberg Paradox, και το ίδιο είδος στοιχείων θα μπορούσε επίσης να χρησιμοποιηθεί για την αξιολόγηση της αποστροφής του κινδύνου.

10. Προσανατολισμός προς το μέλλον: Αποτελεί μια διάσταση δύσκολο να μετρηθεί, εν μέρει λόγω της ασυνέπειας του ορισμού. Ωστόσο, η πειραματική έρευνα έχει και εδώ εντοπίσει στοιχεία που αξιολογούν πόσο σημαντικές είναι οι μελλοντικές ανταμοιβές. Το υψηλό επιχειρηματικό πνεύμα αναβάλλει την ικανοποίηση του σήμερα, ενώ έχει υπομονή και επιμονή ώστε να αναμένει τις ανταμοιβές από τη προσπάθεια του στο μέλλον.
11. Επιχειρηματικές συμπεριφορές: Η διάσταση αυτή περιλαμβάνει τις παρελθούσες συμπεριφορές ως μεταβλητή ελέγχου, καθώς η εμπειρία του παρελθόντος θα μπορούσε να έχει επιπτώσεις σε βαθύτερα στοιχεία της νοοτροπίας.
12. Επιχειρηματικές προθέσεις (επιχειρηματικό δυναμικό): Υπάρχει σημαντική αίσθηση ότι η επιχειρηματική νοοτροπία πρέπει να συνδέεται στενά με τις επιχειρηματικές προθέσεις, αν και είναι εύκολο να οραματιστούμε την ισχυρή πρόθεση σε μια εντελώς αρχάρια νοοτροπία. Ως εκ τούτου, το επιχειρηματικό δυναμικό είναι πολύ σημαντικότερο από την επιχειρηματική πρόθεση, όσον αφορά το επιχειρηματικό πνεύμα. Ως προς αυτή τη διάσταση, χρησιμοποιείται η Θεωρία της Προγραμματισμένης Συμπεριφοράς (Theory of Planned Behaviour).
13. Δημιουργία αξίας (έναντι ομορτυνισμού): Η Barbara Sahakian στο εργαστήριο νευροεπιστήμης του Cambridge, δημοσίευσε το πρώτο επιστημονικό άρθρο σχετικά με τη νευροεπιχειρηματικότητα (neuroentrepreneurship) καταδεικνύοντας ότι οι επιχειρηματίες και τα άτομα σε ηγετικές θέσεις έχουν υψηλά επίπεδα ψυχρής συλλογιστικής (χωρίς συναίσθημα), αλλά οι επιχειρηματίες ήταν πολύ καλύτεροι στη συναισθηματική συλλογιστική. Οι πειραματικές δοκιμές είναι χρονοβόρες αλλά μπορούν να αποτελέσουν τη βάση για μελλοντική έρευνα.
14. Η «σκοτεινή πλευρά» της Επιχειρηματικότητας: Αυτή η διάσταση θα μπορούσε να αποδειχθεί πολύ σημαντική για τη χάραξη πολιτικής. Οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί έχουν επίγνωση των κινδύνων ότι η μετασχηματίζουσα μάθηση (transformative) θα μπορούσε να έχει

απρόβλεπτες αρνητικές συνέπειες. Οι άνθρωποι που μεγάλωσαν σε μια οικογενειακή επιχείρηση παρουσιάζουν υψηλότερη βαθμολογία στη κλίμακα ναρκισσιστικής προσωπικότητας απογραφής. Η μελλοντική έρευνα θα πρέπει να αναλύσει τον ναρκισσισμό, τον μακιαβελισμό, τη συνθετική σκέψη και (πάλι) τον ομορτισμό.

15. Νευροπλαστικότητα (Neuroplasticity): Αν θέλουμε να πάμε πραγματικά βαθιά σε γνωστικά ζητήματα, υπάρχουν έξυπνα εργαλεία για το μέγεθος της μνήμης εργασίας ώστε να αξιολογηθεί αν οι επιχειρηματίες έχουν περισσότερη μνήμη εργασίας ή μπορούν να αναπτύξουν περισσότερη. Οι δοκιμές αυτές απαιτούν τη χρήση τεχνικών νευροαπεικόνισης. Για παράδειγμα, η μελέτη σχετικά με τους οδηγούς ταξί στο Λονδίνο, που δεν μπορούν να χρησιμοποιήσουν χάρτες ή GPS, απέδειξε ότι μετά από 10 με 20 χρόνια τα τμήματα του εγκεφάλου τους που ασχολούνται με τη χωρική συλλογιστική ήταν πιο ανεπτυγμένα. Αποτελεί λοιπόν σημαντικό ερώτημα το αν οι επιχειρηματίες αναπτύσσουν γνωστικούς «μύες» και ποιοι είναι αυτοί, καθώς και ποια είναι η γνωστική πολυπλοκότητα.

### *3.9.5.3. Πώς αξιολογούνται τα παράπλευρα σημαντικά αποτελέσματα;*

Τα προγράμματα επιχειρηματικότητας δεν επικεντρώνονται απλά στην προετοιμασία των μαθητών για να ακολουθήσουν την επιχειρηματική σταδιοδρομία, αλλά συμβάλλουν στη βιωματική μάθηση καθώς οι δεξιότητες που αποκτώνται μπορούν να αξιοποιηθούν καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους. Οι εκπαιδευτικοί ως ερευνητές υποστηρίζουν ότι οι «μη-γνωστικές» δεξιότητες δεν εξυπηρετούν μόνο το σκοπό της επιχειρηματικότητας, αλλά προκαλούν επιδράσεις και εκτός αυτού του πλαισίου. Οι «μη γνωστικές δεξιότητες» εμβαθύνουν σε ευρύτερο γνωστικό επίπεδο, ενώ οι «γνωστικές» αναφέρονται κυρίως στη γνώση του περιεχομένου. Πρόσφατα, το Δίκτυο για τη διδασκαλία της επιχειρηματικότητας (National Foundation for the Teaching Entrepreneurship/NFTE) προέβη σε ελέγχους των φοιτητών αναφορικά με την καταγραφή των δεξιοτήτων ζωής και διαπίστωσε ότι αυτές έχουν σημαντική επίδραση. Τα στοιχεία είναι ενθαρρυντικά, ενώ δεν έχουν δημοσιευθεί ακόμη αποτελέσματα με λεπτομέρειες. Το παράδοξο είναι πως Δανοί ερευνητές διαπιστώνουν πως όλο και περισσότερες συμπεριφοριστικές παιδαγωγικές μέθοδοι

τείνουν να αυξήσουν το ενδιαφέρον, αλλά όχι οι μη-γνωστικές δεξιότητες, ενώ στον αντίποδα η βιωματική παιδαγωγική επιτυγχάνει το αντίθετο αποτέλεσμα (ibid:7-8).

Αν θέλουμε να υιοθετήσουμε μία πιο επιχειρηματική νοοτροπία, καλούμαστε να εστιάσουμε την προσοχή μας σε δύο βασικά στοιχεία: τόσο στο περιεχόμενο του μαθήματος όσο και στις επιμέρους διαδικασίες αυτού. Τα προγράμματα ως επί το πλείστον, υποστηρίζουν πως πλέον δε δίνουν έμφαση στο γνωστικό περιεχόμενο της μάθησης αλλά στην επιχειρηματική σκέψη. Ακόμα και αν δεν προβαίνουν στην αξιολόγηση της γνωστικής αλλαγής, υποθέτουν ότι η σωστή "επιχειρηματική" μάθηση (εναλλακτικά χαρακτηρίζεται ως «βιωματική») είναι αρκετή για να κάνει τη διαφορά (ibid).

### 3.9.6. Η ΜΟΝΤΕΡΝΑ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΚΑΙ Η ΒΙΩΜΑΤΙΚΗ ΜΑΘΗΣΗ

*Different is not always better, but better is always different*

Dale Meyer (2012), Author on Creativity

Γίνεται καταφανές από την ανωτέρω ανάλυση ότι η ανάπτυξη του επιχειρηματικού πνεύματος προϋποθέτει την υιοθέτηση νέων παιδαγωγικών μοντέλων, όπως αυτό της βιωματικής μάθησης. Αν και οι μελετητές και οι εκπαιδευτές γενικά δεν συμφωνούν σε ένα συγκεκριμένο σύνολο επιχειρηματικών προσόντων, που πρέπει να αναπτυχθούν στην αρχική εκπαίδευση, φαίνεται να υπάρχει συναίνεση σχετικά με τη μέθοδο διδασκαλίας της επιχειρηματικότητας. Επειδή η επιχειρηματικότητα συχνά συνδέεται με προτερήματα όπως η πρωτοβουλία, η δημιουργικότητα και αυτονομία, αρκετοί μελετητές υποστηρίζουν ότι η επιχειρηματικότητα θα πρέπει να διδάσκεται με έναν ενεργό και βιωματικό τρόπο, ενθαρρύνοντας τους νέους να σκέφτονται συστηματικά και να ενεργούν επιχειρηματικά (Isobel van der Kuip & Verheul, 2003:18).

Αλλά πώς γίνεται αυτή η αλλαγή σε ένα υπάρχον εκπαιδευτικό πλαίσιο που ενσωματώνει πολλά εμπόδια και ριζωμένες πεποιθήσεις; Σύμφωνα με τους Penaluna & Penaluna (2015:8) οι τέσσερις άξονες της επιχειρηματικής εκπαίδευσης είναι η δημιουργικότητα, η αυτοπεποίθηση των εκπαιδευτικών σχετικά με το ότι η μάθηση

ανταποκρίνεται στις πραγματικές ανάγκες των μαθητών, η αξιολόγηση και η ανάπτυξη υπό το πρίσμα της εκπαιδευτικής ηγεσίας.

### *3.9.6.1. Τα κύρια παιδαγωγικά ζητήματα*

Εκτιμάται ότι χρειάζονται περίπου δέκα χρόνια για να μάθει κανείς τις ιδέες και τις δεξιότητες, που χρειάζεται, για την παραγωγή δημιουργικών ιδεών (Simonton, 1999, όπως αναφέρεται στους Penaluna & Penaluna, 2015:9). Ως εκ τούτου, οι ασκήσεις δημιουργικότητας μπορεί να είναι μια λανθασμένη προσέγγιση, ιδιαίτερα αυτές που δεν λαμβάνουν υπόψη ότι η συχνότητα είναι εξίσου σημαντική με την ίδια τη διαδικασία. Η ανάπτυξη της δημιουργικής σκέψης έχει περισσότερα κοινά με τη συνεχή και αναπτυξιακή προπόνηση ενός αθλητή. Επιπλέον, επειδή κάθε τύπος ή ρουτίνα μπορεί να χρειαστεί να αλλάξει λόγω των εξελισσόμενων περιστάσεων, συχνά παραβλέπεται ότι οι μαθητές μπορεί να χρειαστεί να «ξεμάθουν» πράγματα που προηγουμένως ήταν έγκυρα, και ότι αυτό είναι συχνά απαραίτητη προϋπόθεση για να βλέπουμε τα πράγματα με νέους τρόπους (McWilliam, 2008, όπως αναφέρεται στο Penaluna & Penaluna, 2015:9). Για το δάσκαλο και το διευθυντή του σχολείου, αυτό σημαίνει ότι για να δουν τα πράγματα με νέους τρόπους, θα πρέπει επίσης να είναι σε θέση να απορρίψουν τον τρόπο σκέψης, που δεν είναι πλέον χρήσιμος.

Συχνά παρατηρείται ότι (νέοι) οι μαθητές πρέπει να δουν τη σημασία του τι μαθαίνουν στο σχολείο για να δουν το όφελος, και να αποκτήσουν περισσότερα κίνητρα για να μάθουν περισσότερα. Η έρευνα σχετικά με τη δομή και την ανάπτυξη του εγκεφάλου στηρίζει ενεργά αυτή την υπόθεση, καθιστώντας έτσι σε κεντρική θέση τη σύνδεση του περιεχομένου της μάθησης με πραγματικές καταστάσεις και σε σχέση με τα ενδιαφέροντα και τις ανάγκες κάθε μαθητή. Αλλά, εδώ τίθεται το ερώτημα: *Ποιες πτυχές της επιχειρηματικής εκπαίδευσης μπορούν να παραδώσουν οι εκπαιδευτικοί, και εάν δεν έχουν προηγούμενη επιχειρηματική εμπειρία, πώς θα μπορούσαν επίσης να μάθουν;* Το ερώτημα αυτό οδήγησε την Ευρωπαϊκή Επιτροπή να δηλώσει ότι, «Κάθε εκπαιδευόμενος δάσκαλος και εν ενεργεία εκπαιδευτικός θα πρέπει να επωφεληθεί από μία τουλάχιστον εμπειρία εκπαίδευσης σχετικά με τα βασικά θέματα και τις μεθόδους που σχετίζονται με την επιχειρηματική εκπαίδευση κατά τη διάρκεια της σταδιοδρομίας του» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2013:3). Το επόμενο ερώτημα που προκύπτει είναι: *Τι θα πρέπει οι εκπαιδευτικοί να μάθουν και από πού θα μπορούσαν να το μάθουν;* Στην ιδανική περίπτωση, οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να βιώσουν οι ίδιοι την επιχειρηματικότητα στον εαυτό τους και να κάνουν

πρακτική εξάσκηση σε μια επιχείρηση (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2009), ώστε να μπορούν καλύτερα να επικοινωνούν χρησιμοποιώντας πραγματικές εμπειρίες και να συμμετάσχουν στις επιχειρήσεις, ιδίως τις ΜΜΕ, εξασφαλίζοντας ότι έχει αναπτυχθεί μια σχετική διδακτέα ύλη (Penaluna & Penaluna, 2015:13).

Στο σημείο αυτό αξίζει να λάβουμε υπόψη την επικρατούσα ζήτηση για θετικιστικά αποτελέσματα στην εκπαίδευση (Lackeus, 2014:10). Η επιθυμία για απλοϊκούς, απλουστευτικούς και εύκολους να μετρηθούν και να προβλεφθούν στόχους αποτελεί πράγματι το επίκεντρο και ένα σημαντικό εμπόδιο για την ανάπτυξη και την αξιολόγηση, για παράδειγμα, τις στρατηγικές αξιολόγησης που λαμβάνουν υπόψη την εποικοδομητική θεωρία και την άποψη των διαφόρων φορέων σε διαφορετικά πλαίσια (Penaluna & Penaluna, 2015:19).

Τα θέματα που αφορούν την αξιολόγηση έχουν σε μεγάλο βαθμό αγνοηθεί, και ως εκ τούτου ερωτήματα γύρω από το «ποιος» κάνει την αξιολόγηση και πώς εξοπλίζεται αυτός για να το πράξει, σπάνια έχουν εξεταστεί. Ο σχεδιασμός της εκπαίδευσης, που απαιτεί από το δάσκαλο να αξιοποιήσει τα συμφέροντα του μαθητή και να αναπτύξει ερωτήσεις που ανταποκρίνονται στη φυσική του περιέργεια είναι σε αντίθεση με την παράδοση διαδοχικού περιεχόμενου που ταιριάζει στα προκαθορισμένα σχέδια και αποτελέσματα του εκπαιδευτικού. Αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως επέκταση της μάθησης με βάση την επίλυση προβλημάτων, επειδή το πρόβλημα μπορεί να εντοπιστεί μέσω της περιέργειας των μαθητών για μια κατάσταση ή πλαίσιο. Η παρατήρηση αυτή ενισχύει επίσης τις πτυχές της δημιουργικότητας που συζητήθηκαν προηγουμένως. Τι γίνεται όμως με τις μετρήσεις αξιολόγησης; Πώς έχουν επίδραση στην επιχειρηματική πρόθεση και την ανάπτυξη του σχολείου; Διακρίσεις μεταξύ της τυπικής αξιολόγησης (norm referencing) αναφοράς, δηλαδή της αξιολόγησης που συγκρίνει τις επιδόσεις των μαθητών με τυποποιημένες δοκιμές που έχουν σχεδιαστεί για να διευκολυνθεί η σύγκριση με πρότυπα ή με μέσους όρους, και της αξιολόγησης κριτηρίων (criterion referencing), δηλαδή η αξιολόγηση που συγκρίνει τις επιδόσεις των μαθητών με συγκεκριμένες απαιτήσεις ή κριτήρια, αναφέρονται συχνά ως εμπόδια για την ανάπτυξη. Η αξιολόγηση της μάθησης στην επιχειρηματική εκπαίδευση είναι συχνά αργή και δύσκολη στην ανάπτυξη και την διαχείριση, ακόμα και αν υπάρχουν σαφείς στρατηγικές. Αυτές βασίζονται στο πλαίσιο, την ευθυγράμμιση με τα καθήκοντα μάθησης, την κατανόηση των διαφορών μεταξύ της αξιολόγησης «Εφαρμογής» και

της αξιολόγησης «Καινοτομίας», την εμπειρία, την αυτο-κατεύθυνση του μαθητή και το κύρος στα μάτια των εκπαιδευομένων (ibid:19-20).

Τελικά, θέλουμε να αναπτύξουμε ενήλικες οι οποίοι μπορούν να ενεργούν με αυτοπεποίθηση για τον εαυτό τους σε καταστάσεις ασάφειας και κινδύνων. Οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να κάνουν ανοικτές ερωτήσεις που μπορεί να έχουν περισσότερες από μία σωστές απαντήσεις, έτσι ώστε η ευρύτερη σκέψη και οι ευρύτερες πτυχές της μάθησης να μπορούν να ενσωματωθούν στις δραστηριότητες της τάξης. Η διαχείριση αυτών των σεναρίων απαιτεί ικανούς δασκάλους που μπορούν να σιωπήσουν και να αφήσουν τους μαθητές να ανακαλύψουν τις απαντήσεις για τον εαυτό τους. Έτσι λοιπόν θα πρέπει να προσδιοριστεί και ο ρόλος του δασκάλου επιχειρηματικότητας ο οποίος θα διευκολυνθεί μέσω της κατάρτισης των εμποδίων, και μπορεί να λειτουργήσει ως καταλύτης για νέες ιδέες και επίλυση προφανών προβλημάτων κινητοποιώντας μια ομάδα που αντιμετωπίζει με ευελιξία τα θέματα προβλήματα που προκύπτουν (ibid:26-27).

### *3.9.6.2. Καλλιέργεια του δημιουργικού, καινοτόμου και επιχειρηματικού πνεύματος*

Η έννοια του ευρέως ορισμού της επιχειρηματικότητας γενικά θεωρείται ότι αποτελεί τον προάγγελο της εξέλιξης πέραν του περιορισμένου πλαισίου. Βασίζεται σε έναν πιο καινοτόμο και δημιουργικό τρόπο σκέψης, ώστε να είναι προσανατολισμένος στη δράση ως πρόδρομο για την ανάπτυξη επιχειρήσεων, στην αυτοδυναμία ως πρόδρομο της αυτοαπασχόλησης και της δημιουργίας αξίας, ο συνδυασμός των οποίων καθίσταται αναγκαίος για την ενίσχυση της ανάπτυξης των επιχειρήσεων. Η εκτεταμένη έρευνα σχετικά με τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του επιχειρηματία φανερώνει πως δεν υπάρχει τόσο άμεση όσο έμμεση επίδραση στην ανάπτυξη μιας επιχείρησης. Τα χαρακτηριστικά του επιχειρηματία, όπως είναι το εκπαιδευτικό τους υπόβαθρο, η εμπειρία στη βιομηχανία και η προηγούμενη εργασιακή εμπειρία, συμπεριλαμβανομένων των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων εκκίνησης επιχειρήσεων, αναγνωρίζεται ότι έχουν άμεσες επιπτώσεις επί των πωλήσεων και της αύξησης της απασχόλησης των νέων επιχειρήσεων (ibid:10).

Η διδασκαλία με στόχο τη συμπεριφορά και τις ενέργειες που επιτρέπουν στους μαθητές να ανταποκριθούν σε μεταβαλλόμενους στόχους και σεναρία γίνεται

πιο κατάλληλη από τη μάθηση μέσα από γραπτές εξετάσεις. Για παράδειγμα, εάν ο μαθητής έχει πάντα ένα σύνολο στόχων με σαφώς καθορισμένο μονοπάτι μέσω του οποίου θα προβεί στην επίτευξή τους, δεν του προσφέρεται καμία δυνατότητα να ανταποκριθεί με έναν ευέλικτο και προσαρμόσιμο τρόπο, μόνο και μόνο επειδή η κατάσταση δεν έχει ζητήσει αυτή τη συμπεριφορά. Μέσα από την αντίληψη ότι η επιχειρηματικός μαθητής πρέπει να είναι ένας «λογικός τυχοδιώκτης», το οποίο σημαίνει ότι θα πρέπει να είναι σε θέση να αιτιολογεί και να ενεργεί σύμφωνα με λογικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων, προκύπτουν δύο ικανότητες: (i) ο μαθητής πρέπει να είναι σε θέση να αποδείξει ότι μπορεί να ενεργήσει σχετικά με τις πληροφορίες που διαθέτει, και (ii) θα πρέπει να είναι σε θέση να αρθρώσει το σκεπτικό πίσω από τις ενέργειές του, ανεξάρτητα από την επιτυχία ή την αποτυχία. Και οι δύο ικανότητες είναι στενά συνδεδεμένες με τη δημιουργική σκέψη. Στο πλαίσιο αυτό, η υπάρχουσα γνώση οφείλει να ενεργεί με βάση αυτά που ο μαθητής γνωρίζει ήδη μέσω της προηγούμενης εργασίας ή της εμπειρίας του και, το σημαντικότερο, μπορεί να ανακαλεί στη μνήμη του, όταν χρειάζεται. Αυτό με τη σειρά του προϋποθέτει ότι η μνήμη είναι αποτελεσματική, διότι ο μαθητής έχει εμπλακεί με την προηγούμενη μάθηση και τη βρήκε επαρκή και χρήσιμη ώστε να τη διατηρήσει - συνήθως μέσω κάποιου είδους συναισθηματικής εμπλοκής και σχέσης με τα δικά του κίνητρα. Η διασκέδαση, το ενδιαφέρον και πάνω απ' όλα οι δημιουργικοί ρόλοι μπορεί να ενισχύσουν τη δημιουργική σκέψη (ibid).

Το μαθησιακό περιβάλλον παίζει σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του «λογικού τυχοδιώκτη» (reasonable adventurer) και του «συλλέκτη γνώσης» (knowledge harvester). Η μάθηση που λαμβάνει χώρα έξω από την τάξη μπορεί να βοηθήσει ειδικά μέσα από τις ιδέες που συγκεντρώνονται κατά τη διάρκεια έντονων περιόδων σκέψης και προβληματισμού, είτε είναι μέσα από ένα χόμπι ή πρακτική άσκηση. Το Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ (Volkman et al., 2009, όπως αναφέρεται στο Penaluna & Penaluna, 2015:11) προτείνει ότι όσο πιο νωρίς οι άνθρωποι εκτίθενται στην επιχειρηματικότητα, τόσο πιο πιθανό είναι να γίνουν επιχειρηματίες. Τα επιχειρηματικά προσόντα θα πρέπει να διδάσκονται κατά προτίμηση σε μικρή ηλικία, γιατί τα παιδιά είναι ακόμη εύπλαστα και τα επιχειρηματικά προσόντα είναι συγκρίσιμα με τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, που αναπτύσσονται κατά τη διάρκεια της ανατροφής (European Commission, 2014:21).

Για τον σκοπό αυτό, οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να ψάχνουν συνεχώς μέσα από το προσωπικό και το εκπαιδευτικό τους δίκτυο για ευκαιρίες που θα ενισχύσουν τη μάθηση μέσα από την εξερεύνηση πραγματικών και σχετικών θεμάτων. Αν ένα σχολείο μπορεί να μεγιστοποιήσει το δυναμικό των δικτύων που περιλαμβάνει τοπικές, εθνικές ή ακόμα και διεθνείς προοπτικές, και να αγκαλιάσει το σύνολο της προσέγγισης του σχολείου, όπου δάσκαλοι, καθηγητές, διευθυντές και μαθητές αλληλοεπιδρούν με εξωτερικούς φορείς, τότε αυτό μπορεί να λειτουργεί πιο αποτελεσματικά. Έτσι λοιπόν θα αναπτυχθεί εμπιστοσύνη που δίνει τη δυνατότητα στην εκπαιδευτική κοινότητα, σε συνεργασία με την ευρύτερη κοινότητα, να ταιριάζει με τις ανάγκες του επιχειρηματικού κόσμου, όπου η αβεβαιότητα είναι η μόνη βεβαιότητα (Penaluna & Penaluna, 2015:11).

Για την προώθηση της επιχειρηματικότητας διαφορετικές θεωρίες διδασκαλίας έχουν προταθεί. Ο Basil Bernstein (2003) έχει περιγράψει δύο γενικές μορφές των εκπαιδευτικών θεωριών: την ορατή και την αόρατη παιδαγωγική. Η ορατή παιδαγωγική μπορεί να περιγραφεί ως «παραδοσιακή» ενώ η αόρατη παιδαγωγική απαιτεί προοδευτικές μεθόδους προσέγγισης στη διδασκαλία και μάθηση (Diehl, 2016:27).<sup>56</sup>

---

<sup>56</sup> Οι Δαρόπουλος και Λάμνιας (2013) στη Μελέτη τους “Μέλη παλαιάς-νέας τάξης και ορατή-αόρατη παιδαγωγική” διεκδικούν τις διαφοροποιήσεις στις στάσεις μελών μεσαίας τάξης σε σχέση με την εκπαίδευση. Η επιλογή της μεσαίας τάξης οφείλεται στο ιδιαίτερο ενδιαφέρον των μελών της για την εκπαίδευση και επιπλέον στο ότι είναι μία τάξη η οποία επηρεάζει και ασκεί πιέσεις στους φορείς της εκπαιδευτικής πολιτικής. Υιοθετώντας το διαχωρισμό του Bernstein (1975, 1977, 1990) οι συγγραφείς διακρίνουν στο εσωτερικό της μεσαίας τάξης, την παλαιά μεσαία τάξη και τη νέα μεσαία τάξη. Σύμφωνα με τον Bernstein (2003, βλ. & Λάμνιας, 2001, 2002, Sadovnic, 1991) η είσοδος νέων κοινωνικών κατηγοριών στον χώρο της μεσαίας τάξης δημιούργησε ξεχωριστό διακριτό τμήμα, τη νέα μεσαία τάξη. Η παλαιά μεσαία τάξη αποτελείται από άτομα που έχουν άμεση σχέση με την οικονομία (παραγωγή, διανομή και κυκλοφορία του κεφαλαίου) και η νέα μεσαία τάξη, αποτελείται από άτομα που έχουν άμεση σχέση με τον συμβουλευτικό έλεγχο (Δαρόπουλος & Λάμνιας, 2013:19). *Ως ορατή παιδαγωγική χαρακτηρίζεται αυτή στην οποία ενυπάρχει ισχυρή καθοδήγηση με σαφή όρια και δίνεται ιδιαίτερο βάρος στην αξιολόγηση της διδακτέας ύλης και την επίτευξη των στόχων, έμφαση στο αποτέλεσμα της μαθησιακής διαδικασίας σε ό,τι φαίνεται στο ορατό. Ενώ στην αόρατη παιδαγωγική οι κανόνες λόγου είναι γνωστοί στο μεταδότη και δίνεται έμφαση στη διαδικασία, στην πρόσληψη/ικανότητα* (Bernstein, 1989, Λάμνιας, 2002, αναφέρεται στους Δαρόπουλος & Λάμνιας, 2013:20).

Τα αποτελέσματα της ανάλυσης και ερμηνείας του ερευνητικού υλικού έδειξαν ότι: γονείς που προέρχονται από την παλαιά μεσαία τάξη προσανατολίζονται προς τις αρχές της ορατής παιδαγωγικής και κοινωνικοποιούν τα παιδιά τους με ισχυρές ταξινομήσεις-περιχαράξεις, ενώ γονείς που προέρχονται από τη νέα μεσαία τάξη προσανατολίζονται προς τις αρχές της αόρατης-παιδοκεντρικής παιδαγωγικής και κοινωνικοποιούν τα παιδιά τους με χαλαρότερες ταξινομήσεις-περιχαράξεις (Δαρόπουλος & Λάμνιας, 2013:18).

Η επιχειρηματικότητα στο σχολείο συνδέεται με τη μάθηση και την κοινωνικοποίηση και εμπλέκει την απομάκρυνση από την παραδοσιακή, δασκαλοκεντρική διδασκαλία και μάθηση προς την εστίαση στους μαθητές, τα εσωτερικά τους κίνητρα και ένα αίσθημα αυτοεκπλήρωσης (meaningfulness). Οι διαδικασίες μάθησης βασίζονται στις δραστηριότητες, στη διεπιστημονική προσέγγιση, στη συμμετοχή των μαθητών, στις εμπειρίες τους και στα αποτελέσματα (ibid:29).

Η έννοια της δημιουργίας αξίας των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων έχει γίνει αποδεκτή με την έννοια της ανάπτυξης καινοτομίας μέσω της πρωτοβουλίας του δημιουργού αξίας, και τα εγγενή κινητήρια κατασκευάσματά της. Ωστόσο, η βραχυπρόθεσμη δημιουργία αξίας, η οποία είναι εύκολα μετρήσιμη, πρέπει να δώσει τη θέση της σε μακροπρόθεσμους στόχους, όπως η ανάπτυξη των δυνατοτήτων και της εμπλοκής των επιχειρήσεων, ή τουλάχιστον της εμπλοκής της κοινότητας ώστε αυτή να αναπτυχθεί και να ευδοκιμήσει. Καθώς αναπτύσσεται η εκπαίδευση πρέπει να θυμόμαστε ότι στη ρίζα όλης της επιχειρηματικότητας είναι η παραγωγή ιδεών και η ευκαιρία ευαισθητοποίησης, καθώς χωρίς αυτά δεν αναπτύσσεται καμία επιχείρηση (Penaluna & Penaluna, 2015:11).

### *3.9.6.3. Εκπαιδευτικά εμπόδια και προκλήσεις*

Υπάρχουν ανησυχίες ότι οι περιορισμοί του εκπαιδευτικού συστήματος, όπως η εξομάλυνση μέσω τυποποιημένων εξετάσεων και οι πιέσεις που ασκούνται στους εκπαιδευτικούς να φτάσουν τους στόχους που επιβάλλονται, οδήγησαν στη διάλυση της δημιουργικότητας στους τομείς της διδασκαλίας και της μάθησης. Η ευέλικτη, κριτική και δημιουργική σκέψη είναι τα χαρακτηριστικά που θέλουμε να προκαλέσει η επιχειρηματική εκπαίδευση. Όπως προαναφέρθηκε, θέτοντας σαφείς, συνοπτικούς και εύκολα συγκρίσιμους στόχους, μειώνουμε την ευκαιρία του μαθητή να αναπτύξει τέτοιες δεξιότητες (ibid).

Περαιτέρω, εγκρίνοντας θετικιστικές θέσεις, δηλαδή θέτοντας προκαθορισμένους στόχους που προβλέπουν τη μελλοντική επιτυχία, περιορίζεται η ικανότητα δημιουργικής επίτευξης των μαθητών. Οι στόχοι της ζωής ενός ατόμου,

ειδικά αν επικεντρωθούν μόνο στο οικονομικό κέρδος, μπορεί να περιορίσουν το πραγματικό επίτευγμα. Επιπλέον, η πιο πρόσφατη έρευνα δείχνει ότι επειδή ο εγκέφαλος είναι εγγενώς σχεδιασμένος για να αντιστέκεται στις αλλαγές, ειδικά καθώς τα παιδιά μεγαλώνουν, ο φόβος του παράγοντα «αποτυχία» μπορεί να αποθαρρύνει ενεργά το μαθητή και να είναι αντιπαραγωγικός. Αυτό ενισχύει τις απόψεις ότι η πλαστικότητα και η ανάπτυξη του εγκεφάλου έχουν μια φυσική διάσταση. Με απλά λόγια, η ανάπτυξη του εγκεφάλου εξαρτάται από την εμπειρία και τους μηχανισμούς ανταμοιβής, και αν η εκμάθηση δεν ανταμείβεται, τότε η δραστηριότητα πιθανότατα θα παρακμάσει. Κατά συνέπεια, λόγω της έλλειψης χρήσης, τα νευρωνικά δίκτυα που υποστηρίζουν αυτούς τους τύπους της σκέψης απλώς πεθαίνουν (ibid:12).

Είναι ευρέως αποδεκτό ότι οι νέοι μαθητές, κυρίως λόγω της έλλειψης του φόβου για την αποτυχία, είναι πιο δημιουργικοί. Κατά συνέπεια, μετά την εφηβεία, οι μαθητές είναι πολύ πιο συντηρητικοί στις μορφές σκέψης τους και, εκτός εάν οι ασκήσεις δημιουργικότητας είναι τακτικές και ευχάριστες, η δημιουργική ικανότητα θα μειωθεί. Απλές δραστηριότητες ευαισθητοποίησης που θα συμβάλουν στη μεγαλύτερη αίσθηση του περιβάλλοντος είναι σημαντικές από την άποψη της ανάπτυξης νέων νευρολογικών συνδέσεων. Αυτό σαφώς έχει επιπτώσεις όχι μόνο στους μαθητές, αλλά και στους εκπαιδευτικούς. Μία από τις πιο δικαιολογημένες κατηγορίες που μπορούν να διατυπωθούν για το εκπαιδευτικό μας σύστημα είναι ότι έχει παραμεληθεί, και πολύ συχνά καταστέλλεται, η φυσική δημιουργικότητα των νέων. Όπως είναι γενικά παραδεκτό, η δημιουργικότητα απαιτεί εκπαιδευτικά περιβάλλοντα και συμπεριφορές όπου ο εκπαιδευτικός είναι ένας διευκολυντής, σε αντίθεση με έναν πάροχο γνώσης, που κατανοεί τον τρόπο με τον οποίο σκέφτονται οι νέοι και εξελίσσεται ο εγκέφαλός τους (ibid).

#### *3.9.6.4. Οι δεξιότητες και ο ρόλος των εκπαιδευτικών*

Ως τώρα έχουμε τονίσει το ρόλο των εκπαιδευτικών στην προώθηση της δημιουργικότητας και της καινοτομίας μέσω της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα. Οι δεξιότητες διαχείρισης συχνά θεωρείται ότι σχετίζονται με την ικανότητα ηγεσίας και διαχείρισης - ο εμπειρογνώμονας που ξέρει τις απαντήσεις και ο οποίος έχει τις γνώσεις. Ενώ αυτό ταιριάζει σε ένα στατικό και σταθερό

επιχειρηματικό περιβάλλον, το ίδιο δεν μπορεί να ισχύει όταν η αλλαγή είναι συνεχής και απαιτείται περισσότερη ομαδική εργασία. Οι εκπαιδευτικοί, οι οποίοι είναι παράγοντες αλλαγής, μπορούν να αναγνωριστούν από τις επιδράσεις τους στο μαθητή και το σχολείο (ibid:28).

Οι νέοι επιχειρηματίες θα διαταράξουν τις νόρμες που καθορίζονται από τους άλλους, θα αντιμετωπίσουν σημαντική αβεβαιότητα ως προς το εάν ή όχι οι πελάτες θα ενδιαφέρονται για αυτούς ή τα προϊόντα και τις υπηρεσίες τους, και κάθε είδους προβλέψιμο μέλλον μετριέται σε ημέρες, στην καλύτερη περίπτωση. Σε αυτό το περιβάλλον, οι μηνιαίες προβλέψεις πιθανότατα θα είναι αναξιόπιστες και εκτός εάν η στρατηγική αξιολόγησης περιλαμβάνει ενδιάμεσες αξιολογήσεις με συνεχή αναδιαμόρφωση των πρωτοτύπων και των κύκλων δοκιμών σύμφωνα με τις αντιλήψεις των πελατών, η επιχείρηση πιθανότατα θα αποτύχει. Σε αυτά τα περιβάλλοντα, η ικανότητα γρήγορης αποτυχίας, συνεχούς δοκιμής και αξιολόγησης, καθοδήγησης μέσω συμβουλευτικών δράσεων, είναι απαραίτητα συστατικά. Τα παραπάνω περιλαμβάνουν την ικανότητα σύνθεσης μέσα από άλματα της πίστης και της ταχείας δοκιμής - αφήνοντας τις απαντήσεις των πελατών να καθορίζουν την επιτυχία ή την αποτυχία ενός σχεδίου ή μιας ιδέας. Επιπλέον, οι νέες ιδέες τείνουν να προέρχονται από την ανάμειξη των ιδεών στα όρια των ειδικοτήτων, όχι μέσα από εξειδικευμένα περιβάλλοντα. Ο επιτυχής επιχειρηματικός διαχειριστής είναι αυτός που μπορεί να διευκολύνει το σπάσιμο των φραγμών, μπορεί να λειτουργήσει ως καταλύτης για ιδέες και να εντοπίσει τα σημεία όπου είναι εμφανή σημαντικά προβλήματα, και μπορεί να κινητοποιήσει μια ομαδική προσπάθεια για την από κοινού και με ευελιξία προσαρμογής σε θέματα και προβλήματα που προκύπτουν (ibid:29).

Ως εκ τούτου, η εκπαιδευτική ηγεσία στην επιχειρηματική εκπαίδευση χρειάζεται ένα παρόμοιο στυλ διαχείρισης, κάποιον που μπορεί να βοηθήσει για να έχει νόημα το ποικίλο και σύνθετο περιβάλλον μέσα στο οποίο εργάζονται οι εκπαιδευτικοί, μπορεί να ενεργήσει ως ειδικός ενδυνάμωσης για τον εκπαιδευτικό και τους μαθητές και μπορεί να προσφέρει ιδέες που να οδηγήσουν σε ευκαιρίες πειραματισμού. Πάνω απ' όλα, περισσότερα προβλήματα ισούνται με περισσότερες λύσεις, και όσο περισσότερο ποικιλόμορφη και λογική είναι η σκέψη, τόσο περισσότερο θα ανταποκρίνεται σε τοπικά ή σχετικά θέματα και τοπικές ή σχετικές επιταγές. Οι πρωτοπόροι εκπαιδευτικοί θα καινοτομήσουν, αλλά η αξιολόγηση των

προσεγγίσεών τους θα γίνει ρεαλιστικά από τους μαθητές τους, συνεπώς, οι σύλλογοι αποφοίτων θα πρέπει να ενισχυθούν και να δημιουργήσουν το δικό τους σύστημα αξιολόγησης του εκπαιδευτικού συστήματος. Οι νέες ιδέες δεν θα εξελιχθούν με το να επαναλαμβάνονται τα ίδια πράγματα που έχουν γίνει ξανά και ξανά στο παρελθόν, αλλά μπορούν να παραχθούν μόνο από την αλλαγή και την προσαρμογή (ibid).

### 3.9.7. ΤΟ ΕΞΩΣΤΡΕΦΕΣ ΣΧΟΛΕΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΟΙΚΟΣΥΣΤΗΜΑ

Η δρομολόγηση μιας εθνικής στρατηγικής για την εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα θα πρέπει να προβλέπει την ενεργό συμμετοχή όλων των σχετικών φορέων, να ορίζει συγκεκριμένες δράσεις για την ένταξη της επιχειρηματικότητας στα εθνικά προγράμματα σπουδών, παρέχοντας υποστήριξη στα σχολεία και τους εκπαιδευτικούς, και να ενθαρρύνει τη συμμετοχή ιδιωτικών εταίρων μέσω χρηματοδότησης και συνεισφορών σε είδος για την επιχειρηματικότητα και την ανάπτυξη των επιχειρήσεων. Οι χώρες μπορούν να έχουν μια συγκεκριμένη στρατηγική για την επιχειρηματική εκπαίδευση ή να την ενσωματώνουν στην εκπαιδευτική στρατηγική. Η πρώτη στέλνει ένα ισχυρό και σαφές μήνυμα σχετικά με τη σπουδαιότητα της εκπαίδευσης για την επιχειρηματικότητα, ενώ η τελευταία εξασφαλίζει ότι αντιμετωπίζεται ως αναπόσπαστο μέρος του μακροχρόνιου εκπαιδευτικού συστήματος και όχι ως μια αυτόνομη και ενδεχομένως βραχυπρόθεσμη πρωτοβουλία (United Nations, 2010:5).

Σήμερα, τα σχολεία επεκτείνουν τις συνδέσεις τους με τον έξω κόσμο και υπάρχει κάποια υποστήριξη από τη δημόσια πολιτική πίσω από αυτό. Για παράδειγμα, στην Ευρώπη είναι η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, η οποία απαιτεί για όλους τους νέους να «έχουν όφελος από τουλάχιστον μία πρακτική επιχειρηματική εμπειρία πριν ολοκληρώσουν την υποχρεωτική εκπαίδευση» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2012a:4). Η ιδιότητα εξωστρέφειας του σχολείου είναι απαραίτητη, δεδομένου ότι κάθε δραστηριότητα της επιχειρηματικότητας βρίσκεται σε ένα πραγματικό πλαίσιο της ζωής και η εκπαίδευση πρέπει να καταλάβει τη συστημική φύση των αλληλεπιδράσεων και των συνδέσεων πέρα από τα φυσικά σύνορα της τάξης.

### 3.9.7.1. Η έννοια του εκπαιδευτικού οικοσυστήματος

Ένας από τους βασικούς παράγοντες επιτυχίας για την εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα είναι η αποτελεσματική ανάπτυξη του επιχειρηματικού οικοσυστήματος, στο οποίο συμμετέχουν πολλοί ενδιαφερόμενοι φορείς διαδραματίζοντας σημαντικό ρόλο. Είναι ένα σύστημα αμοιβαία επωφελών και αυτοσυντηρούμενων σχέσεων, που αφορά ιδρύματα, άτομα και διαδικασίες που λειτουργούν μαζί με στόχο τη δημιουργία επιχειρηματικών εγχειρημάτων. Περιλαμβάνει επιχειρήσεις (μικρές και μεγάλες καθώς και επιχειρηματίες), φορείς χάραξης πολιτικής (σε διεθνές, εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο) την επίσημη εκπαίδευση όλων των βαθμίδων και τη μη τυπική εκπαίδευση. Οι διάφοροι ενδιαφερόμενοι συμμετέχουν σε μια σειρά συμβιωτικών δράσεων που περιλαμβάνουν την ευαισθητοποίηση και την εμφύσηση, την ανάπτυξη του ανθρωπίνου κεφαλαίου και σημαντικών ταλέντων, ιδιωτικών εταιρικών σχέσεων, πολλαπλών πηγών καινοτομίας, πνευματικής ιδιοκτησίας και χρηματοδότησης. Σε ένα δυναμικό και οικονομικά αναπτυσσόμενο οικοσύστημα υπάρχει υψηλός βαθμός αλληλεπίδρασης και συνεργασίας μεταξύ των φορέων για τη διευκόλυνση της επιχειρηματικότητας (United Nations, 2010a:3).

Η επιχειρηματική εκπαίδευση μπορεί να θεωρηθεί ως ένα υπο-οικοσύστημα της επιχειρηματικότητας. Σε άλλο πλαίσιο, ορισμένα πανεπιστήμια υποκινούν το επιχειρηματικό πνεύμα μέσα στο σύστημά τους. Αναφερόμαστε σε αυτούς τους οργανισμούς ως επιχειρηματικά πανεπιστήμια, τα οποία διακρίνουν τους εαυτούς τους μέσω της ικανότητάς τους να συνδεθούν με το περιβάλλον τους (ιδίως στον ιδιωτικό τομέα) και με επιτυχία διαπραγματεύονται τη θέση τους σε καθιερωμένα ή υπό ανάπτυξη δίκτυα (Mueller & Toutain, 2015:8).

Όταν εφαρμόζουμε αυτό το επιχειρηματικό οικοσύστημα στο εννοιολογικό πλαίσιο του επιχειρηματικού σχολείου, μπορούμε να σκεφτούμε μια οργάνωση, της οποίας τα σύνορα ανοίγουν προς τον έξω κόσμο για τη δημιουργία στενότερων συνεργασιών. Βήμα προς βήμα, ο αυξανόμενος αριθμός και η ποικιλία αυτών των συνδέσεων ενθαρρύνει μια σειρά από πιθανές συνεργασίες μεταξύ των διαφόρων εσωτερικών και εξωτερικών ενδιαφερόμενων μερών ενός σχολείου (ibid). Όλοι οι ενδιαφερόμενοι φορείς της εκπαίδευσης συμμετέχουν συνειδητά ή ασυνείδητα σε μια συλλογική μαθησιακή διαδικασία: είναι μέρη ενός εκπαιδευτικού οικοσυστήματος. Στον κόσμο της εκπαίδευσης, ως οικοσύστημα μπορεί επομένως να οριστεί το πλήρες

φάσμα φορέων (έμβια όντα) και όλα τα μη έμβια στοιχεία που χρησιμοποιούνται στην εκπαίδευση μέσω της διδασκαλίας και της μάθησης. Η πλήρης γκάμα των δρώντων περιλαμβάνει τον πληθυσμό του περιβάλλοντος του σχολείου (κυρίως εκπαιδευτικούς, διευθυντές, μαθητές, λοιπό προσωπικό) καθώς και τον εκτός σχολείου πληθυσμό (επιχειρηματίες, ενώσεις, ιδρύματα, γονείς, φίλοι και ιδιώτες). Τα αβιοτικά στοιχεία περιλαμβάνουν όλα τα διαθέσιμα μέσα (κτίρια, αίθουσες διδασκαλίας, πόρους κ.ά) (ibid:6). Όσοι περισσότεροι εσωτερικοί ή εξωτερικοί εμπλεκόμενοι φορείς ασχολούνται με τη συντήρηση και ανάπτυξη του εκπαιδευτικού επιχειρηματικού οικοσυστήματος τόσο πιο δυναμική και ελκυστική θα γίνει η εκπαίδευση. Με άλλα λόγια, όπως το είπε ο Taddei (2009), το περιβάλλον θεωρείται ο τρίτος δάσκαλος (μετά τους γονείς και τους εκπαιδευτικούς) και θα πρέπει να σχεδιάζεται έτσι ώστε να προωθεί νέες ευκαιρίες, την εξερεύνηση, την πρωτοβουλία και τη δημιουργικότητα) (ibid:20).

#### *3.9.7.2. Προς μια δυναμική προσέγγιση*

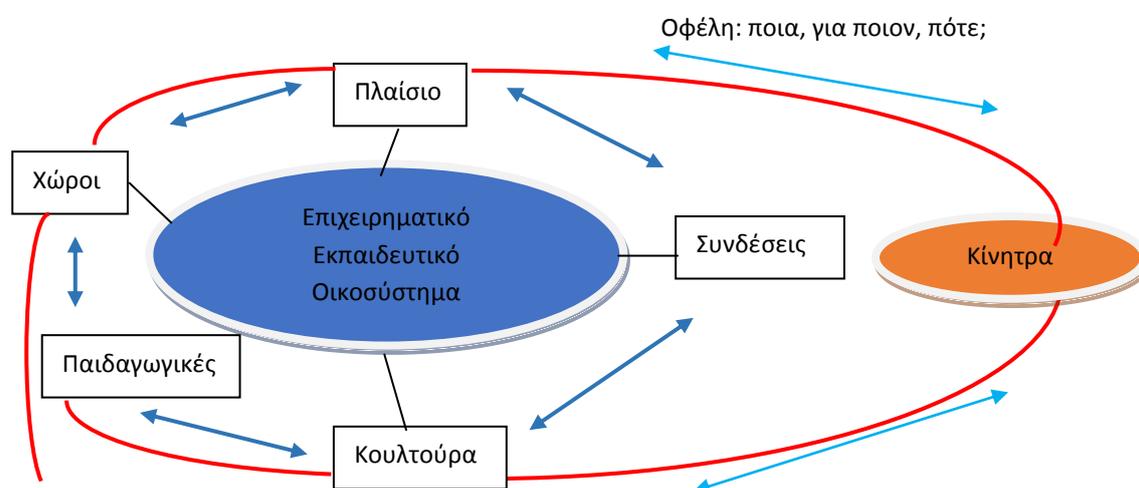
Τα οικοσυστήματα βρίσκονται σε σύνθετα περιβάλλοντα. Οι επιμέρους παράγοντες αλληλεπιδρούν σε μια συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή και οι συμπεριφορές, οι απαντήσεις και οι δράσεις τους επηρεάζονται από μια σειρά κοινωνικών, πολιτικών, πολιτιστικών και οικονομικών συνθηκών. Αυτή η διαδικασία χτίζει σταδιακά το οικοσύστημα ενός οργανισμού - στην περίπτωση μας ενός σχολείου. Ως εκ τούτου, στην κατανόηση των συστατικών στοιχείων του επιχειρηματικού σχολείου, θα πρέπει να κατανοήσουμε το περιβάλλον τους. Αυτό σημαίνει τουλάχιστον δύο επόμενα επίπεδα κατανόησης, εκ των οποίων το πρώτο επίπεδο απαιτεί την καταγραφή των συνιστωσών του. Σε ένα δεύτερο επίπεδο κατανόησης θα πρέπει στη συνέχεια να δούμε πώς αυτές οι συνιστώσες συνδέονται και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους (ibid:8).

Το οικοσύστημα αντιμετωπίζεται ως λειτουργική οργάνωση που συντονίζεται και αναπτύσσεται και έτσι εξελίσσεται σε βάθος χρόνου με βάση τις ενεργητικές ροές, που διέρχονται από το σύστημα. Λαμβάνοντας τη δυναμική προσέγγιση στο εκπαιδευτικό πλαίσιο, μπορούμε να πούμε ότι δεν είναι αρκετό να γνωρίζουμε τον αριθμό των συνιστωσών (εσωτερικών και εξωτερικών παραγόντων, μαθητών κλπ), καθώς και τα υλικά μέσα (υποδομές και υλικά), αλλά ότι είναι απαραίτητο να εξετάσουμε τη δυναμική μεταξύ των δύο φορέων και μέσων. Στην περίπτωση αυτή, θα πρέπει να δούμε «γιατί» και «πώς» δημιουργούνται σχέσεις στο σχολείο - για

παράδειγμα μεταξύ καθηγητών και μαθητών, μεταξύ των μαθητών και των εξωτερικών παραγόντων (π.χ. επισκέψεις σε επιχειρήσεις, μαρτυρίες, εκτεταμένα περιβάλλοντα μάθησης), ή πώς χρησιμοποιούνται το εκπαιδευτικό υλικό, οι ψηφιακές υποδομές και τα βοηθήματα για την υποστήριξη της μάθησης (π.χ. χρήση της πληροφορικής, πρωτοτύπων) (ibid:9).

### 3.9.7.3. Ένα μοντέλο οικοσυστήματος επιχειρηματικής εκπαίδευσης

Για να κατανοήσουμε πλήρως τα περιβάλλοντα μάθησης μέσα και έξω από ένα σχολείο, θα πρέπει να αποκτήσουμε μια εις βάθος κατανόηση του τρόπου που λειτουργούν εντός των αντίστοιχων πλαισίων τους. Αφού εξετάσαμε την εννοιολογική πορεία ανάπτυξης των «οικοσυστημάτων», μας επιτρέπεται να οικοδομήσουμε ένα δομημένο πλαίσιο, για να διερευνήσουμε τα εκπαιδευτικά περιβάλλοντα (Διάγραμμα 10). Μπορούμε να διακρίνουμε πέντε διαστάσεις: (i) πλαίσιο, (ii) συνδέσεις, (iii) κουλτούρα, (iv) παιδαγωγικές, και (v) χώροι. Κάθε μία από αυτές τις πλευρές θα συνδεθεί με συγκεκριμένους φορείς και μέσα. Κάθε επιχειρηματικό εκπαιδευτικό οικοσύστημα είναι διαφορετικό, δεδομένου ότι περιλαμβάνει διάφορους παράγοντες σε διαφορετικά πλαίσια. (ibid:9-10).



Διάγραμμα 10. Το επιχειρηματικό εκπαιδευτικό οικοσύστημα.

Πηγή: Mueller & Toutain (2015:9-10).

Το σύνολο του οικοσυστήματος της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα τονώνεται και καθοδηγείται από τα κίνητρα των φορέων του, τα οποία μπορεί να

είναι τόσο ενδογενή όσο και εξωγενή. Το ενδογενές κίνητρο προέρχεται από το εσωτερικό του ατόμου και δεν χρειάζεται εξωτερική διέγερση. Το άτομο μπορεί να διερευνήσει τα αναμενόμενα οφέλη από μια ορισμένη συμπεριφορά, ας πούμε συμμετοχή στην επιχειρηματική εκπαίδευση, και ενεργεί ανάλογα. Για παράδειγμα, ένας δάσκαλος με προσωπικό ενδιαφέρον για τις τέχνες, ο οποίος θα μνησεί μια τάξη στις τέχνες και την επιχειρηματικότητα μαζί με τους τοπικούς καλλιτέχνες, θα νιώσει ενδογενή κίνητρα και θα επωφεληθεί από την ευχαρίστηση της εργασίας με το πάθος του. Το εξωγενές κίνητρο ενός ατόμου είναι το αποτέλεσμα των ενεργειών που έχουν κατασκευαστεί και καθοδηγούνται από άλλα άτομα ή τις συνθήκες του πλαισίου. Για παράδειγμα, αν το τοπικό σχολικό συμβούλιο έχει δημιουργήσει ένα βραβείο για τις καινοτόμες παιδαγωγικές επιχειρηματικότητας, επέρχεται μια κοινωνική αναγνώριση για όλα τα μέλη της τοπικής εκπαιδευτικής κοινότητας, δηλαδή, για τους εκπαιδευτικούς και τα σχολεία, τους μαθητές και τις οικογένειές τους, το σχολικό συμβούλιο και όλα τα άλλα ενδιαφερόμενα μέρη (ibid:10-11).

Τα εξωγενή και ενδογενή κίνητρα επηρεάζουν το ένα το άλλο. Η κοινωνική αναγνώριση από ένα βραβείο μπορεί να υποκινήσει τους εκπαιδευτικούς για τη δημιουργία περισσότερων επιχειρηματικών πρωτοβουλιών. Το εγγενές κίνητρο των εκπαιδευτικών και οι προκύπτουσες σημαντικές πρωτοβουλίες μπορεί να εμπνεύσουν τους συναδέλφους τους (δηλαδή, δημιουργώντας εσωτερικά κίνητρα) ή άλλα σχολεία και οργανισμούς δημόσιας πολιτικής για την ανάπτυξη παρόμοιων δραστηριοτήτων (δηλαδή, δημιουργώντας εξωγενή κίνητρα) (ibid:11).

### 3.9.8. ΤΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ

*The greatest difficulty in the world is not for people to accept new ideas, but to make them forget about old ideas*

*John Maynard Keynes*

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, η επιχειρηματική εκπαίδευση γίνεται κατανοητή ως ένα εναλλακτικό περιβάλλον μάθησης, το οποίο περιλαμβάνει μια φυσική, καθώς και μια διανοητική πλευρά. Οι στόχοι και οι προσεγγίσεις για την επιχειρηματική εκπαίδευση είναι καλά ευθυγραμμισμένες με τους στόχους του προγράμματος

σπουδών. Στα επιχειρηματικά σχολεία, η συζήτηση σχετικά με το τι περιλαμβάνεται στις διδακτικές προσεγγίσεις, οι οποίες αντικατοπτρίζουν τη στενή και την ευρεία ερμηνεία της επιχειρηματικής εκπαίδευσης, δηλαδή τη μάθηση *μέσα από, για και σχετικά* με την επιχειρηματική εκπαίδευση, διατηρείται ζωντανή και ενεργή σε όλη τη σχολική οργάνωση. Τα πρότυπα των επιχειρηματιών, κατά προτίμηση με επιχειρηματίες «της διπλανής πόρτας», περιλαμβάνονται τακτικά και συζητούνται στην εκπαίδευση. Τα πρότυπα αποτελούν όχι μόνο τους επιχειρηματίες που δραστηριοποιούνται στην αγορά αλλά και αυτούς που δραστηριοποιούνται στην περιβαλλοντική και στην κοινωνική επιχειρηματικότητα. Οι ποικίλες επιχειρηματικές αφηγήσεις χρησιμοποιούνται ως εργαλείο για τα μικρότερα παιδιά. Επίσης, το σύνολο της εκπαίδευσης περιλαμβάνει συνεργασίες με τον περιβάλλοντα κόσμο που ενσωματώνεται ως ένα φυσικό μέρος του προγράμματος σπουδών με σκοπό να προσφέρει τις ευκαιρίες στους μαθητές να δημιουργήσουν αξία για τους ίδιους όσο και για τους άλλους στη μαθησιακή διαδικασία του (Sagar, 2015:7).

Σύμφωνα με τη Sagar, (2015:12), τα ευρήματα από την έρευνα σχετικά με τη γενική εκπαίδευση είναι σημαντικά, καθώς ρίχνουν φως σχετικά με τους βασικούς στόχους του επιχειρηματικού σχολείου που είναι οι εξής:

- Παρέχουν το πλαίσιο για μαθησιακά περιβάλλοντα και εργασίες με τέτοιο τρόπο που οι μαθητές μπορούν να δουν τις πρακτικές πλευρές της σχολικής γνώσης, απεικονίζουν τρόπους με τους οποίους οι μαθητές μπορούν να αναπτύξουν γνώσεις και δεξιότητες, που θα τις αξιοποιήσουν ως εργαλεία για τη ζωή, καθώς και το επιχειρείν.
- Αναγνωρίζουν τις σημαντικές συνέπειες που μπορεί να έχει η επιχειρηματική εκπαίδευση στην ακαδημαϊκή επίδοση των μαθητών και την επαγγελματική σταδιοδρομία, αν γίνεται για την προώθηση των προσωπικών χαρακτηριστικών των μαθητών, και στη περίπτωση που οι μαθητές δεν σκοπεύουν να ξεκινήσουν μια επιχείρηση.
- Καθιέρωση της επιχειρηματικής εκπαίδευσης σταδιακά από μικρή ηλικία για την τόνωση της ανάπτυξης της επιχειρηματικής νοοτροπίας, των δεξιοτήτων και των γνώσεων.

### *3.9.8.1. Ο ρόλος του μαθητή στο επιχειρηματικό σχολείο*

Οι μαθητές είναι κεντρικοί παράγοντες στην επιχειρηματική εκπαίδευση. Ενθαρρύνονται να έχουν επιρροή στις διάφορες πτυχές της εκπαίδευσης και τη δική τους διαδικασία μάθησης. Οι προσωπικές τους μαθησιακές διαδικασίες διερευνώνται τακτικά, συζητούνται και βελτιώνονται. Οι μαθητές συμμετέχουν στο σχεδιασμό, την παιδαγωγική και την αξιολόγηση των δραστηριοτήτων της επιχειρηματικής εκπαίδευσης. Σε συνεργασία με τους μαθητές, συζητώνται και εξετάζονται διαφορετικές προσεγγίσεις και εργαλεία για διαμορφωτική αξιολόγηση, συμπεριλαμβανομένης της αξιολόγησης των μαθητών από ομότιμους. Το ενδιαφέρον των μαθητών, τα κίνητρα και η επίτευξη αξιολογούνται τακτικά σε σχέση με τις παρεμβάσεις της επιχειρηματικής εκπαίδευσης (ibid:7).

Οι μαθητές πρέπει να είναι σε θέση να χρησιμοποιήσουν νέες δεξιότητες και να δοκιμάσουν ιδέες σε ένα υποστηρικτικό περιβάλλον, όπου τα λάθη είναι αποδεκτά και η αποτυχία είναι ένα εργαλείο μάθησης. Αυτό τους δίνει τη δυνατότητα να κερδίσουν την εμπιστοσύνη και να αποκτήσουν την εμπειρία, για να μετατρέψουν τις ιδέες τους σε πράξη στον πραγματικό κόσμο. Η εμπειρία θα πρέπει να είναι πρωτοβουλία του μαθητή σε ατομικό επίπεδο είτε ως μέρος μιας μικρής ομάδας, που περιλαμβάνει τη μάθηση τύπου «μαθαίνω πράττοντας» (learning by doing) και παράγει ένα από αποτέλεσμα. Ο στόχος μιας τέτοιας ευκαιρίας είναι να αναπτύξουν οι μαθητές τις δεξιότητες, την εμπιστοσύνη και την ικανότητα να εντοπίζουν τις ευκαιρίες, να εξευρίσκουν λύσεις και να θέτουν τις δικές τους ιδέες σε πράξη (European Commission, 2014:36).

Οι εργασίες μελέτης στην επιχειρηματική εκπαίδευση προκαλούν το ενδιαφέρον των μαθητών, τα κίνητρα και την εσωτερική υποκίνηση, καθιστώντας δυνατή την αίσθηση της δημιουργίας αξίας για τους μαθητές στην απαιτούμενη διαδικασία εκμάθησής τους. Τα πλαίσια είναι αυθεντικά, σύνθετα και διεπιστημονικά. Είναι ανοιχτά και ενθαρρύνουν τη δημιουργικότητα των μαθητών, την πρωτοβουλία, την καινοτομία, την κριτική σκέψη και διαφορετικούς τρόπους επίλυσής τους. Επικεντρώνονται στη χρήση δεδομένων και όχι στην εκ νέου παραγωγή δεδομένων. Οι μαθητές έχουν τη δυνατότητα να συνδέονται με το περιεχόμενο και τις μεθόδους διαπραγμάτευσης (Sagar, 2015:7-8).

### 3.9.8.2. Ο ρόλος των προτύπων

Ο όρος «πρότυπο» έχει δύο θεωρητικές πτυχές: πρώτον, τον τρόπο που οι άνθρωποι ταυτίζονται με άλλους ανθρώπους που έχουν συνδεθεί μεταξύ τους μέσα από κοινωνικούς ρόλους και δεύτερον την αντιστοίχιση των ψυχολογικών και γνωστικών δεξιοτήτων που οδηγούν σε απομίμηση που αποδεικνύεται μέσα από πρότυπα συμπεριφοράς. Η δυναμική επιρροής του ρόλου των προτύπων εξαρτάται από το εάν ή όχι ένας εκπαιδευτικός έχει τη δυνατότητα να κάνει πράξη όσα διδάσκει, προκειμένου αυτά να έχουν έμμεσο αντίκτυπο στο μαθητή (Penaluna & Penaluna, 2015:19). Οι γονείς είναι και αυτοί σημαντικά πρότυπα. Συχνά, είναι πρόθυμοι να υποστηρίξουν την πρόοδο των μαθητών αλλά μπορεί να αισθάνονται αποκλεισμένοι από την εκπαίδευση και τη διαδικασία μάθησης (Hofer, 2015:13). Εδώ, υπεισέρχεται ο ρόλος του εκπαιδευτικού για να πειστούν οι γονείς ότι έχουν σημαντική θέση στο εκπαιδευτικό οικοσύστημα.

Μία ολλανδική μελέτη των Bosma et al (2012) σε 292 επιχειρηματίες τριών πόλεων κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα πρότυπα της «διπλανής πόρτας» και τα μέλη της οικογένειας έχουν μεγαλύτερη επιρροή απ' ό τι οι διασημότητες και δρουν ως υποδείγματα και υποστηρικτές, ασκώντας σημαντική επιρροή, και κατά την εκκίνηση της επιχείρησης και στα πρώτα αρχικά στάδια αυτής. Τα ευρήματα έδειξαν επίσης ότι το 1/3 των επιχειρηματιών, που συμμετείχαν στην έρευνα, δήλωσαν ότι δεν θα είχαν ξεκινήσει εάν δεν είχαν κάποιο πρότυπο και το 1/5 ότι δεν θα συνέχιζαν χωρίς αυτό (Penaluna & Penaluna, 2015:19).

Η συμμετοχή στο εκπαιδευτικό οικοσύστημα ενός επιχειρηματικού γονέα, που διευθύνει τη δική του επιχείρηση, θα μπορούσε να είναι ένας τρόπος εντοπισμού συγκεκριμένων μαθησιακών αποτελεσμάτων. Αυτός ο τρόπος είναι ένα είδος μάθησης, που δεν προϋποθέτει την ενεργό διδασκαλία στην πρώτη θέση, αλλά βοηθά τον προβληματισμό στην τάξη. Για παράδειγμα, ένας γονέας με ένα μικρό τοπικό κατάστημα, που πουλάει είδη παντοπωλείου θα μπορούσε να ζητήσει τη γνώμη των μαθητών σχετικά με ποια νέα προϊόντα θα μπορούσε να βάλει στα ράφια ή τι πουλάει περισσότερο και τι λιγότερο και για ποιους λόγους (Hofer, 2015:13).

### 3.9.8.3. Ο ρόλος των εκπαιδευτικών και εκπαιδευτικές προσεγγίσεις

Οι εκπαιδευτικοί είναι οι πλέον σημαίνοντες παράγοντες στην εκπαίδευση. Ο ρόλος που παίρνει ένας δάσκαλος στην τάξη και στη διαμόρφωση του μαθησιακού περιβάλλοντος εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις απόψεις του σχετικά με τις θεωρίες της γνώσης και της μάθησης, οι οποίες, με τη σειρά τους, συνδέονται με τις αντιλήψεις και τις στάσεις του. Σε ένα επιχειρηματικό σχολείο, οι εκπαιδευτικοί έχουν γνώσεις σχετικά με την επιχειρηματική εκπαίδευση, αναστοχάζονται επί της επιχειρηματικής εκπαίδευσης και των προσεγγίσεων αυτής, ατομικά καθώς και σε μικρές ομάδες, και σχεδιάζουν από κοινού τη διεπιστημονική εκπαίδευση με άλλους καθηγητές. Οι εκπαιδευτικοί δικτυώνονται με τους εταίρους στον περιβάλλοντα κόσμο και ανταλλάσσουν ιδέες με εκπαιδευτικούς από άλλα σχολεία επιχειρηματικότητας (Sagar, 2015:7). Με άλλα λόγια, οι εκπαιδευτικοί επιχειρηματικότητας θα πρέπει να έχουν τον ίδιο πρωτοποριακό δυναμισμό και την τάση ανάληψης κινδύνων, που αναμένουν από τους μαθητές της επιχειρηματικότητας (Kuratko, 2004:12).

Όσον αφορά τις απόψεις των εκπαιδευτικών για την επιχειρηματική εκπαίδευση, η έρευνα έχει αποκαλύψει διαφορετικές οπτικές, ανάλογα, για παράδειγμα σε ποια χώρα διεξάγεται η έρευνα, σε ποιο επίπεδο διδάσκουν οι δάσκαλοι και ποια αναλυτικά εργαλεία χρησιμοποιούνται (Dal, Elo, Leffler, Svedberg, & Westerberg, 2016). Σε μία φινλανδική μελέτη πολλοί εκπαιδευτικοί υποστηρίζουν ότι η δραστηριότητα, η αυθεντικότητα και μία ευοίωνη ατμόσφαιρα επέτρεψαν στους μαθητές να αναπτύξουν ικανότητες και δεξιότητες που θεωρούνται επιχειρηματικές. Η έρευνα επίσης κατέδειξε ότι οι εκπαιδευτικοί που έχουν μία ευρύτερη και βαθύτερη κατανόηση επικεντρώθηκαν περισσότερο στις προσωπικές και κοινωνικές δεξιότητες επιχειρηματικότητας των μαθητών, ενώ αυτοί με περιορισμένη γνώση επικεντρώθηκαν περισσότερο στις δραστηριότητες που σχετίζονται με τις επιχειρήσεις και την οικονομία (Diehl, 2016:30). Άλλες δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι εκπαιδευτικοί είναι η καινούρια κουλτούρα και ρητορική που προϋποθέτει η επιχειρηματική εκπαίδευση (Leffler & Nasstrom, 2014, Shacklock, Hattam, & Smyth, 2000), για να μην αναφέρουμε την ανάγκη αποχωρισμού της εξουσίας και του ελέγχου ως πρωτοβουλιών, που μετακινούνται από τους δασκάλους στους μαθητές (Deuchar, 2006, Leffler, 2006, Svedberg, 2010, αναφέρεται στην Diehl, 2016:30). Η επιχειρηματική εκπαίδευση συνεπάγεται αλλαγές για τους

δασκάλους από την άποψη της δημιουργίας νέων εννοιών, νέων σχημάτων και νέου περιεχομένου στη δουλειά τους (Romer-Paakkanen, 2015, αναφέρεται στην Diehl, 2016:30).

Καθώς λοιπόν οι εκπαιδευτικοί διαδραματίζουν κρίσιμο ρόλο στην ανάπτυξη της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα, η επιμόρφωση αυτών είναι ζωτική συνιστώσα στην παροχή στήριξης για μία αποτελεσματική εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα. Σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2012:36), η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών αφενός προωθεί την έννοια της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα ως ένα σύνολο βασικών ικανοτήτων για όλους παρά ως μία στενή αντίληψη γύρω από το πώς λειτουργεί μία επιχείρηση. Η εμπειρία δείχνει πως οι εκπαιδευτικοί ασπάζονται πρόθυμα αυτή την έννοια αφού τους εξηγηθεί. Αφ' ετέρου, τους παρέχει εφόδια για την ενσωμάτωση της εμπειρικής μάθησης στην πρακτική τους καθώς και μία καθοδηγητική/συμβουλευτική σχέση με τους μαθητές τους. Η εισαγωγική επιμόρφωση αυτών πρέπει να περιλαμβάνει μεθοδολογίες ενεργού διδασκαλίας και εκμάθησης με εστίαση στην ομαδική εργασία. Στις περισσότερες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης παρουσιάζεται όμως έλλειψη συστηματικής επιμόρφωσης (τόσο αρχικής όσο και ενδοϋπηρεσιακής), που να παρέχεται ή να στηρίζεται από τις δημόσιες αρχές σχετικά με τους τρόπους υλοποίησης σχεδίων επιχειρηματικότητας στο σχολείο (Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2005:52). Στην έλλειψη εξειδικευμένης επιμόρφωσης έρχεται να προστεθεί και η έλλειψη διδακτικού υλικού και ανεπαρκών κινήτρων για τους εκπαιδευτικούς. Η ανάπτυξη επιχειρηματικών προγραμμάτων απαιτεί εξαιρετική προσπάθεια από τους εκπαιδευτικούς - μερικές φορές ακόμη και πέρα από το υποχρεωτικό τους ωράριο και δεν αναγνωρίζεται επαρκώς (European Commission, 2004:18).

Παρότι οι εκπαιδευτικοί μπορεί να δείχνουν αρχικά κάποια καχυποψία απέναντι στην εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα, επειδή η εν λόγω εκπαίδευση είχε την τάση να συνδέεται με την απλή ιδέα της διδασκαλίας των μαθητών σχετικά με τις επιχειρήσεις, η ευρύτερη προσέγγιση της επιχειρηματικής εκπαίδευσης - εφόσον εξηγηθεί - καταδεικνύεται ότι είναι ευρέως ελκυστική, και οι εκπαιδευτικοί τη θεωρούν ευκαιρία για να προβούν σε αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο εκπαιδεύονται οι μαθητές (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2012:29).

Οι μαθητές, από την άλλη, πρέπει να «αισθάνονται» και να βιώνουν την επιχειρηματική εμπειρία στο μαθησιακό περιβάλλον τους και όχι μόνο να μάθουν με το συμβατικό τρόπο. Ο Πίνακας 3.5 παρέχει μια διχοτομική επισκόπηση των διαφόρων προσεγγίσεων στην επιχειρηματική εκπαίδευση. Ο Πίνακας 3.5 παρουσιάζει επίσης τις πτυχές που μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως δείκτες των παραδοσιακών και επιχειρηματικών προσεγγίσεων στην εκπαίδευση και τη διδασκαλία. Αυτό δεν σημαίνει, ωστόσο, ότι η εναλλακτική προσέγγιση, εδώ η επιχειρηματική εκπαίδευση, είναι η πιο αποτελεσματική προσέγγιση σε όλες τις ώρες και περιστάσεις. Μπορεί να εξεταστεί καλύτερα ως μια ώθηση για την αύξηση του βαθμού της επιχειρηματικής προσέγγισης στην εκπαίδευση με σκοπό τη «βαθύτερη μάθηση». Καθώς το επιχειρηματικό περιβάλλον μάθησης είναι πολύ απαιτητικό για τους μαθητές, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι για πολλούς εκπαιδευτικούς είναι επιθυμητή μια ισορροπημένη προσέγγιση με μεικτές μεθόδους τόσο των παραδοσιακών όσο και των εναλλακτικών προσεγγίσεων (Sagar, 2015:7).

*Πίνακας 3.5. Παραδοσιακές και επιχειρηματικές προσεγγίσεις στην εκπαίδευση και τη διδασκαλία.*

Παραδοσιακή προσέγγιση	Επιχειρηματική προσέγγιση
<p><b>ΕΣΤΙΑΣΗ ΣΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ</b></p>	<p><b>ΕΣΤΙΑΣΗ ΣΤΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ</b></p>
<p><b>Μαθαίνω «Τι»</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Οι εργασίες και οι εξετάσεις έχουν σχεδιαστεί για να αναπαράγουν οι μαθητές ένα περιεχόμενο εκτός συγκεκριμένου πλαισίου.</li> <li>• Οι εργασίες και οι εξετάσεις επικεντρώνονται στις απαντήσεις που εξηγούν/αναπαράγουν τις έννοιες.</li> </ul>	<p><b>Μαθαίνω «Ποιος» και «Πως»</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Οι εργασίες και οι εξετάσεις έχουν σχεδιαστεί έτσι ώστε οι μαθητές να προβληματιστούν σχετικά και να αξιοποιήσουν την προγενέστερα αποκτηθείσα γνώση σε ποικίλα πλαίσια.</li> <li>• Οι εργασίες και οι εξετάσεις επικεντρώνονται στις απαντήσεις που απαιτούν από τους μαθητές να χρησιμοποιήσουν τη γνώση με κατανόηση και με τον κατάλληλο τρόπο. Η κατανόηση της σημασίας της γνώσης</li> </ul>

---

και σε ποιον είναι σχετική είναι μια σημαντική πτυχή των εργασιών.

---

### **Έμφαση στη θεωρία των εννοιών**

#### **Εστίαση στο θέμα**

- Η Εστίαση είναι στην εκμάθηση θεωρητικών εννοιών και αυτό γίνεται εκτός πλαισίου.

#### **Φόβος του λάθους**

- Οι δραστηριότητες μάθησης και εξετάσεις είναι τέτοιες που οι μαθητές πρέπει να εξηγήσουν ορισμένες έννοιες, χωρίς πλαίσιο, για παράδειγμα σε μια συμβατική γραπτή δοκιμασία.

### **Πρακτική συσχέτιση θεωρίας**

#### **Εστίαση στο πρόβλημα**

- Στους μαθητές παρουσιάζεται το πλαίσιο της πραγματικής ζωής, το οποίο είναι διεπιστημονικό, στο οποίο οι θεωρητικές έννοιες είναι πολύτιμες και χρησιμοποιούνται. Αυτό μπορεί να γίνει με τη συνεργασία με σχετικούς φορείς στον περιβάλλοντα κόσμο.

#### **Μαθαίνω από τα λάθη μου**

- Οι μαθησιακές δραστηριότητες περιλαμβάνουν συζητήσεις στις οποίες οι μαθητές πρέπει να εκφράζουν απόψεις με βάση τις έννοιες που μελετούν. Στην εξέταση οι μαθητές καλούνται να γράψουν ένα πραγματικό άρθρο για το θέμα που πρόκειται να υποβληθεί για δημοσίευση σε τοπική εφημερίδα. Όπως και στην πραγματική ζωή, υπάρχουν διάφοροι τρόποι με τους οποίους μπορεί κανείς να γράψει ένα άρθρο υψηλής ποιότητας. Το άρθρο μπορεί να περιλαμβάνει πολλές διαφορετικές απόψεις σχετικά με το θέμα, που σχετίζεται με το περιεχόμενο που πρέπει να μάθει ο μαθητής.

---

## ΕΣΤΙΑΣΗ ΣΤΟΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ

---

### *Ο εκπαιδευτικός είναι ο ειδικός*

- Ο εκπαιδευτικός καθοδηγεί με άμεσο τρόπο από το σχέδιο μαθήματος.

### *Ο εκπαιδευτικός είναι αλάθητος*

- Ο δάσκαλος παρουσιάζει τα γεγονότα και την τεχνογνωσία και το κάνει σε έναν τρόπο «σωστό ή λάθος».

### *Παθητικός μαθητής (που λαμβάνει γνώση)*

- Ο δάσκαλος παρουσιάζει τις γνώσεις και την τεχνογνωσία.

### *Επιβολή μαθησιακών στόχων*

- Ο δάσκαλος αποφασίζει τις γνώσεις και τις δεξιότητες που πρέπει να μάθει ο μαθητής. Αυτό δικαιολογείται από την ερμηνεία εκ μέρους του δασκάλου του προγράμματος σπουδών και των

## ΕΣΤΙΑΣΗ ΣΤΟΝ ΜΑΘΗΤΗ

---

### *Ο εκπαιδευτικός είναι ο διαμεσολαβητής*

- Ο δάσκαλος επιτρέπει και ενθαρρύνει την κατευθυνόμενη μάθηση, που βασίζεται στην περιέργεια του εκπαιδευόμενου και σε ό, τι φαίνεται σχετικό και πολύτιμο για αυτούς.

### *Ο εκπαιδευτικός μαθαίνει*

- Ο εκπαιδευτικός ενθαρρύνει το μαθητή να βρει στοιχεία από μια ποικιλία πηγών, να προβληματιστεί σχετικά με το πώς να τις χρησιμοποιήσει και παρέχει επίσης υποστήριξη και την κατάλληλη πρόκληση στη διαδικασία εκμάθησης της νέας γνώσης και των δεξιοτήτων. Ο δάσκαλος είναι ανοιχτός σε νέες λύσεις και αναγνωρίζει τη δική του εκμάθηση από αυτό.
- *Ενεργός μαθητής (παραγωγή γνώσεων)*
- Ο δάσκαλος αναμένει οι μαθητές να πρέπει να συνεργαστούν με τη νέα γνώση για βαθιά μάθηση και να συμβεί αλλαγή ιδεών. Ο δάσκαλος προσπαθεί να μάθει τις «εναλλακτικές» αντιλήψεις του καθενός μαθητή.

### *Διαπραγμάτευση μαθησιακών στόχων*

- Σε κάποιο βαθμό, ο εκπαιδευτικός εμπλέκει τους μαθητές στον καθορισμό των στόχων μάθησης. Η συζήτηση επικεντρώνεται στη δημιουργία αξίας για το μαθητή στη διαδικασία της

εθνικών εξετάσεων.	μάθησης.
<p><b>Συναισθηματική αποστασιοποίηση</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Το περιεχόμενο και οι μέθοδοι για τη μάθηση είναι τέτοιες ώστε οι μαθητές έχουν δυσκολίες. Ως εκ τούτου, οι μαθητές δεν εμπλέκονται συναισθηματικά στη μάθηση.</li> </ul>	<p><b>Συναισθηματική εμπλοκή</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Το περιεχόμενο και οι μέθοδοι για τη μάθηση είναι τέτοιες ώστε οι μαθητές εύκολα μπορούν να τις καταλάβουν και έτσι εμπλέκονται συναισθηματικά στην επίλυση του έργου.</li> </ul>
<p><b>Περιορισμένη ανταλλαγή</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Ο δάσκαλος έχει άκαμπτα σχέδια μαθήματος και εστιάζει στην εκτέλεσή τους στην ώρα τους.</li> </ul>	<p><b>Διαδραστική μάθηση</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Ο δάσκαλος έχει ένα ευέλικτο σχέδιο μαθήματος που του επιτρέπει να καθοδηγείται από την περιέργεια, τα κίνητρα και τις ανάγκες των μαθητών, και σε ατομικό επίπεδο. Η εστίαση είναι στη βαθιά μάθηση και όχι να διασφαλίσουμε ότι υπάρχει χρόνος.</li> </ul>
<p><b>Προγραμματισμένες συνεδρίες</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Ο δάσκαλος εμμένει στα σχέδια του μαθήματος, τα οποία κατασκευάζονται σε ευθυγράμμιση με το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου και εθνικές εξετάσεις.</li> </ul>	<p><b>Ευέλικτες συνεδρίες</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Ο δάσκαλος προτείνει σχέδια μαθήματος, για τα οποία οι μαθητές εκδηλώνουν ενδιαφέρον, ανάγκες, προτάσεις και εναλλακτικές αντιλήψεις, έχουν δηλαδή επιρροή. Ο δάσκαλος κάνει χρήση της κανονικής διαμορφωτικής αξιολόγησης για να καθοδηγήσει τα σχέδια των μαθημάτων. Ο δάσκαλος αναγνωρίζει τους μαθητές ως πόρους στη δική τους μάθηση και τη μάθηση των συμμαθητών τους. Οι μαθητές μπορούν να εργαστούν με διαφορετικές αναθέσεις και με διαφορετικούς τρόπους για την επίτευξη των μαθησιακών στόχων.</li> </ul>

Πηγή: Sagar (2015:13-14), υιοθετήθηκε από τους Gibb & Cotton (1998).

Η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα δεν είναι μόνο μια διδακτική ενότητα ή μια μέθοδος διδασκαλίας. Η επιχειρηματική προσέγγιση πρέπει να είναι ο πυρήνας στον τρόπο που η εκπαίδευση λειτουργεί. Είναι στάση, κουλτούρα ηγεσίας, μάθηση και διδασκαλία<sup>57</sup> (European Commission, 2014:15).

Η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα δεν σημαίνει ότι τα σχολεία γίνονται επιχειρήσεις, αλλά βοηθά στο να διασφαλιστεί ότι το σύνολο του οικοσυστήματος καλλιεργεί το επιχειρηματικό πνεύμα και ότι το ίδρυμα επωφελείται καλύτερα από τις ευκαιρίες ή προσαρμόζεται στις αλλαγές (ibid:14).

Στην παραδοσιακή διδασκαλία, η μάθηση είναι έτσι δομημένη, ώστε οι μαθησιακές καταστάσεις να ελέγχονται και οι μαθητές να μην αισθάνονται ανασφαλείς κατά τη διάρκεια των διαδικασιών μάθησης (Gibb, 2005). Για την ενεργοποίηση της διαδραστικής μάθησης και σκέψης των μαθητών, θα μπορούσαν να ληφθούν υπόψη οι ακόλουθες μέθοδοι εργασίας: συνεργατική μάθηση, μάθηση με εστίαση στο πρόβλημα, εργασία σε ομάδες, σχέδια εργασίας (project), μάθηση μέσω της πράξης (learning by doing), παιδαγωγικό δράμα. Αυτές οι μέθοδοι διαφέρουν από την παραδοσιακή διδασκαλία, όπου ο δάσκαλος δίνει, για παράδειγμα, διαλέξεις και στοχεύει στη μετάδοση της γνώσης και των πληροφοριών, που κατέχει, στους μαθητές. Όπως ο Gibb (2005) υποστηρίζει, η παιδαγωγική της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα εστιάζεται στις δραστηριότητες μάθησης των ίδιων των μαθητών, όπου τα λάθη θεωρούνται ως ένα μέρος της μαθησιακής διαδικασίας- αυτή η προσέγγιση θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μη παραδοσιακή μέθοδος διδασκαλίας. Οι καταστάσεις μάθησης είναι ευέλικτες, διαδραστικές και βασίζονται στην πολυδιάστατη ανάπτυξη της γνώσης. Οι κοινότητες μάθησης έχουν επίσης σημαντικό ρόλο σε αυτές τις διαδικασίες (Blenker et al. 2006, Jack & Anderson, 1999) και οι

---

<sup>57</sup> *Διδάσκω* σημαίνει να δώσεις οδηγίες, να μεταδώσεις γνώσεις και δεξιότητες για μια συγκεκριμένη ενέργεια ή ένα πλαίσιο σκέψης. Δεδομένης της πολυδιάστατης φύσης της επιχειρηματικότητας δεν είναι δυνατόν να δημιουργηθεί επιχειρηματική νοοτροπία μέσα από διδασκαλία που κάνει τους μαθητές παθητικούς αποδέκτες των πληροφοριών. Η *Εκπαίδευση* από την άλλη πλευρά αναπτύσσει την εγγενή δυνατότητα και ικανότητα των μαθητών για την πνευματική και ηθική τους ανάπτυξη. Έτσι η *διδασκαλία* και η *εκπαίδευση* έχουν διαφορετικές έννοιες και δεν εξυπηρετούν τους ίδιους στόχους. Η έννοια της *εκπαίδευσης* είναι πιο κατάλληλη για να αναπτύξει το μυαλό των μαθητών, την προσωπική τους ανάπτυξη και να τους ενθαρρύνει να ενεργούν με επιχειρηματικό τρόπο. Η διδασκαλία είναι πιο κατάλληλη για τη μετάδοση γεγονότων και θεωριών σχετικά με την επιχειρηματικότητα. Η ανάμειξη της διδασκαλίας και εκπαίδευσης είναι επιβεβλημένη για τη μετατόπιση από τη δασκαλο-κεντρική (διδασκτική) παιδαγωγική προς την επιθυμητή παιδαγωγική. Αυτό μας επιστρέφει στα βασικά ερωτήματα που κάθε εκπαιδευτικός πρέπει να ρωτήσει: Τι (περιεχόμενο), Γιατί (στόχοι), Ποιον (στόχος ακροατηρίου), Πώς (παιδαγωγική)- όσον αφορά το περιεχόμενο και τη μορφή των επιχειρηματικών προγραμμάτων στο σχολείο (Vaidya, 2014: 7-8).

εμπειρίες είναι ζωτικής σημασίας για τη μάθηση (Ikavalko et al. 2009:6). Η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα κατά την Crawford (2007) είναι κατά μεγάλο βαθμό το αποτέλεσμα της προσέγγισης του δασκάλου στη διαμόρφωση του περιβάλλοντος μάθησης παρά μία καλά σχεδιασμένη μέθοδος (Sagar, 2015).

Καθότι η θεωρία της επιχειρηματικότητας έχει αποδειχθεί ασαφής και απροσδιόριστη (Eisenhardt & Companys, 2002), οι μέθοδοι της παραδοσιακής εκπαίδευσης βρέθηκε ότι είναι πολύ αναποτελεσματικοί στη διδασκαλία της επιχειρηματικότητας (Feldman, 2001, Gibb, 1987, Harris et al., 2000, Rafflo et al., 2000). Αυτό υπονοεί ότι η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα πρέπει να πάει πέρα από τη θεωρία και να προετοιμάσει τους μαθητές για το περιβάλλον του «πραγματικού κόσμου» (Todorovic, 2007:131).

Είναι σαφές ότι τόσο η ανάπτυξη όσο και η βελτίωση της στρατηγικής της επιχειρηματικότητας στην εκπαίδευση χρειάζονται χρόνο, χώρο στα Προγράμματα Σπουδών και προσπάθεια προκειμένου να επιτευχθεί μια απτή, ολοκληρωμένη και βιώσιμη επίδραση στο σύστημα μάθησης και στα αποτελέσματα αυτής από την άποψη της απασχολησιμότητας, της ανάπτυξης των επιχειρήσεων και της ενεργούς ιδιότητας του πολίτη (European Commission, 2014:21).

### 3.10. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο παρόν κεφάλαιο επιχειρήθηκε η διερεύνηση της έννοιας της δημιουργικότητας τόσο ως προς τον ορισμό της όσο και ως προς χαρακτηριστικά της. Η έννοια της δημιουργικότητας είναι ιδιαίτερος περίπλοκη και μπορεί αναλυθεί από τη πλευρά του ατόμου ως ένα σύνολο χαρακτηριστικών αλλά και ως διαδικασία για τη δημιουργία πρωτότυπων ιδεών. Η γενικευμένη αποδοχή της ψυχολογίας ως επιστήμης και ιδιαίτερα της συμπεριφορικής σχολής μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο βοήθησε στη διερεύνηση περίπλοκων φαινομένων του νου, όπως η δημιουργικότητα. Σήμερα η ατομική δημιουργικότητα επικεντρώνεται στην παραγωγή μιας πρωτότυπης, παραγωγικής ιδέας που ασκεί επιρροή. Ως κοινωνικό φαινόμενο η δημιουργικότητα ορίζεται ως η διαδικασία με την οποία οι ιδέες δημιουργούνται, συνδέονται και μετατρέπονται σε προϊόντα ή/και διαδικασίες που διαθέτουν αξία και η δημιουργική σκέψη συμβάλλει σημαντικά στον τομέα της καινοτομίας. Οι κυρίαρχες διαστάσεις της δημιουργικότητας είναι η γνώση, η δημιουργική σκέψη και τα κίνητρα. Η γνώση περιλαμβάνει τις εξειδικευμένες πληροφορίες για ένα αντικείμενο, η δημιουργική σκέψη τη φαντασία και την ευελιξία καθώς και την ικανότητα σύνθεσης και ανάλυσης των πληροφοριών αλλά και την πρακτική σκέψη. Τα κίνητρα μπορεί να είναι εσωτερικά ή και εξωτερικά αλλά συνήθως τα εσωτερικά κίνητρα είναι πιο αποτελεσματικά από τα εξωτερικά.

Με βάση τα παραπάνω, τέθηκε το ερώτημα αν η δημιουργικότητα μπορεί να διδαχθεί. Πολλά εκπαιδευτικά μοντέλα υποστηρίζουν ότι η ανάπτυξη της δημιουργικότητας στην εκπαίδευση μπορεί να διδαχθεί όταν τα παιδιά συμμετέχουν ενεργά στην ανάπτυξη δεξιοτήτων σκέψης όπως η ανάλυση, η σύνθεση και η αξιολόγηση, ενθαρρύνονται να εκφράζουν ελεύθερα τις ιδέες τους με εκφραστικά μέσα, και αναπτύσσουν θέματα που τους είναι οικεία και αφορούν τη ζωή τους. Στόχος λοιπόν κάθε προσέγγισης είναι η ανάπτυξη των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας. Έτσι έχουν σχεδιαστεί διάφορες εκπαιδευτικές παρεμβάσεις για την ενίσχυση της δημιουργικότητας οι οποίες βασίζονται στα στάδια του δημιουργικού κύκλου (προετοιμασία, επώαση, έμπνευση και επαλήθευση), μονοδιάστατες ή πολυδιάστατες προσεγγίσεις αλλά και η επενδυτική θεωρία της δημιουργικότητας η οποία αναπτύσσει την νοημοσύνη μέσω της ενορατικής σκέψης, της γνώσης, του

πνευματικού στυλ, των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας που περιλαμβάνουν την ανοχή στην ασάφεια, την προθυμία να ξεπεραστούν τα εμπόδια, την επιμονή, την ανάληψη κινδύνων, το θάρρος της γνώμης και την πίστη στον εαυτό, τα εγγενή κίνητρα και το ενθαρρυντικό περιβάλλον. Σημαντικό στοιχείο των παρεμβάσεων που σχεδιάζονται για την ανάπτυξη της δημιουργικότητας στα εκπαιδευτικά περιβάλλοντα είναι η αξιολόγηση της δημιουργικότητας των μαθητών μέσω διαφόρων δεικτών που σχετίζονται με γνωστικές, περιβαλλοντικές μεταβλητές και τις διαστάσεις της προσωπικότητας.

Αλλά ποια είναι η σχέση μεταξύ δημιουργικότητας και επιχειρηματικότητας; Σε αυτό το κεφάλαιο επιχειρήθηκε ο προσδιορισμός των χαρακτηριστικών που είναι κοινά μεταξύ επιχειρηματικότητας και δημιουργικότητας. Η ανεξαρτησία, η προσπάθεια για επίτευξη, η περιέργεια, η αυτοπεποίθηση και η βύθιση σε ένα έργο, αποτελούν τα πέντε κύρια χαρακτηριστικά του δημιουργικού ατόμου, ενώ η αυτοπεποίθηση, η επιμονή, τα υψηλά επίπεδα ενέργειας, η ανάληψη κινδύνων και η ανάγκη καταξίωσης θεωρούνται τα κορυφαία πέντε χαρακτηριστικά του επιχειρηματικού πνεύματος. Βλέπουμε λοιπόν ότι υπάρχουν χαρακτηριστικά που έχουν κοινές ερμηνείες και ως εκ τούτου η επιχειρηματική εκπαίδευση, αφού μπορεί να διδαχθεί, εφαρμόζει μεθόδους μοντέρνας παιδαγωγικής και βιωματικής μάθησης με στόχο την ανάπτυξη του επιχειρηματικού μοντέλου μέσω της δημιουργικής σκέψης. Το σημαντικότερο χαρακτηριστικό του επιχειρηματικού μοντέλου μάθησης είναι η ανταπόκριση των μαθητών σε μεταβαλλόμενους στόχους και σενάρια ώστε να αναπτυχθεί η ευελιξία και προσαρμοστικότητά τους, καθώς και το να θέτει κανείς προκαθορισμένους στόχους, οι οποίοι επιτυγχάνονται μόνο μέσω συγκεκριμένων μονοπατιών. Στα επιχειρηματικά σχολεία οι μαθητές εστιάζουν στη διαδικασία και όχι στο περιεχόμενο, στην πρακτική συσχέτιση της θεωρίας και όχι στη θεωρία των εννοιών, δεν φοβούνται τα λάθη τους και μαθαίνουν από αυτά. Το επιχειρηματικό σχολείο εστιάζει στον μαθητή και όχι στον εκπαιδευτικό. Ο εκπαιδευτικός είναι ο διαμεσολαβητής και μαθαίνει και αυτός μέσα από τους μαθητές του, ενισχύει την ανταλλαγή ιδεών, διαπραγματεύεται τους μαθησιακούς στόχους σύμφωνα και με τα ενδιαφέροντα των μαθητών του και εφαρμόζει μεθόδους που επιτυγχάνουν τη συναισθηματική εμπλοκή των μαθητών τους. Ως εκ τούτου, το μάθημα είναι ευέλικτο και διαδραστικό, ενώ οι μαθητές αποτελούν πηγές γνώσης τόσο για τους ίδιους όσο και για τους συμμαθητές τους. Η πρόκληση εναπόκειται στους εκπαιδευτικούς να

ανακαλύψουν νέους αποτελεσματικούς τρόπους για να εμπνεύσουν τους μαθητές τους να σκέφτονται επιχειρηματικά.

Καταλήξαμε επίσης στο συμπέρασμα, ότι γενικά η επιχειρηματικότητα μπορεί να διδαχθεί – με μερικές επιχειρηματικές ικανότητες να μπορούν να διδαχθούν και άλλες όχι - και επομένως οι εκπαιδευτικοί πρέπει να πάνε ένα βήμα παραπέρα και να αντιμετωπίσουν το ερώτημα πώς θα έπρεπε να διδαχθεί. Σε αυτό το σημείο η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών προβάλλει ως επιτακτική ανάγκη κάλυψης του υπάρχοντος ελλείμματος πληροφόρησης στη μεθοδολογία της διδασκαλίας για κάθε βαθμίδα εκπαίδευσης ώστε να μπορέσουν αυτοί να επιλέξουν τις μεθόδους διδασκαλίας που ευθυγραμμίζονται καλύτερα με τους σχετικούς στόχους. Η επιμόρφωση, στο πλαίσιο της θεσμοθετημένης αρχικής ή ενδοϋπηρεσιακής κατάρτισης, θα πρέπει να περιλαμβάνει, ανάλογα με τη βαθμίδα, μεθόδους ενεργού διδασκαλίας και μάθησης με ειδική εστίαση στην ομαδική εργασία, τις βασικές αρχές λειτουργίας των επιχειρήσεων, τρόπους συνδέσμων με τις επιχειρήσεις και την κοινότητα καθώς και του τρόπου αξιολόγησης των δραστηριοτήτων.

Ίσως το σημαντικότερο συμπέρασμα του παρόντος κεφαλαίου είναι η σημασία της εξωστρέφειας του σχολείου η οποία δίνει τη δυνατότητα στους μαθητές να αντιληφθούν τη συστημική φύση των αλληλεπιδράσεων και των συνδέσεων της επιχειρηματικής δραστηριότητας πέρα από τα φυσικά σύνορα της τάξης. Έτσι λοιπόν δημιουργείται ένα επιχειρηματικό οικοσύστημα που περιλαμβάνει πολιτικές, αγορές, το ανθρώπινο κεφάλαιο, τη χρηματοδότηση, τις ενισχύσεις και την κουλτούρα, στο οποίο η επιχειρηματική εκπαίδευση εντάσσεται ως υποσύστημα. Το επιχειρηματικό εκπαιδευτικό οικοσύστημα περιλαμβάνει το πλαίσιο, τις συνδέσεις, τους χώρους, τις παιδαγωγικές και την κουλτούρα, τα οποία καθορίζονται από τα κίνητρα του οικοσυστήματος και ιδιαίτερα τα αναμενόμενα οφέλη, τους αποδέκτες αυτών και το χρονοδιάγραμμα επίτευξής τους. Στο επόμενο κεφάλαιο λοιπόν η θεωρία του επιχειρηματικού εκπαιδευτικού οικοσυστήματος με τις πέντε διαστάσεις του τοποθετείται σε πρακτικά πλαίσια μέσω παραδειγμάτων από όλη την Ευρώπη.

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 3<sup>ΟΥ</sup> ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

---

### ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Adams, K., (2006). *The Sources of Innovation and Creativity*. A Paper Commissioned by the National Center on Education and the Economy for the New Commission on the Skills of the American Workforce.

Alenizi, M., (2008). *Assessment Of Creativity In Education*. Available at: <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED505220.pdf>

Assessment Tools and Indicators for Entrepreneurship Education (ASTE) (2014). *How to assess and evaluate the influence of Entrepreneurship Education. A report of the ASTEE project with a user guide to the tools 2014*.

Athayde, R., (2009). *Measuring Enterprise Potential in Young People*. *Entrepreneurship Theory and Practice* 33, pp.481-500.

Boden, M.A., (1998). *Creativity and artificial intelligence*. *Artificial Intelligence*, 103, pp.347-356.

Center for Entrepreneurial Excellence (CFEE), (2014), *The National Survey of Entrepreneurship Education. An Overview of 2012-2014 Survey Data*, τελευταία ανάκτηση 9.5.2017 από [http://www.nationalsurvey.org/files/2014KauffmanReport\\_Clean.pdf](http://www.nationalsurvey.org/files/2014KauffmanReport_Clean.pdf)

Craft, A., (2001). *An analysis of research and literature on creativity in education*. Report prepared for the Qualifications and Curriculum Authority.

—. (2003). *The Limits to Creativity in Education: Dilemmas for the Educator*. *British Journal of Educational Studies*, Vol. 51, No. 2, pp.113-127.

Correia, C.M. & Costa, J.S., (2014). *Measuring Creativity in the EU Member States*. *Investigaciones Regionales*, 30, pp.7-26.

- Diehl, M., (2016). *Teachers' and Learner's Experiences of Entrepreneurial Education: Practice and Challenges in relation to visible and invisible pedagogy*. Problems of Education in the 21th Century, V.73, 27-44.
- Drucker, P.F., (1985), *Innovation and Entrepreneurship*, New York: Harper & Row.
- European Commission, (2004). *Final Report of the Expert Group "Education for Entrepreneurship". Making progress in promoting entrepreneurial attitudes and skills through Primary and Secondary Education*.
- European Commission, (2008). *Entrepreneurship in higher education, especially within non-business studies, Final Report of the expert Group*.
- . (2011), *Entrepreneurship Education: Enabling Teachers as a Critical Success Factor*.
- . (2014). *Thematic Working Group on Entrepreneurship Education, Final Report*, τελευταία ανάκτηση 9.5.2017 από, [http://ec.europa.eu/dgs/education\\_culture/repository/education/policy/strategic-framework/archive/documents/entrepreneurship-report-2014\\_en.pdf](http://ec.europa.eu/dgs/education_culture/repository/education/policy/strategic-framework/archive/documents/entrepreneurship-report-2014_en.pdf)
- European Union Regional Policy, (2009). *Panorama Inforegio, Creativity and Innovation, Driving Competitiveness in the Regions*. Directorate-General for Regional Policy.
- Extrinsic Motivation, (2017). [online] Changingminds.org., τελευταία ανάκτηση 18.2.2017 από [http://changingminds.org/explanations/theories/extrinsic\\_motivation.htm](http://changingminds.org/explanations/theories/extrinsic_motivation.htm)
- Eyal, O. & Inbar, D. I., (2003), *Developing a public school entrepreneurship inventory, Theoretical conceptualization and empirical examination*, International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research, Vol. 9, No. 6.
- Fillis, I. & Rentschler, R., (2010). *The Role of Creativity In Entrepreneurship*. Journal of Enterprising Culture, 18 (01), pp.49-81.
- Florida, R., Mellander C. & Stolarick, K., (2011). *Creativity and Prosperity: The Global Creativity Index*, Martin Prosperity Institute.

- Florida, R., Mellander, C. King, K., (2015). *The Global Creativity Index 2015*. Martin Prosperity Institute, Rotman.
- Fullan, M. & Langworthy, M., (2013). *Towards a New End: New Pedagogies for Deep Learning*, Collaborative Impact.
- Fullan, M., (2013). Great to the Excellent: Launching the Next Stage of Ontario's Education Agenda τελευταία ανάκτηση 15.1.2017 από [http://www.michaelfullan.ca/wpcontent/uploads/2013/09/13\\_Fullan\\_Great-to-Excellent.pdf](http://www.michaelfullan.ca/wpcontent/uploads/2013/09/13_Fullan_Great-to-Excellent.pdf)
- Garavan, T. & O'Conneide B., (1994). *Entrepreneurship Education and Training Programmes: A review and Evaluation - Part 1*. Journal of European Industrial Training
- Gerlovina, Z., (2011). *Unraveling the mystery behind creativity*. Eureka.
- Johannesen, R., (2015). *Entrepreneurial Contexts and Engaged Students*. Τελευταία ανάκτηση 28.3.2017, από [https://www.ucviden.dk/portal/files/30762885/Entrepreneurial\\_Contexts\\_and\\_Engaged\\_Students.pdf](https://www.ucviden.dk/portal/files/30762885/Entrepreneurial_Contexts_and_Engaged_Students.pdf)
- Johansson, F., (2004). *The Medici Effect: Breakthrough Insights at the Intersection of Ideas, Concepts, and Cultures*. Harvard Business School Press.
- Haase, H. & Lautenschlager, A., (2011). *The "Teachability Dilemma" of entrepreneurship*", International Entrepreneurship and Management Journal, V.7, pp.145-162.
- Henry, C., Hill, F. & Leitch C., (2005). *Entrepreneurship Education and Training: Can Entrepreneurship be taught? Part II*. Education & Training, V.47(3), pp.158-169.
- . (2005a). *Entrepreneurship Education and Training: Can Entrepreneurship be taught? Part I*. Education & Training, V.47(2), pp.98-111.
- Hofer, A-R., (2015). *From Creativity to Initiative. Building entrepreneurial Competencies in Schools*. Entrepreneurship360, Guidance Note for: Policy Makers, OECD, Paris.

- Huber, L., Sloof, R., Praag, M., (2014). *The Effect of early Entrepreneurship Education: Evidence from a Randomized Field Experiment*. European Economic Review V. 72, pp.76-97.
- Ikavalko, M., Ruskovaara, E., Seikkula-Leino, J., (2009). *Rediscovering teacher's role in entrepreneurship education*.
- Kakouris, A. & Georgiadis P., (2016). *Analysing Entrepreneurship Education: a bibliometric survey pattern*. Journal of Global Entrepreneurship Research.
- KEA European Affairs, (2009). *The Impact of Culture on Creativity*. A Study prepared for the European Commission (Directorate-General for Education and Culture).
- Krueger, N., (2015). *Entrepreneurial Education in Practice. Part1- The Entrepreneurial mindset*. Prepared for the Entrepreneurship360 Initiative of the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD, LEED Programme) and the European Commission (DG Education and Culture).
- Kuip, I. & Verheul, I., (2003). *Early Development of entrepreneurship qualities: the role of initial Education*, SCALES, EIM Business & Policy Research.
- Kuratko, D., (2004). *Entrepreneurship Education in the 21<sup>st</sup> Century: From Legitimization to Leadership*.
- . (2005). *The Emergence of Entrepreneurship Education: development, Trends, and Challenges*. Entrepreneurship Theory and Practice, Baylor University, pp.1042-2587.
- Kyung Hee Kim, (2011). *The Creativity Crisis: the decrease in creative thinking scores on the Torrance tests of creative thinking*, Creativity Research Journal, 23:4, 285-295.
- Lackeus, M., (2015), *Entrepreneurship in Education, What, Why, When, How, Entrepreneurship 360 Background paper*, OECD.
- Lee, E., (2005), *Entrepreneurship education-a compendium of related issues*, NUS Entrepreneurship Centre Working Papers, National University of Singapore.

- Leffler, E., (2009). *The many faces of entrepreneurship: A Discursive battle for the school arena.*
- Lin, Yu-Sien, (2011). *Fostering Creativity through Education-A Conceptual Framework of Creative Pedagogy*, Scientific Research, Vol.2, No. 3, pp.149-155.
- Louca et al., (2014). *Teaching for Creativity in Universities*. Journal of Education and Human Development, 3(4).
- Lubart, T., (2008). *Connecting learning, individual differences and creativity*. Learning and Individual Differences 18 (2008), pp.361-362.
- Makimurto-Koivumaa, S., (2013:), *Effectuation and causation in entrepreneurship education*, International Journal of Entrepreneurial Venturing, Vol. X, No. Y.
- McGuirk, H., Lenihan, H. and Hart, M., (2015). *Measuring the impact of innovative human capital on small firms' propensity to innovate*. Research Policy, 44(4), pp.965-976.
- Mouchiroud, C. & Bernoussi, A., (2008). *An empirical study of the construct validity of social creativity*. Learning and Individual Differences 18 (2008) 372-380.
- Mueller, S., (2013). *Triggering creative thinking in entrepreneurial education*, Rethinking Education, Empowering individuals with the appropriate educational tools, skills, and competencies, for their active cultural, political and economic participation in Society in Europe and beyond, τελευταία ανάκτηση 9.5.2017 από [http://archives.entrepreneuriat.com/fileadmin/user\\_upload/Journee\\_thematique\\_AE/chambery\\_2013/15\\_MUELLER\\_-\\_TOUTAIN.pdf](http://archives.entrepreneuriat.com/fileadmin/user_upload/Journee_thematique_AE/chambery_2013/15_MUELLER_-_TOUTAIN.pdf)
- Mueller, S., Toutain, O., (2015). *The outward looking school and its ecosystem*. Prepared for the Entrepreneurship360 initiative of the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD, LEED Programme) and the European Commission (DG Education and Culture).
- Munirah, A.H., (2013). *Entrepreneurship Education: The implementation in Year 1 primary school curriculum in Malaysia. A case study of one district in East peninsular Malaysia.*

- National Advisory Committee on Creative and Cultural education (NACCCE) Report (1999). *All Our Futures: Creativity, Culture and Education*.
- National Center on Education and the Economy/NCEE, (2007). *Tough Choices or Tough Times. The Report of the new Commission on the Skills of the American Workforce*, Executive Summary.
- Nakamura, J. & Csikszentmihalyi, M., (2002). *The Motivational Sources of Creativity as Viewed from the Paradigm of Positive Psychology*, in Aspinwall, Lisa G. and Ursula M. Staudinger's (2002). *A Psychology of Human Strengths: Fundamental Questions and Future Directions for a Positive Psychology*; American Psychology Association.
- Newell, A. and Shaw, J.C., (1958). *The process of creative thinking*, in A. Newell and H.A. Simon (eds), *Human Problem Solving*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ, pp.144-174.
- Partnership for 21<sup>st</sup> Century Skills, (2008). *21<sup>st</sup> Century Skills, Education & Competitiveness*. A Resource and Policy Guide.
- Patten, T., (2016). "Creative?"... "Entrepreneur?" - *Understanding the creative industries entrepreneur*. *A Journal of Entrepreneurship in the Art*. V. 5, Issue 2, pp. 23-42.
- Penaluna, A., Penaluna, K., (2015). *Entrepreneurial Education in Practice. Part2- Building Motivations and Competencies*, Entrepreneurship360, Thematic Paper, OECD.
- Rasmussen, A., Moberg, K. & Revsbech, C., (2015). *A Taxonomy of Entrepreneurship Education-Perspectives on Goals, Teaching and Evaluation*. The Danish Foundation for Entrepreneurship.
- Runco, M. A. & Chand, I., (1995). *Cognition and Creativity*. *Educational Psychology Review*, 7, pp.243–267.
- Runco, M. A. & Jaeger G. J., (2012). *The standard definition of Creativity*. *Creativity research Journal*, 24(1), pp.92-96.

- Ruskovaara, E. & Ikavalko, M., (2008), *You get what you measure-Challenges of entrepreneurship education in schools.*
- Ruskovaara, E., (2014), *Entrepreneurship education in basic and upper secondary education-measurement and empirical evidence*, Lappeenranta University of Technology.
- Sagar, H., (2015). *Entrepreneurial Schools, Part 2-Enterpreneurial learning environments and a changed role for teachers.* Prepared for the Entrepreneurship360 initiative of the Organisation for Economic Co-operation and Development (LEED Programme) and the European Commission (DG Education and Culture).
- Samipour Giri, E. & Samipour S., (2014). *Evaluation the Relationship between HR Creativity, Self-Efficiently and Entrepreneurship.* International Journal of Business and Social Science, Vol.5, No.4
- Sarri, K., Bakouros, I., Petridou. E., (2009). *Entrepreneur training for creativity and innovation. Journal of European Industrial training*, Vol.34. No. 3, 2010, pp. 270-288.
- Schleicher, A., (2015). *Education is a long term endeavour*, Esha (European School Heads Association) Magazine.
- Schleicher, A., (2016). G7G20, τελευταία ανάκτηση 15.12.2016 από <http://www.g7g20.com/articles/andreas-schleicher-a-study-in-a-new-kind-of-education>
- Sefertzi, E., (2000). *Creativity. Report produced for the EC funded project INNOREGIO: dissemination of innovation and knowledge management techniques.*
- Shaheen, R., (2010). *Creativity and Education*, Scientific Research, Creative Education, 2010. Vol.1. No. 3, pp.166-169.
- Shallcross, D. J., (1981). *Teaching creative behavior: How to teach creatively in children of all ages*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J.

- Simonton, D.K., (2000). *Creativity: Cognitive, Developmental, Personal and Social Aspects*. American Psychologist, pp.151-8.
- . (2003). *Scientific Creativity as Constrained Stochastic Behavior: The Integration of Product, Person and Process Perspectives*. Psychological Bulletin, 129(4).
- Spendlove D., (2005). *Creativity in Education: A Review*, Design and Technology education: An International Journal, Vol. 10, No 2.
- Sternberg, R.J., (2003). *Creative Thinking in the Classroom*. Scandinavian Journal of Educational Research; 47(3).
- . (2006). *The Nature of Creativity*. Creativity Research Journal, Vol. 18, No. 1, pp.87-98.
- . (2007). *Creativity as a Habit*, Creativity. A Handbook for Teachers, National Institute of education, Nanyang Technological University, Singapore.
- . (2012). *The Assessment of Creativity: An Investment-Based Approach*, Creativity Research Journal, 24(1), pp.3-12.
- . (2014). *Handbook of Creativity*: Τελευταία ανάκτηση, 15.1.2017, από <https://www.cambridge.org/core/books/handbook-of-creativity/8BDCF14BD1A890FD9E33A603C15FEA65>.
- Stokes, P.D., (2006). *Creativity From Constraints: the Psychology of Breakthrough*. New York: Springer Pub.
- Todorovic, Z., (2007). *The framework of static and dynamic components: an examination of entrepreneurial orientation and university ability to teach entrepreneurship*.
- Tsakiridou, H. & Stergiou, K., (2014). *Entrepreneurial Competences and Entrepreneurial Intentions of Students in Primary Education*, International Journal of Humanities Social Sciences and Education (IJHSSE), V.1, Issue 9, pp.106-117.
- Ugur, S., (2004). *About Creativity, Giftedness and Teaching the Creatively Gifted in the classroom*, Roeper Review, Vol. 26, No 4, pp.216-222.

- Unesco, (1999). *Εκπαίδευση. Ο θησαυρός που κρύβει μέσα της. Έκθεση της Διεθνούς Επιτροπής για την Εκπαίδευση στον 21<sup>ο</sup> Αιώνα*, Εκδόσεις: Gutenberg.
- . (2008). UNESCO, *Inter-Regional Seminar on Promoting Entrepreneurship Education in Secondary Schools*, Bangkok.
- United Nations, (2010). *Creative Economy Report 2010*. Geneva: UNCTAD, UNDP.
- . (2010a). *Entrepreneurship Education, innovation and capacity-building in developing countries*. United Nations Conference on Trade and Development.
- . (2013). *Creative Economy Report 2013 – Widening Local Development Pathways*, UNCTAD.
- Vaidya, S., (2014). *Developing Entrepreneurial Life Skills. Creating and strengthening entrepreneurial culture in Indian Schools*, SpringerBriefs in Education.
- Wach, K., (2014), *Europeanisation of Entrepreneurship Education in Europe- Looking Back and Looking Forward*, Cracow University of Economics, Vol. 13, No. 26.
- Wilson, K., (2008), *Entrepreneurship and Higher Education*, OECD, 119-138.
- Zhao, Y., (2009). *Catching up or leading the way: American education on an age of globalization*, ASCD.
- Zhou, K., (2016), Non-cognitive skills: Definitions, measurement and malleability, Global Education Monitoring Report, UNESCO.

#### ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρέου, Ε., (2015), *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική Ψυχολογία*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Σχολή Επιστημών του Ανθρώπου, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης.
- Δαρόπουλος, Α. & Λάμνιαν, Κ., (2013). *Μέλη παλαιάς-νέας μεσαίας τάξης και ορατή-αόρατη παιδαγωγική*. Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών. Τόμος ΙΣΤ, τεύχος 62, Φθινόπωρο 2013.

Deakins, D. & Freel, M., (2015). *Επιχειρηματικότητα και μικρές επιχειρήσεις. Νεοφυείς επιχειρήσεις. Μία δυναμική απάντηση των νέων στην ανεργία*, Rosili.

Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, (2007). *Έγγραφο Εργασίας των Υπηρεσιών της Επιτροπής, Σχολεία για τον 21<sup>ο</sup> αι.*, SEC (2007)1009.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (2005). *Πρόγραμμα Διαδικασίας BEST: “Μίνι Εταιρείες μαθητών στη δευτεροβάθμια Εκπαίδευση». Τελική Έκθεση της Ομάδας Εμπειρογνομόνων*. Γενική Διεύθυνση Επιχειρήσεων και Βιομηχανίας της Ευρωπαϊκής επιτροπής.

—. (2012). *Ενίσχυση του Επιχειρηματικού Πνεύματος και των Επιχειρηματικών δεξιοτήτων στην ΕΕ*. Ένας Έξυπνος Οδηγός για την προώθηση και τη διευκόλυνση της Εκπαίδευσης για νέους με τη συνδρομή των Διαρθρωτικών Ταμείων της ΕΕ.

—. (2012a). *Ανασχεδιασμός της εκπαίδευσης: επενδύοντας στις δεξιότητες για καλύτερα κοινωνικοοικονομικά αποτελέσματα*. Ανακοίνωση της Επιτροπής στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, στο Συμβούλιο, στην Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και στην Επιτροπή των Περιφερειών. COM (2012) 669 final.

—. (2014), *Επιχειρηματική Εκπαίδευση: Οδηγός για εκπαιδευτές, Βρυξέλλες*.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2015), Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών, *Σχέδιο κοινής έκθεσης του Συμβουλίου και της Επιτροπής, του 2015, σχετικά με την εφαρμογή του στρατηγικού πλαισίου για την ευρωπαϊκή συνεργασία στον τομέα της εκπαίδευσης και της κατάρτισης (ΕΚ 2020) Νέες προτεραιότητες για την ευρωπαϊκή συνεργασία στον τομέα της εκπαίδευσης και της κατάρτισης*, COM (2015) 408.

Καραποστόλης, Β., (2011). *Διδάσκοντας μέσα στην κρίση*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, Τομ. 134, σ.193-209.

Μάνου, Β., (2006). *Σχέση της κριτικής με τη δημιουργική σκέψη και στρατηγική διδασκαλίας τους*. Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης

Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ.), 3ο Πανελλήνιο Συνέδριο με θέμα: «Κριτική, Δημιουργική, Διαλεκτική Σκέψη στην Εκπαίδευση: Θεωρία και Πράξη», Αθήνα, 13-14 Μαΐου 2006.

Ματσαγγούρας, Η., (2003). *Θεωρία και Πράξη της Διδασκαλίας. Στρατηγικές Διδασκαλίας. Η κριτική σκέψη στη διδακτική πράξη*, Τόμος Β, Αθήνα, Gutenberg.

Ξανθάκου, Γ., (2011). *Δημιουργικότητα και καινοτομία στο Σχολείο και στην Κοινωνία*, Σειρά Δημιουργικότητα, Εκδόσεις Διάδραση.

Παρασκευόπουλος, Ι. Ν., (2004). *Δημιουργική Σκέψη στο Σχολείο και στην Οικογένεια*, Αθήνα.

Πασιάς, Γ., Φλουρής, Γ., και Φωτεινός, Δ., (2016). *Παιδαγωγική και Εκπαίδευση*, Εκδόσεις Γρηγόρη.

Πετρίδου, Ε., Μυλωνάς, Ν., (2016). *Εκπαίδευση στην Κοινωνική Επιχειρηματικότητα. Θέματα Κοινωνικής Οικονομίας, Από την κοινωνική επιχειρηματικότητα, στις κοινωνικές επενδύσεις και την κοινωνική τραπεζική*, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Κοινωνικής Οικονομίας.

Συμπεράσματα του Συμβουλίου, (2008α). *Συμπεράσματα του Συμβουλίου και των αντιπροσώπων των κυβερνήσεων των κρατών μελών, συνελθόντων στα πλαίσια του Συμβουλίου, της 22ας Μαΐου 2008, σχετικά με την προώθηση της δημιουργικότητας και της καινοτομίας μέσω της εκπαίδευσης και της κατάρτισης* (2008/141/10), Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

—. (2008β). *Συμπεράσματα του Συμβουλίου και των αντιπροσώπων των κυβερνήσεων των κρατών μελών συνερχομένων στο πλαίσιο του Συμβουλίου της 21<sup>ης</sup> Νοεμβρίου 2008 σχετικά με την προετοιμασία των νέων για τον 21<sup>ο</sup> αιώνα: ένα πρόγραμμα ευρωπαϊκής συνεργασίας στο σχολικό τομέα* (2008/C319/08), Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

—. (2009). *Συμπεράσματα του Συμβουλίου της 12<sup>ης</sup> Μαΐου 2009 σχετικά με ένα στρατηγικό πλαίσιο για την ευρωπαϊκή συνεργασία στον τομέα της εκπαίδευσης και*

της κατάρτισης («ΕΚ 2020) (2009/C 119/02), Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

ΥΠ.ΕΠ.Θ., (2008α). Γενική Γραμματεία Εκπαίδευσης Ενηλίκων, Ινστιτούτο Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων, *Ενεργός Πολίτης: Δικαιώματα-Υποχρεώσεις/Διαχείριση νοικοκυριού, Δημιουργική σκέψη-Παραγωγή Καινοτόμων και Πρωτότυπων Ιδεών.*

—. (2008β). Γενική Γραμματεία Εκπαίδευσης Ενηλίκων, Ινστιτούτο Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων, *Οικονομία-Επιχειρήσεις, Καινοτομία-Επιχειρηματικότητα-Επιχειρήσεις.*

Φύκαρης, Ι., (2012). *Προσεγγίζοντας τη δημιουργική αυτό έκφραση στη διδακτική διαδικασία*, Τα Εκπαιδευτικά, τεύχος 101-102.

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4.

### ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΕΞΩΣΤΡΕΦΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ

---

Στο παρόν κεφάλαιο θα παρουσιαστούν παραδείγματα επιχειρηματικών εκπαιδευτικών οικοσυστημάτων με τις πέντε διαστάσεις τους (πλαίσιο, συνδέσεις, χώροι, παιδαγωγικές, κουλτούρα) στα πλαίσια των επιχειρηματικών σχολείων στην Ευρώπη. Στόχος του παρόντος κεφαλαίου είναι να βοηθήσει τον αναγνώστη-εκπαιδευτικό να κατανοήσει τον τρόπο με τον οποίο οι πέντε διαφορετικές διαστάσεις μπορούν να βοηθήσουν στην ανάλυση νέων επιχειρηματικών εκπαιδευτικών οικοσυστημάτων και την ανάληψη συγκεκριμένων μέτρων για την ανάπτυξή της. Ως εκ τούτου, παρουσιάζονται παραδείγματα σχετικά με την εξωστρέφεια του σχολείου μέσα από πραγματικά σχολεία σε όλη την Ευρώπη και σε όλα τα επίπεδα μάθησης.

#### 4.1. ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΔΡΑΣΕΩΝ ΑΠ΄ ΟΛΗ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

Υπάρχουν δύο κύρια επίπεδα που ορίζουν το πλαίσιο μάθησης: το «επίπεδο του δασκάλου» δηλαδή εάν το σχολείο διευκολύνει νέους τρόπους μάθησης για τους εκπαιδευτικούς του, και το «επίπεδο μαθητή» δηλαδή τους στόχους της μάθησης. Και στα δύο επίπεδα, οι στόχοι μάθησης μπορεί να είναι διττοί, δηλαδή, οι δραστηριότητες μπορεί να επικεντρώνονται στην ανάπτυξη της επιχειρηματικής ιδέας και τη δημιουργία οικονομικής και κοινωνικής αξίας ή και την ανάπτυξη της επιχειρηματικής νοοτροπίας (Mueller & Toutain, 2015:12).

Ένα καλό παράδειγμα για την ανάπτυξη των επιχειρηματικών ικανοτήτων των εκπαιδευτικών είναι το πρόγραμμα ΕΤΗΑΖΙ από τον οργανισμό ΤΚΝΙΚΑ στην περιοχή των Βάσκων στην Ισπανία. Ο ΤΚΝΙΚΑ προωθεί την καινοτομία στον τομέα του τρόπου με τον οποίο οργανώνονται τα σχολεία και ενσωματώνεται η τεχνολογία στη μάθηση. Ο στόχος είναι η εισαγωγή νέων τεχνολογιών και καινοτομιών, που προκύπτουν από πανεπιστήμια, ερευνητικά κέντρα και εταιρείες στις τεχνικές και επαγγελματικές σχολές κατάρτισης. Το πρόγραμμα ΕΤΗΑΖΙ προετοιμάζει τους εκπαιδευτικούς για ενεργές και συνεργατικές παιδαγωγικές μεθόδους. Αποτελείται

από οκτώ ενότητες: 1) χρήση νέων τεχνολογιών, 2) τεχνικές δημιουργικότητα;, 3) τη συνεργατική μάθηση, 4) προσομοιώσεις, 5) μελέτες περίπτωσης, 6) ανάλυση, 7) μάθηση με βάση την επίλυση προβλημάτων και 8) την αξιολόγηση των ικανοτήτων (ibid).



*Εικόνα 1. Το πρόγραμμα ETHAZI από τον οργανισμό ΤΚΝΙΚΑ στην Ισπανία.*

*Πηγή: Mueller & Toutain (2015:12).*

Σε δραστηριότητες που κατευθύνονται προς την ανάπτυξη μιας επιχειρηματικής ιδέας η έμφαση δίνεται στη δημιουργία των κοινωνικών και οικονομικών αξιών. Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι δραστηριότητες αυτές δεν υπερβαίνουν το οργανωτικό πλαίσιο της τάξης. Για παράδειγμα, σε μια τάξη δημιουργικότητας, οι καινοτόμες ιδέες που δημιουργούνται από τους μαθητές παρουσιάζονται στη τάξη. Σε άλλες περιπτώσεις, η ανάπτυξη ιδέας και η δημιουργία αξίας συνδέει τους μαθητές και τους εκπαιδευτικούς με άλλους φορείς εντός και εκτός σχολείου. Η τελευταία αυτή προσέγγιση συνδέει μια τάξη και ολόκληρο το σχολείο, πολύ περισσότερο με το τοπικό περιβάλλον και δημιουργεί την ένταση της σχέσης που είναι απαραίτητη για την εξωστρέφεια του σχολείου. Η περίπτωση του γαλλικού προγράμματος «μίνι-επιχείρησης» για τα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης αναδεικνύει ακριβώς αυτό. Σε μια προσέγγιση «εκμάθησης δια της

πείρας», ο στόχος είναι η πώληση ενός προϊόντος που βασίζεται σε μια νέα ιδέα. Η διαδικασία αυτή διδάσκεται και συνοδεύεται από επιχειρηματίες σχετικούς με το έργο και στοχεύει στην ανάπτυξη μιας πλήρους επιχείρησης. Οι συμμετέχοντες ηλικίας μεταξύ 13-22 ετών καλούνται να εκθέσουν και να δοκιμάσουν τα προϊόντα τους στο τοπικό περιβάλλον για να λάβουν ανατροφοδότηση ώστε να αντιληφθούν την οικονομική αξία τους (ibid).



*Εικόνα 2. Μίνι επιχειρήσεις στη Γαλλία.*

*Πηγή: Mueller & Toutain (2015:12).*

Δραστηριότητες που εστιάζουν στην ανάπτυξη της επιχειρηματικής νοοτροπίας, απευθύνονται στην προσωπική ανάπτυξη του κάθε μαθητή ξεχωριστά αλλά και σε ομάδες μαθητών. Ακόμα κι αν αυτό μπορεί να συμβεί μέσα από μια πρωτοβουλία start-up επιχείρησης, ο πρωταρχικός στόχος εδώ είναι η ανάπτυξη μιας αυθεντικής επιχειρηματικής προσωπικότητας. Οι δραστηριότητες αυτές διεγείρουν τη γνωστική και μεταγνωστική μάθηση που επιτρέπουν στο μαθητή να ενεργοποιήσει τις δικές του ικανότητες μάθησης και την αυτορρύθμιση της μαθησιακής του διαδικασίας. Αυτό σημαίνει ότι το άτομο ενθαρρύνεται να προβληματιστεί σχετικά με

τις δικές του προσπάθειες και μαθαίνει πώς να αναλάβει δράση για τις κάνει πραγματικότητα. Για το εξωστρεφές σχολείο, αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, δεδομένου ότι ενθαρρύνει τους μαθητές - και τους δασκάλους του - να επιδιώξει ενεργά τη χρήση τρόπων και μέσων έξω από το σχολικό περιβάλλον - σύμφωνα με τις ανάγκες και τις απαιτήσεις της μάθησης (ibid:13).



*Εικόνα 3. Σχολεία σε Αλλαγή, Γερμανία.*

*Πηγή: Mueller & Toutain (2015:13).*

Ένα εξαιρετικό παράδειγμα μπορεί να βρεθεί στη Γερμανία, με την εθνική πρωτοβουλία «Schule im Aufbruch - Σχολεία σε Αλλαγή». Ανάμεσα στις πολλές καινοτομίες που η πρωτοβουλία έχει φέρει σε εκατοντάδες σχολεία, ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στα επιμέρους ενδιαφέροντα μάθησης των μαθητών. Σε ένα υποχρεωτικό πρόγραμμα τριών εβδομάδων που οι μαθητές πρέπει να συμμετέχουν έξω από το σχολείο, οι νέοι μαθητές ενθαρρύνονται να αντανακλούν και να σχεδιάσουν το δικό τους έργο και να αναλάβουν δράσεις για την υλοποίησή του. Για παράδειγμα, ένας 13-χρονος μαθητής πραγματοποίησε το όνειρό του να περάσει τρεις εβδομάδες σε μια φάρμα με ζώα στην Ανατολική Ευρώπη. Αυτόνομα έλαβε όλα τα αναγκαία μέτρα για να προετοιμάσει την επίσκεψη και με τη σύμφωνη γνώμη του διευθυντή του σχολείου μπόρεσε να πραγματοποιήσει αυτό το έργο.

Στη συνέχεια παρουσιάζουμε παραδείγματα σχετικά με τη φύση και την ένταση των σχέσεων που ένα σχολείο δημιουργεί και διατηρεί με εξωτερικούς φορείς

όλων των ειδών (π.χ., οργανώσεις, επιχειρηματίες, ιδιώτες, εμπειρογνώμονες), καθώς και σε όλα τα επίπεδα (βραχυπρόθεσμες παρεμβάσεις, μακροπρόθεσμα έργα, συμμετοχή σε αξιολόγηση, συμβάσεις). Κατά την εξέταση των παραγόντων που εμπλέκονται στην εκπαίδευση παρατηρούμε σαφώς δύο μορφές δικτύωσης για να αποκτήσουμε πρόσβαση σε ανθρώπινο δυναμικό. Για ορισμένα σχολεία, οι σχέσεις και τα δίκτυα έχουν δημιουργηθεί αποκλειστικά μέσα στα όρια του σχολικού περιβάλλοντος (μεταξύ των συλλόγων του σχολείου, καθηγητές από διάφορους κλάδους, ή τα σχολεία μέσα στο ίδιο δίκτυο). Κάποια σχολεία, ωστόσο, έχουν δημιουργήσει ένα ισχυρό και ευρύ δίκτυο πέρα από τα οργανωτικά όρια του σχολείου, που εκτείνονται σε τοπικό, περιφερειακό, εθνικό και διεθνές επίπεδο (ibid:14).



*Εικόνα 4. Red Emprendedora, Ισπανία.*

*Πηγή: Mueller & Toutain (2015:14).*

Για παράδειγμα, ορισμένες περιοχές έχουν οργανωθεί με τρόπο που να τους επιτρέπει να συνδέσουν τα σχολεία με επιχειρήσεις, μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς και ιδρύματα. Αυτή είναι η περίπτωση RED Emprendedora στην Ισπανία που ασχολείται με μαθητές από το δημοτικό έως το επίπεδο επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης. Η πρωτοβουλία δημιουργήθηκε από τον δημόσιο οργανισμό Valnalón, που παρέχει ένα φυσικό και κοινωνικό χώρο για να φέρει κοντά τα σχολεία και τους κοινωνικο-οικονομικούς παράγοντες με στόχο να διευκολυνθεί η

απασχολησιμότητα μέσω της ανάπτυξης του επιχειρηματικού πνεύματος, γνώσεων και δεξιοτήτων (ibid).

Σε πολλά σχολικά περιβάλλοντα οι χώροι που περιλαμβάνονται, διοικούνται εξ ολοκλήρου από το σχολείο. Συχνά βλέπουμε αυστηρά διαχωρισμένες τάξεις, με παραδοσιακό εξοπλισμό με θρανία και καρέκλες, που δεν επιτρέπουν καμία αναδιάταξη. Επιπλέον, τα σχολεία έχουν δημιουργήσει κανόνες για το πώς πρέπει να σχεδιάζονται και να διατηρούνται οι αίθουσες διδασκαλίας. Λαμβάνοντας υπόψη ότι μια τέτοια προσέγγιση μπορεί να είναι πολύ πρακτική και εύκολη στη συντήρηση από διοικητική άποψη, δύσκολα ενθαρρύνει τις εσωτερικές συνδέσεις μεταξύ διδασκόντων και διδασκομένων και τις εξωτερικές συνδέσεις (ibid:15-16).

Την ίδια στιγμή, υπάρχουν σχολεία που έχουν εν μέρει εξωτερικεύσει τους χώρους τους ή διαθέτουν εσωτερική διαφάνεια σε υψηλό βαθμό. Η προσέγγιση αυτή παρέχει ευελιξία και διαφάνεια, σε εκπαιδευτικούς και μαθητές. Σε αυτή την ομάδα των σχολείων, παρατηρήσαμε ιδιαίτερα σπονδυλωτές και διαφανείς μορφές χώρων μάθησης που επιτρέπουν την αλληλεπίδραση και την ανταλλαγή σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα. Ιδανικά, αυτό αφαιρεί τους παραδοσιακούς ρόλους των μαθητών και των εκπαιδευτικών ή των διοικητικών. Οι εξωτερικοί παράγοντες μπορούν πιο εύκολα να εισέλθουν και να συνεργάζονται στο ίδιο επίπεδο σε σχέση με τους μαθητές. Επιπλέον, ορισμένα σχολεία επιτρέπουν στους μαθητές να έχουν δικούς τους χώρους μάθησης μέσω αυτο-οργανωμένης διαδικασίας σχεδιασμού (ibid:16).

Ένα παράδειγμα γι' αυτό το δεύτερο είδος του σχεδιασμού και της διαχείρισης του χώρου μάθησης είναι το σχολείο Knowmads, ένα «εναλλακτικό» επιχειρηματικό σχολείο στο Άμστερνταμ. Το σχολείο βρίσκεται σε ένα πρώην δημοτικό σχολείο περίπου 15 λεπτά από το κέντρο της πόλης. Η στρατηγική για την κατάληψη αυτού του χώρου έχει γνώμονα τον μαθητή. Η πρώτη ομάδα των μαθητών επέλεξαν αρχικά τη θέση. Κάθε νέα ομάδα των συμμετεχόντων έχει το καθήκον να επανασχεδιάσει το χώρο της μάθησης σύμφωνα με τις επιθυμίες της. Ο στόχος είναι να ενθαρρυνθεί η κυριότητα του χώρου μάθησης και να ενδυναμωθούν οι μαθητές στην ανάληψη δράσης. Ο χώρος μάθησης στο σχολείο Knowmads είναι ένα εμπνευσμένο παράδειγμα μιας προσέγγισης με χαμηλό προϋπολογισμό, που μπορεί να εφαρμοστεί εύκολα από τα σχολεία σε όλα τα επίπεδα. Σχηματίζει έναν ανοιχτό χώρο σε μια μεγάλη ορθογώνια περιοχή με ένα στάδιο στη μία πλευρά και έναν αριθμό αρθρωτών

γωνιών εργασίας. Οι τοίχοι είναι διακοσμημένοι με μια σειρά από διασκεδαστικά, ασυνήθιστα αντικείμενα που έχουν εγκατασταθεί εδώ και εκεί, όπως μια κούνια που κρέμεται από το ταβάνι. Δίπλα είναι ένας χώρος όπου οι νέοι επιχειρηματίες αναπτύσσουν τις επιχειρηματικές τους ιδέες με ανταλλαγή και συνεργασία με τους μαθητές σε καθημερινή βάση (ibid).



Εικόνα 5. Το σχολείο Knowmads στην Ολλανδία (Mueller & Toutain, 2015:16).

Πηγή: Mueller & Toutain (2015:16).

Δεν είναι απαραίτητο να υπάρχει ένας ειδικός και διαχωρισμένος χώρος μάθησης για την επιχειρηματική εκπαίδευση, αλλά η επιχειρηματική μάθηση μπορεί να οργανωθεί σε διάφορους τόπους και διαμορφώσεις χώρων εντός και εκτός σχολείου. Αυτή είναι η περίπτωση του Innoomnía στη Φινλανδία, το οποίο εστιάζει στην ποικιλία μαθησιακών χώρων. Το Innoomnía είναι μια συνεργασία σχολείων ετερογενών δραστηριοτήτων από τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση ως το επίπεδο επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης. Ιδρύθηκαν διαφορετικοί χώροι μάθησης σε διαφορετικά μέρη, προκειμένου να έρθουν σε επαφή επιχειρηματίες, μαθητές και καθηγητές από όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης, σε ανοιχτούς χώρους, σπάζοντας έτσι τα όρια ανάμεσα στον κόσμο της μάθησης και της εργασίας. Στο InnoOmnia «Όλοι είναι μαθητές και δάσκαλοι» (ibid).



*Εικόνα 6. InnoOmnia, Φινλανδία.*

*Πηγή: Mueller & Toutain (2015:16).*

Επίσης σημαντικές είναι και οι παιδαγωγικές προσεγγίσεις που ενισχύουν την εξωστρέφεια του σχολείου. Αυτές είναι: 1) οι βιωματικές μέθοδοι μάθησης, που χρησιμοποιούνται ως γέφυρα μεταξύ εξωτερικών συνεργατών, εκπαιδευτικών και μαθητών, 2) δραστηριότητες που ενθαρρύνουν τους μαθητές να αναλάβουν δράσεις που βασίζονται σε ατομικά ενδιαφέροντα, αξίες και ιδέες, 3) η συνεργασία με εξωτερικούς συνεργάτες με ορισμό των μαθησιακών αποτελεσμάτων και προσεγγίσεων αξιολόγησης, και 4) η αναγνώριση-επιβράβευση από το σχολείο για θετικές επιπτώσεις στην τοπική κοινότητα- κοινωνία που προκύπτουν από προσωπικές δραστηριότητες και τις δεσμεύσεις των μαθητών (ibid:18).

Η συστηματική χρήση των συνεργατικών προσεγγίσεων αποτελεί το πιο κοινό στοιχείο των παιδαγωγικών προσεγγίσεων. Κατά τη διαδικασία της μάθησης, ενθαρρύνεται η συνεργασία μεταξύ μαθητών και δασκάλων, και, το σημαντικότερο, οι μαθητές ενθαρρύνονται να αναζητούν ενεργά πληροφορίες έξω από την τάξη. Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο είναι η εστίαση της μάθησης σε πραγματικές καταστάσεις, που αντιμετωπίζουν οι συμμετέχοντες με την κοινωνικο-οικονομική πραγματικότητα έξω στην τάξη. Από παιδαγωγική άποψη η πώληση ενός προϊόντος εκτός του προστατευτικού πλαισίου του κτιρίου του σχολείου μπορεί να είναι μια πολύ

ενθαρρυντική μαθησιακή εμπειρία, που μπορεί να μειώσει το φόβο των κοινωνικών συνδέσεων στον «πραγματικό κόσμο». Ένα παράδειγμα αυτού είναι το ίδρυμα *Entreprenasium* στην Ολλανδία, που υποστηρίζει τα σχολεία σε δευτεροβάθμιο επίπεδο σε σχέση με την καινοτομία στον τομέα της εκπαίδευσης. Ο γενικός στόχος της *Entreprenasium* είναι να μετατρέψει τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση σε μια μορφή πολύ επικεντρωμένη στον μαθητευόμενο όπου οι μαθητές ενθαρρύνονται να πάρουν τον έλεγχο του προγράμματος σπουδών τους και να διαπραγματευτούν τις αλλαγές με τους εκπαιδευτικούς τους. Τα έργα καθορίζονται από τους μαθητές και οι εξωτερικοί παράγοντες επιλέγονται από την επαφή και τη συμμετοχή των μαθητών. Οι μαθητές ενθαρρύνονται να «αποτύχουν» και να αλληλεπιδρούν με τον κόσμο έξω από τη τάξη μέσα από την ενεργή αντίληψη του τι σημαίνει να παράγουν και να πωλούν το προϊόν τους. Αυτό τους δίνει μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση και ανεξαρτησία στις αλληλεπιδράσεις τους με τον κόσμο έξω από το σχολείο (ibid:18-19).



*Εικόνα 7. Entreprenasium, Ολλανδία.*

*Πηγή: Mueller & Toutain (2015:19).*

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 4<sup>ΟΥ</sup> ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

---

Mueller, S., Toutain, O., (2015). *The outward looking school and its ecosystem*. Prepared for the Entrepreneurship360 initiative of the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD, LEED Programme) and the European Commission (DG Education and Culture).

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5.

### ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΜΑΣ: ΑΤΖΕΝΤΑ 2030 ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΕΙΦΟΡΟ ΑΝΑΠΤΥΞΗ: ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

---

#### Εισαγωγή

Από τις 25 έως 27 Σεπτεμβρίου 2015 στην έδρα του ΟΗΕ οι αρχηγοί των κρατών, των κυβερνήσεων και οι ύπατοι εκπρόσωποι των χωρών συμμετέχοντας στον εορτασμό της 70<sup>ης</sup> επετείου από την ίδρυση του Οργανισμού αποφάσισαν τους νέους παγκόσμιους στόχους για την Αειφόρο Ανάπτυξη. «Μπορεί να είμαστε η πρώτη γενιά που θα πετύχει την εξάλειψη της φτώχειας όπως ακριβώς μπορεί να είμαστε και η τελευταία που έχει την ευκαιρία να σώσει τον Πλανήτη Γη. Ο κόσμος μας θα είναι καλύτερος το 2030, εάν επιτύχουμε τους στόχους μας». Οι 17 Σκοποί για την Αειφόρο Ανάπτυξη και οι 169 Στόχοι αποδεικνύουν το μέγεθος και τη φιλοδοξία της νέας Παγκόσμιας Ατζέντας. Πρόκειται για ένα πρόγραμμα δράσης άνευ προηγουμένου έκτασης και σημασίας. Οι σκοποί και στόχοι είναι το αποτέλεσμα εντατικής δημόσιας διαβούλευσης των πολιτών και άλλων ενδιαφερομένων φορέων σε όλο τον κόσμο πάνω από δύο χρόνια<sup>58</sup>. Θα τονώσουν τη δράση για τα επόμενα 15 χρόνια σε ζωτικούς τομείς με μεγάλη σημασία για την ανθρωπότητα και τον Πλανήτη Γη: Ανθρώπους, Πλανήτη Γη, Ευημερία, Ειρήνη και Συνεργασία.

«Οραματιζόμαστε έναν κόσμο με καθολική παιδεία, με ισότιμη και καθολική πρόσβαση σε ποιοτική εκπαίδευση σε όλα τα επίπεδα και ίσων ευκαιριών, που επιτρέπει την πλήρη αξιοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού και συμβάλλει στην κοινή ευημερία» και δεσμεύτηκαν να έχουν «όλοι ευκαιρίες δια βίου μάθησης που θα

---

<sup>58</sup> Είχε προηγηθεί, το Μάιο του 2015, ύστερα από πρόσκληση του Γενικού Διευθυντή της UNESCO, το Παγκόσμιο Φόρουμ για την Εκπαίδευση 2015 (WEF 2015), (στο Incheon, της Δημοκρατίας της Κορέας). Οι συμμετέχοντες αναγνώρισαν το σημαντικό ρόλο της εκπαίδευσης ως βασικής κινητήριας δύναμης της ανάπτυξης και στην επίτευξη των άλλων προτεινόμενων στόχων SDGs (Incheon Declaration, 2015). Επίσης είχε προηγηθεί και η Αντις Αμπέμπα, Ατζέντα Δράσης της Τρίτης Διεθνούς Διάσκεψης για τη Χρηματοδότηση της Ανάπτυξης στις 13-16 Ιουλίου 2015, της οποίας τα συμπεράσματα αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της Ατζέντας 2015 για την Αειφόρο Ανάπτυξη (United Nations, 2015a).

τους βοηθήσουν να αποκτήσουν τις γνώσεις και τις δεξιότητες που απαιτούνται για να εκμεταλλευτούν τις ευκαιρίες και να συμμετέχουν πλήρως στην κοινωνία».

Η ιδιωτική επιχειρηματική δραστηριότητα, οι επενδύσεις και η καινοτομία είναι σημαντικοί παράγοντες της παραγωγικότητας, της χωρίς αποκλεισμούς οικονομικής ανάπτυξης και της δημιουργίας θέσεων εργασίας. «Αναγνωρίζουμε την ποικιλομορφία του ιδιωτικού τομέα, που κυμαίνεται από τις πολύ μικρές επιχειρήσεις, στους συνεταιρισμούς και στις πολυεθνικές. Καλούμε όλες τις επιχειρήσεις να εφαρμόσουν τη δημιουργικότητα και την καινοτομία τους στην επίλυση των προκλήσεων της αειφόρου ανάπτυξης».

Οι κυβερνήσεις έχουν την πρωταρχική ευθύνη για την παρακολούθηση και την αξιολόγηση. Οι νέοι σκοποί και στόχοι έχουν τεθεί σε ισχύ την 1<sup>η</sup> Ιανουαρίου 2006.

#### 5.1. ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΑΕΙΦΟΡΟΥ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ, ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΟΣ ΑΥΤΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Στις δεκαετίες του 1960 και 1970 η αειφόρος ανάπτυξη (sustainable development) προωθήθηκε ως μία ιδέα που συνδέει τις αλληλεπιδράσεις που έχουν παρατηρηθεί μεταξύ των ανθρώπων και του περιβάλλοντος<sup>59</sup>. Το 1972 η Διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το Ανθρώπινο Περιβάλλον<sup>60</sup>, στη Στοκχόλμη, σηματοδότησε την έναρξη μιας παγκόσμιας συζήτησης για τη βιώσιμη διακυβέρνηση, αν και ο όρος αυτός δεν είχε ακόμα διασαφηνιστεί. Δύο χρόνια αργότερα, το 1974, οι ειδικοί συγκάλεσαν Παγκόσμιο Συμπόσιο στο Μεξικό και υπέγραψαν τη Δήλωση Cocoyoc<sup>61</sup>, η οποία τάχτηκε υπέρ της εναρμόνισης του περιβάλλοντος και των στρατηγικών ανάπτυξης μέσω της «οικο-ανάπτυξης» (eco-development)(UNEP and UNSTAD, 1974 όπως αναφέρεται στο GEM Report<sup>62</sup>, 2016:3).

---

<sup>59</sup> *Silent Spring* (Carson, 1962), *Population Bomb* (Ehrlich, 1968), *The Limits to Growth* (Meadows et al., 1972)

<sup>60</sup> The United Nations Conference on the Human Environment

<sup>61</sup> 1974 Cocoyoc Declaration

<sup>62</sup> GEM Report: Global Education Monitoring Report

Η πρώτη χρήση του όρου «αιεφόρος ανάπτυξη<sup>63</sup>» σε σημαντικό δημόσιο έγγραφο έγινε το 1980 στο World Conservation Strategy, που επιβεβαίωσε ότι η διατήρηση των πόρων διαβίωσης ήταν απαραίτητη για την αιεφόρο ανάπτυξη. Στη διάσκεψη της Οτάβα<sup>64</sup> το 1986 για τη Διατήρηση και Ανάπτυξη η αιεφόρος ανάπτυξη ορίστηκε ως: (α) η ενοποίηση της διατήρησης και ανάπτυξης, (β) η ικανοποίηση των βασικών ανθρώπινων αναγκών, (γ) η επίτευξη της ισότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης, (δ) η παροχή της κοινωνικής αυτοδιάθεσης και της πολιτιστικής ποικιλομορφίας, και (ε) η διατήρηση της οικολογικής ακεραιότητας (ibid).

Η έννοια της αιεφόρου ανάπτυξης διαδόθηκε ευρέως το 1987 με την Έκθεση Brundtland «*Το κοινό μας μέλλον*<sup>65</sup>», που έθεσε ερωτήματα για τις συνέπειες της παραδοσιακής οικονομικής ανάπτυξης σε σχέση με την περιβαλλοντική υποβάθμιση και τη φτώχεια. Η Έκθεση Brundtland αναφέρθηκε στην «*ανάπτυξη που ικανοποιεί τις ανάγκες του παρόντος χωρίς να διακυβεύεται η ικανότητα των μελλοντικών γενεών να καλύψουν τις δικές τους ανάγκες*<sup>66</sup>» και κατέγραψε αποφασιστικής σημασίας στόχους για την αιεφόρο ανάπτυξη: την αλλαγή της ποιότητας της οικονομικής ανάπτυξης, την ικανοποίηση βασικών αναγκών για τις θέσεις εργασίας, τα τρόφιμα, την ενέργεια, την ύδρευση και την αποχέτευση, την εξασφάλιση της βιωσιμότητας του πληθυσμιακού επιπέδου, τη διατήρηση και ενίσχυση των φυσικών πόρων, τον αναπροσανατολισμό της τεχνολογίας και τη διαχείριση του κινδύνου, συνδέοντας τις περιβαλλοντικές και οικονομικές ανησυχίες στη λήψη αποφάσεων, και αναπροσανατολίζοντας τις διεθνείς οικονομικές σχέσεις για μία πιο συμμετοχική ανάπτυξη (GEM Report, 2016:3, UN, 1987). Την έκθεση Brundtland, έχουν διαδεχθεί τρεις διεθνείς συναντήσεις για τον πλανήτη ΓΗ: στο Ρίο (1992), στο Γιοχάνεσμπουργκ (2002) και στο Ρίο + 20 (2012) (GEM Report, 2016:4).

Στη διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη του 1992<sup>67</sup> (Ρίο), γνωστή και ως Συνάντηση Κορυφής για τη ΓΗ, δημιουργήθηκε η Ατζέντα 21, ένα σχέδιο δράσης, που προορίζονταν για τις κυβερνήσεις και άλλες σημαντικές κοινωνικές ομάδες. Οι συμμετέχοντες ήλπιζαν ότι η εφαρμογή των

---

<sup>63</sup> Ο όρος sustainable development, στα ελληνικά αποδίδεται ως αιεφόρος ή βιώσιμη ανάπτυξη

<sup>64</sup> 1986 Conference on Conservation and Development in Otava

<sup>65</sup> 1987 Brundtland Report, *Our Common Future*

<sup>66</sup> Ίδε παραπομπή αρ. 19

<sup>67</sup> 1992, UN Conference on Environment and Development

σχεδίων θα είχε ως αποτέλεσμα τις εκτεταμένες αλλαγές που απαιτούνται για την ενσωμάτωση της περιβαλλοντικής αειφορίας και ανάπτυξης. Η Ατζέντα 21 περιελάμβανε και το ειδικό κεφάλαιο 36 που αναφερόταν στην ανάγκη για εκπαίδευση, την αύξηση της δημόσιας γνώσης και την κατάρτιση της κοινωνίας για τον αναπροσανατολισμό της προς την κατεύθυνση της βιώσιμης ανάπτυξης. Το 2002 η Παγκόσμια Διάσκεψη Κορυφής για την Αειφόρο Ανάπτυξη έθεσε ως στόχο την «αποβολή της υποανάπτυξης για πάντα». Η Διάσκεψη του 2012 των Ηνωμένων Εθνών για την Αειφόρο Ανάπτυξη<sup>68</sup> στο Ρίο, γνωστή ως Ρίο+20, αναφέρθηκε στους τρεις πυλώνες που οδηγούν στη διεθνή ανάπτυξη δηλαδή τις κοινωνικές, περιβαλλοντικές και οικονομικές διαστάσεις της βιώσιμης ανάπτυξης. Το σημαντικό στη Διάσκεψη του Ρίο+20 είναι ότι αναγνωρίστηκε η έλλειψη προόδου στην επίτευξη της βιωσιμότητας ιδίως στην ενσωμάτωση των τριών πυλώνων και υπογράμμισε το ρόλο της χρηστής διακυβέρνησης και την ανάγκη ολοκληρωμένου προγραμματισμού για την επίτευξη της αειφόρου ανάπτυξης (ibid:5).

Παρά τις παγκόσμιες αυτές συναντήσεις, κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες, η βίωση<sup>69</sup> της Γης συνέχισε να επιδεινώνεται, η φτώχεια παραμένει ευρέως διαδεδομένη και η κοινωνική ανισότητα έχει αυξηθεί. Αυτές οι επικίνδυνες τάσεις επιταχύνονται παρά τις προσπάθειες ικανοποίησης των Αναπτυξιακών Στόχων της Χιλιετίας (ΑΣΧ)<sup>70</sup> που από το 2000 έως το 2015 απέβλεπαν εκτός των άλλων και στην καταπολέμηση της φτώχειας. Αν και οι ΑΣΧ απέτυχαν στα προσδοκώμενα αποτελέσματα<sup>71</sup> ωστόσο όμως η αποκτηθείσα εμπειρία δίδαξε στους υπευθύνους για την παγκόσμια χάραξη πολιτικής να αναγνωρίζουν: τις διαφορές μεταξύ των κρατών από την αρχή των διαδικασιών, το τι χρειάζεται για να επιτευχθούν οι συγκεκριμένοι στόχοι, τον καθορισμό προτεραιοτήτων και προπάντων την ανάγκη για συνοχή των

---

<sup>68</sup> The 2012 UN Conference on Sustainable Development

<sup>69</sup> Το φυσικό περιβάλλον αναλύεται σε 3 συνιστώσες: στην ατμόσφαιρα, στη λιθόσφαιρα και στην υδρόσφαιρα. Σε αυτές τις 3 σφαίρες στηρίζεται ολόκληρη η ζωή (η βιόσφαιρα) πάνω στη Γη (Αμπελιώτης, 2008:7)

<sup>70</sup> Millennium Development Goals/MDGs: Οι στόχοι είναι οι εξής οκτώ: εξάλειψη της ακραίας φτώχειας και πείνας, επίτευξη καθολικής πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, προώθηση της ισότητας των δύο φύλων, μείωση της παιδικής θνησιμότητας, βελτίωση της μητρικής υγείας, καταπολέμηση HIV/AIDS της ελονοσίας και άλλων ασθενειών, εξασφάλιση περιβαλλοντικής βιωσιμότητας, και ανάπτυξη παγκοσμίων εταιρικών σχέσεων (GEM Report, 2016:5).

<sup>71</sup> Οι αναπτυξιακοί στόχοι της Χιλιετίας απέτυχαν να εξασφαλίσουν την περιβαλλοντική βιωσιμότητα. Πρώτον, διότι οι δημόσιες υπηρεσίες και οι επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα δεν λογοδοτούσαν για την περιβαλλοντική ζημιά που προκαλεί η οικονομική ανάπτυξη. Δεύτερον, το κόστος για τις μελλοντικές γενιές των περιβαλλοντικών ζημιών κατά τη διάρκεια της ανάπτυξης δεν αξιολογήθηκε. Τρίτον, δεν αναγνωρίστηκε ότι οι κοινωνίες διασυνδέονται, εξαρτώνται και επηρεάζονται από τις κοινωνικοοικονομικές αλλαγές και τις αλλαγές των φυσικών συστημάτων της Γης.

πολιτικών αποφάσεων σε παγκόσμιο, περιφερειακό, εθνικό και υποεθνικό επίπεδο (ibid).

Το 2015 θα έλγχε η ημερομηνία στόχος των ΑΣΧ, που είχε υποβληθεί σε κριτική, καθώς και της Εκπαίδευσης Για Όλους<sup>72</sup>. Για το λόγο αυτό, το 2010, η Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ δίνει εντολή στον Γενικό Γραμματέα αυτής να προχωρήσει τη διαδικασία ανάπτυξης για την μετά το 2015 Ατζέντα. Η διαδικασία για τον προσδιορισμό των νέων στόχων ανάπτυξης κινήθηκε σε δύο κατευθύνσεις με διαφανή και συμμετοχικό τρόπο: ο πρώτος ως συμβουλευτικός με τη συμμετοχή πολλών ενδιαφερόμενων μελών και ο δεύτερος με μία πιο επίσημη διακυβερνητική διαδικασία (ibid:6). Το 2012 ο ΟΗΕ αξιοποιώντας τα διδάγματα που αντλήθηκαν από την επίτευξη των ΑΣΧ και των Συνόδων Κορυφής της Γης συντάσσει ολιστική έκθεση με συμπεράσματα που θα καθοδηγήσουν τις διεθνείς και εθνικές πολιτικές χάραξης σε 4 βασικές κατευθύνσεις: (α) την χωρίς αποκλεισμούς κοινωνική ανάπτυξη, (β) την χωρίς αποκλεισμούς οικονομική ανάπτυξη, (γ) την περιβαλλοντική βιωσιμότητα, και (δ) την ειρήνη και την ασφάλεια.

Για την κατανόηση της, μετά το 2015, Ατζέντας παρατίθενται οι παρακάτω βασικοί όροι και αξίες: Άνθρωποι, Πλανήτης Γη, Ευημερία, Ειρήνη, Συνεργασία (UN 2030 Agenda: 2015:3-4).

- Άνθρωποι, Πλανήτης και Ευημερία (People, Planet, and Prosperity): Τα «3Ps» είναι αλληλεξαρτώμενοι και αλληλοενισχυόμενοι πυλώνες που αντιπροσωπεύουν τις κοινωνικές, περιβαλλοντικές και οικονομικές πτυχές της προόδου για όλες τις μορφές ζωής στη Γη.
- Η χρηστή διακυβέρνηση (good governance): Η διάσταση αυτή υποστηρίζει τα «3Ps» μέσω της υπεύθυνης ηγεσίας και της ενεργούς εμπλοκής τόσο στο δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό τομέα. Η χρηστή διακυβέρνηση διασφαλίζει ειρηνικές κοινωνίες και σέβεται τα ανθρώπινα δικαιώματα για το καλό του πλανήτη.
- Συνδέσεις και διασυνδέσεις (links and connections): Η βιώσιμη ανάπτυξη λειτουργεί ως οργανωτική αρχή, γιατί αναγνωρίζει ότι πολύπλοκα φυσικά και κοινωνικά συστήματα συνδέονται και διασυνδέονται. Αλλαγές που

---

<sup>72</sup> Education for All (EFA)

συμβαίνουν σε ένα σύστημα πιθανόν να επηρεάσουν άλλα, με τρόπους που συνεπάγονται κάτι περισσότερο από το άθροισμα των μερών.

- Διαγενεακή ισότητα και δικαιοσύνη (intergenerational equity and justice): η δικαιοσύνη είναι ζωτικής σημασίας για έναν κόσμο κατάλληλο για τις μελλοντικές γενιές, όπου τα παιδιά μπορούν να μεγαλώνουν υγιή, να τρέφονται σωστά, να είναι ανθεκτικά, καλά εκπαιδευμένα πολιτισμικά ευαίσθητα, προστατευμένα από τη βία και την παραμέληση, και με πρόσβαση σε ασφαλή, αμόλυντα οικοσυστήματα. Απαιτείται επίσης ισότητα και δικαιοσύνη για διαφορετικές ομάδες στην τρέχουσα γενιά (GEM Report, 2016:4).

Με τη λήξη της διάσκεψης PIO+ 20 συστάθηκε Ανοιχτή Ομάδα Εργασίας<sup>73</sup>, για την έκδοση των αποτελεσμάτων αυτής, η οποία επιβεβαίωσε το ρόλο και το κύρος της Συνέλευσης του ΟΗΕ να προχωρήσει τη διαδικασία για τη διαμόρφωση των Στόχων της Αειφόρου Ανάπτυξης<sup>74</sup> (SDGs). Προς τον σκοπό αυτό, τον Ιανουάριο του 2013, τα κράτη μέλη ίδρυσαν τη Διακυβερνητική Ανοιχτή Ομάδα Εργασίας<sup>75</sup>, με 70 κράτη μέλη, για να προτείνουν τους Στόχους της Βιώσιμης Ανάπτυξης (SDGs). Μετά από 13 συνεδρίες, η Ανοιχτή Ομάδα Εργασίας OWG παρήγαγε, τον Ιούλιο του 2014, ένα Κείμενο, το οποίο προέβαλε 17 επιδιώξεις με 169 στόχους (ibid:6): Η Ατζέντα για την Αειφόρο Ανάπτυξη 2030<sup>76</sup> ενώνει την παγκόσμια ανάπτυξη και τους περιβαλλοντικούς στόχους σε ένα πλαίσιο (ibid:7). Είναι το αποτέλεσμα δεκαετιών συλλογικής προόδου και αποτυχιών και η βάση για τη διαμόρφωση των μελλοντικών προκλήσεων (ibid:5). Η Ατζέντα 2030 για την Αειφόρο Ανάπτυξη, μας καλεί να αναπτύξουμε ολιστικές και ολοκληρωμένες απαντήσεις στην πληθώρα των κοινωνικών, οικονομικών και περιβαλλοντικών προκλήσεων που αντιμετωπίζουμε (Bokova<sup>77</sup>, 2016, αναφέρεται στο GEM Report, 2016:i). Μεταξύ των πολλών άλλων πρωτοβουλιών και εισηγήσεων που οδήγησαν στην τελική υιοθέτηση της Ατζέντας 2030, το Δίκτυο για την εξεύρεση λύσεων για την Αειφόρο Ανάπτυξη<sup>78</sup> έπαιξε σημαντικό ρόλο.

---

<sup>73</sup> Open Working Group/OWG

<sup>74</sup> The Sustainable Development Goals (SDGs)

<sup>75</sup> Intergovernmental OWG

<sup>76</sup> The 2030 Agenda for Sustainable Development

<sup>77</sup> Irina Bokova, Director General of UNESCO

<sup>78</sup> The Sustainable Development Solutions Network

Κατά το πρώτο εξάμηνο του 2013, ο ΟΗΕ πραγματοποίησε μια σειρά «παγκόσμιων συνομιλιών» (global conversation), που ενέπλεξε σχεδόν 2 εκατομμύρια ανθρώπους σε 88 χώρες. Συμπεριλήφθηκαν 11 θεματικές διαβουλεύσεις μεταξύ των οποίων η μία για την εκπαίδευση, δραστηριότητες σε εθνικό επίπεδο και έρευνες από πόρτα σε πόρτα<sup>79</sup>. Ο ΟΗΕ ξεκίνησε επίσης την έρευνα MY World, ζητώντας από τους πολίτες να απαντήσουν ποιος από τους 17 αναπτυξιακούς στόχους έχει γι' αυτούς βαρύνουσα σημασία. Μεταξύ Ιουλίου και Δεκεμβρίου 2014, περισσότεροι από 7 εκατομμύρια άνθρωποι ανταποκρίθηκαν σε απευθείας σύνδεση, με ψηφοφορία ή μέσω SMS, εκ των οποίων πάνω από 5 εκατομμύρια ψήφοι συλλέχθηκαν μέσω ψηφοδελτίων και σχεδόν 500.000 μέσω κινητών τηλεφώνων. Οι ψηφοφόροι της έρευνας MY World με συντριπτική πλειοψηφία επέλεξαν «μια καλή εκπαίδευση» και μία «καλύτερη υγειονομική περίθαλψη», ως κορυφαίες προτεραιότητες. Οι πολίτες επέλεξαν την εκπαίδευση ως τον αριθμό ένα προτεραιότητα ανεξάρτητα από το φύλο, την ηλικία, τον πλούτο ή το επίπεδο Εκπαίδευσης (GEM Report, 2016:6).

Στην 70η Σύνοδο της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών, το Σεπτέμβριο του 2015, τα κράτη μέλη υιοθέτησαν μια νέα παγκόσμια αναπτυξιακή Ατζέντα: *Μετασχηματίζοντας τον κόσμο μας: Ατζέντα 2030 για την Αειφόρο Ανάπτυξη*<sup>80</sup>. Στο επίκεντρό της είναι 17 Στόχοι της Βιώσιμης Ανάπτυξης (SDGs), εκ των οποίων ο στόχος 4 (SDG4) αφορά την εκπαίδευση. Οι Στόχοι της Βιώσιμης Ανάπτυξης (SDGs) έχουν καθιερώσει αναπτυξιακές προτεραιότητες για το 2030 και διαδέχονται, ως αναφέρθηκε, τους Αναπτυξιακούς Στόχους Χιλιετίας και τους Στόχους της Εκπαίδευσης για Όλους (Education For All/EFA), που έληγαν το 2015 (Πίνακας 5.1).

---

<sup>79</sup> Door-to-door surveys

<sup>80</sup> UN, Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development (ASD), A/RES/70/1, 2015

*Πίνακας 5.1 Οι Στόχοι της Αειφόρου Ανάπτυξης.*

**Στόχος 1:** Η λήξη της φτώχειας, σε όλες τις μορφές της, παντού

**Στόχος 2:** Το τέλος της πείνας, η επίτευξη της επισιτιστικής ασφάλειας και της βελτίωσης της διατροφής καθώς και η προώθηση της βιώσιμης γεωργίας

**Στόχος 3:** Η εξασφάλιση υγιούς ζωής και η προώθηση της ευημερίας για όλους, σε όλες τις ηλικίες

**Στόχος 4:** Η εξασφάλιση ισότιμης ποιότητας της εκπαίδευσης χωρίς αποκλεισμούς και η προώθηση των διά βίου ευκαιριών μάθησης για όλους

**Στόχος 5:** Η επίτευξη της ισότητας των φύλων και της χειραφέτησης όλων των γυναικών και κοριτσιών

**Στόχος 6:** Η διασφάλιση της διαθεσιμότητας και της βιώσιμης διαχείρισης των υδάτων και της αποχέτευσης για όλους

**Στόχος 7:** Η εξασφάλιση της πρόσβασης σε οικονομικά προσιτή, αξιόπιστη, βιώσιμη και σύγχρονη ενέργεια για όλους

**Στόχος 8:** Η προώθηση της συνεχούς, χωρίς αποκλεισμούς και βιώσιμης οικονομικής ανάπτυξης, η πλήρης και παραγωγική απασχόληση και αξιοπρεπής εργασία για όλους

**Στόχος 9:** Η δημιουργία γερών υποδομών, η προώθηση της βιώσιμης και χωρίς αποκλεισμούς εκβιομηχάνισης και η προώθηση της καινοτομίας

**Στόχος 10:** Η μείωση των ανισοτήτων εντός και μεταξύ των χωρών

**Στόχος 11:** Πόλεις και οικισμοί, ασφαλείς, ανθεκτικοί, βιώσιμοι και χωρίς αποκλεισμούς

**Στόχος 12:** Εξασφάλιση της βιώσιμης κατανάλωσης και παραγωγής

**Στόχος 13:** Ανάληψη επείγουσας δράσης για την καταπολέμηση των επιπτώσεων από την αλλαγή του κλίματος

**Στόχος 14:** Διατήρηση και αειφόρος χρήση των ωκεανών, των θαλασσών και των θαλάσσιων πόρων για την αειφόρο ανάπτυξη

**Στόχος 15:** Προστασία, αποκατάσταση και προαγωγή της αειφόρου χρήσης των χερσαίων οικοσυστημάτων, βιώσιμη διαχείριση των δασών, καταπολέμηση της απερίμωσης, αντιστροφή της πορείας υποβάθμισης της γης και ανάσχεση της απώλειας της βιοποικιλότητας

**Στόχος 16:** Προώθηση ειρηνικών και χωρίς αποκλεισμούς κοινωνιών για την αειφόρο ανάπτυξη, πρόσβαση στη δικαιοσύνη για όλους και δημιουργία αποτελεσματικών, υπόλογων και χωρίς αποκλεισμούς ιδρυμάτων σε όλα τα επίπεδα

**Στόχος 17:** Ενίσχυση των μέσων υλοποίησης και εκσυγχρονισμός της Παγκόσμιας Εταιρικής Σχέσης για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη<sup>81</sup>

*Πηγή: UN 2030 Agenda (2015:16), GEM Report (2016:6).*

---

<sup>81</sup> Global Partnership for Sustainable Development

Οι στόχοι της αειφόρου ανάπτυξης και τα μέσα εφαρμογής τους θεωρούνται παγκόσμια, αδιαίρετα και αλληλένδετα. Κάθε ένας από τους 17 στόχους έχει ένα υποσύνολο στόχων. Σε κάθε υποσύνολο, τουλάχιστον ένας στόχος προϋποθέτει τη μάθηση, την κατάρτιση, την εκπαίδευση ή τουλάχιστον την ευαισθητοποίηση σε βασικά ζητήματα της βιώσιμης ανάπτυξης. Η εκπαίδευση λοιπόν αναγνωρίζεται και αναδεικνύεται ως ένας κρίσιμος παράγοντας για την αντιμετώπιση θεμάτων που αφορούν το περιβάλλον και την αειφορία εξασφαλίζοντας την ανθρώπινη ευημερία (GEM Report, 2016:9). Η Αναφορά του GEM Report, (2016:ii) τονίζει τη σημασία που διαδραματίζει η εκπαίδευση σε κάθε διάσταση της αειφόρου ανάπτυξης καθώς αυτή είναι το κλειδί που οδηγεί σε μεγαλύτερη ευημερία, καλύτερα αποτελέσματα στην υγεία, λιγότερη βία, περισσότερη ισότητα των φύλων, υψηλότερο κοινωνικό κεφάλαιο και ένα βελτιωμένο φυσικό περιβάλλον. *Τώρα περισσότερο από ποτέ, η εκπαίδευση έχει την ευθύνη να προωθήσει τον κατάλληλο τύπο ικανοτήτων (skills), στάσεων (attitudes) και συμπεριφορών (behaviors), που θα οδηγήσουν σε βιώσιμη και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξη* (Bokona, GEM Report, 2016:i).

Οι περισσότεροι ορισμοί της αειφόρου ανάπτυξης έχουν αμφισβητήσει το status quo, πιστεύοντας ότι η ανθρώπινη ανάπτυξη δεν έχει νόημα χωρίς έναν υγιή πλανήτη. Αυτή η άποψη απαιτεί από τους ανθρώπους, τις κοινότητες και τα έθνη να επανεξετάσουν τις βασικές αξίες της καθημερινής ζωής και να αλλάξουν τον τρόπο που σκέφτονται. Το να κατανοήσει κάποιος τις δικές του αξίες, τις αξίες της κοινότητας και της κοινωνίας καθώς και των άλλων στον κόσμο είναι ένα κεντρικό μέρος της εκπαίδευσης για ένα βιώσιμο μέλλον. Αυτό σημαίνει ότι τα εκπαιδευτικά συστήματα πρέπει συνεχώς να εξελίσσονται και να αλλάζουν, προκειμένου να προσδιοριστούν τι πρακτικές λειτουργούν καλύτερα σε ένα δεδομένο πλαίσιο και πώς αυτές χρειάζονται να αλλάξουν με την πάροδο του χρόνου. Πράγματι, για πολλούς από τους υποστηρικτές στον τομέα της εκπαίδευσης, η βιώσιμη ανάπτυξη γίνεται καλύτερα κατανοητή ως ένα ταξίδι παρά ένας προορισμός (GEM Report, 2016:4-5).

Ένα από τα κύρια συμπεράσματα της Ατζέντας 2030 για την Αειφόρο Ανάπτυξη είναι ότι η επένδυση στην εκπαίδευση είναι θεμελιώδους σημασίας για την παγκόσμια ευημερία και η χρηματοδότησή της με 5 δις. US\$ για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, ποσόν που αντιστοιχεί με 5 US\$ ανά άτομο το έτος στις πλούσιες χώρες, είναι ένα μικρό ποσόν επένδυσης για το μέλλον της βιώσιμης ανάπτυξης και της ειρήνης στον κόσμο (ibid:ii). Μας στέλνει το μήνυμα ότι ο τρόπος

σκέψης μας για την εκπαίδευση πρέπει να αλλάξει ριζικά και ότι επιβάλλεται να κατανοήσουμε το ρόλο που αυτή διαδραματίζει για την ανθρώπινη ευημερία και την παγκόσμια ανάπτυξη (Bokona, GEM Report, 2016:i).

Όπως επισημάνθηκε ανωτέρω, ο στόχος 4 της Αειφόρου Ανάπτυξης αναφέρεται στο είδος της Εκπαίδευσης που απαιτείται για την χωρίς αποκλεισμούς, δίκαιη και καλής ποιότητας εκπαίδευση. Η εκπαίδευση καλής ποιότητας καλλιεργεί τις ευέλικτες ικανότητες και δεξιότητες, που προετοιμάζουν τους μαθητές για διάφορες προκλήσεις (GEM Report, 2016:9). Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό όταν υπάρχει αβεβαιότητα στο τι πρέπει να γίνει ή όταν συγκεκριμένα πλαίσια λύσεων πρέπει να εντοπιστούν μέσω συνεργατικών και επαναληπτικών διαδικασιών (ibid:11). Η εστίαση στην ποιότητα εξασφαλίζει ότι οι θεμελιώδεις δεξιότητες- ανάγνωσης και αριθμητικής- προάγουν περισσότερο την ανώτερη σκέψη, τη δημιουργικότητα, την επίλυση προβλημάτων και τις κοινωνικές και συναισθηματικές δεξιότητες (ibid:9).

Ο μετασχηματισμός που απαιτείται για την επίτευξη ενός καθαρότερου, πιο πράσινου πλανήτη, προϋποθέτει ολοκληρωμένη, καινοτόμα και δημιουργική σκέψη, που καλλιεργείται από κοινού με τα σχολεία, τις κυβερνήσεις, την κοινωνία των πολιτών, τους οργανισμούς και τις εταιρείες. Η συνεργασία αυτή απαιτεί εκπαίδευση που πηγαιίνει πέρα από τη μεταφορά της γνώσης και τις επιθυμητές συμπεριφορές, εστιάζοντας σε πολλαπλές προοπτικές-οικονομικές, οικολογικές, περιβαλλοντικές, κοινωνικοπολιτισμικές- αναπτύσσοντας δυναμικούς, κριτικά σκεπτόμενους και ικανούς πολίτες. Τέτοια εκπαίδευση μπορεί να συμβάλει στην πραγμάτωση νέων μορφών ιθαγένειας, της επιχειρηματικότητας, και της διακυβέρνησης, που επικεντρώνονται στην τρέχουσα και μελλοντική ευημερία των ανθρώπων του πλανήτη (ibid:11).

Ο στόχος 4. της Αειφόρου Ανάπτυξης περιλαμβάνει άλλους 10 υποστόχους. Ειδικότερα, ο στόχος 4.4 επικεντρώνεται σε ένα από τα αποτελέσματα της εκπαίδευσης, τις δεξιότητες για την εργασία (Skills for Work). Τονίζει ότι μέχρι το 2030 πρέπει να έχουν αυξηθεί σημαντικά οι δεξιότητες των νέων και ενηλίκων-συμπεριλαμβανομένων των τεχνικών και επαγγελματικών δεξιοτήτων- για την απασχόληση, για αξιοπρεπείς θέσεις εργασίας και την επιχειρηματικότητα (ibid:7). Δεν αναφέρεται όμως με ποιον τρόπο αυτές οι δεξιότητες μπορούν να αποκτηθούν. Σε αντίθεση με τα κληρονομικά χαρακτηριστικά, οι δεξιότητες που σχετίζονται με

την εργασία προέρχονται από σκόπιμες και εκ προθέσεως εμπειρίες: είναι δυναμικές και μπορούν να αναπτυχθούν καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής. Η επιχειρηματικότητα, το επίκεντρο του στόχου 4.4. προϋποθέτει μία μείξη δεξιοτήτων. Αυτές οι επιχειρηματικές δεξιότητες είναι: η δημιουργικότητα, πρωτοβουλία, επιμονή, ομαδική εργασία, κατανόηση των κινδύνων και αίσθηση ευθύνης, ομαδοποιημένων σε τρεις κατηγορίες:

- Τεχνικές δεξιότητες, που αφορούν τον κλάδο, που ενεργοποιείται η επιχείρηση.
- Δεξιότητες διαχείρισης, που περιλαμβάνουν το σχεδιασμό, τα οικονομικά, τα λογιστικά, το μάρκετινγκ και τον ποιοτικό έλεγχο.
- Προσωπικές δεξιότητες, που περιλαμβάνουν τον αυτοέλεγχο και την πειθαρχία, τη δημιουργικότητα, την επιμονή, την ηγεσία, και την ικανότητα διαχείρισης του κινδύνου.

Η ανάγκη για επίτευξη και αυτονομία, η αυτοαποτελεσματικότητα, η καινοτομία, η ανοχή του στρες και η δυναμική προσωπικότητα έχουν αναγνωριστεί ως συναφή χαρακτηριστικά. Δεν υπάρχει όμως σαφής προσέγγιση μέτρησης των ποικιλόμορφων γνωστικών και μη γνωστικών δεξιοτήτων (ibid:252). Για να αποκτηθούν οι δεξιότητες επιχειρηματικότητας και για να είναι αποτελεσματικές, σχετικά θέματα και ασκήσεις θα πρέπει να ενσωματωθούν, αναλυτικά, στα σχολικά προγράμματα και να αξιολογηθούν ως εκπαιδευτικό αποτέλεσμα (Πίνακας 5.2).

*Πίνακας 5.2 Διαστάσεις των επιχειρηματικών δεξιοτήτων.*

επιχειρηματικές δεξιότητες	Εξερεύνηση: δημιουργικότητα Αξιολόγηση: σχεδιασμός και χρηματοοικονομικές γνώσεις Αξιοποίηση: κινητοποίηση πόρων, διαχείριση ασάφειας, ομαδική εργασία
επιχειρηματική νοοτροπία	Αυτοαποτελεσματικότητα, εσωτερική εστίαση του ελέγχου, αυτοεκτίμηση
επιχειρηματική γνώση	Αντιληπτή γνώση για το πώς να αξιολογούνται οι επιχειρηματικές ευκαιρίες, ο ρόλος και η λειτουργία των επιχειρηματιών στην κοινωνία, και γνώση των επιλογών επιχειρηματικής καριέρας
Συνεκτικότητα στην εκπαίδευση	Σχέση δασκάλου- μαθητή
Συνεκτικότητα για μελλοντική καριέρα	Μαθητικές επιχειρηματικές δραστηριότητες, εργασιακή εμπειρία, πρόθεση έναρξης επιχείρησης

*Πηγή: Moberg et al., 2014, αναφέρεται στο GEM Report (2016:252).*

Η Ατζέντα 2030 ενώνει παγκόσμια τους αναπτυξιακούς στόχους για την Αειφόρο Ανάπτυξη σε ένα πλαίσιο. Ο προτεινόμενος στόχος SDG4 με τους 10 υποστόχους του αγκαλιάστηκε από τους εκπροσώπους της παγκόσμιας εκπαιδευτικής κοινότητας στο Παγκόσμιο Φόρουμ για την Εκπαίδευση<sup>82</sup> στο Incheon, Δημοκρατία της Κορέας, το Μάιο 2015, ως ο μοναδικός παγκόσμιος εκπαιδευτικός στόχος, και δέσμευσε όλες τις χώρες στο να επιταχύνουν την πρόοδο προς την κατεύθυνση SDG 4 για να εξασφαλίσουν μία χωρίς αποκλεισμούς ισότιμη και ποιοτική εκπαίδευση προωθώντας τις ευκαιρίες δια βίου μάθησης για όλους. Ο στόχος SDG 4 και οι υποστόχοι του προωθούν ένα μοντέλο στο οποίο η μάθηση, σε όλα τα σχήματα και τις μορφές της, έχει τη δύναμη να επηρεάσει τις επιλογές των ανθρώπων στο να δημιουργήσουν μία πιο δίκαιη και χωρίς αποκλεισμούς αειφόρο κοινωνία. Οι αρχές του SDG4 εμπνέονται από ένα ανθρωπιστικό όραμα για την εκπαίδευση και την ανάπτυξη βασισμένο στα ανθρώπινα δικαιώματα, την αξιοπρέπεια, τη δικαιοσύνη και την κοινή ευθύνη (ibid:7).

## 5.2. Η ΣΥΝΔΕΣΗ ΤΩΝ ΓΝΩΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΜΗ ΓΝΩΣΤΙΚΩΝ ΔΕΞΙΟΤΗΤΩΝ ΜΕ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Οι γνωστικές και μη γνωστικές δεξιότητες είναι σημαντικοί καθοριστικοί παράγοντες της σχολικής εκπαίδευσης και της κοινωνικοοικονομικής επιτυχίας Σύμφωνα με στοιχεία (Borghans et al.,: 2007), ο χώρος εργασίας προσανατολίζεται όλο και περισσότερο στις δεξιότητες που απαιτούνται για την κοινωνική αλληλεπίδραση και κοινωνικότητα (Heckman, 2008:296).

Οι βασικές γνωστικές δεξιότητες περιλαμβάνουν την ανάγνωση και την αριθμητική. Είναι απαραίτητες για την εξεύρεση εργασίας (που πληρώνει αρκετά για να καλύψει τις καθημερινές ανάγκες), για την επιδίωξη ευκαιριών περαιτέρω εκπαίδευσης και κατάρτισης, για την επιλογή μιας υγιούς ζωής και της ενεργούς συμμετοχής στην κοινωνική και πολιτική ζωή. Ανάλογα με τη δομή της αγοράς εργασίας, και άλλες γνωστικές ικανότητες όπως οι ψηφιακές ικανότητες αλφαριθμητισμού π.χ. η ικανότητα χειρισμού ενός ηλεκτρονικού υπολογιστή, μπορούν επίσης να βελτιώσουν τις ευκαιρίες απασχόλησης (GEM Report, 2016:244).

---

<sup>82</sup> World Education Forum (WEF).

Οι καλά ανεπτυγμένες γνωστικές δεξιότητες είναι επομένως απαραίτητες, αλλά όχι επαρκείς για τα επιθυμητά αποτελέσματα που σχετίζονται με τη απασχόληση. Γι' αυτό το λόγο, φαίνεται να υπάρχει ένα όλο και πιο αυξανόμενο ενδιαφέρον για τον ρόλο των μη γνωστικών δεξιοτήτων (Kautz et al, 2014, OECD, 2015f, αναφέρεται στο GEM Report, 2016:247). Ο Zhou (2016) αναφερόμενος στις 8 μη γνωστικές δεξιότητες που προσδιόρισαν οι Gutman & Schoon<sup>83</sup> (2013) επικεντρώνεται στις 3 μη γνωστικές δεξιότητες, υπομονή, αυτοέλεγχος, κοινωνικές δεξιότητες, που φαίνεται να έχουν θετική επίδραση στην απασχόληση και μπορούν να βελτιωθούν μέσω της εκπαίδευσης και κατάρτισης και να μετρηθούν σε σημαντικό βαθμό (Zhou, 2016:2-3, GEM Report, 2016:247).

Το Πλαίσιο Δράσης Εκπαίδευση 2030, αναφέρει ότι όλα τα άτομα πρέπει να αποκτήσουν ένα σταθερό θεμέλιο γνώσης, να αναπτύξουν τη δημιουργική και κριτική σκέψη καθώς και τις δεξιότητες συνεργασίας και να αυξήσουν την περιέργεια, το θάρρος και την ανθεκτικότητα. Ωστόσο τέτοιες δεξιότητες δεν είναι καθόλου εύκολο να καθοριστούν, να αξιολογηθούν ή να διδαχθούν. Η κατοχή περισσότερων από μίας ικανοτήτων συνήθως θεωρείται προσόν. Η διάκριση όμως μεταξύ γνωστικών και μη γνωστικών δεξιοτήτων είναι περίπλοκη, διότι πολλές από τις ικανότητες αξίας στο χώρο της εργασίας είναι συνδυασμός δεξιοτήτων που δεν είναι εύκολο να κατηγοριοποιηθούν (Gutman and Schoon, 2013, GEM Report, 2016:248) (Πίνακας 5.3).

*Πίνακας 5.3. Οι ουσιώδεις αλλά απροσδιόριστες έννοιες της δημιουργικότητας, της κριτικής σκέψης και των δεξιοτήτων συνεργασίας Facione, (1990), Kaufman and Sternberg (2010), Lai (2011), OECD (2013), Plucker & Makem (2010), Sternberg (2012).*

<b>Δημιουργικότητα</b>	<b>Κριτική σκέψη</b>	<b>Δεξιότητες συνεργασίας</b>
Η δημιουργικότητα περιλαμβάνει την παραγωγή ενός νέου και χρήσιμου περιεχομένου μέσω της αποκλίνουσας σκέψης, δηλαδή τη διερεύνηση διαφόρων πιθανών λύσεων. Η δημιουργικότητα περιλαμβάνει τα κίνητρα, την επιμονή, την εστίαση, την ευελιξία, την ανεξαρτησία	Η κριτική σκέψη είναι μία έννοια με πολλά επίπεδα και σημαίνει διαφορετικά πράγματα σε διαφορετικούς ανθρώπους. Ο πιο ευρέως αναγνωρισμένος ορισμός περιλαμβάνει 6 γνωστικές διαστάσεις: ικανότητες ερμηνείας, ανάλυσης, αξιολόγησης, εξαγωγής συμπερασμάτων, εξήγησης	Οι δεξιότητες συνεργασίας περιλαμβάνουν τον συντονισμό, την επικοινωνία, την επίλυση συγκρούσεων, τη λήψη αποφάσεων και τη διαπραγμάτευση. Ως συνεργατική επίλυση προβλημάτων (PISA, 2015) ορίζεται «η ικανότητα ενός ατόμου να συμμετέχει αποτελεσματικά σε μία

<sup>83</sup> 16ε και 3.9.3.1

και την ικανότητα υπερνίκησης προβλημάτων.	και αυτορρύθμισης.	διαδικασία όπου δύο ή περισσότεροι φορείς (agents) προσπαθούν να βρουν μία λύση και μοιράζονται τη Γνώση, τις ικανότητες και τις προσπάθειες προς επίτευξη λύσης». Ένας μαθητής με χαμηλό επίπεδο τέτοιων δεξιοτήτων επιδιώκει τυχαίες ή άσχετες δράσεις, λειτουργεί μεμονωμένα και συνεισφέρει ελάχιστα στην επίλυση πιθανών εμποδίων.
--	--------------------	---

Πηγή: *GEM Report (2016:248)*.

Συχνά, είναι δυνατόν να μην μπορούν να προσδιοριστούν επακριβώς οι ιδιαίτερες ικανότητες του ατόμου. Δύο παραδείγματα συνδυασμού γνωστικών και μη γνωστικών δεξιοτήτων (blended cognitive and non-cognitive skills) είναι οι χρηματοοικονομικές γνώσεις και οι ικανότητες επιχειρηματικότητας (entrepreneurship skills). Αμφότερες είναι σημαντικές για τον κόσμο της εργασίας αλλά παρουσιάζουν προκλήσεις για τη μέτρηση και παρακολούθησή τους (GEM Report, 2016:250).

### 5.3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Έκθεση του GEM 2016 (The GEM Report 2016) θέτει μία ισχυρή υπόθεση ότι η εκπαίδευση είναι καταλύτης για την επίτευξη της φιλόδοξης Ατζέντας 2030 για την Αειφόρο Ανάπτυξη, με 17 αειφόρους αναπτυξιακούς στόχους, συμπεριλαμβανομένου του SDG4 για την εκπαίδευση και του SDG4.4 για την επιχειρηματική εκπαίδευση και τις ικανότητες που συνδέονται με την αγορά εργασίας. Παρέχει στοιχεία σχετικά με τον βαθμό στον οποίο η επίτευξη των στόχων SDG4 μέχρι το 2030 θα μπορούσε να επιταχύνει την επίτευξη των στόχων της αειφόρου ανάπτυξης όσον αφορά την οικονομία, την υγεία και το περιβάλλον. Ο στόχος SDG4.4. καλύπτει ένα ευρύ φάσμα δεξιοτήτων κατάλληλων για τον κόσμο της εργασίας. Τα εκπαιδευτικά συστήματα πρέπει να βοηθήσουν τους μαθητές να αποκτήσουν τέτοιες ικανότητες και η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα είναι το κλειδί γι' αυτή την επίτευξη. Η πρόκληση εναπόκειται στις κυβερνήσεις και τη διεθνή κοινότητα, να λαμβάνουν συγκεκριμένα μέτρα για την επίτευξη των στόχων αυτών και να δρουν γρήγορα και στοχευμένα, για να καταστεί δυνατή η παρακολούθησή τους με βάση τους συμφωνημένους δείκτες. Όλες οι χώρες έχουν δεσμευτεί για την παγκόσμια παρακολούθηση της Ατζέντας 2030. Η συγκριτική παρακολούθηση δεν θα πρέπει όμως να θεωρηθεί ως μία προσπάθεια επιβολής συγκεκριμένων παγκόσμιων προτύπων, αλλά ως μία πρόσκληση σε διάλογο και δέσμευση (GEM Report:377).

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 5<sup>ΟΥ</sup> ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

---

### ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Global Education Monitoring Report (GEM Report, 2016). *Education for People and Planet: Creating sustainable futures for all.*, UNESCO.

Heckman, J., (2008). Schools, Skills, and Synapses. *Economic Inquiry*, V. 46(3), pp.289-324.

Incheon Declaration, (2015). *Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all*. Τελευταία ανάκτηση 17.4.2017, από <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002338/233813m.pdf>

United Nations, (2015). *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*, A/RES/70/1.

United Nations, (2015a). *Addis Ababa Action Agenda of the Third International Conference on Financing for Development*. Τελευταία ανάκτηση 17.4.2017, από <https://sustainabledevelopment.un.org/frameworks/addisababaactionagenda>

### ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αμπελιώτης, Κ., (2008). *Περιβάλλον-Οικολογία*. Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων.

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6.

Στο κεφάλαιο αυτό θα απαντηθεί το ερευνητικό ερώτημα της παρούσας διπλωματικής εργασίας κατά πόσο *η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα συμβάλλει στην επιτυχή διέξοδο από την οικονομική κρίση*. Επιλέξαμε να ασχοληθούμε με τις οικονομίες τριών κρατών, της Κύπρου, της Ινδίας και της Νιγηρίας με διαφορετικά το καθένα χαρακτηριστικά αλλά με κοινό τους σημείο ότι υπήρξαν και οι τρεις αγγλικές αποικίες. Η Κύπρος, ένα κράτος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, επιλέχτηκε ως μία χώρα πληθυσμιακά μικρή, που αντιμετώπισε σοβαρά προβλήματα οικονομικής κρίσης. Προβαίνοντας όμως σε διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις και μετασχηματισμούς για τη βελτίωση του επιχειρηματικού της περιβάλλοντος, βάζοντας στόχο την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας της, έδωσε νέα ώθηση στην ανάπτυξη και μπόρεσε να ξεπεράσει πολλά από τα προβλήματα. Η Ινδία, χώρα των BRICKS<sup>84</sup>, με αναδυόμενη ισχυρή οικονομία και επιχειρηματική κουλτούρα, με τεράστιο πληθυσμό 1,3 δις. κατοίκων εκ των οποίων το 65% είναι νέοι, που πλήττονται από την ανεργία. Με ένα σχετικά σταθερό πολιτικό και οικονομικό καθεστώς, με ένα καλό εθνικό σύστημα εκπαίδευσης, ειδικά στις επιστήμες και τη μηχανική και με την ινδική εκδοχή της Silicon Valley πέριξ της πόλης Bangalore. Η Νιγηρία, ένα κράτος της Αφρικής, με πολλά οικονομικά προβλήματα και με πληθυσμό που στη συντριπτική του πλειοψηφία νέους και ανέργους, που την ξεγέλασε ο πετρελαϊκός της πλούτος.

### 6.1. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

Η κυπριακή κυβέρνηση συνειδητοποιώντας ότι η οικονομική κρίση δεν αντιμετωπίζεται μόνο με μέτρα λιτότητας και οικονομικής εξυγίανσης, αλλά και με μέτρα που δίνουν νέα ώθηση στην ανάπτυξη, και κρίνοντας ότι οι διαμορφωθείσες συνθήκες αποτελούν μοναδική ευκαιρία για την προώθηση και εφαρμογή των απαραίτητων διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων για τη βελτίωση του επιχειρηματικού περιβάλλοντος, έθεσε ως στόχο την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της κυπριακής

---

<sup>84</sup> Οι BRICS είναι ένας διεθνής πολιτικός οργανισμός των κορυφαίων αναδυόμενων αγορών, που αποτελείται από πέντε χώρες. Ο όρος προέρχεται από τα αρχικά γράμματα των ονομάτων των χωρών: Brazil, Russia, India, China, and South Africa (ΒΙΚΙΠΑΙΔΕΙΑ).

οικονομίας. Μιας οικονομίας βασισμένης στη γνώση, την τεχνολογική αναβάθμιση και καινοτομία που ενισχύει την ανταγωνιστικότητα του συνόλου των επιχειρήσεων της χώρας. Αναγνωρίζοντας επίσης τον καθοριστικό ρόλο που διαδραματίζει η επιχειρηματική κοινότητα στην οικονομική δραστηριότητα και ανάπτυξη του τόπου, η κυπριακή κυβέρνηση έθεσε την πολιτική για την επιχειρηματικότητα ως μία από τις προτεραιότητές της στοχεύοντας στη διαμόρφωση κοινής αντίληψης για την αναγκαιότητα στήριξης του επιχειρηματικού οικοσυστήματος.

Οι συνθήκες παραμένουν δύσκολες και τα επακόλουθα της οικονομικής κρίσης είναι ακόμα εμφανή. Στην κρίσιμη αυτή καμπή αποφάσισε να δημοσιεύσει τη *Δήλωση Πολιτικής: Ενισχύοντας το Επιχειρηματικό Οικοσύστημα στην Κύπρο*, το Νοέμβριο του 2015, προτείνοντας νέες, σύγχρονες πολιτικές και δράσεις στη βάση ενός νέου μοντέλου ανάπτυξης στηριζόμενο στην καινοτομία, την επιχειρηματικότητα και την ανταγωνιστικότητα. Η Δήλωση Πολιτικής αποτελεί μια προσπάθεια της κυβέρνησης για ανάληψη κοινής δράσης προκειμένου να αξιοποιηθεί το επιχειρηματικό δυναμικό, να αρθούν τα υφιστάμενα εμπόδια και να διαμορφωθεί μία νέα προσανατολισμένη στην ανάπτυξη κουλτούρα επιχειρηματικότητας στην Κύπρο. Δηλαδή να καθιερώσει ένα ολοκληρωμένο σχέδιο πολιτικής που συνοδεύτηκε από ένα σχέδιο δράσης για την ανάπτυξη του επιχειρηματικού οικοσυστήματος της χώρας. Η προσπάθεια αυτή δεν ήρθε να αντικαταστήσει τον ιδιωτικό τομέα στην προώθηση της επιχειρηματικότητας αλλά να τον συμπληρώσει. Υπήρξε δε αποτέλεσμα συντονισμένου διαλόγου με όλους τους εμπλεκόμενους φορείς. Έτσι, η κυπριακή οικονομία βρίσκεται σε πορεία μετάβασης σε μία νέα εποχή.

Η δέσμευση του δημόσιου τομέα, η εμπλοκή του ιδιωτικού, η ενεργός συμμετοχή της ακαδημαϊκής και ερευνητικής κοινότητας, η δυναμική ανάπτυξης της ίδιας της βιομηχανίας και η δημιουργία των μηχανισμών διασύνδεσης και δημιουργίας συνεργειών μεταξύ όλων των παραπάνω, αποτέλεσαν τα απαραίτητα συστατικά επιτυχίας της πιο πάνω προσπάθειας.

Η ανάλυση των συνθηκών που καθορίζουν την επιχειρηματική συμπεριφορά στη χώρα καθώς και η αξιολόγηση των υφιστάμενων πολιτικών περιλήφθηκε στο

σχεδιασμό μιας ολοκληρωμένης πολιτικής προσέγγισης. Οι αξιολογήσεις<sup>85</sup> έδωσαν σημαντικές πληροφορίες για το επιχειρηματικό περιβάλλον της Κύπρου αφού κατέδειξε τα πλεονεκτήματα, τις αδυναμίες και τις προκλήσεις που αντιμετωπίζει. Εμφανή είναι τα κενά που εντοπίστηκαν στην καλλιέργεια και διάδοση της επιχειρηματικής νοοτροπίας στη χώρα, στην έλλειψη ορθολογιστικής προσέγγισης όσον αφορά την επιλογή της επιχειρηματικότητας ως κατεύθυνσης σπουδών καθώς και στην ανάπτυξη των απαιτούμενων δεξιοτήτων. Στα πλαίσια της αξιολόγησης έγιναν συστάσεις στην Κύπρο ως προς το πού θα πρέπει να προσανατολιστούν οι πολιτικές της κυβέρνησης, οι οποίες στοχεύουν στη βελτίωση του επιχειρηματικού περιβάλλοντος και την ενίσχυση της επιχειρηματικής δραστηριότητας στη χώρα. Σε αυτές τις συστάσεις αλλά και στην κάλυψη των πιο πάνω κενών και αδυναμιών επιχειρούν να ανταποκριθούν οι δράσεις που εντάχθηκαν στη Δήλωση Πολιτικής αξιοποιώντας και ενισχύοντας συγκεκριμένα πλεονεκτήματα που διαθέτει η χώρα, όπως το ευνοϊκό φορολογικό πλαίσιο καθώς και οι νέες ευκαιρίες που παρουσιάζονται τόσο από την αυξημένη πολιτική βούληση και έμφαση στον εν λόγω τομέα όσο και από την εντατικότερη κινητοποίηση του ιδιωτικού τομέα προς την ίδια κατεύθυνση. Η πολιτική βούληση δεν αποτελεί ένα στατικό κείμενο αλλά μία συνεχή διαδικασία για βελτίωση του επιχειρηματικού περιβάλλοντος. Η κυβέρνηση επέλεξε τη σημαντική και συστηματική παρακολούθηση των βασικών συντελεστών επιχειρηματικότητας και από το GEM.

*«Η ενίσχυση του επιχειρηματικού οικοσυστήματος, ώστε αυτό να συμβάλει στην ανάπτυξη της οικονομίας, παρέχοντας τις κατάλληλες συνθήκες για επιτυχή και ολοκληρωμένη ανάπτυξη επιχειρηματικών πρωτοβουλιών ώστε να διασφαλίζεται η δημιουργία προστιθέμενης αξίας για το σύνολο της οικονομίας» αποτελεί το όραμα της κυπριακής κυβέρνησης. Βασικές προκλήσεις για τη δημιουργία ευνοϊκού και ελκυστικού επιχειρηματικού οικοσυστήματος αποτελούν η καλλιέργεια επιχειρηματικής κουλτούρας και νοοτροπίας ανάμεσα στους πολίτες της χώρας, η βελτίωση του νομικού και ρυθμιστικού πλαισίου έτσι ώστε να διευκολύνεται η ανάπτυξη επιχειρηματικών δραστηριοτήτων και να προωθείται παράλληλα η επιχειρηματική καινοτομία, και η διευκόλυνση της πρόσβασης σε χρηματοδοτικά*

---

<sup>85</sup> Οι φορείς που αξιολόγησαν την Κύπρο, ο καθένας με το δικό του τρόπο και θέμα είναι: Doing Business Report, Global Competitiveness Index, Global Entrepreneurship and Development Institute, European Digital City Index, EU SBA Fact Sheet, EU Innovation Scoreboard.

κεφάλαια και άλλα εργαλεία στήριξης προσαρμοσμένα στις ανάγκες του σύγχρονου επιχειρηματικού κόσμου.

Η κυβέρνηση με οδηγό τις παραπάνω προκλήσεις υιοθέτησε και εφάρμοσε δράσεις και δηλώνει ότι φιλοδοξεί να καταστήσει την Κύπρο μία χώρα φιλική και υποστηρικτική προς την επιχειρηματικότητα καθιστώντας την πόλο έλξης για πιθανούς επενδυτές και επιχειρηματίες αλλά και υψηλού επιπέδου εργαζομένους από το εξωτερικό, με ότι αυτό συνεπάγεται για την κυπριακή οικονομία.

Οι Δράσεις που εντάσσονται στη Δήλωση Πολιτικής έχουν βραχυπρόθεσμο και μεσοπρόθεσμο ορίζοντα εφαρμογής και επικεντρώνονται γύρω από τέσσερις γενικούς στόχους και πέντε άξονες προτεραιότητας με ειδικούς στόχους και επιμέρους κατηγορίες δράσεων οι οποίες, λαμβάνοντας υπόψη τόσο το υφιστάμενο εθνικό πλαίσιο και τις ανάγκες της επιχειρηματικής κοινότητας όσο και το διεθνές επιχειρηματικό περιβάλλον και την κατάταξη της Κύπρου σε αυτό, προσδιορίζουν την προσέγγιση πολιτικής που θα ακολουθηθεί για αντιμετώπιση των επιμέρους προκλήσεων προς ενίσχυση της επιχειρηματικότητας:

#### *στόχοι πολιτικής*

1. ενίσχυση της επιχειρηματικής δραστηριότητας - αύξηση του αριθμού των επιχειρηματιών/επιχειρήσεων, υφιστάμενων και νέων, που θα συμμετέχουν ενεργά στη δημιουργία υψηλής ποιότητας επιχειρηματικών δραστηριοτήτων με πολλαπλά οφέλη, όπως η δημιουργία θέσεων εργασίας
2. ανάπτυξη της επιχειρηματικής ικανότητας – καλλιέργεια του επιχειρηματικού πνεύματος στο σύνολο του πληθυσμού και ανάπτυξη επιχειρηματικών δεξιοτήτων και ταλέντων
3. στήριξη της επιχειρηματικότητας – δημιουργία των κατάλληλων συνθηκών και μηχανισμών στήριξης που θα διασφαλίσουν τη βιωσιμότητα αλλά και τη δυναμική ανάπτυξης νέων επιχειρηματικών εγχειρημάτων, κυρίως από νεοφυείς επιχειρήσεις
4. ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας και εξωστρέφειας – διευκόλυνση και παροχή των κατάλληλων κινήτρων για πρόσβαση των επιχειρήσεων σε νέες αγορές ή και αντιμετώπιση των διεθνών προκλήσεων

## άξονες προτεραιότητας

1. Καλλιέργεια επιχειρηματικής κουλτούρας στο σύνολο της κοινωνίας
  - Καλλιέργεια επιχειρηματικής κουλτούρας και νοοτροπίας (απενεχοποίηση αυτής) ανάμεσα στους πολίτες της χώρας, κυρίως μεταξύ των νέων και των γυναικών
  - Ανάπτυξη δημιουργικής σκέψης και των επιχειρηματικών δεξιοτήτων κατά τη διάρκεια της σχολικής ζωής
2. Βελτίωση επιχειρηματικού περιβάλλοντος (μεταρρυθμίσεις από τους φορείς χάραξης οικονομικής πολιτικής)
  - Μείωση του διοικητικού φόρτου για τις επιχειρήσεις με την απλοποίηση και τον εκσυγχρονισμό των διαδικασιών
  - Ανάπτυξη δομών στήριξης των επιχειρήσεων, για διευκόλυνση πρόσβασης τους σε πληροφόρηση και διεκπεραίωσης των διαδικασιών που αφορούν την αδειοδότηση των επιχειρήσεων
  - Ανάπτυξη της ηλεκτρονικής διακυβέρνησης (e-government), τόσο για διευκόλυνση της πρόσβασης στην πληροφόρηση όσο και την παροχή υπηρεσιών
3. Ενίσχυση της επιχειρηματικής καινοτομίας
  - Δημιουργία θεσμικού πλαισίου για ανάπτυξη καινοτόμων/ νεοφυέων επιχειρήσεων
  - Ανάπτυξη υποστηρικτικών υποδομών ως προς τη σύσταση νέων καινοτόμων επιχειρήσεων
  - Ενίσχυση - προσέλκυση επενδύσεων σε Έρευνα και Καινοτομία
4. Ενίσχυση της πρόσβασης στη χρηματοδότηση
  - Διασφάλιση της αποτελεσματικής χρήσης των διαθέσιμων χρηματοδοτικών πόρων
  - Διευκόλυνση της πρόσβασης των επιχειρήσεων σε όλες τις διαθέσιμες πηγές χρηματοδότησης.
  - Προώθηση της ανάπτυξης εναλλακτικών μορφών χρηματοδότησης
5. Διευκόλυνση της πρόσβασης στις αγορές
  - Διευκόλυνση της πρόσβασης στην εγχώρια και διεθνή αγορά
  - Ενίσχυση της εξωστρέφειας των κυπριακών επιχειρήσεων

- Ανάπτυξη της ψηφιακής επιχειρηματικότητας

Στον Άξονα Προτεραιότητας 1. (Καλλιέργεια επιχειρηματικής κουλτούρας) οι στόχοι της νέας κυβερνητικής πολιτικής για την ανάπτυξη και την προώθηση της επιχειρηματικότητας επικεντρώνονται σε όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης, της βιομηχανίας και της κοινωνίας. Η κυβέρνηση δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στην κοινωνική αντίληψη για την επιχειρηματικότητα, η οποία πρέπει να καθιστά ελκυστική την επιλογή της επιχειρηματικής δραστηριοποίησης και να αναγνωρίζει τη συμβολή των επιχειρήσεων τόσο στην αύξηση της απασχόλησης όσο και στην συνεισφορά τους στην οικονομική ανάπτυξη.

Η διστακτικότητα στην ανάληψη επιχειρηματικών πρωτοβουλιών στην Κύπρο οφείλεται στο ότι οι δυνητικοί επιχειρηματίες αντιμετωπίζουν ένα όχι και τόσο ευνοϊκό περιβάλλον: η εκπαίδευση δεν προσφέρει τη σωστή βάση για σταδιοδρομία στον τομέα των επιχειρήσεων ενώ υπάρχει κοινωνική προκατάληψη σε περίπτωση αποτυχίας ενός επιχειρηματία.

Στη Δήλωση Πολιτικής φαίνεται η πρόθεση της Κύπρου για εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, για να υιοθετηθούν τα κατάλληλα μέτρα σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης έτσι ώστε να δημιουργηθεί ένα περιβάλλον διδασκαλίας και μάθησης μέσα από το οποίο να προάγεται η ανάπτυξη επιχειρηματικών ικανοτήτων και δεξιοτήτων. Ιδιαίτερη έμφαση στο πλαίσιο της όλης προσπάθειας δίνεται στην εκπαίδευση των εκπαιδευτικών ώστε αυτοί να κατανοήσουν σε βάθος τις βασικές έννοιες της επιχειρηματικότητας. Στις μεταρρυθμίσεις προβλέπεται να προωθηθούν δράσεις ώστε η επιχειρηματικότητα να ενταχθεί στα αναλυτικά προγράμματα ως οριζόντιος άξονας ανεξάρτητα από τον τομέα ειδίκευσης. Το δε εκπαιδευτικό σύστημα θα πρέπει να παρέχει σε όλους τη στοιχειώδη εκπαίδευση ως προς την επιχειρηματικότητα. Η ανάπτυξη δεξιοτήτων όπως κριτική σκέψη, ομαδική εργασία και υπευθυνότητα επιβάλλεται να αποτελέσουν τη ναυαρχίδα των εκπαιδευτικών προγραμμάτων αφού θα βελτιώσουν σημαντικά την απασχολησιμότητα των μελλοντικών γενεών.

*αναλυτική καταγραφή δράσεων Άξονα 1 για την καλλιέργεια της επιχειρηματικής κουλτούρας*

### 1.1. Ενσωμάτωση της επιχειρηματικότητας στην εκπαίδευση

- Εφαρμογή προγραμμάτων επιχειρηματικότητας στην εκπαίδευση
  - Επιμόρφωση εκπαιδευτικών,
  - πιλοτική εφαρμογή προγραμμάτων επιχειρηματικότητας στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση,
  - Εμπλουτισμός και διεύρυνση προγραμμάτων Μέσης Εκπαίδευσης
- Ένταξη της επιχειρηματικότητας στα αναλυτικά Προγράμματα
  - Διεξαγωγή μελέτης για αξιολόγηση της υφιστάμενης εφαρμογής εθελοντικών προγραμμάτων αναφορικά με τα οφέλη ένταξης της επιχειρηματικότητας ως διαθεματική – οριζόντια προτεραιότητα στο εκπαιδευτικό σύστημα,
  - Αξιολόγηση της μελέτης και λήψης απόφασης,
  - Μελέτη καλών πρακτικών άλλων χωρών.
- Διοργάνωση νέων και εμπλουτισμός υφιστάμενων διαγωνισμών επιχειρηματικότητας
  - Εμπλουτισμός των υφιστάμενων Διαγωνισμών για προώθηση της επιχειρηματικότητας μέσα και από μελέτη καλών πρακτικών άλλων χωρών.
- Μετάδοση εμπειριών σε θέματα επιχειρηματικότητας και ανάπτυξη δεξιοτήτων
  - Παροχή ευκαιριών απόκτησης εμπειρικής μάθησης υπό την μορφή παιχνιδιών ή άλλων εμπειρικών πρακτικών π.χ δημιουργία Kids Innovation & Entrepreneurship Camps,
  - Ενθάρρυνση συμμετοχής σχολείων σε Ευρωπαϊκά Προγράμματα όπως το Erasmus+
- Δημιουργία και λειτουργία του θεσμού των «Start up Ambassadors»
  - Δημιουργία θεσμού Startup Ambassadors με σκοπό την προώθηση της επιχειρηματικής καινοτομίας σε κυβερνητικούς οργανισμούς και σχολεία

- Πρόγραμμα νεανικής επιχειρηματικότητας στην Εθνική Φρουρά
  - Το πρόγραμμα περιλαμβάνει ημερίδες ενημέρωσης σε στρατόπεδα παγκύπρια σε θέματα καινοτομίας και επιχειρηματικότητας, διαγωνισμούς καινοτόμων επιχειρηματικών ιδεών και παροχή συμβουλευτικής υποστήριξης. Αποσκοπεί στην παροχή της απαραίτητης στήριξης και τεχνογνωσίας στους στρατιώτες έτσι ώστε τυχόν καλές ιδέες να μετατραπούν σε νεοφυείς επιχειρήσεις. Το πρόγραμμα στοχεύει στο να περιλαμβάνει και ολιγοήμερη πρακτική μαθητεία για διακριθέντες εθνοφρουρούς σε καινοτόμους οργανισμούς και επιχειρήσεις
- Προγράμματα κατάρτισης σύντομης διάρκειας εξ αποστάσεως σε θέματα επιχειρηματικότητας και καινοτομίας
  - Στο πλαίσιο του προγράμματος «Επιχειρηματικότητα και Καινοτομία στην Εθνική Φρουρά», εντάσσεται και ο σχεδιασμός και λειτουργία προγραμμάτων κατάρτισης σύντομης διάρκειας σε θέματα καινοτομίας και επιχειρηματικότητας, τα οποία θα προσφέρονται εξ αποστάσεως. Τα εν λόγω προγράμματα θα προσφέρονται σε πρώτη φάση σε Εθνοφρουρούς και αργότερα στο ευρύ κοινό.

## 1.2. Επαγγελματικός Προσανατολισμός και προγράμματα εργασιακής τοποθέτησης

- Βελτίωση του θεσμού του Επαγγελματικού Προσανατολισμού (εκπαίδευση και κατάρτιση των συμβούλων σε θέματα επιχειρηματικότητας)
  - Αναβάθμιση εκπαιδευτικών προγραμμάτων για τους σύμβουλους επαγγελματικού προσανατολισμού όσον αφορά τις προοπτικές που προσφέρουν τα νέα επαγγέλματα και η αυτό-απασχόληση
- Εκπαίδευση Λειτουργών Δημόσιας Υπηρεσίας Απασχόλησης σε θέματα επιχειρηματικότητας
  - Δημιουργία εκπαιδευτικών προγραμμάτων για ενημέρωση και καθοδήγηση των λειτουργών στα Κέντρα Δημόσιας Υπηρεσίας

Απασχόλησης για την επιλογή ανάπτυξης επιχειρηματικών δραστηριοτήτων και αυτό-απασχόλησης.

- Εργασιακή τοποθέτηση και άσκηση μαθητών
  - Εφαρμογή προγραμμάτων εργασιακής τοποθέτησης και άσκησης σε επιχειρήσεις για μαθητές, από μικρή ηλικία, ως μέρος των αναλυτικών προγραμμάτων σπουδών.
- Προγράμματα εργασιακής τοποθέτησης και άσκησης δημοσίων υπαλλήλων
  - Εφαρμογή προγραμμάτων εργασιακής τοποθέτησης και πρακτικής άσκησης σε επιχειρήσεις για τους δημόσιους υπαλλήλους και εκπαιδευτικούς που καθορίζουν πολιτική.

### 1.3. Διάδοση και Προβολή της επιχειρηματικότητας

- Αξιοποίηση των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης για διάδοση της επιχειρηματικότητας,
  - Δημιουργία εκστρατείας ενημέρωσης με την συμμετοχή επιτυχημένων επιχειρηματιών για την διάδοση του επιχειρηματικού πνεύματος (π.χ. Entrepreneurship Ambassadors)
  - Ετοιμασία και διανομή ενημερωτικού εντύπου με επιτυχημένα μοντέλα επιχειρήσεων.
- Εκστρατεία ενημέρωσης στα σχολεία και τους δημόσιους φορείς
  - Δημιουργία εκστρατείας ενημέρωσης με τη συμμετοχή επώνυμων επιτυχημένων επιχειρηματικών για τη διάδοση του επιχειρηματικού πνεύματος ειδικά προσαρμοσμένη για σχολεία και δημόσιους φορείς
- Εκδηλώσεις προώθησης της επιχειρηματικότητας
  - Διοργάνωση εκδηλώσεων/προγραμμάτων προώθησης της επιχειρηματικότητας από φορείς του ευρύ δημόσιου τομέα (π.χ. CIPA Start –up event, SME Week),
  - Στήριξη εκδηλώσεων/ προγραμμάτων του ιδιωτικού τομέα Global entrepreneurship Week
- Δράσεις για mentoring και δικτύωση

- Δημιουργία προγραμμάτων mentoring για νέους επιχειρηματίες.

Μελετώντας τη Δήλωση Πολιτικής «Ενισχύοντας το επιχειρηματικό οικοσύστημα στην Κύπρο» και ιδιαίτερα τον άξονα Προτεραιότητας 1. διαπιστώνουμε την ακλόνητη θέληση της Κύπρου να ξεκινήσει και να υλοποιήσει μεταρρυθμίσεις στην επιχειρηματική εκπαίδευση καθόσον όπως η ίδια δηλώνει «η επιχειρηματική εκπαίδευση αποτελεί επένδυση με μεγάλη απόδοση μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα. Ο εμβολιασμός των παιδιών με έννοιες όπως αυτές της επιχειρηματικότητας επιβάλλεται να αρχίσει από την προσχολική ηλικία ώστε να διαμορφωθεί η κατάλληλη κουλτούρα μεταξύ των μελλοντικών γενεών. Ταυτόχρονα, το εκπαιδευτικό σύστημα θα πρέπει να προσφέρει στους νέους την ευκαιρία για ανάπτυξη επαγγελματικών δεξιοτήτων, που να αναγνωρίζονται στη μετέπειτα επαγγελματική τους ανέλιξη». Μας εντυπωσιάζει η θέληση της Κύπρου για αξιολόγηση όλων των δράσεων της ίσως γιατί αναγνώρισε τα προβλήματα τα οποία δημιούργησαν την κρίση.

Ακολουθεί ο Πίνακας 6.1. των διαστάσεων του επιχειρηματικού πλαισίου στην Κύπρο για το έτος 2016/2017, έτος που για πρώτη φορά αξιολογήθηκε από το GEM Global Report ύστερα από επιλογή της.

*Πίνακας 6.1. Οι διαστάσεις του επιχειρηματικού πλαισίου στην Κύπρο (σε εννιάβαθμη κλίμακα, όπου 1=πολύ ανεπαρκές και 9 =πολύ επαρκές, σε σειρά κατάταξης 65 χωρών.*

**1.**Επιχειρηματική χρηματοδότηση, **2a.** Κυβερνητική υποστήριξη και Πολιτικές **2b.** Φόροι και Γραφειοκρατία **3.** Κυβερνητικά προγράμματα **4a.** Επιχειρηματική Εκπαίδευση στην Α/θμια & Β/θμια Εκπαίδευση **4b.** Επιχειρηματική Εκπαίδευση στη Μεταλυκειακή Εκπαίδευση **5.** Μεταφορά E&A στην εμπορευματοποίηση **6.** Εμπορική και Επαγγελματική Υποδομή **7a.** Δυναμική εσωτερικών αγορών **7b.** Άνοιγμα εσωτερικών αγορών **8.** Υλικές υποδομές και Υποδομές Υπηρεσιών **9.** Πολιτιστικά και κοινωνικά πρότυπα

Χρονολογία	1	2a	2b	3	4a	4b	5	6	7a	7b	8	9
<b>2016/2017</b>	3.25	3.76	4.07	3.33	2.89	4.58	3.66	5.09	4.61	4.33	6.15	4.01
	55/65	44/65	31/65	56/65	39/65	38/65	40/65	27/65	42/65	24/65	47/65	50/65

Πηγή: GEM Global Report (2016/17).

**Αξιολογήσεις του Επιχειρηματικού Οικοσυστήματος από εμπειρογνώμονες  
(σε σειρά κατάταξης 65 χωρών)**



Διάγραμμα 11: Κατάταξη του Επιχειρηματικού Οικοσυστήματος της Κύπρου, για το έτος 2016-2017.

Πηγή: GEM, Global Report (2016/2017:52).

**Συμπεράσματα**

Η Κύπρος στην προσπάθειά της να ξεφύγει από την οικονομική κρίση υιοθέτησε ως πρώτη προτεραιότητα την καλλιέργεια της επιχειρηματικής κουλτούρας και την προώθηση της επιχειρηματικότητας στην εκπαίδευση ως εργαλείο για την ευόδωση της προσπάθειάς της. Εμείς μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα θα αναμένουμε να δούμε και να μελετήσουμε τα αποτελέσματα των επιλογών της κυπριακής κυβέρνησης. Δεν αμφισβητείται το πραγματικό γεγονός ότι η Κύπρος κατάφερε να αποδεσμευτεί από το Μνημόνιο και να βγει στις αγορές, γι' αυτό και αποτέλεσε «περίπτωση» μελέτης.

## 6.2. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΙΝΔΙΑΣ

Η Ινδία είναι μία χώρα αντιθέσεων, όπου ο πλούτος και η φτώχεια, οι πλούσιοι και οι φτωχοί συνυπάρχουν. Για το λόγο αυτό αποτελεί μοναδική πρόκληση για την ανάλυση φαινομένων ολιστικής ανάπτυξης και οικονομικής μεγέθυνσης. Ξεκινώντας από μια ματιά στην περίοδο απόκτησης ανεξαρτησίας βλέπουμε ότι η οικονομία της νεοσύστατης χώρας υπέστη καίριες και αξιοσημείωτες μεταβολές και διακυμάνσεις. Ως πρωταρχικής σημασίας στόχος αναγορεύτηκε η εμφύσηση των κατάλληλων εκπαιδευτικών μεθόδων σε όλους τους τομείς της εκπαίδευσης προκειμένου οι μαθητές να εφοδιαστούν με τα απαραίτητα εργαλεία, δεξιότητες και γενικότερες συμπεριφορές. Από νωρίς φάνηκε ότι υπήρχε ανάγκη να εμπλουτιστεί η μαθησιακή διαδικασία με ζωογόνο ενθουσιασμό και ζήλο ώστε να μετατραπεί σε συναρπαστική εμπειρία ζωής που να διαπνέει την πορεία κάθε μεμονωμένου ατόμου και να το οδηγεί σε ανώτερα κοινωνικά επίπεδα. Σύμφωνα με τη Vaidya (2014) η σταδιακή διάχυση της μαθησιακής εκείνης μεθοδολογίας που στηρίζεται στην παροχή και ενδυνάμωση της επιχειρηματικής νοοτροπίας μέσα από την εκπαίδευση συμβάλλει καθοριστικά στην κοινωνική ανόρθωση των πολιτών μιας χώρας. Επομένως, η επιχειρηματικότητα συνδέεται άρρηκτα με την τολμηρή σύλληψη και πιστή εφαρμογή ρηξικέλευθων ιδεών και προάγει ενεργά καινοτόμες δράσεις που εμπεδώνουν την εξυπηρέτηση του κοινού καλού και της προκοπής των ανθρώπων (Mahashwari στη Vaidya, 2014:v).

Η έννοια της επιχειρηματικότητας είναι καινούρια για τον ινδικό εκπαιδευτικό λόγο. Παρόλα αυτά, υποστηρίζεται, ότι ορισμένες πτυχές της ήταν ορατές στο ινδικό εκπαιδευτικό σύστημα από τα χρόνια του Mahatma Gandhi. Αν ανατρέξουμε στην εποχή του θα βρούμε στην εκπαιδευτική φιλοσοφία που διατύπωσε πολυάριθμες αναφορές στην σπουδαιότητα της παραγωγικής εργασίας ως μέσου για την αποτελεσματική κοινωνικοποίηση του παιδιού και την ομαλή του ενσωμάτωση στον κοινωνικό ιστό. Για τον Gandhi η εκπαίδευση είναι ανεξάντλητη πηγή αφύπνισης και παγίωσης της εθνικής συνείδησης των πολιτών στην εναγώνια προσπάθειά τους να αποφύγουν εκδηλώσεις αδικίας, βίας και κοινωνικής ανισότητας (Vaidya, 2014:20).

Το Συνέδριο της Wardha<sup>86</sup> το 1937 αναζήτησε διόδους εθνικής συνεννόησης για την εκπόνηση ενός εναλλακτικού εκπαιδευτικού παραδείγματος βασισμένου στην έμπνευση του Gandhi να αναχθεί η παραγωγική-πρακτική ενασχόληση σε βασικό πυλώνα της παιδαγωγικής εκμάθησης στα σχολεία. Τα τελευταία αντιμετωπίστηκαν για πρώτη φορά ως μαθητικές κοινότητες άρρηκτα συνδεδεμένες με την παραγωγική διαδικασία την ώρα που οι διάφορες σχολικές μονάδες θεωρήθηκαν αυτοτελή μοντέλα προσκόμισης εισοδήματος και ζωντανοί φορείς μετασχηματισμού. Οι χειροτεχνικές πρακτικές εισχώρησαν σε κάθε μέρος της εκπαίδευσης και οι μέθοδοι πρακτικής εξάσκησης διαπότισαν σε βάθος τη διδακτέα ύλη. Το 1964 με την ίδρυση της Ινδικής Εκπαιδευτικής Επιτροπής παρατηρείται μια συστηματική απόπειρα αναβάθμισης του ρόλου της εργασιακής εμπειρίας και συναρμογής της στο ευρύτερο εκπαιδευτικό μοτίβο. Συνειδητοποιήθηκε βαθμιαία η ανάγκη να μετριαστεί η προηγούμενη έμφαση στη θεωρητική πλευρά της τότε παρεχόμενης επίσημης παιδείας και να διευκολυνθεί η ομαλότερη αφομοίωση των νέων γενεών στην αγορά εργασίας καλλιεργώντας τους δεξιότητες και γνώσεις που βελτιώνουν την αποδοτικότητα της οικονομίας<sup>87</sup> (Vaidya, 2014:20-21).

Με την ανεξαρτησία της Ινδίας από την Αγγλία, το 1947, και έπειτα, μεγάλες και διαδοχικές μεταρρυθμίσεις έγιναν. Όλες όμως αποσκοπούσαν στην ανάπτυξη του εργατικού δυναμικού και της επαγγελματικής ανάπτυξης, «αντί να παρέχουν ένα ισχυρό μέσο για την απόκτηση κοινωνικών γνώσεων και την ανάπτυξη δημιουργικών και αποφασιστικών πολιτών (Vaidya, 2014:21). Τα αποτελέσματα της έρευνας των Manimala et al. (GEM, India, Report 2002:37-38) έδειξαν ότι η Ινδία είναι ένα επιχειρηματικά ενεργό έθνος και διατηρεί αυτή τη δυναμικότητά της. Ωστόσο τα ευρήματα προσδιόρισαν συγκεκριμένα ότι το υψηλό επίπεδο της επιχειρηματικής δραστηριότητας στην Ινδία, είναι συνέπεια του υψηλού ποσοστού ανεργίας στη χώρα. Αυτή η επιχειρηματική δραστηριότητα δεν μπορεί να είναι βιώσιμη χωρίς την επαρκή υποστήριξη ενός κατάλληλου εκπαιδευτικού συστήματος. Η έκθεση ανέφερε ότι το εκπαιδευτικό σύστημα στην Ινδία δεν αναπτύσσει έναν επιχειρηματικό προσανατολισμό μεταξύ των ανθρώπων και τονίζει την ανάγκη να δημιουργηθεί μία ισχυρή σύνδεση μεταξύ του επιχειρηματικού πνεύματος και της εκπαίδευσης. Η

---

<sup>86</sup> The All India National Education Conference, Wardha, 1937

<sup>87</sup> Government of India, (1966), 'Education and National Development', New Delhi: Sree Saraswati Press Ltd., Sect. 1.25, page 21

ανάλυση του επιχειρηματικού σχεδιαγράμματος των συνθηκών στην Ινδία φαίνεται στον Πίνακα 6.2 (Vaidya, 2014:24).

Πίνακας 6.2 (Vaidya, 2014:24).	
Επιχειρηματικό Σχεδιάγραμμα των Συνθηκών στην Ινδία (Entrepreneurship Framework Conditions (EFCs))	
Πλεονεκτήματα	Μειονεκτήματα
<p><i>Εκπαίδευση και επιμόρφωση</i></p> <p>Μεγάλη συγκέντρωση εργατικού δυναμικού</p> <p>Ισχυρή εκπαιδευτική βάση</p> <p>Υψηλή ποιότητα διοικητικής εκπαίδευσης που δικτυώνεται σε επίπεδο επιχείρησης</p>	<p>Ανεπαρκής έμφαση στην επιχειρηματικότητα στην εκπαίδευση</p> <p>Η εκπαίδευση δεν συνδέεται με την πρακτική δραστηριότητα</p> <p>Χαμηλό επίπεδο αλφαριθμητισμού</p> <p>Χαμηλή ποιότητα σχολικής εκπαίδευσης</p>
<p><i>Πολιτισμικά πρότυπα</i></p> <p>Εργατικοί και καινοτόμοι Ινδοί</p> <p>Επιχειρηματικά προσανατολισμένες κοινότητες όπως αυτές των Marwaries και Sindhies στις πολιτείες του Rajasthan και Gujarat</p> <p>Παρατηρείται αλλαγή νοοτροπίας καθώς η επιχειρηματικότητα κερδίζει ολοένα έδαφος</p> <p>Περισσότερη ενημέρωση των νέων για τις υπάρχουσες ευκαιρίες</p>	<p>Η επιχειρηματικότητα δε θεωρείται ότι οδηγεί σε υψηλού κύρους καριέρα</p> <p>Οι Ινδοί είναι φυγόπονοι</p> <p>Έλλειμμα ενημέρωσης ως προς τις επαγγελματικές δυνατότητες που προσφέρει η επιχειρηματικότητα</p> <p>Το επιχειρηματικό πνεύμα παραμένει αδρανές</p> <p>Έλλειψη υποστήριξης σε εξω-επιχειρηματικές οικογένειες</p> <p>Οι επερχόμενες γενιές ακολουθούν τα πρότυπα των προγενεστέρων τους με εμφανή προτεραιότητα στα ασφαλή επαγγέλματα</p>

<p><i>Επιχειρηματική ικανότητα</i></p> <p>Μεγάλος αριθμός από ΜΚΟ διευκολύνουν την ανάληψη επιχειρηματικής πρωτοβουλίας</p> <p>Επαρκή βιομηχανική υποδομή ενθαρρύνει τους νέους επιχειρηματίες</p>	<p>Δεν προάγεται αρκετά η επιχειρηματική δυναμική στη χώρα</p> <p>Υψηλός φόβος αποτυχίας</p> <p>Χρειάζεται περισσότερη ενημέρωση για την επιχειρηματικότητα και τα οφέλη της</p>
<p><i>Κυβερνητική Πολιτική</i></p> <p>Οι ακολουθούμενες από το 1990 πολιτικές οδήγησαν στη φιλελευθεροποίηση και την εδραίωση της κυβερνητικής παρέμβασης ως βοηθητικής παρά ως φορέα παροχής εργασίας</p> <p>Η εισοδηματική πολιτική συμβάλλει στην εγκαθίδρυση μικρών εταιριών</p>	<p>Σωρεία κυβερνητικών ελέγχων</p> <p>Απαιτείται ένας πιο ενεργός ρόλος που να ενθαρρύνει την επιχειρηματικότητα</p> <p>Πολύπλοκο νομικό πλαίσιο που ρυθμίζει την ίδρυση και τη διαχείριση των εταιριών</p> <p>Πολλαπλές νομοθετικές ρυθμίσεις για κάθε θέμα</p> <p>Οι μεταρρυθμίσεις πρέπει να συνεχιστούν και να συνοδεύονται από νέες</p>
<p><i>Κοινωνική θέση και κύρος</i></p> <p>Δημοσίευση επιτυχημένων παραδειγμάτων όπως των Infosys και Wipro</p>	<p>Καλά τεκμηριωμένες δημοσιεύσεις επιτυχημένων επιχειρηματικών εγχειρημάτων μπορεί να μεταβάλλει το γενικότερο αρνητικό κλίμα</p>

Πηγή: GEM, India Report (2002:37-38).

Τα παραπάνω παρουσιαζόμενα πορίσματα της έρευνας αναφορικά με τη συσχέτιση της εργασιακής και κοινωνικής εμπειρίας με την εκπαίδευση και την εφαρμογή της στη διδακτέα ύλη είναι εποικοδομητικά.

Ο Kalam<sup>88</sup>, το 2004, υπογράμμισε την ανάγκη ενσωμάτωσης της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα στο εκπαιδευτικό περιβάλλον και ιδιαίτερα στο σχολικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Ο ίδιος τόνισε ότι «ο συνολικός σκοπός της εκπαίδευσης, σε

<sup>88</sup> Πρόεδρος της Ινδίας από 25 Ιουλίου 2002 έως 25 Ιουλίου 2007

μία χώρα όπως η Ινδία, είναι η ανάπτυξη και ενίσχυση του ανθρώπινου δυναμικού και ο σταδιακός μετασχηματισμός του σε κοινωνία της γνώσης. Η εκπαίδευση θα πρέπει να ευθυγραμμιστεί εκ νέου, το συντομότερο, για να καλύψει τις ανάγκες των σημερινών προκλήσεων και να προετοιμαστεί πλήρως για να εισέλθει στον κοινωνικό μετασχηματισμό.... Η εκπαίδευση θα πρέπει να αναπτύξει τις επιχειρηματικές και επαγγελματικές ικανότητες των μαθητών... όταν οι νέοι αποφοιτήσουν από τα εκπαιδευτικά ιδρύματα, να έχουν την αυτοπεποίθηση να ξεκινήσουν μικρές επιχειρήσεις και να διαθέτουν και τις δεξιότητες να το κάνουν.... Πάνω απ' όλα η εκπαίδευση πρέπει να περάσει το μήνυμα: μπορούμε να το κάνουμε. Χρειαζόμαστε η εκπαίδευση να ενσωματωθεί με το επιχειρηματικό πνεύμα. Τα Προγράμματα Σπουδών θα πρέπει να περιλαμβάνουν πρακτικά θέματα, όπου η επιχειρηματικότητα είναι δυνατή» (Vaidya, 2014:21). Την έλλειψη εξειδικευμένου προσωπικού και την ανάγκη η εκπαίδευση να εξοπλίσει τη νεολαία (σε επίπεδο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης) με δεξιότητες που θα τους επιφέρουν επικερδή απασχόληση, επεσήμανε ο Πρωθυπουργός της Ινδίας Manmohan Singh, το 2006, στην ομιλία του την Ημέρα της Ανεξαρτησίας. «Δεν πρέπει να αφήσουμε την έλλειψη δεξιοτήτων να γίνει εμπόδιο σε μια χώρα προικισμένη με τεράστιο ανθρώπινο δυναμικό» (CII, 2009:7).

Κατανοώντας τη χρησιμότητα οικοδόμησης μιας επιχειρηματικού χαρακτήρα κοινωνίας η Επιτροπή Εθνικής Γνώσης (National Knowledge Commission) συστάθηκε και εξέδωσε το 2008 μια αναφορά με τίτλο *Επιχειρηματικότητα στην Ινδία* (Goswami et al, 2008). Οι συστάσεις της επικεντρώθηκαν στην εκστρατεία εμφύσησης παιδαγωγικών μεθόδων και διδακτικών προτύπων που να προωθούν την κριτική-πλευρική σκέψη των μαθητών σε όλο το εύρος της εκπαιδευτικής κλίμακας. Προτάθηκαν προοπτικές που να επιβραβεύουν τη ρηξικέλευθη, πρωτοποριακή γνώση που υπερέβαινε τις στενωπούς της συνηθισμένης στερεοτυπικής εκπαίδευσης διανοίγοντας νέους ορίζοντες τόσο σε διδάσκοντες όσο και σε διδασκόμενους. Ο σύγχρονος δάσκαλος-παιδαγωγός θα έπρεπε να έχει ως κύριο μέλημά του την εγκατάλειψη παρωχημένων μεθόδων μεταλαμπάδευσης γνώσης (μαυροπίνακας-κιμωλία) και να παρεκκλίνει από την στείρα αποστήθιση του βιβλίου προς την υιοθέτηση παιδαγωγικών τάσεων που να ευνοούν τη διαμόρφωση ηγετικών προσωπικοτήτων και την ενθάρρυνση ομαδικών συνεργασιών που να προλείανουν το έδαφος για την μετέπειτα επιχειρηματική τους δράση (Vaidya, 2014:22).

Η Ινδία δεν κατάφερε να καλύψει τους στόχους που έθεσε για την επαγγελματική εκπαίδευση η Εθνική Πολιτική για την Εκπαίδευση (The National Policy on Education) το 1986 και το 1992 το Πρόγραμμα Δράσης (The Programme of Action). Ενώ οι στοχεύσεις του προγράμματος εμφανίστηκαν αρκετά αισιόδοξες η πραγματικότητα ήρθε να τους διαψεύσει. Το 2009, η Εθνική Αποστολή Ανάπτυξης Δεξιοτήτων (The National Mission on Skill Development), υπό την προεδρία του πρωθυπουργού της Ινδίας έθεσε ως στόχο την προετοιμασία 500 εκ. εξειδικευμένων ατόμων μέχρι το 2022. Αναμένεται όμως ότι σχεδόν 80 εκατομμύρια θέσεις εργασίας θα δημιουργηθούν στην Ινδία μεταξύ 2012-2013 και 2016-2017, γεγονός που απαιτεί επαγγελματική κατάρτιση για την αύξηση των προοπτικών απασχολησιμότητας. Τα δεδομένα αυτά έκαναν αισθητό ένα “κενό δεξιοτήτων” (skill gap) ανάμεσα σε ποσότητα και ποιότητα<sup>89</sup>. Σημειώνεται σήμερα σημαντική υστέρηση στην κάλυψη των απαιτήσεων της εγχώριας βιομηχανίας μιας και από τους 12,8 εκατομμύρια νέο-εισελθόντες στην αγορά εργασίας μόνο ένα ισχνό 3,1 διέθετε επαρκή εργασιακά προσόντα ανάλογα με τις αναγκαιότητες που επέβαλε η σύγχρονη τεχνολογική εποχή. Ταυτόχρονα, ολοένα και διογκώνεται η στρατιά των μορφωμένων ανέργων που αδυνατούν να απορροφηθούν από το ισχύον καθεστώς εργασίας. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι η συνολική εικόνα κρίνεται ως άκρως ανεπαρκής και προβληματική και πολλά χρειάζεται να γίνουν ώστε το ινδικό εκπαιδευτικό σύστημα να αποκτήσει τη σωστή ισορροπία και ευλγισία στο μοντέρνο ευμετάβλητο διεθνές περιβάλλον. Διατηρούνται και σήμερα θύλακες με ανοργάνωτο εργατικό δυναμικό όπου η συντριπτική του πλειοψηφία μαστίζεται από αμάθεια και παντελή έλλειψη στοιχειώδους μόρφωσης. Καθίσταται πλέον εκ των ουκ άνευ η εντατικοποίηση των ενεργειών για γρήγορη κι επίκαιρη κατάρτιση των ομάδων αυτών ώστε να ανορθωθεί το μορφωτικό τους επίπεδο και να μπορέσουν να ανταγωνιστούν επί ίσοις όροις τους ομότιμους τους άλλων χωρών. Αν επιθυμούμε την αποφυγή της περιθωριοποίησής τους προβάλλει ως δικαιολογημένο πρόταγμα η γαλούχηση ευέλικτων ερευνητικών

---

<sup>89</sup> Η ραγδαία οικονομική ανάπτυξη στην Ινδία αύξησε σε μεγάλο βαθμό τη ζήτηση για εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό. Ωστόσο, οι περισσότερες βιομηχανίες αντιμετωπίζουν μία οξεία έλλειψη αυτού. Το μεγαλύτερο μέρος της ανάπτυξης παρατηρείται στον τομέα των υπηρεσιών, ο οποίος όντας ένας δυναμικός φορέας, συνεχώς εξελίσσεται. Δεν υπάρχει μόνο έλλειψη εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού αλλά και έλλειψη δεξιοτήτων, ακόμη και στους μορφωμένους, για να μπορούν να προσληφθούν εύκολα. Το 90% των θέσεων εργασίας στην Ινδία προϋποθέτουν δεξιότητες που απαιτούν επαγγελματική κατάρτιση, αλλά μόνο το 6% του πληθυσμού την λαμβάνει. Ως εκ τούτου, ενώ σε απόλυτους αριθμούς υπάρχει πλεόνασμα προσφοράς εργατικού δυναμικού, στον τομέα της εξειδίκευσης-για νέους τύπους δεξιοτήτων και προσόντων- υπάρχουν οξείες ελλείψεις, οι οποίες εάν δεν αντιμετωπιστούν σωστά μπορεί να οδηγήσουν σε μία επιβράδυνση της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας (CII, 2009:6,7).

δομών σκέψης από την πολύ πρώιμη ηλικία των 7 το πολύ 11 ετών και όχι από την ήδη διαπλασμένη νόηση των 17 ή 21 ετών που ίσχυε μέχρι σήμερα (ibid:23-24).

Τα αποτελέσματα της έρευνας των Shukla et al (GEM, India Report, 2014) είναι πολύ πιο αισιόδοξα σε σχέση με τα αποτελέσματα της έρευνας των Manimala et al. (GEM, India Report 2002). Κοινός τόπος και των δύο ερευνών είναι ότι δεν έχει γίνει πρόοδος αναφορικά με την εκπαίδευση στην Επιχειρηματικότητα.

Τα τελευταία χρόνια η Ινδία εξελίσσεται σε έναν τέλειο προορισμό για τις επιχειρήσεις εξ' αιτίας της αυξανόμενης εύπορης μεσαίας τάξης με μεγάλο αριθμό καταναλωτών, σταθερή δημοκρατία και το μεγαλύτερο στον κόσμο αριθμητικά νεανικό εργατικό δυναμικό. Ο συνδυασμός αυτός έκανε την Ινδία να είναι το πιο ευνοημένο μέρος για ξένες επενδύσεις. Η κυβέρνηση εργάζεται επιδέξια για να βελτιώσει την παγκόσμια εικόνα της χώρας ως μεταποιητικό κέντρο δημιουργώντας καλά συνδεδεμένους βιομηχανικούς άξονες και προγράμματα, που αναπτύσσουν τις εξειδικευμένες δεξιότητες. Η Ινδία προσφέρει ένα ενθαρρυντικό περιβάλλον για τις επιχειρήσεις και γνωρίζει πολλαπλή ανάπτυξη σε διάφορους τομείς (Shukla et al., 2014:1).

Η επιχειρηματική ανάπτυξη στη χώρα διαμορφώνει το οικονομικό πεπρωμένο δημιουργώντας πλούτο και απασχόληση, προσφέροντας προϊόντα και υπηρεσίες και παράγοντας φόρους για τις κυβερνήσεις. Ο επιχειρηματικός προσανατολισμός για την ανάπτυξη του έθνους αποδέχεται την επιχειρηματικότητα ως την κεντρική δύναμη αύξησης και ανάπτυξης χωρίς την οποία οι άλλοι παράγοντες θα χαλαμίζονταν. Ο Murthy<sup>90</sup> πιστεύει ότι η *«επιχειρηματικότητα είναι το μόνο μέσο για να λύσουν χώρες όπως η Ινδία το πρόβλημα της φτώχειας τους..... και είναι δική μας ευθύνη να εξασφαλίσουμε ότι όσοι δεν έχουν αποκτήσει τόσα χρήματα θα έχουν μία ευκαιρία να το κάνουν»*. Πάντως, η αποδοχή της επιχειρηματικότητας ως κεντρικής αναπτυξιακής δύναμης από μόνη της δεν οδηγεί στην ανάπτυξη και την προώθηση των επιχειρήσεων. Σε αντίθεση με τις περισσότερο ανεπτυγμένες χώρες, η Ινδία είναι μία χώρα νέων ανθρώπων με περίπου το 63% του πληθυσμού της να βρίσκεται σε παραγωγική ηλικία εργασίας, 15 έως 59 ετών. Αλλά αυτό το δημογραφικό χάρισμα θα μπορούσε να γίνει η θηλιά της, αν δεν εμπλακεί η νεολαία της σε δημιουργικές

---

<sup>90</sup> Ο Narayana Murthy είναι δημιουργός της Infosys, μίας από τις μεγαλύτερες εταιρείες λογισμικού και παροχής υπηρεσιών πληροφορικής στην Ινδία. Την ίδρυσε το 1981 με μόλις 250 δολάρια, αλλά τα έσοδά της το 2014 ήταν περισσότερα από 8 δις. δολάρια (Bessant & Tidd, 2017:105)

αναζητήσεις αναπτύσσοντας τις κατάλληλες δεξιότητες, συμπεριλαμβανομένων των επιχειρηματικών. Μέχρι τώρα όμως, μόνο το 5-6% των νέων αποκτούν κάποιο είδος δεξιοτήτων. Για να στρέψει τους νέους στο επιχειρείν, η κυβέρνηση έχει αναπτύξει πολιτικές και προγράμματα που περιλαμβάνουν και την ενίσχυση ικανότητάς τους στην καινοτομία. Η κυβέρνηση έχει ανακηρύξει το διάστημα 2010-2020 ως «Δεκαετία Καινοτομίας» και έχει συστήσει το Εθνικό Συμβούλιο Καινοτομίας για να αναπτύξει μία χωρίς αποκλεισμούς κουλτούρα καινοτομίας. Η Πολιτική Επιστημών, Τεχνολογίας, και Καινοτομίας (The Science, Technology, and Innovation Policy), 2013, σκοπεύει να κατατάξει την Ινδία μεταξύ των πέντε παγκοσμίων επιστημονικών δυνάμεων μέχρι το 2020. Ομοίως, η κυβέρνηση σκοπεύει να αυξήσει τις ακαθάριστες δαπάνες στην επιστημονική έρευνα και ανάπτυξη στο 2% του ΑΕΠ. Παρόλα αυτά, δεδομένης της δυνατότητάς της για καινοτομία, η Ινδία δεν έχει καταφέρει να δημιουργήσει έναν μεγάλο αριθμό πετυχημένων επιχειρήσεων (ibid: 6-7).

Παρόλες τις προαναφερθείσες προσπάθειες ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού της έχει άγνοια της επιχειρηματικότητας και των οφελειμάτων της. Για παράδειγμα, η νέα γενιά μετά την ολοκλήρωση της εκπαίδευσής της τρέχει να εγγραφεί σε προγράμματα και μαθήματα που θα τους εξασφαλίσουν δουλειές στον κυβερνητικό τομέα, στον ευρύ ιδιωτικό τομέα ή στις πολυεθνικές εταιρείες και μόνο ένας μικρός αριθμός νέων προτιμά να επιλέξει την επιχειρηματικότητα ως καριέρα. Και το χειρότερο, είναι γενική αποδοχή ότι όποιοι δεν τα καταφέρνουν καλά σε άλλες επιλογές καριέρας επιλέγουν τις επιχειρήσεις ως δουλειά τελευταίας λύσης. Οι γονείς ενθαρρύνουν τα παιδιά τους να ξεκινήσουν τις παραδοσιακές επιλογές καριέρας πχ. της φαρμακευτικής, μηχανικής ή σε κυβερνητικές θέσεις. Έρευνες έδειξαν ότι οι μαθητές του δείγματος, δεν ήταν καθόλου εξοικειωμένοι με την ιδέα και τη διαδικασία της επιχειρηματικότητας και γι' αυτό δεν την έλαβαν υπόψη τους ως επιλογή καριέρας, αλλά οι περισσότεροι εξέφρασαν την άποψη ότι εάν είχαν εκτεθεί στο επιχειρηματικό πνεύμα, θα ήταν πρόθυμοι να την ακολουθήσουν ως καριέρα. Αξιολογώντας λοιπόν το δυναμισμό της οικονομίας και το γενικό επιχειρηματικό σενάριο προκύπτει η ανάγκη του εκσυγχρονισμού της παιδαγωγικής κατάρτισης, των τεχνικών διδασκαλίας και των Προγραμμάτων Σπουδών (ibid:7-8).

Ένα από τα μεγαλύτερα κενά στο επιχειρηματικό οικοσύστημα της Ινδίας είναι η εμπορευματοποίηση των προϊόντων της. Για την επιχειρηματική ανάπτυξη, απαιτούνται λοιπόν ενδεδειγμένες προσπάθειες ενδυνάμωσης του υπάρχοντος

επιχειρηματικού οικοσυστήματος στην Ινδία. Ενθαρρυντικό είναι ότι το νεοφυές οικοσύστημά της αναπτύσσεται σταδιακά (ibid:51). Η κυβέρνηση είναι διατεθειμένη να ξεκλειδώσει την επιχειρηματική δύναμη της Ινδίας για να δημιουργήσει ευκαιρίες απασχόλησης και οικονομικής ανάπτυξης και να ενθαρρύνει τους νέους με κίνητρα και επιδοτήσεις για να επιλέξουν την επιχειρηματικότητα ως καριέρα (ibid:54). Η καλύτερη στρατηγική για την Ινδία για επανεκκίνηση της οικονομίας της είναι να επενδύσει άμεσα στο επιχειρηματικό της οικοσύστημα. Αν και η Ινδία έχει το πνεύμα και την τάση για επιχειρηματικότητα, η χώρα δεν έχει την ικανότητα να οργανώσει τους πόρους για να τρέξει με επιτυχία το καινούριο ξεκίνημα. Πολλές νεοσύστατες επιχειρήσεις αποτυγχάνουν, επειδή είναι λίγα τα λειτουργούντα φυτώρια που τις στηρίζουν για να φέρουν πρωτότυπα προϊόντα στην αγορά (Liao & Vuas, 2015).

Στην εκπαίδευση η επιχειρηματικότητα είναι μία αναπτυσσόμενη βιομηχανία από μόνη της και κερδίζει ραγδαία έδαφος ως ροή εξειδίκευσης σε πολλά μεταπτυχιακά και προπτυχιακά προγράμματα διοίκησης επιχειρήσεων. Αξιοσημείωτες προσπάθειες γίνονται ακόμη για να εισαχθεί η επιχειρηματικότητα σε σχολικό επίπεδο ως μάθημα επιλογής στην επαγγελματική κατάρτιση. Η σχολική εκπαίδευση θεωρείται ως βασικό εργαλείο για την εμφύτευση επιχειρηματικών ιδεών, στάσεων και νοοτροπίας από την παιδική ηλικία. Πολλά μένουν να γίνουν. Από την αναδιαμόρφωση των Προγραμμάτων Σπουδών, μέχρι την ενσωμάτωση της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα στο ήδη υπάρχον πρόγραμμα και την ανάπτυξη των κατάλληλων δεξιοτήτων των μαθητών κατά τη διάρκεια της σχολικής τους πορείας. Εμπειρογνώμονες κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι αν και η δημιουργικότητα, η αυτάρκεια και η πρωτοβουλία ενθαρρύνονται και ενσταλλάσσονται στους μαθητές στην πρωτοβάθμια ή δευτεροβάθμια εκπαίδευση, η εκπαίδευση στο οικονομικό περιβάλλον και στην επιχειρηματικότητα δεν έχει φθάσει σε ικανοποιητικό επίπεδο (Shukla et al., 2014:56). Αυτό που χρειάζεται είναι ένα ολιστικό μοντέλο διάχυσης της επιχειρηματικής ανάπτυξης, συνοδευόμενο από καινοτομίες και αξίες που μπορούν να ανταποκριθούν στις προκλήσεις που αντιμετωπίζει η Ινδία (ibid: 65).

Οι διαστάσεις του επιχειρηματικού πλαισίου στην Ινδία (Entrepreneurial framework Condition in India) για το 2014, ταξινομήθηκαν από την Έρευνα Εθνικών Εμπειρογνομόνων (National Experts Survey/NES) σε 12 διαφορετικές κατηγορίες (σε πεντάβαθμη κλίμακα όπου 1=πολύ χαμηλό και 5=πολύ υψηλό) (ibid:62):

- Επιχειρηματική χρηματοδότηση	3.11
- Κυβερνητική υποστήριξη και Πολιτικές	3.00
- Φόροι και Γραφειοκρατία	2.43
- Κυβερνητικά επιχειρηματικά προγράμματα	2.94
- Επιχειρηματική Εκπαίδευση στην Α/βάθμια & Β/βάθμια Εκπαίδευση	2.33
- Επιχειρηματική Εκπαίδευση στη Μεταλλουργική Εκπαίδευση	3.09
- Μεταφορά E&A στην εμπορευματοποίηση	2.86
- Εμπορική και Επαγγελματική Υποδομή	3.40
- Δυναμική εσωτερικών αγορών	3.45
- Άνοιγμα εσωτερικών αγορών	2.87
- Πρόσβαση σε Υλικές Υποδομές και Υποδομές Υπηρεσιών	3.96
- Πολιτιστικά και κοινωνικά πρότυπα	3.43

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι οι τρεις βασικοί περιορισμοί για την επιχειρηματική ανάπτυξη στην Ινδία είναι η Επιχειρηματική Εκπαίδευση στην Α/βάθμια & Β/βάθμια Εκπαίδευση, η μεταφορά και εμπορευματοποίηση της E&A- νέες τεχνολογίες και τεχνογνωσία- και η κυβερνητική υποστήριξη και πολιτικές, ενώ οι μεγάλες δυνατότητές της είναι οι υλικές υποδομές (ευκολία πρόσβασης στις επικοινωνίες, μεταφορές κλπ.) και οι υποδομές υπηρεσιών, η δυναμική της εσωτερικής της αγοράς, τα πολιτισμικά και κοινωνικά πρότυπα και η εμπορική υποδομή (ibid:66).

Οι επιχειρηματικές δραστηριότητες στην Ινδία εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από την ποιότητα της εκπαίδευσης και το οικοσύστημα που προωθεί την καινοτομία. Η κυβέρνηση, για να ενθαρρύνει τους μαθητές να επιλέξουν την επιχειρηματικότητα

ως καριέρα, πρέπει να την εισαγάγει σε όλα τα επίπεδα του εκπαιδευτικού συστήματος και να προσανατολίσει και προετοιμάσει τους μαθητές προς αυτήν μεταδίδοντάς τους τις απαραίτητες ικανότητες, γνώσεις και κλίσεις, που είναι απαραίτητες για ένα επιτυχημένο επιχειρηματικό ταξίδι. Αυτή η εκπαίδευση είναι χρήσιμη ακόμα και για τα άτομα που αναζητούν εργασία καθώς τους βοηθάει να επικεντρωθούν στη δημιουργία αξίας για τους εργοδότες τους μέσω της επιχειρηματικής τους νοοτροπίας. Παρόμοια προγράμματα πρέπει επίσης να εισαχθούν για την επανεκπαίδευση των ανθρώπων που επιθυμούν να στραφούν σε νέους κλάδους (ibid:69).

Η παγκοσμιοποίηση αναμένει από την εκπαίδευση στις αναπτυσσόμενες χώρες, οι άνθρωποι πόροι τους να είναι σε θέση να κατανοήσουν τις έννοιες του επιχειρηματικού κύκλου. Η μαζική παραγωγή και κατανάλωση είναι ένα άλλο χαρακτηριστικό της διαδικασίας παγκοσμιοποίησης. Η διεθνής κινητικότητα των ανθρωπίνων πόρων με ικανότητες και γνώσεις είναι μέρος της παγκοσμιοποίησης. Έτσι, τα παραδοσιακά εκπαιδευτικά συστήματα χωρών, όπως η Ινδία, πρέπει να αναπροσαρμοστούν στις ανάγκες της παγκοσμιοποίησης. Η Ινδία πρέπει να ακολουθήσει συστήματα επιχειρηματικής εκπαίδευσης, που αναπόφευκτα θα δημιουργήσουν περισσότερες θέσεις εργασίας για τον αυξανόμενο πληθυσμό της. Οι μακροπρόθεσμες επιδράσεις της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα θα αποδώσουν καρπούς μέσω της διατήρησης της οικονομικής ανάπτυξης μειώνοντας τη φτώχεια και δημιουργώντας περισσότερη απασχόληση. Επομένως, οι χώρες σαν την Ινδία θα πρέπει να έχουν ανοιχτό μυαλό στην κατανομή των πόρων για την εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα, στη δημιουργία επιστημονικών ιδρυμάτων και ιδρυμάτων έρευνας και ανάπτυξης και να αναπτύξουν την ικανότητα απορρόφησης των τεχνολογιών που προσφέρονται από τις χώρες. Το εκπαιδευτικό σύστημα του 21<sup>ου</sup> αι. έχει πιο διεπιστημονικό προσανατολισμό και αυτό αναγκάζει τις χώρες όπως η Ινδία να υιοθετήσουν αναπόφευκτα την εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα στα σχολεία και στα Πανεπιστήμια (Ramakrishna & Hulugappa, 2013:40).

Η Ινδία σήμερα βιώνει μία σημαντική αύξηση της επιχειρηματικότητας όχι λόγω κάποιου άγνωστου παράγοντα X, αλλά από την ανάγκη των πολιτών να δημιουργήσουν τη δική τους δουλειά, σ' ένα πληθυσμό που το 65% είναι κάτω των 35 ετών. Υπάρχει μία αυξανόμενη ζήτηση για υπηρεσίες της επόμενης γενιάς, σε πιο απλή μορφή. Ενώ κατά τα τελευταία 5 χρόνια έχει γίνει μάρτυρας μιας αυξανόμενης

πορείας των επιχειρηματιών και των νέων επιχειρήσεων, το 2016 ήταν μία σημαντική χρονιά ορόσημο όλων των βασικών συμμετεχόντων στο οικοσύστημά της, συμπεριλαμβανομένων της κυβέρνησης, εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, οργανισμών υποστήριξης επιχειρηματικότητας, επενδυτών και επιχειρηματιών να παρέξουν υποστήριξη στη διατήρηση του μεγαλύτερου τυφώνα της επιχειρηματικότητας μέχρι σήμερα. Η χρονιά ξεκίνησε με την εξαγγελία του «Action Plan Start up India, 2016» (Thakur, 2016).

*Το «Action Plan Start up India, 2016» είναι μία εμβληματική πρωτοβουλία της Ινδικής Κυβέρνησης που προτίθεται να κτίσει ένα δυνατό οικοσύστημα (eco-system) για την ανάδειξη της καινοτομίας και των νεοφυών επιχειρήσεων (start-ups) στη χώρα, που θα οδηγήσει τη βιώσιμη οικονομική ανάπτυξη και τη δημιουργία θέσεων απασχόλησης σε μεγάλη κλίμακα (Action Plan Start up India, 2016:2).*

Η κυβέρνηση συνέχισε τις εξαγγελίες μέτρων παροχής χορηγιών στους επιχειρηματίες και χαλαρών μέτρων έναρξης επιχειρήσεων στην Ινδία. Θα διαθέσει \$2 εκατομμύρια για τη στήριξη εκείνων που θα ξεκινήσουν ή θα εκσυγχρονίσουν τα υφιστάμενα φυτώρια. Επίσης εξήγγειλε την προώθηση της επιχειρηματικότητας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (Thakur, 2016).

Ακολουθεί ο συγκεντρωτικός Πίνακας 6.3. των διαστάσεων του επιχειρηματικού πλαισίου στην Ινδία για τα έτη από το 2013 έως το 2017.

**Πίνακας 6.3. Οι διαστάσεις του επιχειρηματικού πλαισίου στην Ινδία** (σε εννιάβαθμη κλίμακα, όπου 1=πολύ ανεπαρκές και 9 =πολύ επαρκές).

\*Οι τιμές των δεικτών για τα έτη 2013 και 2014 μετατράπηκαν στην κλίμακα 1-9 για να είναι συγκρίσιμες με τις δύο πρόσφατες αξιολογήσεις των ετών 2015/2016 και 2016/2017.

**1.** Επιχειρηματική χρηματοδότηση, **2a.** Κυβερνητική υποστήριξη και Πολιτικές **2b.** Φόροι και Γραφειοκρατία **3.** Κυβερνητικά επιχειρηματικά προγράμματα **4a.** Επιχειρηματική Εκπαίδευση στην Α/θμια & Β/θμια Εκπαίδευση **4b.** Επιχειρηματική Εκπαίδευση στη Μεταλυκειακή Εκπαίδευση **5.** Μεταφορά Ε&Α στην εμπορευματοποίηση **6.** Εμπορική και Επαγγελματική Υποδομή **7a.** Δυναμική εσωτερικών αγορών **7b.** Άνοιγμα εσωτερικών αγορών **8.** Υλικές υποδομές και Υποδομές Υπηρεσιών **9.** Πολιτιστικά και κοινωνικά πρότυπα

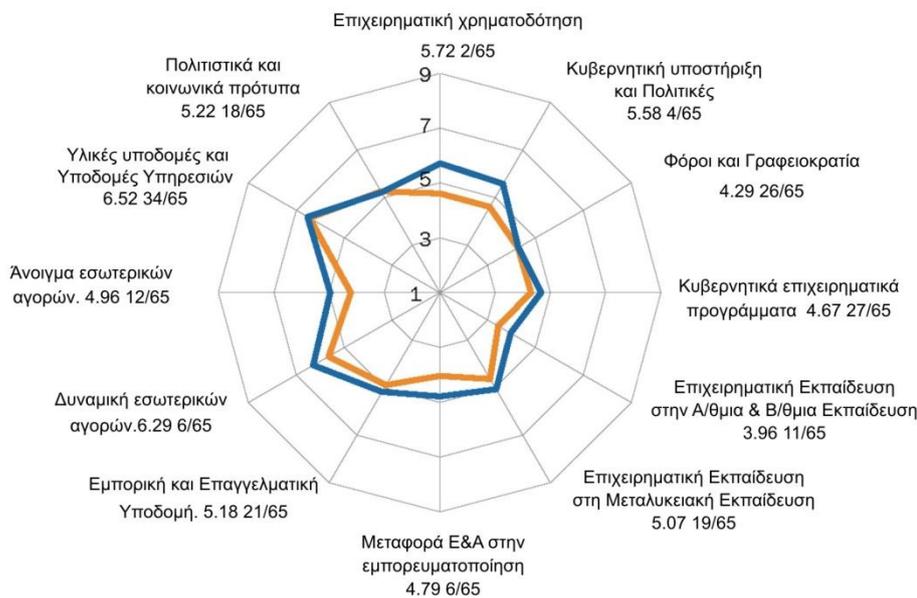
Χρονολογία	1	2a	2b	3	4a	4b	5	6	7a	7b	8	9
<b>2016/2017</b>	5.7	5.6	4.3	4.7	4.0	5.1	4.8	5.2	6.3	5.0	6.5	5.2
	2/65	4/65	26/65	27/65	11/65	19/65	6/65	21/65	6/65	12/65	34/65	18/65
<b>2015/2016</b>	5.7	5.5	3.9	4.5	4.1	5.1	4.3	5.0	5.7	4.8	6.2	5.5
	3/62	5/62	29/62	22/62	10/62	14/62	13/62	30/62	16/62	10/62	41/62	13/62
<b>2014</b>	5.6	5.4	4.37	5.3	4.12	5.56	5.15	6.12	6.21	5.77	7.13	6.17
<b>2013</b>	5.04	3.42	3.24	3.78	2.70	4.32	3.42	5.5	6.3	4.50	6.66	4.86

Πηγή: GEM, Global Report, 2016/2017  
 GEM, Global Report, 2015/2016  
 GEM, India Report 2014\*  
 GEM, Global Report, 2013\*

**Αξιολογήσεις του Επιχειρηματικού Οικοσυστήματος από εμπειρογνώμονες  
(σε σειρά κατάταξης 65 χωρών)**

— ΑΣΙΑ & ΩΚΕΑΝΙΑ — ΙΝΔΙΑ

1= Πολύ ανεπαρκές, 9= Πολύ επαρκές



*Διάγραμμα 12. Κατάταξη του Επιχειρηματικού Οικοσυστήματος της Ινδίας για το έτος 2016-17  
Πηγή: GEM, Global Report (2016/2017:65).*

Με βάση τα πορίσματα του GEM Global Report (2016/2017:32) για το επιχειρηματικό οικοσύστημα της Ινδίας, η χώρα σε σειρά κατάταξης 65 χωρών είναι η κορυφαία οικονομία σε απόδοση με 5 κορυφαίες κατατάξεις: στην επιχειρηματική χρηματοδότηση (2<sup>η</sup>), στην κυβερνητική υποστήριξη και πολιτικές (4<sup>η</sup>), στην μεταφορά έρευνας και τεχνολογίας στην εμπορευματοποίηση (5<sup>η</sup>), στη δυναμική εσωτερικών αγορών (6<sup>η</sup>), στην Επιχειρηματική Εκπαίδευση στην Α/θμια & Β/θμια Εκπαίδευση (11<sup>η</sup>). Με δείκτη 4.0 κατατάσσεται στην 11<sup>η</sup> θέση, γεγονός που δείχνει τη χαμηλή θέση που καταλαμβάνει παγκόσμια η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα σε σχολικό πλαίσιο (Πίνακας 6.4).

Πίνακας 6.4. Επιχειρηματική Εκπαίδευση σε σχολικό στάδιο εννιάβαθμης κλίμακας, σε 65 χώρες, όπου 1=υψηλά ανεπαρκές και 9= υψηλά επαρκές.

Rank	Stage	Economy	Value	1	Mean 3.1	9
1	3	Netherlands	5.4			
2	3	Estonia	4.6			
3	3	Qatar	4.6			
4	3	United Arab Emirates	4.5			
5	2	Lebanon	4.3			
6	2	Indonesia	4.1			
7	3	Sweden	4.1			
8	3	Switzerland	4.1			
9	2	Malaysia	4.0			
10	1	India	4.0			
11	3	Finland	3.9			
12	2	Macedonia	3.8			
13	3	Taiwan	3.8			
14	2	Latvia	3.8			
15	2	Georgia	3.6			
16	3	Ireland	3.5			
17	3	Australia	3.5			
18	3	Portugal	3.5			
19	2	Jamaica	3.4			
20	3	Canada	3.4			
21	2	Slovakia	3.4			
22	2	Belize	3.4			
23	3	Luxembourg	3.3			
24	2	China	3.3			
25	3	Korea	3.3			
26	2	Peru	3.2			
27	3	USA	3.2			
28	3	Israel	3.1			
29	3	Italy	3.1			
30	1	Russian Federation	3.1			
31	2	Ecuador	3.1			
32	2	Thailand	3.1			
33	1	Cameroon	3.1			
34	1	Kazakhstan	3.0			
35	3	Hong Kong	3.0			
36	2	Colombia	2.9			
37	3	Greece	2.9			
38	3	Cyprus	2.9			
39	2	South Africa	2.9			
40	2	Guatemala	2.9			
41	3	Puerto Rico	2.8			
42	2	Argentina	2.8			
43	3	United Kingdom	2.8			
44	3	France	2.8			
45	3	Germany	2.8			
46	3	Spain	2.7			
47	3	Slovenia	2.7			

Rank	Stage	Economy	Value	1	Mean 3.1	9
48	2	Turkey	2.6			
49	2	Poland	2.6			
50	2	Bulgaria	2.5			
51	2	Croatia	2.5			
52	1	Iran	2.5			
53	2	Chile	2.4			
54	2	El Salvador	2.3			
55	2	Jordan	2.2			
56	2	Brazil	2.2			
57	3	Austria	2.2			
58	2	Hungary	2.2			
59	2	Saudi Arabia	2.1			
60	1	Burkina Faso	2.1			
61	2	Panama	1.9			
62	2	Morocco	1.9			
63	2	Uruguay	1.9			
64	2	Egypt	1.7			
65	1	Senegal	1.4			

Πηγή: GEM, Global Report (2016/2017:143).

1. Χώρες χαμηλού κόστους (factor-driven and transition to efficiency).
2. Χώρες βελτίωσης αποτελεσματικότητας (efficiency-driven and transition to innovation).
3. Χώρες καινοτομίας (innovation-driven).

Στον παραπάνω Πίνακα ο Μέσος Όρος του δείκτη *Επιχειρηματική Εκπαίδευση σε σχολικό στάδιο* είναι 3.1

### Συμπεράσματα

Οι ερευνητές στα πορίσματά τους αποδίδουν την πραγματική κατάσταση στην Ινδία ότι δηλαδή η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα δεν έχει ακολουθήσει στο επιχειρηματικό οικοσύστημα τους άλλους δείκτες. Όλοι τους συμφωνούν στον μετασχηματισμό του εκπαιδευτικού συστήματος. Η κατάταξη της Ινδίας με δείκτη 4 στην Εκπαίδευση στην Επιχειρηματικότητα στην Α/θμια & Β/θμια Εκπαίδευση και θέση 11<sup>η</sup> σε 65 οικονομίες που αξιολογήθηκαν στο GEM Global Report 2016/2017, δείχνει την ενθαρρυντική προοπτική - με την προϋπόθεση ότι θα συνεχιστεί ο μετασχηματισμός στην εκπαίδευση- ότι υπάρχουν μεγάλα περιθώρια βελτίωσης, τα οποία με τη σειρά τους θα επηρεάσουν προς το καλύτερο όλο το επιχειρηματικό οικοσύστημα της Ινδίας. Υπενθυμίζοντας το ερευνητικό ερώτημα *εάν η Εκπαίδευση στην Επιχειρηματικότητα συμβάλλει στην επιτυχή διέξοδο από την οικονομική κρίση*, η απάντηση είναι καταφατική.

### 5.3 Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΝΙΓΗΡΙΑΣ

Ιστορικά, οι καθυστερημένες οικονομικά εκτάσεις της Αφρικανικής ηπείρου, κατά τον Rodney (1972), ήταν στηριγμένες στην αγροτική παραγωγή με την πλειονότητα των εδαφών να κατέχονται από ένα μικρό αριθμό φεουδαρχών. Με την εξάπλωση του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής η ανερχόμενη τάξη των εργοστασιαρχών ανέλαβε τα ηνία της διοίκησης του κράτους με άμεση απόρροια την ανισομερή κατανομή εισοδήματος και την εμφάνιση φαινομένων κοινωνικής αδικίας. Το Νιγηριανό πρότυπο ανάπτυξης σήμερα εμφανίζει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν σε άλλες δυτικές κοινωνίες. Ριζική αναδιάρθρωση λαμβάνει χώρα σε εκτεταμένα οικονομικά πεδία και η κατοχή του πλούτου μεταφέρεται στα χέρια λίγων πλουτοκρατών δυσχεραίνοντας τη θέση των πολυπληθέστερων φτωχών στρωμάτων (Aho, 2014:126).

Η ανεργία τόσο του μορφωμένου όσο και του αμόρφωτου ανθρώπινου δυναμικού έχει γίνει ένα από τα πιο επίκαιρα και ακανθώδη ζητήματα στη σύγχρονη Νιγηρία. Η κατάσταση της ανεργίας έχει περάσει - από την προηγούμενη φάση που χαρακτηριζόταν από παρατεταμένη περίοδο ανεργίας - στη φάση στην οποία οι απόφοιτοι των πανεπιστημίων πρέπει να περιμένουν μεγάλο χρονικό διάστημα προτού πιάσουν -εάν πιάσουν- εργασία. Στην αρχή της χιλιετίας η κρίση στην απασχόληση είχε αναδειχθεί ως η μεγαλύτερη πρόκληση που αντιμετώπισαν οι παγκόσμιες οικονομίες. Η συνεχιζόμενη παγκόσμια οικονομική επιβράδυνση και οι αβέβαιες οικονομικές προοπτικές οδήγησαν σε ένα ζοφερό οικονομικό τοπίο, το οποίο βύθισε πολλές οικονομίες σε βαθιά ύφεση. Αυτά τα αποτελέσματα είναι πιο έντονα στις αναπτυσσόμενες και υπο-ανάπτυκτες χώρες με αποτέλεσμα την αυξανόμενη ανεργία (Olanrewaju, 2013:4429). Το πρόβλημα της ανεργίας στη Νιγηρία χαρακτηρίζεται ως «φαινόμενο της λερναίας ύδρας» (hydra headed phenomenon<sup>91</sup>) λόγω της πολύπλευρης φύσης του. Αν και η ανεργία έχει γίνει ένα παγκόσμιο φαινόμενο του 21<sup>ου</sup> αιώνα, το πρόβλημα στη Νιγηρία μεγαλώνει κάθε χρόνο (ibid:4430).

---

<sup>91</sup> hydra headed phenomenon: φαινόμενο που έχει πολλές πτυχές, ή πτυχές ιδιαίτερα δύσκολες ή δυσεπίλυτες· δηλαδή περιέχει πολλά προβλήματα και εμπόδια (The Free Dictionary by Farlex).

Ιδιαίτερα, η ανεργία των νέων γίνεται όλο και πιο προβληματική σε πολλά μέρη του κόσμου. Στη Νιγηρία έχει αναδυθεί σε ένα από τα σοβαρότερα κοινωνικοοικονομικά προβλήματα, που αντιμετωπίζει η χώρα, υπονομεύοντας τη ζωή της νιγηριανής νεολαίας. Το υψηλό ποσοστό ανεργίας των νέων στη χώρα συνέβαλε στο υψηλό ποσοστό φτώχειας και ανασφάλειας. Τον τελευταίο καιρό σημειώθηκαν αξιοσημείωτες αρνητικές κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις στη Νιγηρία, αποτέλεσμα της ανεργίας των νέων και της υποαπασχόλησης, που αποδεικνύονται ιδιαίτερα από την αυξανόμενη μαχητικότητα, τα βίαια εγκλήματα, τις απαγωγές και την πολιτική αστάθεια. Η κατάσταση της Νιγηρίας επιδεινώνεται περαιτέρω με την παγκόσμια οικονομική κρίση που έχει παραλύσει τις επιχειρήσεις και την προοπτική εξασφάλισης θέσεων εργασίας για τους νέους. Οι Awogbenle & Iwuamadi (2010) μας πληροφορούν ότι ο πληθυσμός των νέων στη Νιγηρία ανέρχεται σε 80.000.000, που αντιπροσωπεύει το 60% του συνολικού πληθυσμού της χώρας. 64.000.000 από τους νέους αυτούς ανθρώπους είναι άνεργοι ενώ 1.600.000 είναι υποαπασχολούμενοι (Ajufu:2013:308).

Παρά τις πολιτικές και τα προγράμματα που εφαρμόστηκαν<sup>92</sup>, η ανεργία των νέων εξακολουθεί να παραμένει μία μεγάλη πρόκληση για την ανάπτυξη της Νιγηριανής οικονομίας. Δυστυχώς, η ανεργία αυξάνεται αλματωδώς λόγω του γεγονότος ότι πολλοί νέοι της δεν διαθέτουν τις κατάλληλες δεξιότητες που θα τους επιτρέψουν, μετά την αποφοίτησή τους από το σχολείο, να βρουν εργασία στη σημερινή αναδυόμενη κοινωνία (Ekong:2016:2). Στη νιγηριανή έκθεση ανεργίας 2011, που εκπονήθηκε από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, το ποσοστό ανεργίας είναι υψηλότερο στις αγροτικές περιοχές με 25,6% σε σχέση με τις αστικές με 17,1% (ibid:1).

---

<sup>92</sup> Το 2011 η καμπάνια Εκπαίδευση για Όλους (Education for All/EFA) τόνισε την ανάγκη εμφύσησης δεξιοτήτων τόσο σε νέους όσο και σε ενήλικες σε όλη τη χώρα. Ο Πρόεδρος της Νιγηρίας, Obasanjo, παρακίνησε τους φοιτούντες σε πανεπιστημιακά ιδρύματα, ανεξαρτήτου πεδίου σπουδών επιλογής, να εντρυφήσουν στη μελέτη επιχειρηματικών αντικειμένων μάθησης. Κατά τον Babalola (2011) όμως δεν επιτεύχθηκε η ομαλή ενσωμάτωση της εταιρικής εκπαίδευσης στο σύνολο των πανεπιστημίων ενώ το πρόγραμμα που εφάρμοσε το Ibadan προσήλκυσε το ενδιαφέρον μιας μικρής μειοψηφίας μαθητών. Το 2010 ιδρύθηκε το Κέντρο Επιχειρηματικής Αναπτυξιακής Έρευνας (Centre for Entrepreneurship and Development Research) με στόχο τη διεύρυνση της επιχειρηματικής κουλτούρας και νοοτροπίας και την ενθάρρυνση αυτόνομων εταιρικών δραστηριοτήτων. Το πρώτο Τεχνικό Κέντρο επιχειρηματικής εκπαίδευσης συστάθηκε το 2009 στο Πανεπιστήμιο του Ιλορίν κάνοντας εθνική προτεραιότητα την κατάρτιση των σπουδαστών σε θέματα επιχειρηματικότητας ώστε να εξαλειφθεί η διογκούμενη ανεργία. Παρά τις γενναίες αυτές απόπειρες η χώρα παρουσιάζει ελλειμματικές πτυχές καθώς αποσιάζει ένα εμπεριστατωμένο πλαίσιο αναλυτικών οδηγιών που θα κατευθύνει το όλο εγχείρημα (Anho, 2014:132).

### *παράγοντες που επηρεάζουν την ανεργία στην Νιγηρία*

Παρακάτω θα περιγράψουμε τους παράγοντες που επηρεάζουν την ανεργία στη Νιγηρία κατά την Ajufu (2013:309-310):

- ο ρυθμός αύξησης του πληθυσμού και ιδιαίτερα της παραγωγικής ηλικίας
- η εσωτερική μετανάστευση των νέων από τις αγροτικές στις αστικές περιοχές, όπου οι ευκαιρίες απασχόλησης είναι πολύ περιορισμένες. Η αστικοποίηση δημιουργεί ανεργία.
- η έλλειψη δεξιοτήτων για την απασχόληση, λόγω ακατάλληλων σχολικών προγραμμάτων σπουδών, συμβάλλει στην αύξηση της ανεργίας των νέων. Σύμφωνα με τους Mcgrath (1999), Kent & Musli, (1995) το εκπαιδευτικό σύστημα στη Νιγηρία προμηθεύει την αγορά εργασίας με απόφοιτους που δεν διαθέτουν τις δεξιότητες που απαιτούν οι εργοδότες. Οι Oladele, Akeke και Oladunjoye, (2011) συνηγορούν επίσης στο ότι πολλοί απόφοιτοι στη Νιγηρία δεν διαθέτουν επιχειρηματικές δεξιότητες για να διευκολύνουν την αυτοαπασχόληση.
- τα προγράμματα σπουδών και τα προγράμματα κατάρτισης είναι προσαρμοσμένα για την προετοιμασία των νέων για θέσεις εργασίας σε μεγάλους Οργανισμούς και στο Δημόσιο τομέα. Δεδομένου ότι αυτές οι θέσεις εργασίας δεν υφίστανται, υπάρχει αναντιστοιχία μεταξύ των δεξιοτήτων που κατέχουν οι αιτούντες εργασία και των διαθέσιμων θέσεων.
- η επιθετική δημιουργία πολλών πανεπιστημίων και τεχνολογικών σχολών προκάλεσε αρνητικά αποτελέσματα στις προσπάθειες δημιουργίας θέσεων απασχόλησης. Αυτό οφείλεται στο ότι η Νιγηρία δεν έχει πετύχει μία αντίστοιχη στρατηγική απορρόφησης θέσεων εργασίας για τους πολλούς αποφοίτους αυτών των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Ενώ τα πανεπιστήμια έχουν πολλαπλασιαστεί, οι θέσεις εργασίας και οι εργοδότες έχουν αυξηθεί με αριθμητική πρόοδο. Αυτό το κενό στη στρατηγική προσέγγιση της Νιγηρίας για τη δημιουργία θέσεων εργασίας, οδήγησε στην προσφορά ειδικευμένων πτυχιούχων που είναι περισσότεροι από τη ζήτηση, μειώνοντας έτσι τους μισθούς και αυξάνοντας περαιτέρω την ανεργία.

- η κακή διακυβέρνηση, η αναποτελεσματική βοήθεια στους φτωχούς, η κατασπατάληση των πόρων, η αλληλοεπικάλυψη των λειτουργιών, ο ανεπαρκής συντονισμός και η έλλειψη βιώσιμων μέτρων (Musari, 2009).

#### *αιτίες ανεργίας στη Νιγηρία*

Το επίπεδο της ανεργίας στη Νιγηρία έχει αυξηθεί σε μεγάλο βαθμό ώστε δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί με απλή εκστρατεία ή με λόγια. Απαιτούνται συνδυασμένες προσπάθειες τόσο των ατόμων όσο και της κυβέρνησης, ειδικότερα, καθώς και της παγκόσμιας κοινότητας γενικότερα, για να διατυπωθεί μία βιώσιμη λύση στο πρόβλημα της ανεργίας (Nwankwo, 2014:104). Κατά τον Nwankwo, οι αιτίες της ανεργίας στην Νιγηρία είναι:

- κακός εκπαιδευτικός προγραμματισμός: το υψηλό ποσοστό ανεργίας μεταξύ των νέων θα μπορούσε να ανιχνευθεί στο εκπαιδευτικό σύστημα της Νιγηρίας (κανένα Πανεπιστήμιο της δεν είναι μέσα στην πρώτη χιλιάδα των Πανεπιστημίων του κόσμου). Το εκπαιδευτικό σύστημα δεν εξοπλίζει τους σπουδαστές με τα απαραίτητα εργαλεία που απαιτούνται για την ικανοποίηση των αναμενόμενων αναγκών της κοινωνίας. Από την άλλη, η κυβέρνηση κατηγορείται για τον λανθασμένο προσανατολισμό των φοιτητών και τη φτωχή μισθοδοσία του δημόσιου τομέα, που δεν δίνει κίνητρα σε όσους διαθέτουν τις κατάλληλες δεξιότητες. Ο Gbosi (2005) υποστηρίζει ότι η μεγάλη αύξηση των ιδρυμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και των υποψηφίων για εργασία που προετοιμάζονται για δουλειές «με άσπρα – κολλάρα» (white-collar jobs), είναι οι κύριοι υπεύθυνοι του προβλήματος της ανεργίας.
- παραμέληση του γεωργικού τομέα: ο γεωργικός τομέας ήταν ο κύριος προμηθευτής απασχόλησης για περισσότερο από το 60% του πληθυσμού της Νιγηρίας. Η μαζική μετακίνηση εργαζομένων στον πετρελαϊκό τομέα προκάλεσε μαζική ανεργία καθόσον η πλειονότητα αυτών δεν είχε καμιά σχέση με αυτόν τον τομέα.
- υιοθέτηση άκαιρων δράσεων οικονομικής πολιτικής: η απόλυση εργαζομένων από βιομηχανίες μικρής κλίμακας (του επίσημου και ανεπίσημου τομέα), η υποτίμηση του εγχώριου νομίσματος και οι πολιτικές που σχεδιάστηκαν για

να ξεκινήσουν την ανάπτυξη της οικονομίας απέτυχαν λόγω της δομής της οικονομίας στην Νιγηρία, όπου κυριαρχούσε η ασυδοσία.

- λανθασμένη εντύπωση σχετικά με τις τεχνικές και επαγγελματικές σπουδές: η λανθασμένη εντύπωση που έχουν οι Νιγηριανοί για την τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση, συνέβαλε επίσης στο υψηλό ποσοστό ανεργίας. Υπάρχει μία διαρκής κοινωνική προκατάληψη κατά της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης (Damachi, 2001). Ένας μεγάλος αριθμός ατόμων που αναζητούν εργασία δεν διαθέτει πρακτικές δεξιότητες, που θα μπορούσαν να ενισχύσουν την αυτοαπασχόληση και αυτό γιατί αντί να παρέχουν θέσεις εργασίας σε άλλους, οι απόφοιτοι και άνεργοι εξαρτώνται από την κυβέρνηση και από τον μη-ζωντανό ιδιωτικό τομέα για ευκαιρίες απασχόλησης.
- κακό ευνοϊκό περιβάλλον: η ανασφάλεια στη χώρα παρεμποδίζει τις επενδυτικές κινήσεις (ibid:106).

#### *συνέπειες της ανεργίας στη Νιγηρία*

Οι συνέπειες της ανεργίας στη Νιγηρία είναι πολύ σοβαρές και απειλητικές για τους πολίτες και την οικονομία ως σύνολο (Bello, 2003) και εξακολουθούν να δημιουργούν προκλήσεις για την επιβίωση του Νιγηριανού έθνους. Αυτές οι συνέπειες κατά τον Nwankwo (2014:107) είναι:

- μη παραγωγικό εργατικό δυναμικό: Σύμφωνα με τους Njoku και Ihugba (2011), οι πιο άμεσες επιπτώσεις στην οικονομία από ένα μη παραγωγικό δυναμικό είναι η απώλεια παραγωγής των αγαθών και υπηρεσιών και η αδυναμία είσπραξης φόρων εισοδήματος και έμμεσων φόρων. Οι περισσότεροι από τους νέους που έχουν τις απαιτούμενες δεξιότητες στην επιχειρηματικότητα ακόμη και αν προέρχονται από τα Πανεπιστήμια, με θαυμάσια αποτελέσματα, δεν έχουν θέση στο εργασιακό περιβάλλον της Νιγηρίας. Αυτό το άσχημο σενάριο έχει κάνει το εργατικό δυναμικό μη παραγωγικό.
- συμβάλλει στην εγκληματικότητα και τη βία.
- συμβάλλει στον εθισμό στα ναρκωτικά.
- συμβάλλει στη διαμόρφωση χαμηλού ΑΕΠ.

- **ψυχολογικές επιπτώσεις:** Οι νέοι που έχουν σπουδάσει αρκετά χρόνια σε σχολές, κολλέγια και Πανεπιστήμια έχουν όνειρα και φιλοδοξίες, για να εξασφαλίσουν ικανοποιητικές θέσεις εργασίας μετά από μακρύ αγώνα σπουδών, για να αποκτήσουν βασικές ανάγκες της ζωής (τροφή, ενδυμασία, στέγαση, και υγειονομική περίθαλψη), αξιοπρέπεια και σταδιακά να απολαύσουν μία καλύτερη ζωή. Το τραύμα να βλέπουν τα όνειρά τους να γκρεμίζονται βδομάδα-με τη βδομάδα, μήνα- με το μήνα, μπορεί να τους δημιουργήσει βαθιές ψυχολογικές πληγές, που είναι πολύ δύσκολο να αντιμετωπίσουν σε αυτή τη νεαρή ηλικία. Αυτό το τραύμα επηρεάζει την αυτοεκτίμησή τους και μπορεί να οδηγήσει σε κλινική κατάθλιψη.
- **οικογενειακή υποστήριξη:** Σε μια χώρα όπως η Νιγηρία, όπου οι άνθρωποι συνταξιοδοτούνται όταν δεν είναι κουρασμένοι και όπου δεν υπάρχει δίκτυο κοινωνικής ασφάλισης, πολύ συχνά οι οικογένειες εξαρτώνται από την αποφοίτηση του γιου ή της κόρης τους από το σχολείο ή το κολλέγιο για να αναλάβουν εργασία και να υποστηρίξουν όλη την οικογένεια. Όταν αυτό δεν συμβαίνει, τα οικονομικά δεινά είναι απίστευτα λυπηρά.
- **επίδραση στην υγεία:** η έλλειψη σταθερού εισοδήματος οδηγεί επίσης σε ανεπαρκή διατροφή που επηρεάζει δυσμενώς την υγεία των νέων και των οικογενειών τους.
- **πολιτική αστάθεια:** Όσο αυξάνει η ανεργία, τόσο αυξάνει και η δυσαρέσκεια των πολιτών προς την κυβέρνηση, γεγονός που με τη σειρά του οδηγεί σε συχνές αλλαγές κυβερνήσεων ή δημιουργία ασταθών συνασπισμών. Τα παραπάνω κάθε άλλο παρά συμβάλλουν στην εμπέδωση κλίματος οικονομικής σταθερότητας και αποτρέπουν την εμφάνιση ενός φαύλου κύκλου πολιτικής αλλαγής.

#### *πολιτικές για τη μείωση της ανεργίας στη Νιγηρία*

Μία από τις σημαντικότερες προκλήσεις που αντιμετωπίζει σήμερα η οικονομία της Νιγηρίας είναι η διαμόρφωση αποτελεσματικών μέτρων πολιτικής, που θα μειώσουν δραστικά την ανεργία και τη φτώχεια. Στη συνεχή προσπάθεια της Νιγηρίας και των άλλων αφρικανικών οικονομιών για μείωση της ανεργίας, τα ακόλουθα μέτρα πολιτικής που προτείνει ο Nwankwo είναι πολύ χρήσιμα:

- Δημιουργία απασχόλησης μέσω της αναδιάρθρωσης του εκπαιδευτικού συστήματος: Δεδομένου του υψηλού επιπέδου ανεργίας στη Νιγηρία, η ανάπτυξη επιχειρηματικών δεξιοτήτων και πρωτοβουλιών πρέπει να είναι πρωταρχικής σημασίας, ιδίως στον τομέα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, προκειμένου να διευκολυνθεί η απασχολησιμότητα των αποφοίτων, που καλούνται όλο και περισσότερο να μην είναι μόνο άτομα που αναζητούν εργασία, αλλά κυρίως να είναι δημιουργοί θέσεων εργασίας (Okebukola, 2001). Η Νιγηρία βρίσκεται στη χαμηλότερη θέση ανάπτυξης και αξιοποίησης του ανθρωπίνου κεφαλαίου εξαιτίας της ανεπάρκειας του εκπαιδευτικού συστήματος, το οποίο τείνει να παράγει όλο και περισσότερους χωρίς επαγγελματικές δεξιότητες για την απασχόληση σε σχέση με όσους χρειάζεται η οικονομία για να παραμείνει ζωντανή. Υπάρχει λοιπόν ανάγκη αναδιάρθρωσης του εκπαιδευτικού της συστήματος ανεξάρτητα από την παραγωγή ανθρώπινου δυναμικού. Και πάλι, θα πρέπει να δοθεί μεγαλύτερη προτεραιότητα στις επαγγελματικές δεξιότητες καθώς αυτές μπορούν να δημιουργήσουν αυτοαπασχόληση. Οι τεχνολογικοί θεσμοί στη χώρα, από την άλλη πλευρά, πρέπει να είναι κατάλληλα διαμορφωμένοι και εξοπλισμένοι για να εξασφαλίσουν αποτελεσματικότητα. Πριν από την είσοδο στα ανώτερα ιδρύματα, οι φοιτητές θα πρέπει να κατανοήσουν τις συνέπειες που έχει στην παρούσα νιγηριανή οικονομία ο μεγάλος αριθμός ατόμων που ζητούν ακαδημαϊκό πιστοποιητικό χωρίς τις ανάλογες πρακτικές δεξιότητες.
- Πρόνοια για τις υποδοχές: Υπάρχει επιτακτική ανάγκη η κυβέρνηση να ανταποκριθεί αποτελεσματικά στις προκλήσεις ανάπτυξης των υποδομών σε ολόκληρη τη χώρα, γεγονός που θα συμβάλει στη δυναμική εκκίνηση του ιδιωτικού τομέα, που θα τονώσει τις ιδιωτικές επενδύσεις και θα επιφέρει σημαντική οικονομική ανάπτυξη μεγαλύτερη από ότι επιφέρει η άμεση συμμετοχή της κυβέρνησης στις επενδύσεις. Αυτό συμβαίνει επειδή οι εμπειρικές αποδείξεις για τις περισσότερες αφρικανικές χώρες δείχνουν ότι οι ιδιωτικές επενδύσεις έχουν σημαντικά ισχυρότερη επίδραση στην ανάπτυξη από ό,τι οι Κυβερνητικές επενδύσεις, πιθανώς, επειδή είναι πιο αποτελεσματικές και ίσως λιγότερο στενά συνδεδεμένες με τη διαφθορά (Tairu, 2003).
- Επανάληψη της ιεράρχησης του γεωργικού τομέα: Η Νιγηρία είναι κατά κύριο λόγο μια αγροτική οικονομία. Οι προκλήσεις της

ανεργίας απαιτούν να δοθεί ξανά προτεραιότητα στον αγροτικό τομέα. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσω του Προγράμματος της πρώην φτηνής χρηματικής πολιτικής ή της εκστρατείας αγροτικής διαφώτισης τόσο στις αγροτικές όσο και στις αστικές περιοχές της χώρας.

- Αποθάρρυνση των εξαγωγών θέσεων εργασίας: Οι γευστικές επιλογές των περισσότερων Νιγηριανών ενθαρρύνουν την εξαγωγή θέσεων εργασίας σε άλλες χώρες εις βάρος της εγχώριας οικονομίας, γεγονός που εμποδίζει την ανάπτυξη των εγχώριων επιχειρήσεων. Κάθε νιγηριανός καταναλωτής πρέπει να ενταχθεί στον πόλεμο ενάντια στην ανεργία υποστηρίζοντας τα τοπικά προϊόντα, για τα οποία υπάρχουν διαθέσιμα υποκατάστατα της πατρίδας του. Αυτό θα δημιουργήσει ευκαιρίες απασχόλησης στη Νιγηρία.
- Προσαρμογή των προοπτικών οικονομικής ανάπτυξης: Ένα από τα σημαντικότερα μέσα για τη μείωση των φαινομένων ανεργίας στη Νιγηρία σήμερα είναι η επιτάχυνση της αναπτυξιακής ικανότητας της οικονομίας. Για χρόνια, οι επιδόσεις της οικονομίας της Νιγηρίας ήταν κατώτερες των προσδοκιών μειώνοντας έτσι τις πιθανότητες αξιοποίησης τόσο των ανθρώπινων όσο και των υλικών πόρων. Ο δρόμος προς τα εμπρός επιβάλλει τη διαφοροποίηση της οικονομίας. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσω της εξάλειψης του σημερινού ψευδοφεντεραλισμού που ενθαρρύνει την αδράνεια και την απόλυτη εξάρτηση από το πετρέλαιο. Η νιγηριανή κυβέρνηση θα πρέπει να απορροφήσει επειγόντως το πνεύμα του πραγματικού φεντεραλισμού θεσμοθετώντας την ιδιοκτησία των πόρων για τη διαχείριση των πόρων της χώρας και τη μείωση της υπερβολικής πίεσης για τον κεντρικό έλεγχο ισχύος που προκαλεί μεγάλη πολιτική βία. Με τον τρόπο αυτό θα επιτευχθεί η περιφερειακή ανάπτυξη, ο υγιής ανταγωνισμός και η οικονομική διαφοροποίηση. Αυτό θα βελτιώσει σημαντικά τη διαδικασία ανάπτυξης της οικονομίας και θα δημιουργήσει ευκαιρίες απασχόλησης (Nwankwo, (2014:108-109).

*«μία οικονομία είναι το αποτέλεσμα για το οποίο η επιχειρηματικότητα είναι η αιτία»*

Πολλοί ερευνητές ευρέως έχουν γράψει για την επιχειρηματικότητα και τη δυνατότητά της να δημιουργεί απασχόληση, υποτιμώντας έτσι την πεμπτούσια, τη σημασία και τη συσχέτιση αυτού του υποτομέα στην ανάπτυξη οποιασδήποτε

οικονομίας (Olanrewaju, 2013:4430), καθόσον ο γενικός ρόλος της επιχειρηματικότητας στην ανάπτυξη μιας οικονομίας τίθεται ως «μία οικονομία είναι το αποτέλεσμα για το οποίο η επιχειρηματικότητα είναι η αιτία» (Olanrewaju, 2013:4434).

Προκειμένου να τονιστεί η σημασία της επιχειρηματικότητας σε σχέση με την αύξηση και ανάπτυξη μιας δεδομένης οικονομίας, η επιχειρηματικότητα έχει ποικιλοτρόπως αναφερθεί ως «πηγή δημιουργίας απασχόλησης». Όπως έχει διαπιστωθεί, το γεγονός αυτό κατά τον Adejumo (2000) οφείλεται στο ότι οι επιχειρηματικές δραστηριότητες έχουν θετικές επιπτώσεις στην οικονομία ενός έθνους και στην ποιότητα της ζωής των ανθρώπων (ibid:4430).

Η επιχειρηματικότητα διευκολύνει τη χρήση τοπικών πρώτων υλών και άλλων πόρων. Με σκληρή δουλειά η επιχείρηση δημιουργεί σημαντικές ευκαιρίες απασχόλησης με χαμηλό κόστος κεφαλαίου και όντας ανθεκτική και ευέλικτη, μπορεί να προσαρμόζεται καλύτερα στις απροσδόκητες αλλαγές στο οικονομικό και χρηματοδοτικό περιβάλλον. Η τόνωση της εγχώριας επιχειρηματικότητας σε μία αναπτυσσόμενη χώρα όπως η Νιγηρία είναι δυνατή. Οι ιδιώτες ή ομάδες έχουν την ευκαιρία να διαχειριστούν τις επιχειρήσεις με ελάχιστες απαιτήσεις πόρων. Ο Chuta (1984) αναφέρει ότι οι επενδύσεις σε μικρές επιχειρήσεις συμβάλλουν στη μετατροπή του παραδοσιακού τομέα. Αυτό εκσυγχρονίζει την αντίληψη των ανθρώπων για τη ζωή και εισάγει τη χρήση μηχανών αντί για τη χειροκίνητη εργασία. Οι δεξιότητες των ανθρώπων εκσυγχρονίζονται και συγχρονίζονται με την ανάπτυξη. Στη σημερινή Νιγηρία η κυβέρνηση δεν μπορεί να παρέχει 100% απασχόληση στους πολίτες (ibid:4433). Το έλλειμμα απορρόφησης των αποφοίτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης γίνεται φανερό στην αναφορά του Ochonma (2011), ο οποίος επεσήμανε ότι από τα 2.8 εκατομμύρια φρέσκων εισροών στην αγορά εργασίας μόνο το 10% κατάφεραν να βρουν μία ανεκτός επικερδή εργασία (Anho, 2014:125). Η επιχειρηματικότητα όμως βοήθησε πολλούς να απασχολούνται επικερδώς, καθόσον αυτή συμβάλλει στη μείωση του προβλήματος της ανεργίας στη χώρα δηλαδή στη ρίζα όλων των κοινωνικο-οικονομικών προβλημάτων. Η επιτυχία βοήθησε στη σύνδεση διαφόρων τομέων της οικονομίας, στη μείωση της συγκέντρωσης οικονομικής δύναμης, προώθησε τη δικαιότερη ανακατανομή του πλούτου, του εισοδήματος και ακόμη και της πολιτικής εξουσίας προς το συμφέρον της χώρας (Olanrewaju, 2013:4433).

Σύμφωνα με τους John & Mary (1986) η επιχειρηματικότητα στη Νιγηρία αντιμετωπίζει πολλά προβλήματα, που περιορίζουν την ανάπτυξή της. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται η έλλειψη οικονομικών και κεφαλαιακών απαιτήσεων, τα προβλήματα υποδομής, η τεχνολογία, οργανωτικοί περιορισμοί, η ανεπάρκεια ή έλλειψη εξειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού, ο ανταγωνισμός από τα εισαγόμενα αγαθά, η κακή διαχείριση κυβερνητικών προγραμμάτων, η ανεπαρκής πληροφόρηση σχετικά με τις επιχειρηματικές ευκαιρίες, το ανεπαρκές κεφάλαιο, αγαθά που δεν ανταποκρίνονται στα πρότυπα, ανησυχία για το κέρδος κ.ά. Αυτά τα προβλήματα έχουν μεγάλες δυνατότητες να επηρεάσουν τις επιχειρήσεις (ibid:4434).

Σύμφωνα με τον Obanla (1986) οι προοπτικές ανάπτυξης μικρών επιχειρήσεων είναι αρκετά λαμπρές. Ο ίδιος ισχυρίστηκε ότι «απλώς είναι θέμα χρόνου» και ότι η Νιγηρία θα πετύχει στην ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί εάν η κυβέρνηση δεν υποχωρήσει στις προσπάθειές της (ibid:4435).

Ο Olanrewaju (2013:4035-4037) αξιοποίησε στη μελέτη του τις υπάρχουσες θεωρίες ως πλατφόρμα για την εξήγηση της φύσης, των διαδικασιών και των μεταβλητών της επιχειρηματικότητας σε συνάρτηση με την ανεργία. Κατά τη θεωρία του Schumpeter (1934) η οικονομική ανάπτυξη συμβαίνει μέσω μιας δυναμικής διαδικασίας του «κύκλου ζωής των Επιχειρήσεων» (Business cycle). Η επιχειρηματικότητα είναι συνάρτηση του ποσοστού κέρδους και του «κοινωνικού κλίματος» (social climate). Ο Mbagbu (2008) εξήγησε ότι το κοινωνικό κλίμα περιλαμβάνει το εκπαιδευτικό σύστημα, τις κοινωνικές αξίες, την ταξική δομή, τη φύση και την έκταση του γοήτρου και άλλων ανταμοιβών που συνοδεύουν την επιχειρηματική επιτυχία καθώς, (Higgins, 1978), και τη στάση της κοινωνίας απέναντι στην επιχειρηματική επιτυχία. Με αυτή τη θεωρία μία πραγματική φιλοσοφία της εκπαίδευσης, που είναι ποιοτική και στοχευμένη, που ενθαρρύνει την απόκτηση δεξιοτήτων, την αυτοπεποίθηση και την αυτοαπασχόληση, θα αυξήσει την επιχειρηματικότητα. Σύμφωνα με τη θεωρία του Drucker (1985), η επιχειρηματικότητα στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες (Least Developed Countries/LDCs) είναι η «δημιουργική απομίμηση». Αυτό συμβαίνει όταν οι μιμητές κατανοούν καλύτερα πώς μία καινοτομία μπορεί να εφαρμοστεί, να χρησιμοποιηθεί ή να πωληθεί σε εξειδικευμένες αγορές, στη ίδια χώρα ή σε γειτονικές, όπως συμβαίνει, σύμφωνα με τον Mbagbu (2008), στη Νιγηρία. Σύμφωνα με τη «θεωρία της

οικονομικής επιβίωσης», η επιχειρηματικότητα κυριαρχεί μεταξύ των ανθρώπων που πλήττονται από πολιτικές αναταραχές ή από άτομα που έχουν πέσει θύματα διακρίσεων ή των περιστάσεων ή είναι καταπιεσμένα λόγω περιθωριοποίησης. Έτσι είναι δυνατόν για άτομα που έχουν χάσει την εργασία τους, λόγω μείωσης του εργατικού δυναμικού των επιχειρήσεων, να γίνουν επιχειρηματίες όχι από επιλογή αλλά από καθαρή βούληση για επιβίωση. Ο Mbagbu (2008) υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι αυτοί έχοντας χάσει τα μέσα βιοπορισμού, μετά από μια περίοδο αδράνειας και απογοήτευσης, στρέφουν τις δημιουργικές ενέργειές τους στην επιχειρηματικότητα. Το φαινόμενο αυτό ο Gilder (1981) το αναφέρει ως η «μετάβαση από τη φτώχεια στον πλουτισμό» (movement from poverty to wealth). Ο Kirzner (1984) επικεντρώνεται στην «επιχειρηματική εγρήγορση» (entrepreneurial alertness) εννοώντας τις διαθέσιμες ευκαιρίες, που δεν έχουν όμως εντοπιστεί. Η ουσία της θεωρίας έγκειται στο ότι κάποιος είναι προικισμένος με το χάρισμα να αναγνωρίζει κάτι που οι άλλοι δεν έχουν αναγνωρίσει· ότι υπάρχει μία ευκαιρία που περιμένει να αξιοποιηθεί. Ο Kirzner πιστεύει ότι η εγρήγορση είναι ένα χαρακτηριστικό των επιτυχημένων επιχειρηματιών. Τα ευρήματα της μελέτης του Olanrewaju (2013:4441, 4442) κατέδειξαν ότι αν και το πρόβλημα της ανεργίας στη Νιγηρία μπορεί να περιοριστεί μέσω της αποτελεσματικής επιχειρηματικής ανάπτυξης, το ποσοστό ανεργίας θα εξακολουθήσει να είναι ανησυχητικά υψηλό. Αυτό συμβαίνει παρά τις κυβερνητικές προσπάθειες που αποσκοπούν στη μείωση της απειλής της ανεργίας στη Νιγηρία, καθόσον η κυβερνητική προσπάθεια από μόνη της δεν επαρκεί σε σχέση με το μέγεθος των ανέργων. Η άποψη του ερευνητή συμφωνεί με τον ισχυρισμό του Obanla (1986), ως παραπάνω αναφέρθηκε, ότι οι προοπτικές ανάπτυξης των μικρών επιχειρήσεων στη Νιγηρία είναι λαμπρές, με τον περιορισμό που έχει θέσει. Οι συστάσεις του ερευνητή, καθόσον οι κυβερνητικές προσπάθειες δεν μπορούν από μόνες τους να επιλύσουν το πολυδιάστατο χαρακτήρα του προβλήματος ανεργίας της Νιγηρίας, είναι ότι απαιτούνται συλλογικές προσπάθειες τόσο των δημόσιων όσο και των ιδιωτικών επιχειρήσεων, για να μετριαστεί το πρόβλημα της ανεργίας· δηλαδή μία εταιρική σχέση μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα για την αντιμετώπιση της ανεργίας στη Νιγηρία μέσω της επιχειρηματικής ανάπτυξης. Δεύτερον, τα επιχειρηματικά προγράμματα και τα προγράμματα σπουδών των πανεπιστημίων θα πρέπει να σχεδιάζονται με τέτοιο τρόπο ώστε να ανταποκρίνονται στις τρέχουσες τάσεις· δηλαδή να αναπτύξουν τις ικανότητες των αποφοίτων για να μπορούν αυτοί να ανταποκριθούν σε συγκεκριμένο τομέα επιλογής

τους, που αφορά το εμπόριο ή τις επιχειρήσεις. Με αυτό τον τρόπο θα μειώσουν σημαντικά το μεγάλο χρονικό διάστημα αναμονής των αποφοίτων για το υποτιθέμενο φευγαλέο όνειρό τους ή τις δουλειές των ονείρων τους, μέσω της άσκησης του εμπορίου ή της επιχείρησης, που έμαθαν στις σχολές τους. Επίσης, κάνει συστάσεις ως προς τη χρηματοδότηση, που πρέπει να κατευθυνθεί από τις δημόσιες και ιδιωτικές επιχειρήσεις προς τους αποφοίτους με επιχειρηματικές δεξιότητες για να δημιουργήσουν, στον τομέα των δεξιοτήτων τους, τις δικές τους επιχειρήσεις. Έτσι, τους δίνεται η ευκαιρία να γίνουν και εργοδότες. Προς επίρρωση των εισηγήσεων του ο ερευνητής, Olanrewaju, αναφέρεται σε μία από τις συστάσεις που έκαναν οι Ubulom & Enyoghasim (2012) στη Μελέτη τους σχετικά με την *ανάπτυξη επιχειρηματικών δεξιοτήτων μέσω του προγράμματος επιχειρηματικής εκπαίδευσης για την αειφόρο ανάπτυξη στο Δέλτα του Νίγηρα*<sup>93</sup>, για να περιορίσουν τον *ξεσηκωμό*<sup>94</sup> των νέων στον οποίο αναφερόμαστε ευθύς παρακάτω.

#### *ανεργία και εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα*

Εδώ και κάποια χρόνια, ο ξεσηκωμός της νεολαίας έχει επηρεάσει την κοινωνική, οικονομική και πολιτική ανάπτυξη καθώς και την αειφόρο ανάπτυξη της Νιγηρίας και ιδιαίτερα της περιοχής του Δέλτα του Νίγηρα ποταμού, γεγονός σοβαρής ανησυχίας και πρόκλησης για όλους τους Νιγηριανούς αλλά και των πολυεθνικών που λειτουργούν στην περιοχή. Ο Alamiyesegha (2000) προσδιόρισε την ανεργία και την περιθωριοποίηση ως πρωταρχικές αιτίες του ξεσηκωμού των νέων της περιοχής του Δέλτα του Νίγηρα ποταμού. Οι νέοι διαμαρτύρονται για τη μακρά περίοδο παραμέλησης και στέρησης που έχει υποστεί ο λαός παρά την τεράστια συνεισφορά του στην οικονομία του έθνους. Η περιοχή έχει αναγνωριστεί ως η πετρελαιοπαραγωγική περιοχή της Νιγηρίας. Ο Okala (2003) εντόπισε ότι πάνω από το 80% των νέων είναι άνεργοι. Κατά τον Ubulom (2008) αυτή είναι μία από τις αιτίες ξεσηκωμού των νέων και ως εκ τούτου, η ανάγκη για επιχειρηματική εκπαίδευση σε μία χώρα, που βασανίζεται από υψηλό δείκτη ανεργίας σε απόφοιτους

---

<sup>93</sup> Developing Entrepreneurial Skills through Business Education Programme to Curb Youth Restiveness for Sustainable Niger Delta Development (2012).

<sup>94</sup> Με τη λέξη ξεσηκωμό αποδίδεται στην παρούσα εργασία η έννοια της λέξης restiveness. Ο ξεσηκωμός είναι η αντίδραση των νέων του Δέλτα του Νίγηρα στα κοινωνικά φαινόμενα της ανεργίας και της περιθωριοποίησης στην περιοχή. Θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και άλλες λέξεις όπως ριζοσπαστικότητα, απειθαρχία, αναταραχές. Ο ξεσηκωμός έχει διαβαθμίσεις: από συγκεντρώσεις για διαμαρτυρίες έως την καταστροφή αγωγών πετρελαίου και εγκαταστάσεων.

σχολείων (Isyaku, 2003), δεν μπορεί να μην υπερτονιστεί (Ubulom & Enyoghasim , 2012:68).

Παρά το ότι ο Obaro (2002) ισχυρίστηκε ότι η επιχειρηματική εκπαίδευση έχει διανύσει πολύ δρόμο στη Νιγηρία, αξίζει να σημειωθεί ότι είναι μία νέα εξέλιξη στην παράδοση του εκπαιδευτικού συστήματος της χώρας. Οι σκοποί και οι στόχοι του εκπαιδευτικού συστήματος της Νιγηρίας όπως αναφέρονται στην Εθνική Πολιτική της Εκπαίδευσης, σύμφωνα με το Federal Republic of Nigeria/FRN (1998) είναι:

- η ένταξη των σωστών τύπων αξιών και στάσεων για την επιβίωση του ατόμου και της κοινωνίας της Νιγηρίας.
- η απόκτηση των κατάλληλων ικανοτήτων και δεξιοτήτων, πνευματικών και φυσικών, ως εφόδιο των ατόμων για να ζουν και να συμβάλλουν στην ανάπτυξη της κοινωνίας που ζουν.

Δυστυχώς, όπως μας πληροφορεί ο Okala (2003) οι νέοι της περιοχής του Δέλτα του Νίγηρα ποταμού, όπως και οι άλλοι νέοι της Νιγηρίας, «κάνουν σειρές» προς αναζήτηση μισθωτής απασχόλησης στην πολιτική υπηρεσία και στις δημόσιες και ιδιωτικές επιχειρήσεις. Ένας από τους λόγους αυτής της κατάστασης μπορεί να είναι ότι οι πολιτικές εκπαίδευσης και κατάρτισης, που υιοθετούνται στη Νιγηρία, δεν προσαρμόζονται στις ανάγκες των ανθρώπων και στις ανάγκες της οικονομικής ανάπτυξης του έθνους (Oladebo, 1990). Ως εκ τούτου, δεν δίνεται έμφαση στην εκπαίδευση για την επιχειρηματικότητα στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα σπουδών της Νιγηρίας (Ubulom & Enyoghasim, 2012:70). Η αιτία του προβλήματος δεν πηγάζει από το χαμηλό επίπεδο επένδυσης στην παιδεία ούτε από το περιεχόμενο της διδακτέας ύλης. Αντίθετα, η κύρια πηγή του κακού έγκειται στην ατελή εκπαιδευτική διοίκηση, που στερείται ικανοτήτων ανάλυσης των ακολουθούμενων πολιτικών και σαν αποτέλεσμα στηρίζεται στην ευφύια των εκάστοτε ιθυνόντων που εμπλέκονται στη διαδικασία εφαρμογής των εκπαιδευτικών πολιτικών (Agi & Yellowe, 2013:6). Οι Akrama et al (2011:159) παρατήρησαν ότι η απόκτηση επαγγελματικών δεξιοτήτων οδήγησε σε σημαντική μείωση της φτώχειας μεταξύ των νεαρών ενηλίκων που συμμετέχουν σε προγράμματα απόκτησης δεξιοτήτων. Επειδή η Νιγηρία γρήγορα μετατρέπεται σε μία κυρίως νεανική κοινωνία με υψηλά ποσοστά ανεργίας, η οποία έχει λάβει ανησυχητικές διαστάσεις, απαιτείται η κατάρτιση της

νεολαίας σε επιχειρηματικές δεξιότητες στην τεχνική επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση. Οι Uloko & Ejinkonye (2010:313) παρατήρησαν ότι όταν οι νέοι ενδυναμώνονται μέσα από την απόκτηση επιχειρηματικών δεξιοτήτων, υπάρχει πιθανότητα ότι θα χρησιμοποιήσουν αυτές τις δεξιότητες για να δημιουργήσουν νέους δρόμους πλούτου. Η ενδυνάμωση της νεολαίας για τη δημιουργία επιχειρήσεων προϋποθέτει την ορθή απόκτηση δεξιοτήτων μέσω της εκπαίδευσης και της κατάρτισης (Ubulom & Enyoghasim, 2012:70). Για σχολιαστές όπως ο Mills και ο Nwadiani (2011) η εκπαίδευση δε θα έπρεπε να περιορίζεται στην επίσημη παιδεία αλλά να περιλαμβάνει και ανεπίσημες διόδους εκπαίδευσης ως μιας συνεχούς αέναης λειτουργίας που δε θα σταματά εφόρου ζωής. Κοινή αντίληψη αποτελεί η εσφαλμένη περιγραφή της ανεπίσημης εκπαίδευσης ως μιας φτηνής λύσης ιδανικής για ανεπτυγμένες περιοχές του πλανήτη και ακατάλληλης για την εξάλειψη της φτώχειας σε υποβαθμισμένες χώρες. Η επικράτηση στη Νιγηρία των αντιλήψεων αυτών δεν έχει επιτρέψει την καθολική αποδοχή και την εκλαΐκευση της επιχειρηματικής ιδέας ως μέρους της γενικότερης εκπαιδευτικής νοοτροπίας (Anho, 2014:125).

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι κάθε νέος πρέπει να αποκτήσει δεξιότητες επιχειρηματικότητας μέσω προγραμμάτων επαγγελματικής εκπαίδευσης σε όλα τα επίπεδα του εκπαιδευτικού συστήματος, για να αποκομίσει τα «καλά» της αυτοαπασχόλησης. Επομένως, η ανάγκη ανάπτυξης των επιχειρηματικών ικανοτήτων μέσω της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα είναι απολύτως απαραίτητη και θα βοηθήσει τους νέους να λειτουργήσουν αποτελεσματικά και να γίνουν αυτοαπασχολούμενοι περιορίζοντας έτσι την απειθαρχία τους (Ubulom & Enyoghasim, 2012:70). Καθόσον η νιγηριανή οικονομία είναι τέτοια, που λίγη ή καμιά προσπάθεια εκ μέρους της κυβέρνησης δεν γίνεται για να ενθαρρύνει τις επενδύσεις, που μπορούν να βοηθήσουν στη δημιουργία ευκαιριών απασχόλησης για τους νέους και τους αναζητούντες εργασία μέσω της δημιουργίας εταιρειών και επιχειρήσεων, ή να αναζωογονήσει τις ήδη υπάρχουσες, υπάρχει σοβαρό πρόβλημα ανεργίας, που οδηγεί στον ξεσηκωμό των νέων. Για να περιοριστεί αυτό το πρόβλημα, υπάρχει ανάγκη να βοηθηθούν οι νέοι και οι αιτούντες εργασία να αποκτήσουν τις απαραίτητες επιχειρηματικές ικανότητες μέσα από προγράμματα επιχειρηματικής εκπαίδευσης. Στην ουσία, για να είναι οι νέοι χρήσιμοι για τον εαυτό τους, πρέπει να εξοπλιστούν επαρκώς με επιχειρηματικές ικανότητες. Πρέπει να δοθεί έμφαση στη διδακτέα ύλη των εκπαιδευτικών προγραμμάτων για την ανάπτυξη των

επιχειρηματικών ικανοτήτων σε όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης. Στη σύσταση αυτή αναφέρεται και ο Olanrewaju (2013:4443), για να ενισχύσει τις δικές του προτάσεις. Η κυβέρνηση πρέπει να εντείνει τις προσπάθειές της σε συνεργασία με τους επαγγελματίες της επιχειρηματικής εκπαίδευσης, τα στελέχη των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και τους επικεφαλής των επιχειρηματικών και βιομηχανικών τομέων για να αναπτύξουν ζωντανά και αξιόλογα προγράμματα επιχειρηματικής εκπαίδευσης, που θα βοηθήσουν μέσω της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα στη μείωση των προβλημάτων της ανεργίας και του ξεσηκωμού των νέων (Ubulom & Enyoghasim, 2012:73).

Οι Nwabufo & Mamman (2015) κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι για την επίτευξη των στόχων του συνολικού οικονομικού μετασχηματισμού στη Νιγηρία, η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα προβάλλει ως μέσον μείωσης των επιπέδων ανεργίας και φτώχειας, που πρέπει να επιδιωχθεί σθεναρά. Από αυτή την οπτική το εκπαιδευτικό σύστημα πρέπει να στοχεύει τόσο στην απόκτηση δεξιοτήτων όσο και στην επιχειρηματική κατάρτιση, που θα παράγουν δημιουργούς μαζικής απασχόλησης και όχι νέους που θα αναζητούν θέσεις εργασίας «με άσπρα κολλάρια». Οι ίδιοι μελετητές πρότειναν ότι οι νέοι στη Νιγηρία πρέπει να εξοπλιστούν με επιχειρηματικές δεξιότητες που θα τους επιτρέψουν να λειτουργήσουν επιτυχημένες επιχειρήσεις. Συστήνουν ότι το εκπαιδευτικό σύστημα της Νιγηρίας πρέπει να αναβιώσει και να πιστέψει στην εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα. Τα σχολικά προγράμματα χρειάζονται επείγουσα αναθεώρηση για να δώσουν τον σχετικό και πρακτικό προσανατολισμό και να ξεφύγουν από την τωρινή παραδοσιακή και θεωρητική προσέγγιση που λειτουργεί εις βάρος της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης. Έτσι, οι απόφοιτοι των ιδρυμάτων θα γίνουν ανεξάρτητοι, αυτοδύναμοι και αυτοαπασχολούμενοι αποκτώντας μακροπρόθεσμα οικονομική χειραφέτηση (Nwabufo & Mamman, 2015:72-73).

Η περίπτωση της Νιγηρίας έρχεται να επιβεβαιώσει το ασφαλές συμπέρασμα ότι η επιχειρηματική εκπαίδευση χρησιμεύει ως θεμελιώδης παράγοντας δημιουργίας πλούτου, εξάλειψης της φτώχειας, ενδυνάμωσης της κοινωνικο-οικονομικής βάσης μιας χώρας και αρωγός βιώσιμης και ορθολογικής ανάπτυξης. Μέσω της υιοθέτησης εκπαιδευτικών προγραμμάτων, που εστιάζουν στην εταιρική εξειδίκευση, παρέχονται οι κατάλληλοι ανθρώπινοι πόροι και αναβαθμίζονται με τις ζωτικές εκείνες ιδιότητες, ικανότητες, αξίες, γνώσεις και στάσεις, που μεταμορφώνουν τις κοινωνίες σε

δυναμικούς και πρωτοπόρους Οργανισμούς. Ο ευρύτερος ενστερνισμός επιχειρηματικών μεθόδων διαχέεται σε όλους τους τομείς της εκπαίδευσης (διοίκηση, σχεδιασμός, διαχείριση) και προσπαθεί να αντιμετωπίσει με επάρκεια τα ακανθώδη προβλήματα της μακροχρόνιας ανεργίας και της υπο-απασχόλησης με τις πολυσχιδείς τους κοινωνικές επιπτώσεις (φτώχεια, ανασφάλεια, κρούσματα απειθαρχίας και βανδαλισμού, κοινωνική αναταραχή και εγκατάλειψη του σχολείου σε πρώιμη ηλικία) (Aho, 2014:124). Η επιχειρηματική εκπαίδευση προβάλλει ως απαραίτητη συνθήκη για τον περιορισμό της εξαθλίωσης των μαζών μέσα από την προώθηση της κοινωνικής ευημερίας και τη διάδοση αναπτυξιακών προδιαγραφών. Συνεισφέρει προσδιοριστικά στην καταπολέμηση της φτώχειας με την ενίσχυση προγραμμάτων επαγγελματικού προσανατολισμού και εργασιακής επιμόρφωσης εφοδιάζοντας τους συμμετέχοντες σε αυτά με δεξιότητες, γνώσεις, θετικές αντιλήψεις, κίνητρα και καινοτομίες, προσόντα που τους εμποτίζουν με την αναγκαία αυτοπεποίθηση ώστε να ανταποκριθούν επιτυχώς στις προκλήσεις που θέτει η νέα εποχή (ibid:126).

#### *Συμπεράσματα*

Η πλειοψηφία των ερευνητών, στην περίπτωση της Νιγηρίας, συγκλίνει στην άποψη ότι η Εκπαίδευση στην Επιχειρηματικότητα είναι πανάκεια για την καταπολέμηση της ανεργίας, που έχει ως επακόλουθο τη φτώχεια. Τονίζουν την αναγκαιότητα απόκτησης επιχειρηματικών δεξιοτήτων σε όλα τα επίπεδα του εκπαιδευτικού συστήματος, που θα βοηθήσουν τους νέους να γίνουν αυτοαπασχολούμενοι. Συνηγορούν στο ότι επιβάλλεται εκ των πραγμάτων η υποχρεωτική εισαγωγή της επιχειρηματικής εκπαίδευσης για όλους που φοιτούν στην εκπαίδευση ανεξαρτήτως πεδίου ειδίκευσης. Λόγω των αμέτρητων ωφελημάτων που προκύπτουν από την ευρεία χρήση της, η κυβέρνηση οφείλει να διασφαλίσει την απρόσκοπτη λειτουργία της τόσο σε τοπική οδό όσο και σε εθνική κλίμακα. Την ίδια ώρα πρέπει να εξασφαλίσει έναν ολοκληρωμένο σχεδιασμό της διδασκόμενης ύλης καθώς και επαρκή χρηματοδότηση των Πανεπιστημίων. Η αποτελεσματική διαχείριση του συνολικού εγχειρήματος από τις κεντρικές αρχές συνιστά απαραίτητη συνθήκη για τη λειτουργική χρήση των παρεχόμενων πόρων και η ενημέρωση των πολιτών χρειάζεται να ξεκινά από τη βάση σε αποκεντρωμένες μονάδες όπου θα επιτυγχάνεται εκδημοκρατισμός της μορφωτικής διαδικασίας.

## 6.4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας, που θα δημιουργήσει θέσεις εργασίας και θα φέρει οικονομική ευημερία περνάει μέσα από την Εκπαίδευση στην Επιχειρηματικότητα, που λειτουργεί ως καταλύτης για την καταπολέμηση της ανεργίας. Από την εκτενή βιβλιογραφική έρευνα προκύπτει η αναγνώριση της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα ως διέξοδος από την οικονομική κρίση. Ο παγκόσμιος χαμηλός δείκτης της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα σε σχολικό επίπεδο, με μέσο όρο 3.1, όπως αναφέρεται στο GEM Global Report, 2016/17, καταμαρτυρεί τις ευθύνες που επωμίζεται η παιδεία, οι συνέργειες μεταξύ των υπουργείων και των υπεύθυνων χάραξης πολιτικής για έναν ευρύτερο μετασχηματισμό στην εκπαίδευση που να προωθεί το επιχειρηματικό πνεύμα και την ανάπτυξη ενός συνόλου ικανοτήτων και δεξιοτήτων για όλους, που επαναπροσδιορίζει το ρόλο του δασκάλου στη σύγχρονη εποχή μας. Η πρόκληση όμως μεταβιβάζεται και στις πλάτες των εκπαιδευτικών να ενστερνιστούν καινούρια κουλτούρα και ρητορική, που προϋποθέτει η επιχειρηματική εκπαίδευση. Χρειάζεται προσπάθεια, διαρκής επιμόρφωση και υιοθέτηση νέων παιδαγωγικών μοντέλων, που, με πιο προοδευτικές διεπιστημονικές μεθόδους προσέγγισης, θα ξεφύγουν από τις πεπατημένες παραδοσιακές μεθόδους διδασκαλίας προκειμένου να επιτευχθεί μία απτή και βιώσιμη επίδραση στο σύστημα διδασκαλίας και μάθησης. Μα πάνω απ' όλα χρειάζεται αλλαγή νοοτροπίας, που είναι και το δυσκολότερο.

Αξιοποιώντας το μήνυμα της Bokona (GEM Report, 2016:i) ότι «η επένδυση στην εκπαίδευση είναι θεμελιώδους σημασίας για την παγκόσμια ευημερία», ταυτιζόμαστε με τη γνώμη της ότι «η εκπαίδευση πρέπει να αλλάξει ριζικά και ότι επιβάλλεται να κατανοήσουμε το ρόλο που αυτή διαδραματίζει για την ανθρώπινη ευημερία και την παγκόσμια ανάπτυξη».

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 6<sup>ΟΥ</sup> ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

---

### ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Agi, U.K. & Yellowe A. N., (2013). *Management strategies for regenerating secondary education for national development and self-reliance*, Journal of Teacher Perspective.

Anho, J.E., (2014). *Entrepreneurship Education: A Panacea for Unemployment, Poverty Reduction and National Insecurity in Developing and Underdeveloped Countries*, American International Journal of Contemporary Research. V.4:3.

Akpama S.I, Esang O.U, Asor L.J, Osang W.O, (2011). *Non-formal Education Programmes and Poverty Reduction among Young Adults in Southern District, Cross River State, Nigeria*, Journal of Education and Development Psychology 1:56-57

Confederation of Indian Industries and Technopak (2009). *Case for setting up sector skill councils in India*. In *CII National Conference on Education: Linking Education to Employability*, New Delhi, India.

GEM Global Report, (2013).

GEM Global Report, (2015/16).

GEM Global Report, (2016/17).

GEM India Report, (2014).

Goswami, A., Dalmia, N. and Pradhan, M., (2008). *Entrepreneurship in India*, National Knowledge Commission, Government of India.

Liao, L. & Vuas, J., (2015). *India's Endangered Entrepreneurship Ecosystem*. Ivey Business Review Blog, January, 9, 2015

Manimala, M., Gobal, M., Sridhar, P., (2002). *GEM, India Report 2002*.

- Nwankwo, C.A., Ifejiolor, A.P., (2014). *Impact of Unemployment on Nigerian Economic Development: A Study of Selected Local Government Area in Anambra State, Nigeria*, European Journal of Business and Management, Vol.6 (35).
- Nwabufu, N. & Mamman, J. (2015). *Entrepreneurship Education: A Panacea for Curbing Graduate Unemployment in Nigeria*, International Journal of Teaching and Education Vol. III, No. 3.
- Olanrewaju M.H., (2013). *Curbing the unemployment problem in Nigeria through entrepreneurial development*, Academic Journal, African Journal of Business Management 2013, V. 7(44), pp.4429-4444.
- Ramakrishna, H. & Hulugappa, H., (2013). *Entrepreneurship Education in India: Emerging Trends and Concerns*. Journal of Entrepreneurship and Management, V.2, Issue 1.
- Shukla, S., Tanuku, K., Bharti, P., Dwiveri, A. K. (2014). *Global Entrepreneurship Monitor 2014, India Report*.
- Thakur, Y., (2016). *In India, entrepreneurship is at an all-time high*. 16 Nov. 2016, CNBC.com .
- Vaidya, S., (2014). *Developing Entrepreneurial Life Skills, Creating and Strengthening Entrepreneurial Culture in India Schools*, Springer Briefs in Education.
- Ubulom, W. & Enyoghasim, M., (2012). *Developing Entrepreneurial Skills through Business Education Programme to Curb Youth Restiveness for Sustainable Niger Delta Development*, European Journal of Business and Management, V.4(21).
- Uduak, M. Ekong and Christiana U. Ekong, (2016). *Skills Acquisition and Unemployment Reduction in Nigeria: A Case Study of National Directorate of Employment (NDE) in Akwa Ibom State*, International Journal of Economics & Management Sciences, 5(4).

Uloko, M.E. & Ejinkonye, UB, (2010). *Entrepreneurial education and training for job creation*, Journal of Teacher Perspective pp.308-314.

#### ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Bessant, J. & Tidd J., (2017). *Καινοτομία & Επιχειρηματικότητα*. Εκδόσεις Τζιόλα.

Δήλωση Πολιτικής, (2015). *Ενισχύοντας το Επιχειρηματικό Οικοσύστημα στην Κύπρο*, Υπουργείο Ενέργειας, Εμπορίου, Βιομηχανίας και Τουρισμού, Προεδρία Δημοκρατίας.

## ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι επιχειρηματίες διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην οικονομία μιας χώρας. Εντοπίζοντας ευκαιρίες και αναλαμβάνοντας δράση για την αξιοποίησή τους, οδηγούν τη διαδικασία παραγωγής της αγοράς και την ικανοποίηση των κοινωνικών και οικονομικών αναγκών.

Η επιχειρηματικότητα έχει αναδειχθεί τις τρεις τελευταίες δεκαετίες ως η πιο ισχυρή οικονομική δύναμη που ο κόσμος έχει ποτέ βιώσει. Με αυτή την επέκταση έχει προκύψει μία παρόμοια αύξηση και στον τομέα της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα. Ο τρόπος προσέγγισής της βασίζεται στις δεξιότητες και τα χαρακτηριστικά που οφείλει να έχει ένας επιχειρηματίας όπως η δημιουργικότητα, η καινοτομία, ο εντοπισμός των ευκαιριών, η επιμονή, η πρωτοβουλία, οι ηγετικές ικανότητες. Δεν είναι τυχαίο ότι οι περισσότερες καινοτομίες που εισήχθησαν στα εκπαιδευτικά προγράμματα βασίζονταν σε δεξιότητες που εντοπίζονται σε επιχειρηματίες.

Καθόσον η επιχειρηματικότητα σχετίζεται με προτερήματα όπως η πρωτοβουλία, η δημιουργικότητα, η επιμονή, η αίσθηση ευθύνης, η αυτονομία, η διαχείριση της αβεβαιότητας, η ανταπόκριση στην αλλαγή κλπ. πρέπει και να διδάσκεται με έναν ανάλογο, ενεργό και βιωματικό τρόπο ωθώντας τους νέους να σκέπτονται συστηματικά και να δρουν επιχειρηματικά. Ο ρόλος της εκπαίδευσης αποσκοπεί στο να αναπτύξει μια νοοτροπία επιχειρηματικού πνεύματος στους μαθητές παρέχοντάς τους τις ικανότητες, τις δεξιότητες, τη γνώση, και τα πρότυπα συμπεριφοράς, που θα τους επιτρέψουν να είναι επιχειρηματικοί στη ζωή τους. Οι επιχειρηματικές δεξιότητες και στάσεις προσφέρουν οφέλη στην κοινωνία ακόμη και πέρα από την εφαρμογή τους στην επιχειρηματική δραστηριότητα, αποτελώντας και ένα όχημα προσωπικής ανάπτυξης. Η ανάπτυξη των δεξιοτήτων καθιστούν το άτομο ικανό να λειτουργεί αποτελεσματικά τόσο ως ιδιώτης όσο και ως πολίτης και παραγωγικό μέλος της κοινωνίας. Η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα προσφέρει στους εκπαιδευόμενους τη γνώση και τις δεξιότητες ενός ευρύτερου μαθησιακού περιβάλλοντος για τη διαμόρφωση κουλτούρας, στάσεων και προθέσεων επιχειρηματικότητας, που καθίστανται όλο και πιο σημαντικές στην κοινωνία της γνώσης. Η ανάπτυξη των ικανοτήτων και δεξιοτήτων των εκπαιδευομένων όλων των βαθμίδων, ενθαρρύνει την εφεύρεση και τη δημιουργικότητα επιτρέποντας την

ανάληψη κινδύνων και την αποδοχή του λάθους και της αποτυχίας, τα οποία αποτιμώνται ως ευκαιρία μάθησης. Το μοντέλο διδασκαλίας της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα, περιλαμβάνει σημαντική μεταστροφή από τις παραδοσιακές μεθοδολογίες προς νέους τρόπους βασιζόμενους στην εμπειρική μάθηση και με έμφαση σε παιδαγωγικές μεθόδους με επιχειρηματική προσέγγιση, που ενθαρρύνουν τη μάθηση μέσα από την πράξη, την εμπειρία, το πείραμα, τα λάθη, την ανάληψη κινδύνων, τη δημιουργική επίλυση των προβλημάτων, με ανατροφοδότηση μέσω της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, το παίξιμο ρόλων, τη διερεύνηση προτύπων και την αλληλεπίδραση με τον κόσμο των ενηλίκων. Όσον αφορά τους εκπαιδευτικούς οι ιδέες αυτές προάγουν το ρόλο του ως φορέα υποστήριξης και διευκόλυνσης: λιγότερο διδάσκων και περισσότερο καθοδηγητής ή μέντορας. Η αλλαγή της μεθοδολογίας προσέγγισης της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα προϋποθέτει και ειδικές γνώσεις εκ μέρους των εκπαιδευτικών, πράγμα που απαιτεί ειδικευμένη επιμόρφωση αυτών.

Η ανάπτυξη και η προώθηση της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα είναι ένας από τους βασικούς στόχους της πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των κρατών μελών της αλλά και σημαντική προτεραιότητα για τα εκπαιδευτικά συστήματα όλων των χωρών παγκοσμίως, σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης, λόγω της συμβολής της επιχειρηματικότητας στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη και ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής αλλά και στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του ατόμου. Στο πλαίσιο της υψηλής ανεργίας των νέων, οι οικονομικές κρίσεις και οι ραγδαίες αλλαγές που συνδέονται με την πολύπλοκη οικονομία και κοινωνία της γνώσης, οι εγκάρσιες δεξιότητες και ιδιαίτερα η επιχειρηματικότητα είναι απαραίτητες ώστε οι νέοι να γίνουν ενεργοί, δημιουργικοί, παραγωγικοί, επιχειρηματικοί και επιτυχημένοι πολίτες.

Η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα αποτελεί επένδυση μεγάλης απόδοσης τόσο μεσοπρόθεσμα όσο και μακροπρόθεσμα λόγω των ωφελημάτων που προκύπτουν από τη χρήση της σε ατομικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο. Είναι το κλειδί για την ανάπτυξη ικανοτήτων και δεξιοτήτων που συνδέονται με την αγορά εργασίας, αυξάνοντας την ικανότητα των νέων για εξεύρεση εργασίας ή αυτοαπασχόληση προωθώντας την κοινωνική ευημερία και προικοδοτώντας άτομα και λαούς ώστε να ανταποκρίνονται με επιτυχία στις προκλήσεις, που θέτει η νέα εποχή. Η ευθύνη για τη διδασκαλία της επιχειρηματικότητας δεν στηρίζεται εξ'

ολοκλήρου στον εκπαιδευτικό κόσμο. Στον δημόσιο βίο υπάρχει ανάγκη για τη δημιουργία μιας ατμόσφαιρας που θα ενθαρρύνει την επιχειρηματικότητα και θα αναγνωρίζει την επιχειρηματική αποτυχία χωρίς επιβολή κυρώσεων, καθότι οι αποτυχίες είναι ουσιαστικό μέρος της μάθησης.

Μέσα από το ερευνητικό ερώτημα τεκμηριώνεται η αναγκαιότητα και η σημασία που πρέπει να προσδίδουν οι θεσμικοί φορείς και τα κράτη στην ανάπτυξη των δεξιοτήτων, την εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα, την επαγγελματική κατάρτιση, τη δια βίου μάθηση, και τη σύνδεση του κόσμου εργασίας με τον κόσμο της εκπαίδευσης για την αύξηση της δυνατότητας εξεύρεσης εργασίας και την αντιμετώπιση και πρόληψη της ανεργίας των νέων. Ένα από τα βασικότερα θετικά στοιχεία της επιχειρηματικότητας είναι ότι βοηθά στη δημιουργία και ανάπτυξη νέων θέσεων εργασίας και συνεπώς μειώνει την ανεργία, ενισχύοντας την ευημερία σε μια οικονομία.

## ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Στη μεγάλη πλειονότητα των νέων σε όλες τις γωνιές του πλανήτη προβάλλει επιτακτική η ανάγκη του να εξασφαλίζεται η ανεμπόδιση εκπαίδευσή τους σε επιχειρηματικές πρωτοβουλίες και προγράμματα. Οι κυβερνήσεις και οι υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής πρέπει να προωθούν και να διευκολύνουν την ανάπτυξη ενός οικοσυστήματος επιχειρηματικότητας, που ελευθερώνει και ενισχύει τις έμφυτες δημιουργικές ικανότητες της νεολαίας. Η αλλαγή πρέπει να ξεκινήσει πρωτίστως από την πρώιμη παιδική ηλικία και να φτάσει στη διασύνδεση των Πανεπιστημίων με την πραγματική οικονομία. Ειδικότερα, όπως προτείνει ο καθηγητής Κουρέτας (2017:13), *η Ελλάδα δεν περιμένει από τα Πανεπιστήμια να εκπαιδεύουν φοιτητές και να δημιουργούν νέες γνώσεις μέσω της έρευνας. Περιμένει πολλά περισσότερα, όπως την ενεργητική συμβολή στην περιφερειακή ανάπτυξη με συνδυασμό προσεγγίσεων όπως τη δια βίου μάθηση, την ένταξη αποφοίτων στην αγορά εργασίας, την υποστήριξη των αναπτυξιακών αναγκών της χώρας αλλά και της γεωγραφικής περιφέρειας που φιλοξενεί το Πανεπιστήμιο, τη διάχυση της νέας γνώσης, την αξιοποίηση των αποτελεσμάτων της έρευνας και την καινοτομία.* Ο καθηγητής Μούσας (2000:116) υποστηρίζει ότι *οι αλλαγές στο εκπαιδευτικό σύστημα πρέπει να γίνονται χωρίς να αντιλαμβάνεται κανείς από τους μη ειδικούς καμία αλλαγή. Οι μαθητές δεν πρέπει να*

*αντιλαμβάνονται καμία αλλαγή. Οι αλλαγές στην Παιδεία πρέπει να γίνονται με τον πιο αργό δυνατό τρόπο.*

Η διερεύνηση με ποιον τρόπο θα εισαχθεί στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα:

α) η προσαρμογή των προγραμμάτων σπουδών στις σύγχρονες απαιτήσεις της επιχειρηματικής εκπαίδευσης β) η ανάπτυξη επιχειρηματικών δεξιοτήτων και η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα των μαθητών της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης καθώς και των φοιτητών των Πανεπιστημίων οποιασδήποτε κατεύθυνσης και γ) η διασύνδεση της εκπαίδευσης με τις ανάγκες της οικονομίας, αποτελεί μία πρόκληση για περαιτέρω μελέτη.

## ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

---

### ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adams, K., (2006). *The Sources of Innovation and Creativity*. A Paper Commissioned by the National Center on Education and the Economy for the New Commission on the Skills of the American Workforce.
- Agi, U.K. & Yellowe A. N., (2013). *Management strategies for regenerating secondary education for national development and self-reliance*, Journal of Teacher Perspective.
- Ahmad, N. & Seymour R., (2008). *Defining Entrepreneurial Activity: Definitions Supporting Frameworks for Data Collection*, OECD Statistics Working Papers, 2008/01, OECD Publishing, Paris.
- Akpama S.I, Esang O.U, Asor L.J, Osang W.O, (2011). *Non-formal Education Programmes and Poverty Reduction among Young Adults in Southern District, Cross River State, Nigeria*, Journal of Education and Development Psychology 1:56-57.
- Alenizi, M., (2008). *Assessment Of Creativity In Education*.
- Anho, J.E., (2014). *Entrepreneurship Education: A Panacea for Unemployment, Poverty Reduction and National Insecurity in Developing and Underdeveloped Countries*. American International Journal of Contemporary Research. V.4(3).
- Assessment Tools and Indicators for Entrepreneurship Education (ASTEE) (2014). *How to assess and evaluate the influence of Entrepreneurship Education. A report of the ASTEE project with a user guide to the tools 2014*.
- Athayde, R., (2009). *Measuring Enterprise Potential in Young People*. Entrepreneurship Theory and Practice 33, pp.481-500.
- Atkinson, R. & McKay, A., (2007). *Understanding the Economic Benefits of the Information Technology Revolution*. The Information Technology and Innovation Foundation.

- Baregheh, A., Rowley. J., and Sally Sambrook, (2009). *Towards a multidisciplinary definition of innovation*, Emerald, V.47(8), pp.1323-1339.
- Boden, M.A., (1998). *Creativity and artificial intelligence*. Artificial Intelligence, 103, pp.347-356.
- Bruyat, C., & Julien P.A., (2000). *Defining the field of research in entrepreneurship*, Journal of Business Venturing 16, pp.165-180, Elsevier Science Inc.
- Casson, M., (2003). *Entrepreneurship and the theory of the firm*, Journal of Economic Behavior & Organisation, Vol.58 (2005), Elsevier.
- Center for Entrepreneurial Excellence (CFEE), (2014), *The National Survey of Entrepreneurship Education. An Overview of 2012-2014 Survey Data*.
- Craft, A., (2001). *An analysis of research and literature on creativity in education*. Report prepared for the Qualifications and Curriculum Authority.
- Craft, A., (2003). *The Limits to Creativity in Education: Dilemmas for the Educator*. British Journal of Educational Studies, Vol. 51, No. 2, pp.113-127.
- Confederation of Indian Industries and Technopak (2009). Case for setting up sector skill councils in India. In *CII National Conference on Education: Linking Education to Employability*, New Delhi, India.
- Correia, C.M., & Costa, J.S., (2014). *Measuring Creativity in the EU Member States*. Investigaciones Regionales, 30, pp.7-26.
- Costello, N., (1996). *Learning and Routines in High-tech SMEs: Analysing Rich Case Study Material*, Journal of Economic Issues, vol. 30, no. 2, pp. 591-97.
- Council of the European Union, (2015). *The promotion of the social economy as a key driver of economic and social development in Europe*, SOC 711 EMPL 464.
- Cuervo, A., Ribeiro, D. and Roig, S., (2007). *Entrepreneurship: Concepts, Theory and Perspective. Introduction*. Αναφέρεται στο Cuervo et al. (2007).

- Entrepreneurship: Concepts, Theory and Perspective. Springer Science & Business Media.
- Dacheux, E. & Goujon, D., (2011). *The solidarity economy: an alternative development strategy?* International Social Science Journal, Vol.62, Issue 203-204, pp. 205-215.
- Dasgupta, P. & David, P., (1991). *Resource allocation and the institutions of science*. CEPR, Stanford University. Αναφέρεται στον Κατσουλάκο, Ι. (2015). *Θεωρία βιομηχανικής οργάνωσης. Αγορές, Επιχειρησιακές στρατηγικές, και πολιτική ανταγωνισμού*. Αθήνα: Gutenberg, σελ. 394.
- Dees J.G., (2001). *The Meaning of Social Entrepreneurship*.
- Dees, J. G. & Anderson, B.B., (2006). *Framing a theory of social entrepreneurship: building on two schools of practice and thought, in Research on Social Entrepreneurship ARNOVA Occasional Paper Series, 1 (3), pp.39-66.*
- Defourny, J. & Nyssens, M., (2010). *Conceptions of social enterprises and social entrepreneurship in Europe and the United States convergence and divergence*, Journal of Social Entrepreneurship, 1(1), pp.32-53.
- . (2014). *The breakthrough of social enterprise: Conceptual clarifications*. For an economy of trust in Europe: The contribution of the social and solidarity economy. From crisis to social change. L'Option de Confrontations Europe, N. 33, January 2014.
- Diehl, M., (2016). *Teachers' and Learner's Experiences of Entrepreneurial Education: Practice and Challenges in relation to visible and invisible pedagogy*. Problems of Education in the 21th Century, V.73, pp.27-44.
- Drucker, P.F., (1985), *Innovation and Entrepreneurship*, New York: Harper & Row.
- EC (2001). *Green Paper promoting a European framework for corporate Social Responsibility*, COM (2001) 366.
- . (2004). *Final Report of the Expert Group "Education for Entrepreneurship". Making progress in promoting entrepreneurial attitudes and skills through Primary and Secondary Education*.

- (2005). *Proposal for a Recommendation of the European Parliament and of the Council on Key competences for lifelong learning*. COM (2005) 548 final.
- (2006). Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, The European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. *Implementing the Community Lisbon Programme: Fostering entrepreneurial mindsets through education and learning*. COM (2006) 33 final.
- (2008). Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. *Think Small First. A Small Business Act for Europe*. COM (2008) 394 final.
- (2008). *Entrepreneurship in higher education, especially within non-business studies, Final Report of the expert Group*.
- (2010). Communication from the Commission *EUROPE 2020 A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*. COM (2010) 2020 final.
- (2011), *Entrepreneurship Education: Enabling Teachers as a Critical Success Factor*.
- (2011a). Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, The European Economic and Social Committee and the Committee of the regions. *A renewed EU strategy 2011-14 for Corporate Social Responsibility*. COM (2011) 681 final.
- (2011b). Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, The European Economic and Social Committee and the Committee of the regions. *Social Business Initiative. Creating a favourable climate for social enterprises, Key stakeholders in the social economy and innovation*. COM (2011) 682.
- (2013a). Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee of the Regions. *Entrepreneurship 2020 Action Plan. Reigniting the entrepreneurial spirit in Europe*. COM (2012) 795 final.

- (2013b). *Social economy and social entrepreneurship Social Europe guide*. Volume 4. Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion.
  - (2014)., *Entrepreneurial Skills Analytical Highlight*, EU Skills Panorama 2014, prepared by ICF and Cedefop for the European Commission.
  - (2014). *Thematic Working Group on Entrepreneurship Education*, Final Report,
  - (2016). *Social enterprises and the social economy going forward. A call for action from the Commission Expert Group on Social Entrepreneurship (GECES)*.  
European Parliament, (2009). *European Parliament resolution of 19 February 2009 on Social Economy*.
  - (2012). *European Parliament resolution of 20 November 2012 on Social Business Initiative-Creating a favourable climate for social enterprises, key stakeholders in the social economy and innovation*.
  - (2015). *European Parliament resolution of 10 September 2015 on Social Entrepreneurship and Social Innovation in combating unemployment*.
- European Parliament and Council, (2013a). *Regulation (Eu) No 346/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2013 on European Social Entrepreneurship funds*, Official Journal of the European Union L 115/18, 25.4.2013.
- (2013b). *Regulation (Eu) No 1296/2013 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2013 on a European Union Programme for Employment and Social Innovation (“EaSi”) and amending Decision No 283/2010/EU establishing a European Progress Microfinance Facility for employment and social inclusion*, Official Journal of the European Union L 347/238, 20.12.2013.
- European Union Regional Policy, (2009). *Panorama Inforegio, Creativity and Innovation, Driving Competitiveness in the Regions*. Directorate-General for Regional Policy.
- EESC (2012). *The Social Economy in the European Union*. European Economic and Social Committee.

- Eurydice, (2012). *Entrepreneurship Education at School in Europe National Strategies, Curricula and Learning Outcomes*. ISBN 978-92-9201-252-6. doi:10.2797/80384.
- Extrinsic Motivation, (2017). [online] Changingminds.org.
- EPRS, (2013). *Promoting entrepreneurship through education*. Briefing, European Parliament Research Service.
- Erasmus (n.d). *Erasmus for Young Entrepreneurs*. Programme Guide.
- Eroglu, O. & Picak, M., (2011). *Entrepreneurship, National Culture and Turkey*. International Journal of Business and Social Science. 2(16), pp.146-151
- Eyal, O. & Inbar, D. I., (2003), *Developing a public school entrepreneurship inventory, Theoretical conceptualization and empirical examination*, International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research, Vol. 9, No. 6.
- Fayolle, A., (2007). *Handbook of Research in Entrepreneurship Education, Volume I, A General Perspective*, EE Publishing.
- Feld, B. (2012). *Startup Communities: Building an Entrepreneurial Ecosystem in Your City*.
- FFE-YE, (2011). *Impact of Entrepreneurship Education in Denmark-2011*. Young Enterprise Denmark.
- Fillis, I. & Rentschler, R., (2010). *The Role of Creativity In Entrepreneurship*. Journal of Enterprising Culture, 18 (01), pp.49-81.
- Florida, R., Mellander C. & Stolarick, K., (2011). *Creativity and Prosperity: The Global Creativity Index*, Martin Prosperity Institute.
- Florida, R., Mellander, C. King, K., (2015). *The Global Creativity Index 2015*. Martin Prosperity Institute, Rotman.
- Fuerlinger et al., (2015). *The role of the state in the entrepreneurship ecosystem: insights from Germany*. Triple Helix SpringerOpen Journal. 2(3).

- Fullan, M. & Langworthy, M., (2013). *Towards a New End: New Pedagogies for Deep Learning*, Collaborative Impact.
- Fullan, M., (2013). *Great to the Excellent: Launching the Next Stage of Ontario's Education Agenda*.
- Garavan, T. & O'Connell B., (1994). *Entrepreneurship Education and Training Programmes: A review and Evaluation - Part 1*. Journal of European Industrial Training.
- Gartner, W., (1988). "Who is an Entrepreneur?" *Is the Wrong Question*, ET&P, pp.47-68.
- GEM Global Report, (2013).
- GEM Global Report, (2015/16).
- GEM Global Report, (2016/17).
- GEM Report, (2016). *Education for People and Planet: Creating sustainable futures for all.*, UNESCO.
- GEM India Report, (2014).
- Gerlovina, Z., (2011). *Unraveling the mystery behind creativity*. Eureka.
- GESQ, Groupe D' Économie Solidaire du Quebec, (2001). *The social/solidarity-based economy: a north-south perspective*. Second International Meeting on the Globalization of Solidarity October 9 to 12, 2001, Quebec City Synthesis and Conclusions, Quebec–Canada 2002.
- Goswami, A., Dalmia, N., and Pradhan, M. (2008). *Entrepreneurship in India*, National Knowledge Commission, Government of India.
- Greenfield, S.M., and Stricken, A., (1986). *Entrepreneurship and Social Changes*, Los Angeles: University Press of America. Αναφέρεται στους Bruyat, C. & Julien P.A., (2000). *Defining the field of research in entrepreneurship*, Journal of Business Venturing 16, pp.165-180, Elsevier Science Inc.

- Gutterman, A.S., (2012). *Definitions of entrepreneurship*. Αναφέρεται στο Gutterman A.S. (2012). *Organizational Management and Administration: A Guide for Managers and Professionals*. Thomson Reuters/West.
- Haase, H. & Lautenschlager, A., (2011). *The “Teachability Dilemma” of entrepreneurship*”, *International Entrepreneurship and Management Journal*, V.7, pp.145-162.
- Hayek, F., (1945). *The Use of Knowledge in Society*. *The American Economic Review*, Vol.35, No.4, pp.519-530.
- Heckman, J., (2008). *Schools, Skills, and Synapses*. *Economic Inquiry*, V.46(3), pp.289-324.
- Henry, C., Hill, F. & Leitch C., (2005). *Entrepreneurship Education and Training: Can Entrepreneurship be taught? Part II*. *Education & Training*, V.47(3), pp.158-169.
- . (2005a). *Entrepreneurship Education and Training: Can Entrepreneurship be taught? Part I*. *Education & Training*, V.47(2), pp.98-111.
- Hisrich, R., (2016). *The entrepreneurial perspective. The nature and importance of entrepreneurs*.
- Hofer, A-R., (2015). *From Creativity to Initiative. Building entrepreneurial Competencies in Schools*. *Entrepreneurship360*, Guidance Note for: Policy Makers, OECD, Paris.
- Huber, L., Sloof, R., Praag, M., (2014). *The Effect of early Entrepreneurship Education: Evidence from a Randomized Field Experiment*. *European Economic Review* V. 72, pp.76-97.
- Ikavalko, M., Ruskovaara, E., Seikkula-Leino, J., (2009). *Rediscovering teacher’s role in entrepreneurship education*.
- Incheon Declaration, (2015). *Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all*.

- Isenberg, D.J., (2010). *How to start an Entrepreneurial Revolution*, Harvard Business Review, 88(6), pp.41-50.
- Jalan et al., (2008). *Impact of Entrepreneurs on Consumer-Driven Health Care*, Summit Report 2008, President and Fellows of Harvard College.
- Johannesen, R., (2015). *Entrepreneurial Contexts and Engaged Students*.
- Johansson, F., (2004). *The Medici Effect: Breakthrough Insights at the Intersection of Ideas, Concepts, and Cultures*, Harvard Business School Press.
- Kakouris, A. & Georgiadis P., (2016). *Analysing Entrepreneurship Education: a bibliometric survey pattern*, Journal of Global Entrepreneurship Research.
- KEA European Affairs, (2009). *The Impact of Culture on Creativity*. A Study prepared for the European Commission (Directorate-General for Education and Culture).
- Kelley, D. Singer, S. and Herrington, M., (2016). *2015/16 Global Report, Global Entrepreneurship Monitor*.
- Kirby, D., (2004). *Entrepreneurship education: can business schools meet the challenge?*, Education and Training, Vol. 46, Iss8/9, pp.510-519.
- Krueger, N., (2015). *Entrepreneurial Education in Practice. Part1- The Entrepreneurial mindset*. Prepared for the Entrepreneurship360 Initiative of the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD, LEED Programme) and the European Commission (DG Education and Culture).
- Kuip, I. & Verheul, I., (2003). *Early Development of entrepreneurship qualities: the role of initial Education*, SCALES, EIM Business & Policy Research.
- Kuratko, D., (2004). *Entrepreneurship Education in the 21<sup>st</sup> Century: From Legitimization to Leadership*.
- . (2005). *The Emergence of Entrepreneurship Education: development, Trends, and Challenges*. Entrepreneurship Theory and Practice, Baylor University, pp.1042-2587.

- Kyung Hee Kim, (2011). *The Creativity Crisis: the decrease in creative thinking scores on the Torrance tests of creative thinking*, Creativity Research Journal, 23(4), pp.285-295.
- Lackeus, M., (2015). *Entrepreneurship in Education, What, Why, When, How, Entrepreneurship 360 Background paper*, OECD.
- Lee, E., (2005). *Entrepreneurship education-a compendium of related issues*, NUS Entrepreneurship Centre Working Papers, National University of Singapore.
- Leffler, E., (2009). *The many faces of entrepreneurship: A Discursive battle for the school arena*.
- Liao, L. & Vuas, J., (2015). *India's Endangered Entrepreneurship Ecosystem*. Ivey Business Review Blog, January, 9, 2015.
- Lin, Yu-Sien, (2011). *Fostering Creativity through Education-A Conceptual Framework of Creative Pedagogy*, Scientific Research, Vol.2, No. 3, pp.149-155.
- Loch, C.H. και Kavadias, S., (2011). *Handbook of New Product Development Management*, Elsevier Science Inc.
- Louca et al., (2014). *Teaching for Creativity in Universities*. Journal of Education and Human Development, 3(4).
- Lubart, T., (2008). *Connecting learning, individual differences and creativity*. Learning and Individual Differences 18 (2008), pp.361-362.
- Makimurto-Koivumaa, S., (2013:), *Effectuation and causation in entrepreneurship education*, International Journal of Entrepreneurial Venturing, Vol. X, No. Y.
- Manimala, M., Gobal, M., Sridhar, P., (2002). *GEM, India Report 2002*.
- McGuirk, H., Lenihan, H. and Hart, M., (2015). *Measuring the impact of innovative human capital on small firms' propensity to innovate*, Research Policy, 44(4), pp.965-976.
- Mason, C., & Brown, R. (2014). *Entrepreneurial Ecosystems and Growth oriented Entrepreneurship*, OECD.

- Moore, J. (1993). *Predators and Prey: A New Ecology of Competition*, Harvard Business Review. May-June 1993, pp.75-86.
- Morisson, A., (2000). *Entrepreneurship: What triggers it?*, International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research, Vol. 6, No. 2, pp.59-71.
- Mouchiroud, C. & Bernoussi, A., (2008). *An empirical study of the construct validity of social creativity. Learning and Individual Differences 18 (2008)*, pp.372-380.
- Mueller, S., (2013). *Triggering creative thinking in entrepreneurial education, Rethinking Education, Empowering individuals with the appropriate educational tools, skills, and competencies, for their active cultural, political and economic participation in Society in Europe and beyond.*
- Mueller, S., Toutain, O., (2015). *The outward looking school and its ecosystem. Prepared for the Entrepreneurship360 initiative of the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD, LEED Programme) and the European Commission (DG Education and Culture).*
- Munirah, A.H., (2013). *Entrepreneurship Education: The implementation in Year 1 primary school curriculum in Malaysia. A case study of one district in East peninsular Malaysia.*
- National Advisory Committee on Creative and Cultural education (NACCCE) Report (1999). *All Our Futures: Creativity, Culture and Education.*
- National Center on Education and the Economy/NCEE, (2007). *Tough Choices or Tough Times. The Report of the new Commission on the Skills of the American Workforce, Executive Summary.*
- National Science Board (NSB), (2012). *Research and Development, Innovation and the Science and Engineering Workforce. Science and Engineering Indicators.*
- Nakamura, J. & Csikszentmihalyi, M., (2002). *The Motivational Sources of Creativity as Viewed from the Paradigm of Positive Psychology*, in Aspinwall, Lisa G. and Ursula M. Staudinger's (2002). *A Psychology of Human Strengths: Fundamental*

Questions and Future Directions for a Positive Psychology; American Psychology Association.

Newell, A. and Shaw, J.C., (1958). *The process of creative thinking*, in A. Newell and H.A. Simon (eds), *Human Problem Solving*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ, pp.144-174.

Nogales, R., (2016). *On the concept of social enterprise in Europe*. EMES, European Research Network.

Nwankwo, C.A., Ifejiolor, A.P., (2014). *Impact of Unemployment on Nigerian Economic Development: A Study of Selected Local Government Area in Anambra State, Nigeria*, *European Journal of Business and Management*, Vol.6 (35).

Nwabufo, N. & Mamman, J. (2015). *Entrepreneurship Education: A Panacea for Curbing Graduate Unemployment in Nigeria*, *International Journal of Teaching and Education* Vol. III, No. 3.

OECD, (2005). *Oslo Manual, Guidelines for collecting and interpreting innovation data, 3<sup>rd</sup> edition*, OECD Publishing.

—. (2015). *Skills for Social Progress: The Power of social and emotional skills*, OECD Skills Studies, OECD Publishing.

—. (2016). *Entrepreneurship at a Glance 2016*, OECD Publishing, Paris.

Olanrewaju, M. H., (2013). *Curbing the unemployment problem in Nigeria through entrepreneurial development*, *Academic Journal, African Journal of Business Management* 2013, V. 7(44), pp.4429-4444.

Partnership for 21<sup>st</sup> Century Skills, (2008). *21<sup>st</sup> Century Skills, Education & Competitiveness*. A Resource and Policy Guide.

Pantea, M.C., (2014). *Youth entrepreneurship. EU-CoE youth partnership policy sheet*.

- Papulová, Z. & Papulab, J., (2015). *Entrepreneurship in the Eyes of the Young Generation*. Business Economics and Management 2015 Conference, BEM2015. Procedia Economics and Finance. 34, pp.514 – 520.
- Patten, T., (2016). “Creative?”... “Entrepreneur?” - *Understanding the creative industries entrepreneur*. A Journal of Entrepreneurship in the Art. V. 5, Issue 2, pp. 23-42.
- Penaluna, A., Penaluna, K., (2015). *Entrepreneurial Education in Practice. Part2- Building Motivations and Competencies*, Entrepreneurship360, Thematic Paper, OECD.
- Plessis, M.D. (2007), *The role of Knowledge management in innovation*, *Journal of Knowledge Management*, V. 11:4.
- Rae, D. & Carswell, M., (2001). *Towards a Conceptual Understanding of Entrepreneurial Learning*, *Journal of Small Business and Enterprise Development*, vol. 8, No. 2, pp.150-158.
- Ramakrishna, H. & Hulugappa, H., (2013). *Entrepreneurship Education in India: Emerging Trends and Concerns*. *Journal of Entrepreneurship and Management*, V.2, Issue 1.
- Rasmussen, A., Moberg, K. & Revsbech, C., (2015). *A Taxonomy of Entrepreneurship Education-Perspectives on Goals, Teaching and Evaluation*. The Danish Foundation for Entrepreneurship.
- Ray, D., (1993). *Understanding the entrepreneur: entrepreneurial attributes, experience and skills*, *Entrepreneurship and Regional Development*, Vol.5, No.4, pp.345-357.
- Reynolds, P., Hay, M., Camp, S.M., (1999). *Global Entrepreneurship Monitor 1999 Executive Report (GEM)*.
- Runco, M. A. & Chand, I., (1995). *Cognition and Creativity*. *Educational Psychology Review*, 7, pp.243–267.

- Runco, M. A. & Jaeger G. J., (2012). *The standard definition of Creativity*. Creativity research Journal, 24(1), pp.92-96.
- Ruskovaara, E. & Ikavalko, M., (2008). *You get what you measure-Challenges of entrepreneurship education in schools*.
- Ruskovaara, E., (2014). *Entrepreneurship education in basic and upper secondary education-measurement and empirical evidence*, Lappeenranta University of Technology.
- Sagar, H., (2015). *Entrepreneurial Schools, Part 2-Entrepreneurial learning environments and a changed role for teachers*. Prepared for the Entrepreneurship360 initiative of the Organisation for Economic Co-operation and Development (LEED Programme) and the European Commission (DG Education and Culture).
- Samipour Giri, E. & Samipour S., (2014). *Evaluation the Relationship between HR Creativity, Self-Efficiency and Entrepreneurship*. International Journal of Business and Social Science, Vol.5, No.4.
- Sarri, K. Bakouros, I.; Petridou, E., (2009). *Entrepreneur training for creativity and innovation*. Journal of European Industrial training, Vol.34. No. 3, 2010, pp. 270-288.
- Schumpeter, J. A., (1943). *Capitalism, Socialism and Democracy*. London: Unwin University Books. Αναφέρεται στον Κατσουλάκο, Ι. (2015). Θεωρία Βιομηχανικής Οργάνωσης. Αγορές, Επιχειρησιακές στρατηγικές, και πολιτική ανταγωνισμού. Αθήνα: Gutenberg, σελ. 393.
- . (1952). *Can Capitalism Survive?* New York: Harper & Row.
- Schleicher, A., (2015). *Education is a long term endeavour*, Esha (European School Heads Association) Magazine.
- . (2016). G7G20, τελευταία ανάκτηση 15.12.2016 από <http://www.g7g20.com/articles/andreas-schleicher-a-study-in-a-new-kind-of-education>

- Sefertzi, E., (2000). *Creativity. Report produced for the EC funded project INNOREGIO: dissemination of innovation and knowledge management techniques.*
- Shaheen, R., (2010). *Creativity and Education*, Scientific Research, Creative Education, 2010. Vol.1. No. 3, pp.166-169.
- Shallcross, D. J., (1981). *Teaching creative behavior: How to teach creatively in children of all ages*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J, 1981.
- Shane, S. & Venkataraman, S., (2000). *The Promise of Entrepreneurship as a Field of Research*, Academy of Management Review, 25(1), pp.217-226.
- Shukla, S., Tanuku, K., Bharti, P., Dwiveri, A. K. (2014). *Global Entrepreneurship Monitor 2014, India Report.*
- Singer, S. et al., (2014). *2014 Global Report on entrepreneurship. Global entrepreneurship monitor (GEM).*
- Stam, E., (2014). *The Dutch Entrepreneurial Ecosystem*, Birch Research.
- . (2016). *Entrepreneurial Ecosystems*, Utrecht University.
- Stam, E., & Spigel., (2016). *Entrepreneurial Ecosystems*, Utrecht University, Discussion Paper Series nr:16-13.
- Steering Committee, (2013). *Outline Strategy and Priorities for Action to develop the Social Economy and Social Entrepreneurship in Greece*. Recommendations of the expert Steering Committee on Social Economy and Social Entrepreneurship.
- Stoneman, P., (1983). *The Economic Analysis of Technological Change*. Oxford: Oxford University Press. Αναφέρεται στον Κατσουλάκο, Ι. (2015). Θεωρία βιομηχανικής οργάνωσης. Αγορές, Επιχειρησιακές στρατηγικές, και πολιτική ανταγωνισμού. Αθήνα: Gutenberg, σ. 395.
- Straathof et al., (2014). *A Study on R&D Tax Incentives Final Report.*

- Simonton, D.K., (2000). *Creativity: Cognitive, Developmental, Personal and Social Aspects*. American Psychologist. 151-8.
- . (2003). *Scientific Creativity as Constrained Stochastic Behavior: The Integration of Product, Person and Process Perspectives*. Psychological Bulletin. 129(4).
- Sirmon, D. G. & Hitt, M.A., (2003). *Managing Resources: Linking Unique Resources, Management and Wealth Creation in Family Firms*, Entrepreneurship, Theory and Practice, Vol.27, No.4.
- Spendlove D., (2005). *Creativity in Education: A Review*, Design and Technology education: An International Journal Vol. 10, No 2.
- Stam, E., & Spigel, B., (2016). *Entrepreneurial Ecosystems*. Discussion Paper Series nr: 16-13, Utrecht University, School of Economics.
- Sternberg, R.J., (2003). *Creative Thinking in the Classroom*. Scandinavian Journal of Educational Research; 47(3).
- . (2006). *The Nature of Creativity*. Creativity Research Journal, Vol. 18, No. 1, pp.87-98.
- . (2007). *Creativity as a Habit*, Creativity. A Handbook for Teachers, National Institute of education, Nanyang Technological University, Singapore.
- . (2012). *The Assessment of Creativity: An Investment-Based Approach*, Creativity Research Journal, 24(1), pp.3-12.
- . (2014). *Handbook of Creativity*.
- Stevenson, H.H. and Jarillo C., (1990). *A Paradigm of Entrepreneurship: Entrepreneurial Management*, Strategic Management Journal, Vol 11, Special Issue: Corporate Entrepreneurship, pp.17-27.
- Stokes, P.D., (2006). *Creativity From Constraints: the Psychology of Breakthrough*. New York: Springer Pub.

- Thakur, Y., (2016). *In India, entrepreneurship is at an all-time high*. 16 Nov. 2016, CNBC.com.
- Todorovic, Z., (2007). *The framework of static and dynamic components: an examination of entrepreneurial orientation and university ability to teach entrepreneurship*.
- Thompson, J., (1999). *The world of the entrepreneur- a new perspective*, Journal of Workplace Learning: Employee Counselling Today, Volume 11, No.6, pp.209-224.
- Tsakiridou, H., & Stergiou, K., (2014). *Entrepreneurial Competences and Entrepreneurial Intentions of Students in Primary Education*, International Journal of Humanities Social Sciences and Education (IJHSSE), V.1, Issue 9, pp.106-117.
- Vaidya, S., (2014). *Developing Entrepreneurial Life Skills. Creating and strengthening entrepreneurial culture in Indian Schools*, SpringerBriefs in Education.
- Vaitheeswaran, V., (2007). *Something new under the sun*. ECONOMIST, 11.10.2007, Edition, 13.10.2007.
- Vaitheeswaran, V., & Carson I., (2007). *The age of mass innovation*, ECONOMIST, 11.10.2007, Edition, 13.10.2007.
- Veccio, R., (2003). *Entrepreneurship and Leadership: Common Trends and Common Threads*, Human Resource Management Review.
- Ubulom, W. & Enyoghasim, M., (2012). *Developing Entrepreneurial Skills through Business Education Programme to Curb Youth Restiveness for Sustainable Niger Delta Development*, European Journal of Business and Management, V.4:21.
- Uduak, M. Ekong and Christiana U. Ekong, (2016). *Skills Acquisition and Unemployment Reduction in Nigeria: A Case Study of National Directorate of Employment (NDE) in Akwa Ibom State*, International Journal of Economics & Management Sciences, 5:4.

- Ugur, S., (2004). *About Creativity, Giftedness and Teaching the Creatively Gifted in the classroom*, Roeper Review, Vol. 26, No 4, pp.216-222.
- Uloko, M.E & Ejinkonye, U.B, (2010). *Entrepreneurial education and training for job creation*. Journal of Teacher Perspective pp: 308-314.
- Unesco, (1999). *Εκπαίδευση. Ο θησαυρός που κρύβει μέσα της. Έκθεση της Διεθνούς Επιτροπής για την Εκπαίδευση στον 21<sup>ο</sup> Αιώνα*, Εκδόσεις: Gutenberg.
- . (2008). UNESCO, *Inter-Regional Seminar on Promoting Entrepreneurship Education in Secondary Schools*, Bangkok.
- United Nations, (1987). *Our Common Future: Report of the World Commission on the Environment and Development* (Brundtland Report).
- . (2010). *Entrepreneurship education, innovation and capacity-building in developing countries*, United Nations Conference on Trade and Development, TD/B/C.II/MEM.1/9.
- . (2010): *Creative Economy Report 2010*. Geneva: UNCTAD, UNDP.
- . (2010a): *Entrepreneurship Education, innovation and capacity-building in developing countries*. United Nations Conference on Trade and Development.
- . (2013): *Creative Economy Report 2013 – Widening Local Development Pathways*, UNCTAD.
- . (2015). *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*, A/RES/70/1.
- . (2015a). *Addis Ababa Action Agenda of the Third International Conference on Financing for Development*.
- United Nations Inter-Agency Task Force on Social and Solidarity Economy, (2014). *Social and Solidarity Economy and the Challenge of Sustainable Development. A position Paper by the United Nations Inter-Agency Task Force on Social and Solidarity Economy (TFSSE)*.

- Wach, K., (2014). *Europeanisation of Entrepreneurship Education in Europe- Looking Back and Looking Forward*, Cracow University of Economics, Vol. 13, No. 26.
- Wilson, K., (2008). *Entrepreneurship and Higher Education*, OECD, pp.119-138.
- Wong, A., Tjosvold, D. & Liu, C., (2008). *Innovation by teams in Shanghai, China: cooperative goals for group confidence and persistence*, British Journal of Management.
- World Economic Forum, (2009). *Educating the Next Wave of Entrepreneurs, Unlocking entrepreneurial capabilities to meet the global challenges of the 21<sup>st</sup> Century, a Report of the Global Education Initiative*.
- Zahra, S.A., Gedajlovic, E., Neubaum, D.O., Shulman, J.M., (2009). *A typology of social entrepreneurs: Motives, search processes and ethical challenges*. Journal of Business Venturing, Special Issue Ethics and Entrepreneurship 24, pp.519-532.
- Zhang, M. Macpherson, A. and Jones, O., (2006). *Conceptualizing the Learning Process in SMEs: Improving Innovation Through External Orientation*, *International Small Business Journal*, Vol. 24, No. 3.
- Zhao, Y., (2009). *Catching up or leading the way: American education on an age of globalization*, ASCD.
- Zhou, K., (2016). *Non-cognitive skills: Definitions, measurement and malleability*, Global Education Monitoring Report, UNESCO.

## ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Acemoglu, D., Robinson J. A., (2013). *Γιατί Αποτυγχάνουν τα Έθνη. Οι καταβολές της ισχύος, της ευημερίας και της φτώχειας*. Εκδόσεις Λιβάνη.
- Αμπελιώτης, Κ., (2008). *Περιβάλλον-Οικολογία*. Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων.
- Ανδρέου, Ε., (2015). *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική Ψυχολογία*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Σχολή Επιστημών του Ανθρώπου, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης.
- Bessant, J. & Tidd, J., (2017). *Καινοτομία & Επιχειρηματικότητα*. 3<sup>η</sup> Έκδοση. Εκδόσεις Τζιόλα.
- Γεώργμας, Κ., (2016). *Χρήσεις και καταχρήσεις της κοινωνικής επιχειρηματικότητας: η ελληνική περίπτωση*. Θέματα Κοινωνικής Οικονομίας, Από την κοινωνική επιχειρηματικότητα, στις κοινωνικές επενδύσεις και την κοινωνική τραπεζική, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Κοινωνικής Οικονομίας.
- Δαρόπουλος, Α., & Λάμνιαν, Κ., (2013). *Μέλη παλαιάς-νέας μεσαίας τάξης και ορατή-αόρατη παιδαγωγική*. Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών. Τόμος ΙΣΤ, τεύχος 62, Φθινόπωρο 2013.
- Δαφέρμος, Ι. και Παπαθεοδώρου Χ., (2013). *Μελέτες (Studies)/26, Η συμβολή του συστήματος κοινωνικής προστασίας στην οικονομική μεγέθυνση*, ΙΝΕ, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ), Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων.
- Deakins, D. & Freel, M., (2015). *Επιχειρηματικότητα και μικρές επιχειρήσεις. Νεοφυείς επιχειρήσεις. Μία δυναμική απάντηση των νέων στην ανεργία*, Rosili.
- Δήλωση Πολιτικής, (2015). *Ενισχύοντας το Επιχειρηματικό Οικοσύστημα στην Κύπρο*, Υπουργείο Ενέργειας, Εμπορίου, Βιομηχανίας και Τουρισμού, Προεδρία Δημοκρατίας.

Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, (2012). *Ενοποιημένη Απόδοση της Συνθήκης για την ΕΕ και της Συνθήκης για τη Λειτουργία της ΕΕ (2012/C 326/01)*.

Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, (2003). Πράσινη Βίβλος για την επιχειρηματικότητα στην Ευρώπη. COM (2003) 27 τελικό.

—. (2007). *Εγγραφο Εργασίας των Υπηρεσιών της Επιτροπής, Σχολεία για τον 21<sup>ο</sup> αι., SEC (2007)1009*.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (2005). *Πρόγραμμα Διαδικασίας BEST: “Μίνι Εταιρείες μαθητών στη δευτεροβάθμια Εκπαίδευση». Τελική Έκθεση της Ομάδας Εμπειρογνομόνων*. Γενική Διεύθυνση Επιχειρήσεων και Βιομηχανίας της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.

—. (2012). *Ενίσχυση του Επιχειρηματικού Πνεύματος και των Επιχειρηματικών δεξιοτήτων στην ΕΕ*. Ένας Έξυπνος Οδηγός για την προώθηση και τη διευκόλυνση της Εκπαίδευσης για νέους με τη συνδρομή των Διαρθρωτικών Ταμείων της ΕΕ.

—. (2012a). *Ανασχεδιασμός της εκπαίδευσης: επενδύοντας στις δεξιότητες για καλύτερα κοινωνικοοικονομικά αποτελέσματα*. Ανακοίνωση της Επιτροπής στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, στο Συμβούλιο, στην Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και στην Επιτροπή των Περιφερειών. COM (2012) 669 final.

—. (2013). *Απασχόληση και κοινωνικές υποθέσεις. Επενδύοντας στην απασχόληση, την κοινωνική ένταξη και την κοινωνική πολιτική*.

—. (2013). *Ευρώπη 2020: η αναπτυξιακή στρατηγική της Ευρώπης. Για ένα βιώσιμο μέλλον με πολλές δυνατότητες απασχόλησης*.

—. (2014). *Επιχειρηματική Εκπαίδευση: Οδηγός για εκπαιδευτές, Βρυξέλλες*.

—. (2015). Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών, *Σχέδιο κοινής έκθεσης του Συμβουλίου και της*

*Επιτροπής, του 2015, σχετικά με την εφαρμογή του στρατηγικού πλαισίου για την ευρωπαϊκή συνεργασία στον τομέα της εκπαίδευσης και της κατάρτισης (ΕΚ 2020) Νέες προτεραιότητες για την ευρωπαϊκή συνεργασία στον τομέα της εκπαίδευσης και της κατάρτισης, COM (2015) 408.*

Ιωαννίδης, Σ., (2005). *Η έννοια και η σημασία της επιχειρηματικότητας*. Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα: Τεχνολογία & Επιχειρηματικότητα.

Ιωάννου, Χ., (2016). *Φορολογικά κίνητρα για ΚΑΛΟ*. Η Εφημερίδα των Συνταχτών.

Καραποστόλης, Β., (2011). *Διδάσκοντας μέσα στην κρίση*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, Τομ. 134, σ.193-209.

Κατσουλάκος, Ι., (2015). *Θεωρία βιομηχανικής οργάνωσης. Αγορές, Επιχειρησιακές στρατηγικές, και πολιτική ανταγωνισμού*. Αθήνα: Gutenberg.

Κορρές, Γ., (2015). *Επιχειρηματικότητα και Ανάπτυξη*.

Κουρέτας, Δ., (2017). *Η διαχείριση της γνώσης, τα ΑΕΙ και η έρευνα*. Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 9 Μαΐου 2017.

Κουρλιούρος, Η., (2011). *Διαδρομές στις θεωρίες του χώρου. Οικονομική γεωγραφία της παραγωγικής αναδιάρθρωσης και της άνισης ανάπτυξης*, Προπομπός: 24.

Λιαργκόβας, Π., Αποστολόπουλος, Ν., (2017). *Κοινωνική Επιχειρηματικότητα, το αντίδοτο της κρίσης*, Οικονομική Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, σ.6, 23.4.2017.

Μάνου, Β., (2006). *Σχέση της κριτικής με τη δημιουργική σκέψη και στρατηγική διδασκαλίας τους*. Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ.), 3ο Πανελλήνιο Συνέδριο με θέμα: «Κριτική, Δημιουργική, Διαλεκτική Σκέψη στην Εκπαίδευση: Θεωρία και Πράξη», Αθήνα, 13-14 Μαΐου 2006.

Ματσαγγούρας, Η., (2003). *Θεωρία και Πράξη της Διδασκαλίας. Στρατηγικές Διδασκαλίας. Η κριτική σκέψη στη διδακτική πράξη*, Τόμος Β, Αθήνα, Gutenberg.

- Μούσας, Ξ., (2000). *Ο Μύθος της εκπαίδευσης και η πραγματικότητα στις θετικές επιστήμες*, Επτάκυκλος, Τεύχος 14 (Δεκέμβριος 1999- Φεβρουάριος 2000).
- Μπουρλετίδης, Κ., (2010). *Οικονομική Εκπαίδευση, Θεωρία και τεχνικές διδασκαλίας*, Ευρασία, Β΄ έκδοση.
- Νασιούλας, Ι., (2016α). *Κοινωνική Οικονομία και κοινωνική επιχειρηματικότητα. Θέματα Κοινωνικής Οικονομίας*, Από την κοινωνική επιχειρηματικότητα, στις κοινωνικές επενδύσεις και την κοινωνική τραπεζική, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Κοινωνικής Οικονομίας.
- . (2016β). *Ο Νόμος 4430/2016 για την Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία. Θέματα Κοινωνικής Οικονομίας*, Από την κοινωνική επιχειρηματικότητα, στις κοινωνικές επενδύσεις και την κοινωνική τραπεζική, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Κοινωνικής Οικονομίας.
- Ντάσης, Γ., Νασιούλας, Ι., (2016). *Ευρωπαϊκές Πολιτικές. Θέματα Κοινωνικής Οικονομίας*, Από την κοινωνική επιχειρηματικότητα, στις κοινωνικές επενδύσεις και την κοινωνική τραπεζική, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Κοινωνικής Οικονομίας.
- White, M., Bruton, G., (2010). *Η στρατηγική διαχείριση της τεχνολογίας και της καινοτομίας*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα.
- Ξανθάκου, Γ., (2011). *Δημιουργικότητα και καινοτομία στο Σχολείο και στην Κοινωνία*, Σειρά Δημιουργικότητα, Εκδόσεις Διάδραση.
- Παρασκευόπουλος, Ι. Ν., (2004). *Δημιουργική Σκέψη στο Σχολείο και στην Οικογένεια*, Αθήνα.
- Πασιάς, Γ., Φλουρής, Γ., και Φωτεινός, Δ., (2016). *Παιδαγωγική και Εκπαίδευση*, Εκδόσεις Γρηγόρη.
- Πετρίδου, Ε., Μυλωνάς, Ν., (2016). *Εκπαίδευση στην Κοινωνική Επιχειρηματικότητα. Θέματα Κοινωνικής Οικονομίας*, Από την κοινωνική επιχειρηματικότητα, στις κοινωνικές επενδύσεις και την κοινωνική τραπεζική, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Κοινωνικής Οικονομίας.

Συμπεράσματα του Συμβουλίου, (2008α). *Συμπεράσματα του Συμβουλίου και των αντιπροσώπων των κυβερνήσεων των κρατών μελών, συνελθόντων στα πλαίσια του Συμβουλίου, της 22ας Μαΐου 2008, σχετικά με την προώθηση της δημιουργικότητας και της καινοτομίας μέσω της εκπαίδευσης και της κατάρτισης* (2008/141/10), Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

—. (2008β). *Συμπεράσματα του Συμβουλίου και των αντιπροσώπων των κυβερνήσεων των κρατών μελών συνερχομένων στο πλαίσιο του Συμβουλίου της 21<sup>ης</sup> Νοεμβρίου 2008 σχετικά με την προετοιμασία των νέων για τον 21<sup>ο</sup> αιώνα: ένα πρόγραμμα ευρωπαϊκής συνεργασίας στο σχολικό τομέα* (2008/C319/08), Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

—. (2009). *Συμπεράσματα του Συμβουλίου της 12<sup>ης</sup> Μαΐου 2009 σχετικά με ένα στρατηγικό πλαίσιο για την ευρωπαϊκή συνεργασία στον τομέα της εκπαίδευσης και της κατάρτισης («ΕΚ 2020)* (2009/C 119/02), Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

ΥΠ.ΕΠ.Θ., (2008α). Γενική Γραμματεία Εκπαίδευσης Ενηλίκων, Ινστιτούτο Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων, *Ενεργός Πολίτης: Δικαιώματα-Υποχρεώσεις/Διαχείριση νοικοκυριού, Δημιουργική σκέψη-Παραγωγή Καινοτόμων και Πρωτότυπων Ιδεών*.

—. (2008β). Γενική Γραμματεία Εκπαίδευσης Ενηλίκων, Ινστιτούτο Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων, *Οικονομία-Επιχειρήσεις, Καινοτομία-Επιχειρηματικότητα-Επιχειρήσεις*.

Φύκαρης, Ι., (2012). *Προσεγγίζοντας τη δημιουργική αυτό-έκφραση στη διδακτική διαδικασία*, Τα Εκπαιδευτικά, τεύχος 101-102.

Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, (ΦΕΚ 205 Α΄). Νόμος 4430/2016, «*Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία και ανάπτυξη των φορέων της και άλλες διατάξεις*. 31 Οκτωβρίου 2016, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, σ. 9295-9326.